



**TARİHÎ VE ARKEOLOJİK VERİLER
IŞIĞINDA ARTVİN**

Özlem ALKAN

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Eskiçağ Tarihi

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

2019

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANA BİLİM DALI

Özlem ALKAN

TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA ARTVİN

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

ERZURUM - 2019



TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Tarihî ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.

14.06.2019

Özlem ALKAN

İSTİSNAİ DURUMLAR

Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge'nin* lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge'nin* lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre teze yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar) *

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge'nin* gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.



T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI



TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN danışmanlığında, Özlem ALKAN tarafından hazırlanan bu çalışma, 14/06/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN	İmza	
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Abdurrahman UZUNASLAN	İmza	:
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	İmza	:
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Akın BİNGÖL	İmza	:
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI	İmza	:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 14/06/2019

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ	X
HARİTALAR DİZİNİ	XII
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	XIII
KERAMİK FOTOĞRAF VE ÇİZİMLERİ DİZİNİ	XVII
PLANLAR DİZİNİ	XVIII
TABLO VE GRAFİKLER DİZİNİ.....	XIX
ÖN SÖZ.....	XX
GİRİŞ	1
I. KONUNUN NİTELİĞİ, AMACI VE ÖNEMİ	1
II. UYGULANAN YÖNTEM VE KULLANILAN TERİMLER	1
III. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTVİN İLİNİN COĞRAFİ DURUMU

1.1. BÖLGENİN GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	5
1.2. ARTVİN İLİ GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	7
1.2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler	7
1.2.2. İklim ve Bitki Örtüsü Özellikleri.....	8
1.2.3. Yollar ve Madencilik.....	13
1.2.4. Hidrografya Özellikleri	18
1.2.5. Toprak Özellikleri	21

İKİNCİ BÖLÜM

ARTVİN İLİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

2.1. TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ.....	23
2.2. ARTVİN İLİ TARİHİ COĞRAFYASI.....	23

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARTVİN İLİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ

3.1. BÖLGENİN TARİH ÖNCESİ DURUMU	30
---	----

3.1.1. Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ.....	30
3.1.2. Neolitik Çağ	33
3.1.3. Kalkolitik Çağ	36
3.1.4. Tunç Çağı	40
3.1.4.1. Karaz Kültürü	45
3.1.4.2. Trialeti Kültürü	53
3.1.4.2.1. Trialeti Kültürü Mimarisi	53
3.1.4.2.2. Trialeti Kültürü Keramiği	57
3.1.4.2.3. Trialeti Ölü Gömme Gelenekleri	58
3.1.4.2.4. Trialeti Kültürü Metalurjisi	61
3.1.4.2.5. Trialeti Bölgesinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar	65
3.1.4.2.5.1. Abuli Yerleşmesi	66
3.1.4.2.5.2. Avranlo Mezarlık Alanı	66
3.1.4.2.5.3. Beshkenasheni (Beshtasheni) Yerleşim Alanı.....	67
3.1.4.2.5.4. Daraköy Yerleşmesi	68
3.1.4.2.5.5. İmera Mezarlık Alanı.....	68
3.1.4.2.5.6. Jinisi Yerleşmesi.....	69
3.1.4.2.5.7. Knole Yerleşmesi	69
3.1.4.2.5.8. Ozni Yerleşmesi	69
3.1.4.2.5.9. Sabechdavi (Eli-Baba) Mezarlık Alanı.....	70
3.1.4.2.5.10. Sabechdavi Yerleşmesi.....	70
3.1.4.2.5.11. Saphar-Kharaba Mezarlığı.....	70
3.1.4.2.5.12. Shaori Kompleksi	71
3.1.4.2.5.13. Utsqlo Kalesi	72
3.2. TARİHİ ÇAĞLAR.....	73
3.2.1. Hurriler	73
3.2.2. Diau(e)hi / Daya(e)ni Krallığı	80
3.2.2.1. Urartu Krallığı Döneminde Diauehi	83
3.2.3. Urartu Devleti.....	92
3.2.3.1. Sarduri I (MÖ 832-825).....	96
3.2.3.2. İşpuini (MÖ 825-810).....	97
3.2.3.3. Menua/Minua (MÖ 810-786)	99

3.2.3.4. Argişti I (MÖ 786-764)	100
3.2.3.5. Sarduri II (MÖ 764-735)	102
3.2.3.6. Rusa I (MÖ 735-714).....	105
3.2.3.7. Argişti II (MÖ 714-685)	106
3.2.3.8. Urartu Kùltür ve Medeniyeti	107
3.2.3.8.1. Mimari.....	110
3.2.3.8.2. Keramik.....	113
3.2.3.8.3. Madencilik.....	114
3.2.3.8.4. Yol Ağı ve Ulaşım Sistemi	117
3.2.3.8.5. Dil ve Yazı	118
3.2.3.8.6. Din ve Ölü Gòmme Adetleri	119
3.2.4. Kimmerler ve İskitler	124
3.2.5. Kolhalılar.....	135
2.2.5.1. Kolha Tarihi.....	139
3.2.5.2. Urartu-Kolha İlişkileri	140
3.2.5.2.1. Menua (MÖ 810-786) Döneminde Urartu-Kolha İlişkileri	141
3.2.5.2.2. Argişti I (MÖ 786-764) Döneminde Urartu-Kolha İlişkileri	144
3.2.5.2.3. Sarduri II (MÖ 764-735) Döneminde Urartu-Kolha İlişkileri	148

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAşTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER

4.1. ARDANUÇ	152
4.1.1. Ardanuç (Gevhernik) Kalesi	152
4.1.2. Ardanuç Vadisi'ndeki Mağara Kalıntısı.....	153
4.1.3. Aydınköy Kalesi.....	153
4.1.4. Beratlı Köyü Sugören Mağarası	153
4.1.5. Bereket Köyü-Kıarcet Kalesi	154
4.1.6. Ferhatlı Kalesi	154
4.1.7. Kapıköy Kulesi.....	155
4.1.8. Karsevan Kalesi.....	155
4.1.9. Konaklı Yerleşmesi	155
4.1.10. Kutlu Köyü Kalesi.....	156
4.1.11. Mahsen	156

4.1.12. Peynirli Kalesi	156
4.1.13. Rabat Kalesi	157
4.1.14. Soğanlı Kalesi.....	157
4.1.15. Soğanlı (Hanlar) Kalesi	158
4.1.16. Suluhan (Sulhan) Yayla Yerleşmesi.....	158
4.1.17. Tütünlü Kalesi	158
4.1.18. Ustalar Köyü Gözetleme Kulesi.....	159
4.1.19. Yolağzı Köyü Mağarası.....	159
4.2. ARHAVİ	160
4.2.1. Ciğa Tepesi Kalesi.....	160
4.3. BORÇKA	161
4.3.1. Fındıklı Kalesi	161
4.4. MERKEZ İLÇE/ARTVİN	162
4.4.1. Artvin (Livana) Kalesi.....	162
4.4.2. İtliyet Kalesi	162
4.4.3. Okumuşlar Kalesi	162
4.4.4. Sarıbudak Kalesi.....	163
4.4.5. Sinkot Kalesi	163
4.4.6. Yukarı Maden Köyü Kalesi.....	163
4.5. ŞAVŞAT	165
4.5.1. Cvarishev Kalesi.....	165
4.5.2. Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı.....	165
4.5.3. Eskikale Köyü Kalesi	165
4.5.4. Goralar Mevkiindeki Tümülüs	165
4.5.5. Kaleboynu Mevkii Kale (Kule) Kalıntısı	166
4.5.6. Karaağaç Kalesi.....	166
4.5.7. Kayadibi	166
4.5.8. Kireçli Kalesi.....	167
4.5.9. Meşeli Kalesi	168
4.5.10. Parıh Kalesi	168
4.5.11. Şavşat Kalesi	168
4.5.12. Şenocak Kalesi	175

4.6. YUSUFELİ	177
4.6.1. Bahçeli Kalesi.....	177
4.6.2. Bakırtepe Mağarası.....	177
4.6.3. Bostancı Kalesi.....	178
4.6.4. Cevizlik Kalesi	178
4.6.5. Çevreli (Peterek) Kalesi	178
4.6.6. Çiftlik Kalesi	179
4.6.7. Darıca Kalesi	179
4.6.8. Demirkent Kalesi.....	179
4.6.9. Demirkent (Yac) Mağarası	180
4.6.10. Demirköy Kalesi.....	180
4.6.11. Esendal Kalesi	180
4.6.12. Kılıçkaya Kalesi	181
4.6.13. Kınalıçam Kalesi	181
4.6.14. Köprügören Kalesi	182
4.6.15. Öğdem Köyü Kalesi	182
4.6.16. Pamukçular Kalesi.....	182
4.6.17. Solluk Kalesi	183
4.6.18. Tekkale	183
4.6.19. Yamaçüstü Kalesi.....	183
4.6.20. Yokuşlu Kalesi	184
4.7. KERAMİK ANALİZ DEĞERLENDİRMELERİ	185
4.7.1. Artvin/Arduç/Gevhernik Kalesi/01	185
4.7.2. Artvin/Arduç/Gevhernik Kalesi/02	187
4.7.3. Artvin/Arduç/Gevhernik Kalesi/03	189
4.7.4. Artvin/Arduç/Ferhatlı Kalesi/01	191
4.7.5. Artvin/Arduç/Soğanlı Kalesi/01	194
4.7.6. Artvin/Arduç/Soğanlı Kalesi/02	196
4.7.7. Artvin/Arduç/Soğanlı Kalesi/03	198
4.7.8. Artvin/Şavşat/Çamiyara/01	200
4.7.10. Artvin/Yusufeli/Yokuşlu Kalesi/02.....	204
SONUÇ.....	206

KAYNAKÇA	214
EKLER	283
EK 1: HARİTALAR	283
EK 2: FOTOĞRAFLAR	293
EK 3. KERAMİK FOTOĞRAF VE ÇİZİMLERİ	339
EK 4. PLANLAR	348
EK 5. TABLO VE GRAFİKLER	352
ÖZGEÇMİŞ	360



ÖZET**DOKTORA TEZİ****TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER İŞİĞİNDA ARTVİN****Özlem ALKAN****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN****2019 – XXI + 362 Sayfa****Jüri: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN****Prof. Dr. Abdurrahman UZUNASLAN****Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK****Doç. Dr. Akın BİNGÖL****Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI**

Artvin ili, Karadeniz Bölgesi'nin, Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde yer almaktadır. İlin stratejik konumu, Anadolu ve Kafkaslar arasında geçiş güzergâhında olması açısından önemlidir. Bölge su kaynakları bakımından oldukça zengindir. İlin en büyük nehri olan Çoruh'un oluşturduğu vadi, Eskiçağlardan itibaren iskân edilmiştir. Artvin ilinin prehistorik dönemlerden itibaren yerleşim gördüğü düşünülmektedir. Fakat bölgede yapılan araştırmaların sınırlı olmasından dolayı bu durumu kanıtlayacak yeterli veri bulunmamaktadır.

Bu çalışmada Artvin ilinde yaşadıkları bilinen toplulukların il ve bölgede yaptıkları faaliyetler incelenmiştir. Bu anlamda bölgede bulunan arkeolojik malzeme, yazıtlar, il ve yakın çevresinde bulunan yer adları bu bağlamda değerlendirilmiştir. Ayrıca önceki yıllarda yapılan yüzey araştırmaları ve kazılarda ortaya çıkarılan verilerin yeniden değerlendirilmesi yapılmıştır. Tespit edilen arkeolojik merkezlerin çoğunluğunun Ortaçağ'a ait olmasının yanında merkezlerin İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'nda da iskân gördüğü sonucuna varılmıştır.

Karaz, Trialeti, Maykop/Maikop gibi birçok kültürün yayılım ve etki alanı içerisinde olduğu bilinen Artvin'de yapılacak olan sistemli bilimsel çalışmaların ilin Eskiçağ tarihini aydınlatacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Artvin, Çoruh Nehri, Diauehi/Daya(e)ni, Urartu, Kafkaslar.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

**ARTVIN IN THE LIGHT OF THE HISTORICAL
AND
ARCHAEOLOGICAL DATA**

Özlem ALKAN

Advisor: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

2019, Page: XXI + 362

**Jury: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Prof. Dr. Abdurrahman UZUNASLAN
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK
Assoc. Dr. Akın BİNGÖL
Assoc. Dr. Yavuz GÜNAŞDI**

The province of Artvin is located within the borders of the Eastern part of the Black Sea Region. The strategic position of the province is highly prominent as a passage route between Anatolia and Caucasus. The area is relatively rich in freshwater springs. The valley, carved out by the largest stream of the province named as Coruh River, has remained inhabited since the ancient times. It has been considered that Artvin has been settled since the prehistoric ages. However, satisfying amount of data is unavailable to demonstrate this fact due to the limited studies carried out in the region.

In this study, the activities of the societies, believed to have lived in Artvin have been examined in the province and the region. Archeological findings and inscriptions unearthed in the region, the location names in the province and the immediate vicinity have been evaluated in this regard. Furthermore, the surface explorations carried out in the previous years and the acquired data revealed in the excavations have been re-examined. It has been concluded that most of the identified archeological centers date back to the Middle Age, besides, the centers were inhabited in the ages of the Early, Middle and Late Bronze and Early Iron Age as well.

We are of the opinion that systematically conducted scientific studies will shed light upon the Ancient History of the province Artvin, known to have remained under the expansion and influence of many civilizations such as Karaz, Trialeti, Maykop/Maikop.



Keywords: Artvin, Coruh River, Diauehi/Daya(e)ni, Urartu, Caucasus.

KISALTMALAR DİZİNİ

AA	: Archäologischer Anzeiger
AAA	: Annals of Archaeology and Anthropology
AfO	: Archiv für Orientforschung
AJA	: American Journal of Archaeology
AMI	: Archaologische Mitteilungen aus Iran
Anadolu (Anatolia)	: Anadolu. Revue des Etudes d'Archéologie et d'Histoire en Turquie. Préhistoire, Antiquité
An Ar	: Anadolu Arastirmaları
AO	: Der Alte Orientalia
ArkST	: Arkeometri Sonuçları Toplantısı
AS	: Anatolian Studies
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
BiOr	: Bibliotheca Orientalis
CAH	: The Cambridge Ancient History
DAN	: Dokladi Akademiyi Nauk
DTCFD	: Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
Hchl	: F. W. König; Handbuch der Chaldäischen Inschriften
IAN	: Izvestiya Akademii Nauk
IstMitt	: İstanbuler Mitteilungen. Deutsches Archäologisches Institute
JA	: Journal Asiatique
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
JCS	: Journal of Cuneiform Studies
JNES	: Journal of Near Eastern Studies
JRAS	: Journal of Royal Asiatic Society

KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
MDOG	: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
MTA	: Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi
MVAeG	: Mitteilungen der vorderasiatische Ägyptischen Gesellschaft
OrNS	: Orientalia. Nova Series
RA	: Revue Archéologique
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi
TAY	: Türkiye Arkeoloji Yerlemleri
Tel Aviv	: Tel Aviv Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University
TTKong	: Türk Tarih Kongresi
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
UKN	: G.A. Melikişvili, Urartskie, Klinoobraznyye Nadpisi
UKN II	: G.A. Melikişvili, Urartskie, Klinoobraznyye Nadpisi 2
VBGAEU	: Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie Ethnologie und Urgeschichte
VDI	: Vestnik Drevnej İstorii
ZA	: Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZE	: Zeitschrift für Ethnologie

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: Doğu Karadeniz Bölümü.....	283
Harita 2: Artvin Haritası.....	283
Harita 3: Artvin Haritası.....	284
Harita 4: Karaz Kültürü Yayılım Alanı (Ceylan 2015a).....	285
Harita 5: Trialeti Kültürü Yayılım Alanı (Kalmış, 2017).....	286
Harita 6: Diauehi Yayılım Alanı (Ceylan-Bingöl-Karageçi, 2018).....	287
Harita 7: Urartu Yayılım Alanı (Ceylan-Özgül, 2018).....	288
Harita 8: Kimmer ve İskit Göç Yolları (Özgül, 2015).....	289
Harita 9: Tespit Edilen Arkeolojik Merkezlerin Dağılımı.....	290
Harita 10: Bölgede Tespit Edilmiş Olan Hurri Yer Adları.....	291
Harita 11: Bölgede Tespit Edilmiş Olan Kimmer-İskit Yer Adları.....	292

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Foto 1: Madır (Sardur) Burcu (Salvini, 2011)	293
Foto 2: Ortakent (Hanak) Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2017).....	293
Foto 3: Yazılıtaş Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2018).....	294
Foto 4: Hasankale Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2018)	295
Foto 5: Delibaba Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2018)	295
Foto 6: Sarıkamış Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2018).....	296
Foto 7: Avnik Yazıtı (Ceylan, 2001b).....	296
Foto 8: Abuli Yerleşmesi/Gürcistan (Narimanishvili, 2012).....	297
Foto 9: Avranlo Mezarlık Alanı/Gürcistan (Narimanishvili, 2012).....	298
Foto 10: Daraköy Yerleşmesi/Gürcistan (Narimanishvili, 2012)	299
Foto 11: Jinisi Yerleşmesi/Gürcistan (Narimanishvili, 2012).....	300
Foto 12: Ritüel Yolları (Narimanishvili, 2012).....	301
Foto 13: Sabechdavi Yerleşmesi/Gürcistan (Narimanishvili, 2012)	302
Foto 14: Saphar-Kharaba Mezarlığı/Gürcistan (Narimanishvili, 2012)	303
Foto 15: Ardanuç Kalesi	304
Foto 16: Ardanuç Kalesi	304
Foto 17: Ardanuç Kalesi	305
Foto 18: Aydınköy Kalesi	305
Foto 19: Aydınköy Kalesi	306
Foto 20: Bereket Köyü-Kılarcet Kalesi.....	306
Foto 21: Ferhatlı Kalesi.....	307
Foto 22: Ferhatlı Kalesi.....	307
Foto 23: Peynirli Kalesi	308
Foto 24: Peynirli Kalesi	308

Foto 25: Rabat Kalesi.....	309
Foto 26: Rabat Kalesi.....	309
Foto 27: Soğanlı (Hanlar) Kalesi	310
Foto 28: Soğanlı (Hanlar) Kalesi	311
Foto 29: Tütünlü Kalesi	312
Foto 30: Tütünlü Kalesi	312
Foto 31: Artvin (Livana) Kalesi.....	313
Foto 32: Artvin (Livana) Kalesi.....	313
Foto 33: Okumuşlar Kalesi	314
Foto 34: Okumuşlar Kalesi	314
Foto 35: Okumuşlar Kalesi	315
Foto 36: Sarıbudak Kalesi.....	315
Foto 37: Sarıbudak Kalesi.....	316
Foto 38: Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı.....	316
Foto 39: Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı.....	317
Foto 40: Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı.....	317
Foto 41: Kaleboynu Mevkii Gözetleme Kulesi	318
Foto 42: Kaleboynu Mevkii Gözetleme Kulesi	318
Foto 43: Kaleboynu Mevkii Gözetleme Kulesi	319
Foto 44: Karaağaç Kalesi	319
Foto 45: Karaağaç Kalesi	320
Foto 46: Kireçli Kalesi	320
Foto 47: Kireçli Kalesi	321
Foto 48: Kireçli Kalesi	321
Foto 49: Şavşat Kalesi.....	322

Foto 50: Şavşat Kalesi.....	323
Foto 51: Bahçeli Kalesi.....	323
Foto 52: Bahçeli Kalesi.....	324
Foto 53: Bakırtepe Mağarası (Aytekin, 1999)	324
Foto 54: Bakırtepe Mağarasındaki Runik Yazıt (Aytekin, 1999).....	325
Foto 55: Bostancı Kalesi (Ünsal, 2007)	325
Foto 56: Cevizlik Kalesi.....	326
Foto 57: Çevreli Kalesi	326
Foto 58: Çevreli Kalesi	327
Foto 59: Çevreli Kalesi	327
Foto 60: Çevreli Kalesi	328
Foto 61: Çevreli Gözetleme Kulesi.....	328
Foto 62: Çevreli Kalesi Su Sarnıcı.....	329
Foto 63: Çiftlik Kalesi (Ünsal, 2007).....	329
Foto 64: Darıca Kalesi (Ünsal, 2007)	330
Foto 65: Demirkent Kalesi (Ünsal, 2007).....	330
Foto 66: Demirkent Mağarası (Ünsal, 2006a).....	331
Foto 67: Demirkent Mağarası (Ünsal, 2006a).....	331
Foto 68: Demirköy Kalesi.....	332
Foto 69: Demirköy Kalesi.....	332
Foto 70: Esendal Kalesi (Ünsal, 2007)	333
Foto 71: Kılıçkaya Kalesi (Ünsal, 2007).....	333
Foto 72: Kınalıçam Kalesi (Ünsal, 2007)	334
Foto 73: Köprügören Kalesi.....	334
Foto 74: Köprügören Kalesi.....	335

Foto 75: Solluk Kalesi.....	335
Foto 76: Solluk Kalesi.....	336
Foto 77: Tekkale Kalesi	336
Foto 78: Tekkale Kalesi	337
Foto 79: Yokuşlu Kalesi.....	337
Foto 80: Yokuşlu Kalesi.....	338
Foto 81: Yokuşlu Kalesi.....	338



KERAMİK FOTOĞRAF VE ÇİZİMLERİ DİZİNİ

Fig. 1: Şavşat Kalesi'nde Tespit Edilen Keramikler (Aytekin, 2009).....	339
Fig. 2: Şavşat Kalesi'nde Tespit Edilen Mancınık Gülleri (Aytekin, 2009).....	340
Fig. 3: Geç Kalkolitik Keramikleri Kür-Aras Profilleri Belirtileri.....	341
Fig. 4: Kür-Aras I Evresinin Kür-Aras Keramikleri (Palumbi, 2016).....	341
Fig. 5: Karaz Keramikleri (Palumbi, 2016).....	342
Fig. 6: Avranlo Mezarlık Alanı Keramikleri (Narimanishvili, 2012)	343
Fig. 7: Gori Etnografya Müzesi'nde Trialeti Çömleği	344
Fig. 8: Kutsal Ocaklar.....	344
Fig. 9: Kutsal Ocaklar (Shanshashvili-Narimanishvili, 2016)	345
Fig. 10: Kutsal Ocaklar (Shanshashvili-Narimanishvili, 2016).....	346
Fig. 11: İnsanyüzlü Kaplar (Shanshashvili-Narimanishvili, 2016)	347

PLANLAR DİZİNİ

Plan 1: Şavşat Kalesi Planı (Aytekin, 1999)	348
Plan 2: Çevreli (Peterek) Kalesi Planı (Aytekin, 2005)	348
Plan 3: Köprügören Kalesi Planı (Aytekin, 2005)	349
Plan 4: Gevhernik Kalesi Planı (Aytekin, 1999).....	349
Plan 5: Trialeti Yerleşim Planları (Narimanishvili, 2012)	350
Plan 6: Trialeti Yerleşim Planları (Narimanishvili, 2012)	351



TABLO VE GRAFİKLER DİZİNİ

Tablo 1. Tespit Edilen Merkezlerin İdari ve Dönemsel Olarak Dağılımı 342

Grafik 1. Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Dağılımı.....349



ÖN SÖZ

Anadolu, insan yaşamı için gerekli olan tüm olanakları sağlamasından dolayı eskiçağlardan beri yurt edinilen bir coğrafyadır. Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer alan Artvin ili, Kafkaslar ile Anadolu arasında geçiş güzergâhında yer alması, Anadolu'nun Karadeniz'e açılan kapılarından biri olması sebebiyle stratejik bir öneme sahiptir. Bu çalışmada, Artvin ili ve ilçelerinin tarih öncesi, tarihî çağları ve bölgede yapılmış olan tarihî ve arkeolojik araştırmaların sonuçları değerlendirilmiştir.

Araştırma alanımızı kapsayan Artvin ilinde Eskiçağ tarihine yönelik çalışmalar ne yazık ki sınırlıdır. İl sınırları içerisinde arkeolojik kazısı yapılan tek merkez O. Aytekin'in başkanlığında yürütülen Şavşat Kalesi kazısıdır. Yapılan çalışmaların bir kısmı, ilin büyük bir bölümünde etkili olacak olan barajlar sebebiyle kurtarma yüzey araştırmalarıdır. Araştırmalarda çok sayıda tarihî yapı tespit edilmiştir. Bu yapılardan Eskiçağ tarihi bakımından değerlendirilenler çalışmamızda yer almaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde ilin coğrafi özelliklerine değinilmiştir. İkinci bölümde bölgenin tarihî evrelerine, tarihî coğrafya perspektifiyle bakılmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, tarih öncesi ve tarihî çağlar Anadolu genelinden, Artvin ili ve yakın çevresi özelinde incelenmiştir. Artvin ilinde çalışmaların sınırlı olmasından dolayı ilin yakın çevresinde tespit edilen veriler değerlendirilerek ilin Eskiçağ tarihi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda özellikle Kafkaslar'da yapılan çalışmalara yer verilerek, Anadolu'ya geçiş kapılarından olan Artvin ilinin, Kafkaslarda yaşanan birçok kültürün yayılım alanı içerisinde olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın son bölümünde bugüne kadar tespit edilmiş olan merkezler Eskiçağ tarihi açısından değerlendirmeye alınarak genel bir tablo çizilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında değerli bilgileriyle yol gösteren, desteğini hayatımın her aşamasında hissettiğim, öğrencisi olmaktan her zaman gurur duyduğum saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a en kalbî teşekkürlerimi sunarım.

Çalışma süresince, her aşamada yanımda olup değerli fikirleri ve bilgi birikimiyle yeni ufuklar açan sayın hocam Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL'e hasseten teşekkür ederim.

Her türlü bilgi ve fikir alışverişinde bulunduğumuz sayın hocalarım Doç. Dr. Nezahat CEYLAN, Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI, Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL, Dr. Öğr. Üyesi Oğuz ŞİMŞEK'e teşekkür ederim. Literatür taramaları sırasında desteklerini esirgemeyen değerli meslektaşlarım, Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Nur Morkoç, Seval AKÇELİK ve kıymetli ekip arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Arazi çalışmaları sırasındaki yardımlarından dolayı değerli dostlarım ve kardeşlerim Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KALMIŞ, Arş. Gör. Volkan ÖZKAN, Ömer BAKAN ve Emre ALKAN'a şükranlarımı sunarım.

Hayata ve bilime dair paylaştığı her cümle için kıymetli "Bilge Hocam" merhum Cemil KUTLU'ya ne kadar teşekkür etsem azdır.

Laboratuvar çalışmaları sırasında yardımını ve ilgisini esirgemeyen Erzurum Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı Müdürü Sayın Lokman KEMALOĞLU'na ve Trabzon Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Hayatımın her döneminde varlıklarıyla huzur bulduğum çok kıymetli aileme sonsuz minnetlerimi sunarım. Çalışma süresince hoşgörü ve desteğini esirgemeyen sevgili eşim Emrah ALKAN'a teşekkür ederim.

GİRİŞ

I. KONUNUN NİTELİĞİ, AMACI VE ÖNEMİ

Araştırma sahamızı oluşturan Artvin ili ve çevresinde yapılmış olan yüzey araştırmaları, Şavşat Kalesi kazısında elde edilen veriler çalışmamızda yeniden değerlendirilmiştir. Yaptığımız yüzey araştırmalarında, önceki çalışmalarda tespit edilmiş olan merkezler yeniden gezilerek, elde edilen güncel fotoğraflar çalışmamıza eklenmiştir.

Çalışma alanının coğrafi olarak öneminden dolayı Gürcistan-Türkiye sınırında yer alması sebebiyle her iki bölgede de varlığı bilinen kültürler ele alınarak bölgede tespit edilmiş olan merkezler ve kazı verileri bu anlamda değerlendirilmiştir. Özellikle Gürcistan sınırlarında yoğun olarak görülen Trialeti Kültürü'nün etki alanı ve Anadolu ile ilişkisi bakımından Artvin ilinde tespit edilmiş olan keramik verisi ve merkezlerde bulunan mimari yapıların özellikleri ışığında ele alınarak değerlendirilmiştir. Trialeti kültür sahasında yer alan kurganlarda tespit edilen keramik verisi ve madeni eserlerin Anadolu ve Türkistan bağlantıları değerlendirilmiştir. Tüm bu veriler Artvin eskiçağ tarihinin aydınlatılmasına katkı sunmak amacıyla değerlendirilmiştir.

II. UYGULANAN YÖNTEM VE KULLANILAN TERİMLER

Artvin ilinin bugünkü coğrafi şartlarının, Eskiçağ dünyasındaki iklim şartlarıyla benzerliğinden dolayı coğrafi tanımlamalar güncel veriler ışığında açıklanmıştır. Çalışmamızda Artvin ilinin genel anlamda coğrafi durumu ortaya koyularak, coğrafyanın insana ve tarihe olan etkisi araştırılmıştır.

Bölgede yaşayan Eskiçağ toplulukları ve kurulan devletlerin siyasi ve kültürel sınırları ele alınarak bölgenin tarihî seyri yazılı kaynaklar ve arkeolojik kanıtlar doğrultusunda incelenmiştir. Böylece Artvin ve yakın çevresinde geçen yer adları, tartışmalı lokalizasyon meselelerine kaynaklar doğrultusunda yaklaşılmıştır.

Artvin'de daha önceki yıllarda tespit edilen merkezler, A. Ceylan başkanlığındaki ekibimiz tarafından yürütülen yüzey araştırmaları kapsamında yeniden değerlendirilmiştir. Merkezlerin birçoğunun günümüzdeki durumu tespit edilmek üzere

güncel fotoğrafları çekilerek değerlendirilmiştir. İncelenen merkezlerin bugünkü ölçümleri yapılmış, tespit edilen keramik verileri yerinde fotoğraflanmıştır. Ayrıca tarafımızca ilk defa tespit edilen Soğanlı (Hanlar) Kalesi'nin ölçümleri yapılmış, fotoğrafları çekilerek çalışmamızda yer verilmiştir. İlin tek arkeolojik kazısı olan Şavşat kazısından elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Tespit edilen keramik verilerinin bir kısmı Trabzon Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı Müdürlüğü tarafından incelenmiş, çıkan analiz sonuçları tarafımızca değerlendirilerek araştırmaya eklenmiştir.

Keramik verilerinin değerlendirilmesinde kullanılan bazı terimlerin açıklanmasının gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Bu bağlamda topraktaki magnezyum oranı ortalama % 1.9'dur. Fakat bu oran yağışa bağlı olarak değişmektedir. Yağışlı bölgelerde bu oran % 0.1'e kadar düşerken, kurak topraklardaki magnezyum oranı yaklaşık olarak % 4'e kadar çıktığı görülmektedir¹.

Toprağın rengini etkileyen faktörler arasında demir, kireç ve manganez sayılabilir. Demirli bileşiklerin toprağa kırmızı renk verdiği, ancak su ile karıştığında sarı renk olduğu bilinmektedir. Ayrıca kireç katkılı toprakların açık renkli olduğu görülmektedir².

Toprak içerisindeki kalsiyum oranı ile kireç düzeyi arasında doğru orantı bulunmaktadır³. Analiz sonuçlarında karşımıza çıkan bir başka element de silisyumdur. Yeryüzünde oksijenden sonra en çok bulunan ikinci element olan silisyumun yer kabuğundaki içeriği ortalama % 27.6'dır⁴. Kum ve kil biçimindeki silisten, ısıya dayanıklı beton ve tuğla üretilmektedir. Kuvars minerali halindeki silisten ise ısı ile yumuşatılarak cam eşyalar üretilir. Suda çözülmeyen silikatların çoğundan da çanak-çömlek, porselen ve başka keramik malzemeler üretilmektedir. Bu sebeple silisyum

¹http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Toprakta%20Makro%20Besin%20Elementi%20Analizleri%202.pdf 27.07.2019 saat: 05: 46.

²https://www.ankara.bel.tr/files/6614/3695/0175/TOPRAK__BLGS_SUNUM.pdf 28.07.2019 saat: 21: 07.

³https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/35184/mod_resource/content/0/BB%207.ppt.pdf 28.07.2019 saat: 21: 46.

⁴ Aksoy, 2006: 1vd.; Horuz, 2016: 152.

oranı yüksek olan keramiklerin kil ve kuvars oranının da yüksek olduğu sonucuna varılmaktadır⁵.

III. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Bölge ile ilgili en eski yazılı kaynaklar antikçağ yazarları tarafından kaleme alınmıştır. Antik çağ kaynakları arasında, Herodotos'un kaleme aldığı, Historia (Herodotos Tarihi)⁶, Ksenophon'un Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)⁷ adlı eseri ve Strabon'a ait olan Geographika (Coğrafya)⁸ gibi eserler yer almaktadır.

Bölgede Eskiçağ tarihine dair yapılan ilk çalışmalardan biri K. Bittel tarafından gerçekleştirilmiştir. 1933 yılında yaptığı çalışmada Bittel, ilin eskiçağına dair önemli bilgiler sunmuştur⁹. M. F. Kırzioğlu, bölgede yaptığı çalışmalarda özellikle yer adları konusunda kıymetli bilgiler vermiştir¹⁰. R. W. Edwards, 1983 yılında Artvin ilindeki Orta Çağ kaleleri hakkında yaptığı çalışma ile sonraki dönemlerde yapılacak olan araştırmalara rehberlik etmiştir¹¹.

Artvin ilinde yapılan önemli çalışmalardan biri de K. Köroğlu tarafından yapılan yüzey araştırmasıdır. Çalışma, Artvin-Ardahan İlleri Yüzey araştırmaları kapsamında 1995-1997 yılları arasında üç yıl sürmüştür¹². Bölgede çalışan diğer bir bilim adamı olan O. Aytekin, 1997 yılında başladığı yüzey araştırmalarda, 2001 yılından itibaren tarihî yollar ve kültür varlıkları üzerine yoğunlaşmıştır¹³. Her iki çalışma da bölgede yapılacak olan barajlar nedeniyle sular altında kalacak olan bölgelerde kurtarma yüzey araştırması niteliğindedir.

Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi (DYAP) kapsamında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1998 yılından itibaren yaptığı çalışmalar ile bölge Eski Çağı'nın aydınlatılmasında büyük katkısı olan, benim de bir parçası olmaktan onur duyduğum ekip, A. Ceylan başkanlığında araştırmalarına devam etmektedir. Bu kapsamda A.

⁵ Aksoy, 2006: 5.

⁶ Herodotos, 2006: 1 vdd.

⁷ Ksenophon, 2011: 1 vdd.

⁸ Strabon, 2000: 1 vdd.

⁹ Bittel, 1933: 150-156.

¹⁰ Kırzioğlu, 1953; Kırzioğlu, 1973; Kırzioğlu, 1976; Kırzioğlu, 1984; Kırzioğlu, 1988; Kırzioğlu, 1992.

¹¹ Edwards, 1986: 165-182; Edwards, 1988: 119-141.

¹² Köroğlu, 1997: 369-396; Köroğlu, 1998: 127-156; Köroğlu, 1999: 143-151.

¹³ Aytekin, 1999: 1 vdd.; Aytekin, 2003: 1-17; Aytekin, 2004: 235-251; Aytekin, 2005: 227-241; Aytekin, 2006: 309-323; Aytekin, 2010a: 435-447; Aytekin, 2011a: 429-449; Aytekin, 2012a: 285-302.

Ceylan danışmanlığında hazırlanan V. Ünsal, *Eskiçağ'da Çoruh Havzası* adlı çalışmasıyla Artvin ilinin, bir bölümünü çalışma kapsamında incelemiştir¹⁴. S. Yıldırım, 2007 yılında *Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar* adlı çalışma ile Şavşat ve Ardanuç ilçelerinde tarihî ve arkeolojik araştırmaları değerlendirmiştir¹⁵.

Artvin ilinde gerçekleştirilen tek arkeolojik kazı, O. Aytekin tarafından yürütülen Şavşat Kalesi Kazısı'dır. Kazı, 2007-2016 yılları arasında devam ettirilmiştir¹⁶. O. Özgül Artvin ve yakın çevresini kapsayan Çoruh ve Kür Vadisinde yer alan İskit Kimmer yer adları konusundaki eseri ile bölgenin Eskiçağ tarihinin aydınlatılması açısından önemli bir katkıda bulunmuştur. H. A. Şahin tarafından yapılan çalışmalarda bölgedeki Hurri yer adlarından bazıları değerlendirilmiştir¹⁷.

¹⁴ Ünsal, 2006a: 1 vdd.

¹⁵ Yıldırım, 2007: 1 vdd.

¹⁶ Aytekin, 2008: 238; Aytekin, 2009: 61-71; Aytekin, 2010b: 247-261; Aytekin, 2011b: 382-393; Aytekin, 2012b: 57-72; Aytekin, 2013a: 437-448; Aytekin, 2014: 270-280; Aytekin, 2016: 291-304.

¹⁷ Özgül, 2015a: 159 vd.; Şahin, 2015: 289 vd.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTVİN İLİNİN COĞRAFİ DURUMU

1.1. BÖLGENİN GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Anadolu, tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar çeşitli kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Hellenistik dönemden itibaren *Anatolia* olarak bilinen Küçük Asya/Asia Minor toprakları, konumu itibariyle büyük öneme sahiptir. Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasında yer alan topraklar, Avrupa ile Asya arasında bir köprü, Akdeniz ve Karadeniz arasında ise bir kanal görevi yapmaktadır. Toplam yüzölçümü 780.576 km² olan Anadolu'nun, kuzey-güney yönündeki kısa eksenini 425-650 km doğu-batı doğrultulu uzun eksen ise yaklaşık olarak 1600 km'dir¹⁸.

Anadolu coğrafyası, yer şekilleri, iklimi, tabii bitki örtüsü ve beşeri özelliklerine göre 1941 yılında I. Türk Coğrafya Kongresi'nde alınan bir kararla yedi coğrafi bölge ve yirmibir bölüme ayrılmıştır¹⁹. Çalışma alanımız olan Artvin ili, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer almaktadır. Şehir, Doğu Karadeniz Bölümü ile Doğu Anadolu Bölgesi arasında bir geçiş bölgesinde yer aldığından dolayı her iki bölgenin coğrafi özelliklerini de taşımaktadır²⁰.

Doğu Karadeniz Bölümü'nün sınırları, batıda Ordu'da denize ulaşan Melet Çayı-Suşehri, doğuda ise Gürcistan sınırına kadar olan bölge olarak çizilebilir. Doğu Karadeniz Bölümü'nün güney sınırında, İç Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Kızılırmak Bölümü ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat ve Erzurum-Kars Bölümü yer alırken, kuzeyinde ise Karadeniz bulunmaktadır²¹. (Harita 1).

Bölgenin dağlık alanları kıydan hemen sonra ve batıdan doğuya gidildikçe daha da yükselmektedir. Bölgenin en yüksek noktasını 3932 m ile Kaçkar Dağı oluşturmaktadır. Bölgede 2500 m'den sonra buzul dönemine ait olduğu bilinen sirkler, tekne vadiler ve morenler bulunmaktadır. Doğu Karadeniz Bölümü'nü, Doğu

¹⁸ İzbirak, 1984: 1 vd.; Yücel, 1987: 4 vdd.; Atalay, 1992: 3; Doğanay, 1994: 91; Doğanay, 1997: 75; Özgür, 2001: 10.

¹⁹ Atalay-Mortan, 1997: 6.

²⁰ Sever, 2001: 7 vd.; Arınç, 2006: 254.

²¹ Koday, Z., 1995: 1; Atalay-Mortan, 1997: 68; Sever, 2001: 7 vd.; Arınç, 2006: 215 vd.

Anadolu'dan ayıran sınır, Yalnızçam Dağları, Kargapazarı Dağları ve Mescit Dağları'nın sularını Karadeniz'e taşıyan havzadır²².

Doğu Karadeniz iklimi, kışların ılık, yazların nispeten yüksek yaz sıcaklığıyla geçmesi ve yüksek yağış miktarıyla dikkat çekmektedir. Doğu Karadeniz dağları kuzeyden gelen hava kütlelerinin iç kısımlara ilerlemesini engellemektedir. Güneyde bulunan sıradağların da güneyden gelen hava kütlelerini engellemesinden dolayı Doğu Karadeniz Bölümü'nün kuzeyi ve güneyi arasında iklim farklılıkları görülmektedir. Kuzey kesimlerinde Karadeniz sahilinde nemli ve ılıman iklim şartları hâkimken, güneydeki yüksek bölgelerde karasal iklim görülmektedir. Yağış, mayıs ve haziran aylarında az iken, sonbaharda sağanak, kış aylarında ise kar şeklinde görülmektedir. Bölgede genel olarak orografik ve cephe yağışları görülmektedir. İlkbahardaki oluşan ani sıcaklıklar, kar erimelerini ani sellere dönüştürmektedir²³. Akarsular genç bir yapıya sahip olup bahar aylarında eriyen karlar ve sonbahardaki yağışlarla debilerinde yükselme gözlemlenmektedir. Eğim ve akım hızlarından dolayı sellerin yanında aşındırma etkilerini de artırmaktadır²⁴.

Jeomorfolojik özellikler, Doğu Karadeniz Bölümü'nün bitki örtüsünün şekillenmesinde çok önemlidir. Doğu Karadeniz Dağları'nın, Karadeniz'e bakan yamaçlarında 0-1100 m arasında geniş yapraklı nemli ılıman orman, 1100-1600 m arasında yayvan ve iğne yapraklı karışık orman, 1600-2000 m arasında ise iğne yapraklı ormanlar görülmektedir²⁵.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde varlığı bilinen, birçoğu endemik olmak üzere, bitki ve hayvan çeşitliliği bulunmaktadır. Bu çeşitlilik, bazı bölümlerin milli park olarak ilan edilmesine sebebiyet vermiştir. Bunlardan; Kaçkar Dağı Milli Parkı, Altındere Vadisi Milli Parkı ve Uzungöl Milli Parkı sayılabilir. Bölge, biyolojik çeşitlilik bakımından öneminden dolayı WWF (Doğal Hayatı Koruma Vakfı) tarafından 200 ekolojik bölgeden biri olarak tescillenmiştir. Artvin ili, Şavşat ilçesinde yer alan Sahara-Karagöl Milli Parkı bitki çeşitliliği açısından önemlidir²⁶.

²² Atalay-Tetik-Yılmaz, 1985: 26 vdd.; Koday, Z., 1995: 1; Çınaklı, 2008: 16.

²³ İzbırak, 1984: 234; Atalay-Tetik-Yılmaz, 1985: 30; Atalay, 1992: 142; Çınaklı, 2008: 20.

²⁴ Uzun, 2007: 388; Çınaklı, 2008: 20.

²⁵ İzbırak, 1984: 257; Atalay, 1992: 189.

²⁶ Eminağaoğlu, 2002: 16; Eminağaoğlu-Anşın, 2004: 558; Çınaklı, 2008: 17.

Doğu Karadeniz Bölgesin’de bulunan iki önemli kuş alanından birisi, çalışma alanımız olan Artvin’dedir. Bu alanlardan ilki Artvin’in de içinde bulunduğu Doğu Karadeniz Dağları ikincisi ise Akkuş Adası’dır. Çoruh Vadisi ve yakın çevresi de kuş çeşitliliği açısından zengindir. Artvin sınırları içerisinde 216 kuş türü tespit edilmiştir. Ülkemizde bulunan yedi biogenetik rezerv alanlarından birisi Artvin’de yer alan Camili (Macahel)’dir. Önemli Kuş Alanları içerisinde Hatila Vadisi Milli Parkı ve Kaçkar Dağları Milli Parkı yer almaktadır²⁷.

1.2. ARTVIN İLİ GENEL COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

Artvin, Karadeniz Bölgesi’nin doğu bölümünde, *Kuzey Anadolu Orojenik Kuşağı*’nda yer alan bir sınır şehridir²⁸. Bölgenin bugünkü görünümüne kavuşmasında II. Jeolojik Zaman’dan Senozoyik’e kadar süren Alp Orojenezi, Orta Miyosenden itibaren başlayan epirojenez ve volkanizma ile Pliyosendeki iklim değişiklikleri etkili olmuştur. Doğu Karadeniz Dağları üzerinde konumlanmış olan şehrin yaklaşık olarak % 66’lık kısmı, % 30 ve daha yüksek eğim derecesine sahip olan, engebeli bir araziye sahiptir. Şehrin komşuları, kuzeydoğusunda Ardahan, güney ve güneydoğusunda Erzurum, batısında Rize illeri, kuzeyinde Karadeniz ve kuzeydoğusunda Gürcistan Cumhuriyeti olarak sayılabilir. Artvin ili Ardanoç, Arhavi, Borçka, Hopa, Murgul, Yusufeli, Şavşat ve Merkez ilçe olmak üzere 8 ilçeye sahip olup yüzölçümü 7359 km²’dir. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi bilgilerine göre ilin 2018 yılında tespit edilen nüfusu 174 010’dur²⁹. (Harita 2).

1.2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Artvin ili ve çevresinde Doğu Karadeniz Dağları, Mescit Dağları ve Yalnızçam Dağları üç büyük dağ grubu olarak yer almaktadır. Dağlık alanlar içerisinde önemli olan yükseltiler; kuzeydoğuda Tiryal Dağı (2500 m), kuzey-kuzeybatı yönünde Alacadağ (2844 m), güneyde Avsek (2872 m) ve Çubuk Dağı (2560 m), batıda Karadağ (2399 m) olarak sayılabilir. Artvin coğrafyasında kıyı kesimi ile iç kesimleri birbirinden ayıran

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Göktürk-Artvinli ve diğ., 2008: 34; Surat, 2016: 145.

²⁸ İl, 40° 34’ 19.55” - 41° 31’ 29.62” kuzey enlemleri ile 41° 09’ 25.41” - 42° 35’ 47.16” doğu boylamları arasında yer almaktadır.

²⁹ Tıraş, 1994: 3; Ceylan, S., 1995: 6; Karabulut, 2007: 6; Turgut-Özalp ve diğ., 2012: 174; Özalp-Akıncı ve diğ., 2013: 294; Orhan, 2014: 12; <http://www.tuik.gov.tr>.

oluğun³⁰ kuzeydoğusunda yer alan dağlara Kıyı Dağları/Doğu Karadeniz Dağları adı verilmektedir³¹.

Şavşat Vadisi'nin güneydoğusunda Yalnızçam Dağları yer almaktadır. Bu alanda bulunan plato, Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi'ni ayıran sınırı teşkil etmektedir. Aynı plato, Kür Nehri Havzası ile Çoruh Nehri Havzası'nı da bölmektedir. Ulaşımın özellikle kışın daha da zorlaştığı dağ kuşağında Çam, Bilbilan, Zolt, Sahara ve Kesiktaş geçitleri bulunmaktadır³².

Çoruh Irmağı ve kolları ilin jeomorfolojik yapısının oluşmasında önemli bir etkidir. Örneğin, Ferhatlı Deresi'nin Eosen yaşlı kireçtaşlarını derin bir şekilde yarması "Cehennem Deresi Kanyonu"nun oluşmasına sebep olmuştur. Artvin-Ardanuç karayolu bu vadi boyunca devam etmektedir³³.

1.2.2. İklim ve Bitki Örtüsü Özellikleri

Artvin ilinin iklimi hakkında fikir sahibi olmak için meteoroloji verilerine ihtiyaç vardır. Artvin Meteoroloji istasyonu 1948 yılında kurulmuştur. 1948-1960 yılları arasındaki dönemde 550 m yükseklikte takip edilen sıcaklık verileri 1960 yılında 597 m yükseklikte gözlemlenmeye devam edilmiştir³⁴.

Artvin ve çevresi iklim özellikleri açısından Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu arasında bir geçiş bölgesidir. Bölgenin kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yer alan Doğu Karadeniz Dağları ve şehri doğudan çevreleyen aynı doğrultulu Yalnızçam Dağları 3000 m'yi aşan yükseklikleriyle adeta set gibi yer almaktadır. Böylece kıyıya paralel olarak uzanan Doğu Karadeniz Dağları nemli hava kütlelerinin iç kesimlere ulaşmasını engellemektedir. Ayrıca Yalnızçam Dağları kış mevsiminde Doğu Anadolu Bölgesi'nde oluşan yüksek basınç alanının bölgeye ulaşmasını engellemektedir³⁵.

Karadeniz Bölgesi'nde bulunan nemli hava kütlesi, Doğu Karadeniz Dağları'na doğru yükselerek önce sis bulutuna, sonra da yağışların oluşmasına sebep olmaktadır.

³⁰ Bahsi geçen oluk, Berta Çayı Vadisi'nden başlayarak, Çoruh Vadisi'nden Bayburt Ovası'na ve Kelkit Vadisi'ne kadar devam etmektedir.

³¹ Ceylan, S., 1995: 14; Yüksek-Ölmez, 2002: 51.

³² Atalay-Mortan, 1997: 68, 302; Sever, 2001: 69.

³³ Rızvanoğlu, 2003: 12.

³⁴ Tarkan, 1973b: 33; Ceylan, S., 1995: 25.

³⁵ Ceylan, S., 1995: 28; Atalay-Mortan, 1997: 42 vd.; Sever, 2001: 112 vdd.; Karabulut, İ. 2007: 7.

Yağışlar, iç kesimlerde yer yer hava kütlelerinin ısınarak yükselmesi sonucunda konveksiyonel yağışlar olarak görülmektedir³⁶.

Doğu Karadeniz Dağları'nın kuzey yamaçlarında ve yüksek kesimlerinde etkili olan nemli hava iç kesimlere ulaşmamakta, böylelikle de iç kesimlerde nisbi nem miktarı düşük olmaktadır. Bu durum ilde lokal iklim şartlarının oluşmasına zemin hazırlamış, yaz mevsiminde açık ve kuru hava, şiddetli buharlaşma, kıyı ile iç kesimleri birbirinden ayıran özellikler olarak görülmektedir³⁷.

Bölge derin vadilerle bölünmüş ve etrafını çevreleyen dağlık kütlelerle arasındaki yükselti farkının yer yer 3000 m'yi geçtiği görülmektedir. Bu durum kısa mesafelerde sıcaklık gibi iklim farklılıklarına neden olmakla birlikte, buna bağlı olarak beşeri ve iktisadi faaliyetleri de etkilemektedir. Vadi tabanında Akdeniz İklimini andıran ılıman iklim şartları görülürken, yükselti arttıkça karasal iklim şartları gözlenmektedir. Bu duruma en iyi örnek olarak Yalnızçam Dağları'nın, Çoruh Nehri'ne bakan kısımları gösterilebilir. Ayrıca Yusufeli ilçesi'nden itibaren Aşağı Çoruh Vadisi'nde zeytinin yetiştirilmesi de Akdeniz iklimini andıran iklim özelliklerindedir. İlin karasallık değerleri kıyı ilçesi olan Hopa'da % 23, Artvin merkezde % 27, Yusufeli ilçesi'nde ise % 42'dir. Artan yükseltinin iklimle bağlantısı bu durumu açıklaması bakımından ilgi çekicidir³⁸.

Artvin Meteoroloji İstasyonununun 1949-1989 yılları ve 2003-2013 yılları arasındaki kayıtlı verilerine göre Artvin'in yıllık ortalama sıcaklığı 12.4 °C olarak tespit edilmiştir. Bahsi geçen sıcaklık değerleri kıyı ile iç kesimler arasında farklılıklar arz etmektedir. Örneğin kıyı ilçesi olan Hopa'nın yıllık sıcaklığı 14.4 °C iken, iç kesimlerde yer alan bir ilçe olan Yusufeli'nin yıllık sıcaklık değeri 14. 0 °C olarak ölçülmüştür. Sıcaklığın yıl içerisindeki dağılımına bakıldığında, en düşük sıcaklığın Artvin merkezde Ocak ayında 3.0 °C, Hopa'da kaydedilen en düşük sıcaklığın 7.4 °C, Yusufeli'nde ise ocak ayı ortalama sıcaklık değeri 0.9 °C olduğu tespit edilmiştir.

³⁶ Ceylan, S., 1995: 29.

³⁷ Ceylan, S., 1995: 29.

³⁸ Tarkan, 1973b: 39; Ceylan, S., 1995: 29; Bakırcı, 1999: 26; Güngör-Cengiz, 2006: 77; Karabulut, 2007: 6.

Artvin’de ortalama en düşük sıcaklık Ocak ayında, en yüksek sıcaklık ise Ağustos ayında görülmektedir. Ortalama yıllık kar yağışının 28. 9 gün olduğu belirtilmiştir³⁹.

Araştırma bölgemiz olan Artvin ilinde kıyı ile iç kesimlerdeki farklılıklar donlu gün sayısında da kendini göstermektedir. Kıyı ilçesi Hopa’da donlu gün sayısı 10 iken, Artvin merkezde 48 gündür. Karasallığın arttığı iç kesimlerde, Yusufeli’nde donlu gün sayısı 55 gün olarak kaydedilmiştir. Donlu günlerin büyük bir bölümü kış aylarında görülürken bir bölümü de ilkbahar aylarına rastlamaktadır. İlkbahardaki donlu günler hem tarımsal faaliyetlerin yapıldığı zaman olması, hem de meyve ağaçlarının çiçek açması dönemi olduğu için önemli bir devredir⁴⁰.

Artvin’de yıllık sisli gün sayısı 16 gün olarak kaydedilmiştir. Sisli hava ladin ormanları için oldukça önemlidir⁴¹.

Artvin Meteoroloji İstasyonununun 1948-1989 yılları arasındaki 42 yıllık gözlemlerine göre ilin yıllık ortalama yağış miktarı 672 mm.’dir. Fakat bu değer coğrafi etkilerle kıyı ve iç kesimlerde farklılıklar göstermektedir. Örneğin Yusufeli’nde yıllık yağış miktarı 300 mm. iken, Borçka’da miktar 1207 mm.’ye, Hopa’da ise 2098 mm.’ye ulaşmaktadır. Yağışlar en düşük düzeyde temmuz ayında görülürken, en yağışlı ay aralık olarak gözlemlenmiştir. En yağışlı mevsim kış olarak gözlemlenirken, en kurak mevsim yazdır⁴². Yağışların yüksek kesimlerdeki karların erimesini hızlandırması sonucunda dönem dönem taşkınlar oluşmaktadır⁴³.

Artvin’de ortalama kar yağışlı gün sayısı 21, karla kaplı gün sayısı ise ortalama 35 gündür. Kıyı ile iç kesimler arasındaki farklılık karlı gün sayısında da görülmektedir. Kıyıda iç kesimlere doğru gidildikçe hem kar yağış gün sayısı, hem de karla kaplı gün sayısı artmaktadır⁴⁴. Bir geçiş özelliği taşıyan Artvin ve çevresi yarı-nemli iklim şartlarının görüldüğü nemli ve yarı-kurak iklimler arasında geçiş özellikleri sergilemektedir⁴⁵.

³⁹ Koday, Z., 1991: 15; Tıraş, 1994: 27; Ceylan, S., 1995: 30 vd.; Koday, Z., 1995: 28; Eminağaoğlu, 1996: 13; Yüksek-Ölmez, 2002: 52; Koday, S.-Erhan, 2010: 4; Şimşak, 2014: 7.

⁴⁰ Koday, Z., 1991: 20; Ceylan, S., 1995: 35.

⁴¹ Ceylan, S., 1995: 47.

⁴² Ceylan, S., 1995: 49 vd.; Yüksek-Ölmez, 2002: 52.

⁴³ Çınaklı, 2008: 50.

⁴⁴ Ceylan, S., 1995: 55; Kaymaz, 2012: 59.

⁴⁵ Ceylan, S., 1995: 61.

Ortakuşakta yer alan ülkemiz, Pleistosen ve Holosen’de önemli değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler flora alanlarının yer değiştirmesine, farklı flora alanlarındaki alt türlerin lokal alanlarda birbirlerine karışmasına sebep olmuştur. Araştırma alanı olan Artvin il topraklarının % 57’si (403.695 Ha) ormanlarla kaplıdır⁴⁶. İl, akarsularla parçalandığından dolayı kısa mesafelerde yükselti, bakı ve eğim gibi etkenlerle değişimlere uğramıştır. Bir geçiş bölgesi özelliği gösteren il, bitki örtüsündeki yerel değişimlerle de bu özelliğini kanıtlamaktadır. Bölgenin kuzeyi, batısı ve kuzeybatısı Avrupa-Sibirya Flora Bölgesi’ne aittir. İlin güneyi ve güneydoğusunun yüksek kesimlerinde İran-Turan, Çoruh Irmağı ve Berta Çayı kesimlerinde ise Akdeniz kökenli bitkiler görülmektedir. Kısa mesafelerde görülen bu değişikliklerin sebebi geçmişteki iklim değişiklikleri, bakı, yükselti, eğim ve toprak özellikleri olarak sayılabilir⁴⁷. Tüm bu etkilerle şekillenen bölgenin bitki örtüsü üç ana başlık altında incelenebilir ki bunlar;

- 1) Çalı ve Kuru Orman Formasyonu
- 2) Orman Formasyonu
- 3) Alpin ve Subalpin Çayır Formasyonu

Çalı ve Kuru Orman Formasyonu: Çoruh Irmağı ve Berta havzalarının alçak kesimlerinde görülmektedir. Bu alanda maki bitki örtüsü özelliğinde boyları yaklaşık olarak 1-2 m’yi geçmeyen ağaççık ya da çalı formasyonu hâkimdir. Çoruh Vadisi yamaçlarının Borçka-Artvin arasındaki bölümünde çalı formasyonu içerisinde sandal, kocayemiş, fıstıkçamı gibi maki elemanları görülmektedir. Nehir kenarlarında nar, incir, alüvyonlu topraklarda ise ılgınlar dikkat çekmektedir. Berta Vadisi’nde nar, incir, söğüt az miktarda da çınar ağaçları görülmektedir. Akdeniz bitki örtüsünün en önemli temsilcilerinden olan zeytinlikler Çoruh Vadisi boyunca seyrek de olsa varlığını göstermektedir⁴⁸.

Çoruh Vadisi’nin yaklaşık olarak 500 m ile 1000 m yüksekliğe kadar olan kısımlarında yaz kuraklığına dayanıklı olan çalı toplulukları bulunmaktadır. Akdeniz

⁴⁶ İl yüzölçümüne göre Türkiye’nin en yoğun ormanlık alanı, %72 (278.830 Ha) ile Karabük’tür. Ayrıntılı bilgi için bkz: https://www.ogm.gov.tr/Documents/Orman_Varligi_Dosyalari/Yuzdelik-Illere-Gore-Orman-Varligi.pdf, 12.06.2019, saat: 21: 40.

⁴⁷ Atalay-Tetik-Yılmaz, 1985: 140; Kaymaz, 2012: 82.

⁴⁸ Ceylan, S., 1995: 79 vd.; Eminağaoğlu, 1996: 16; Durmuş, M. 2006: 16.

kökenli olan karaçalı Çoruh ve Berta Vadileri'nde yer almaktadır. Ayrıca bölgede menengiç, sarıçiçekli yasemin, hanım tuzluğu, kızılıçık, boyacı sunağı, cehri, çakal eriği-güvem çalısı, 600-700 m'den itibaren ise doğu mazısı, dişbudak ve Trabzon hurması görülmektedir⁴⁹.

Karçal Dağları'nın Çoruh Irmağı ve Berta Çayı'na bakan yamaçlarında 800-1200 m yüksekliklerde yer yer meşe ormanlarına rastlanılmaktadır. Yağışın güneye oranla bu bölümde daha yoğun olmasından dolayı Çoruh meşesi ve Kafkas meşesi yaygın olarak görülmektedir. Keçi Dağı ve Genya Dağı'nın güney yamaçlarında sarıçam, köknar, ladin, meşe, ardıç topluluklarının meydana getirdiği kuru ormanlar bulunmaktadır. Yapı malzemesi ve yakacak ihtiyacı sebebiyle ormanlık alanlarda ciddi tahribat bulunmaktadır. Çoruh Vadisi'nde, Akdeniz Flora Bölgesi'nde bulunan elemanların yer alması, bölgede Holosen esnasında Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğünü göstermektedir⁵⁰.

Orman Formasyonu; Artvin ilindeki ormanlar, Doğu Karadeniz İklim Kuşağı ile Doğu Anadolu İklim Kuşağı olmak üzere iki farklı zonda yer almaktadır. İlin toplam arazisinin % 54. 7'si ormanlarla kaplıdır. Orman alanlarının % 70.91'i koru ormanı, % 29.09'u baltalık ormanlarla kaplıdır. Artvin'den Borçka'ya doğru Aşağı Çoruh Vadisi'nde Akdeniz kökenli bitkilerin bittiği noktadan itibaren özellikle de Hatilla (Taşlıçay) Vadisi'nde yayvan yapraklı ormanlar görülmektedir. Ormanlık alanın varlığı, bu kesimde ılıman bir iklimin varlığını göstermektedir. Ayrıca ilin kuzeydoğusunda bulunan Karçal Dağları'nın güney yamaçlarında yayvan yapraklı ağaçlar, güney ve güneybatısında bulunan Keçi Dağı ve Genya Dağları'nın Çoruh Vadisi'ne bakan yamaçlarında ladin, kızılağaç, kayın, orman gülü, karayemiş, çobanpüskülü ve pontus meşesi gibi ağaçların olması Karadeniz ikliminin bu bölgede etkili olduğunu göstermektedir⁵¹.

Hatilla Vadisi ormanları, güür ve orman altı florası bakımından da oldukça zengindir. Hatilla Vadisi bitki örtüsünde, 600-700 m'lerde yayvan yapraklı, 1000-1200 m'lerde çınar yapraklı akçaağaç, yer yer sakallı kızılağaç, iberik meşesi gibi ağaç türlerinin bulunduğu söylenebilir. Vadide 2000-2400 arasında Alpin kuşağı

⁴⁹ Ceylan, S., 1995: 81.

⁵⁰ Atalay-Tetik-Yılmaz, 1985: 67; Ceylan, S., 1995: 84; Kaymaz, 2012: 85.

⁵¹ Ceylan, S., 1995: 84; Yüksek-Ölmez, 2002: 57.

görülmektedir. Ayrıca vadide, kafkas ıhlamuru, adi findık, şimşir, gürgen, yapraklı kayacak, tatar arkaağacı, yaban eriği, kızılılık ve yaban elması gibi türlerin varlığı da bilinmektedir⁵².

Alpin ve Subalpin Çayır Formasyonu: Ormanlık alanın bitiminde yaklaşık olarak 2000-2400 m'lerden itibaren görülen çalimsı otlu bölgedir. Sıcaklık derecesi ağaç yetişmesine elverişli olmayan, yılın büyük bir kısmını karla örtülü geçiren bu topraklar, yaylacılık açısından önemli, hayvancılığın gelişmesinde de etkili olmuştur⁵³.

Hatila Vadisi'ni, Murgul Vadisi'nden ayıran Tuzlu Tepe'de (2531 m) Kafkas orman gülü görülmektedir. Yaklaşık 2500 m sonrasında ise çayır örtüsü ortadan kalkarak yerini soğuğa dayanıklı bitki topluluklarına bırakmaktadır⁵⁴. Çoruh Havzası, 440'ı ülkemizde ender bulunan olmak üzere 2500 bitki türüne sahiptir⁵⁵.

1.2.3. Yollar ve Madencilik

Artvin, engebeli arazisi sebebiyle Türkiye'nin en dağınık yerleşimlerinin görüldüğü şehirlerinden biridir. Coğrafyanın bu özelliğinden dolayı karayolları gelişmemiştir. Şehrin önemli karayollarından biri Arhavi-Hopa arasındaki yoldur. Karadeniz sahil yolu, Rize-Artvin transit karayolu, Hopa - Balıklı Dağı - Cankurtaran Geçidi - Borçka güzergahından Çoruh Vadisi'ni takip etmektedir⁵⁶.

Araştırma sahamızda yer alan tarihî yollardan birisi Batum-Ardahan Tarihî Yolu'dur. Yol, iki ana kol üzerinde devam etmektedir. İlk yol Batum-Borçka-Artvin merkezine ulaşmaktadır. İkinci yol ise Batum-Borçka-Artvin-Berta Köprüsü-Ardanuç-Bilbilan Yaylası-Ardahan güzergahında yer almaktadır. Orta Çağlar'da da kullanıldığı düşünülen yol, ortalama 5 m genişliğe ve yaklaşık olarak 190 km uzunluğa sahiptir. Günümüzde yer yer kullanılan yolun bazı bölümleri baraj çalışmaları sebebiyle sular altında kalacaktır. Ayrıca günümüze net olarak ulaşamayan patika kervan yollarının da Orta Çağ'da kullanıldığı düşünülmektedir⁵⁷.

⁵² Ceylan, S., 1995: 85; Eminağaoğlu, 1996: 16; Batan, 2008: 27; Orhan, 2014: 20.

⁵³ Tıraş, 1994: 66; Ceylan, S., 1995: 90; Bakırcı, 1999: 73; Kaymaz, 2012: 94.

⁵⁴ Ceylan, S., 1995: 91; Rızvanoğlu, 2003: 36.

⁵⁵ Anşin, 1983: 319; Atalay, 1994: 109 vdd; Erinç, 1977: 133; Sever, 2001: 236 vdd.

⁵⁶ Koday, Z., 1995: 3.

⁵⁷ Aytekin, 2003: 8; Aytekin, 2004: 244.

Yusufeli'nden başlayarak Çoruh Nehri kıyısı boyunca devam edip Artvin'e ulaşan tarihî yol I. Dünya Savaşı zamanında askeri yol olarak kullanıldığı için bölgede bu yola "Halit Paşa Yolu" denilmektedir. Bu yolun da tarihî kervan yolu güzergahlarından olduğu düşünülmektedir⁵⁸.

Artvin ili için kullanılan yollardan birisi de kayık taşımacılığı olarak gösterilebilir. Çoruh Nehri üzerinde yapılan kayık taşımacılığının başlangıcı net olarak bilinmemektedir. Batum'un sınırlarımız dahilinde olduğu yıllarda kullanıldığı bilinen yolun bilinen güzergahlarından birisi Batum'dan başlayarak Yusufeli'nde yer alan Demirkent Köyü'ne kadar ulaştığı bilinmektedir. Artvin'den Batum'a su akış yönünde yaklaşık olarak 4-5 saatte ulaşıldığı, geri dönüşün rüzgarlı günlerde yelken açarak iki günde gerçekleştiği bilinmektedir⁵⁹.

Karayollarının olumsuz koşulları deniz ulaşımının önemini arttırmıştır. Artvin ilinin en önemli taşımacılık yollarından biri de Hopa Limanı'dır. Hopa Limanı, Doğu Karadenizin doğu sınırında, Sarp Sınır Kapısı'na 15 km mesafede bulunmaktadır. Liman, Denizcilik Bankası TAO Trabzon Liman İşletmesi Müdürlüğüne bağlı olarak 1972 yılında hizmete açılmıştır. 1997 yılında özelleşen liman, Park Denizcilik ve Hopa Liman İşletmeleri AŞ.'ne devredilmiştir. Limanda 9 adet rıhtım bulunmaktadır. Rıhtımlardan 6 tanesi yük ve Ro-Ro gemilerine hizmet ederken, diğer rıhtımlar balıkçı, motor ve askeriye hizmet vermektedir. Hopa Limanına yıllık 1440 adet kuru ve sıvı dökme yük gemisi gelmektedir⁶⁰.

Hopa Limanı yük depolama kapasitesine bakıldığında yıllık 1.200.000 ton açık alan ve 1.000.000 ton kapalı depolama alanına sahip olduğu görülmektedir. Hopa Limanının ardbölgesi Hopa ilçesi ve Artvin ilidir. İlçenin tarım arazilerinde çay, fındık, turunçgiller, kivi ve karaüzüm yetiştirilmektedir. Karadeniz sahil yolunun sonunda yer alan sınır kapısına yakınlığı ve geniş ardbölgesi sebebiyle bölgenin tarım ve sanayi ürünlerinin toplanıp dağıtıldığı bir ticaret merkezi konumundadır⁶¹.

Neolitik Çağ'dan itibaren teknoloji hızla gelişmiştir. Gelişimin en önemli aşamalarından biri Kalkolitik Çağ'dan itibaren madenlerin tanınması ve kullanımınıdır.

⁵⁸ AYTEKİN, 2005: 235.

⁵⁹ AYTEKİN, 2003: 9; AYTEKİN, 2004: 244; AYTEKİN, 2013b: 58-70.

⁶⁰ KODAY, Z., 1995: 3; YÜKSEKYILDIZ, 2010: 62.

⁶¹ YÜKSEKYILDIZ, 2010: 63 vd.

İnsanoğlu ilk olarak doğada hazır olan madenleri döverek şekillendirmiştir. Ardından tavlanan metalleri işlenmeyi öğrenmiş, son olarak da metali yüksek dereceli fırınlarda ergiterek kalıba dökme tekniğiyle kendi çağlarının üst düzey teknolojisine ulaşmıştır⁶².

Araştırma alanımızın da içerisinde bulunduğu Kolhis bölgesi metaller ve değerli taşlar bakımından oldukça zengindir. Altın post hikâyesine konu olan altın tanecekleri dışında Kafkasya'nın madencilik faaliyetlerinin gelişmişlik seviyesi bu konuda fikir vermektedir. Kolhis'in tunç metalürjisi için üç temel merkez tespit edilmiştir. Bunlar Çoruh Havzası, Abhazy ve Racha-Lechkhumi'dir. Buralarda üretilen mallar yerli halkın kullanımından başka komşu ülkelere ihracatı da yapılmaktaydı. Kolhis bölgesinde zengin demir yatakları bulunmaktaydı. Madenin ergitilmesi için gerekli olan yakıt ihtiyacı bölgedeki ormanlık alanların varlığıyla kolaylıkla sağlanmaktaydı. Bu durum yerel halkın uzun yıllar boyunca madencilikle uğraşmasını hazırlayan faktörlerden biri olmuştu. Bölgedeki demir işçiliği MÖ VII-IV yy'lar arasında çeşitlilik kazanmıştır. Arkeolojik kazılarda demirden yapılmış olan çapalar, bıçaklar, baltalar, oraklar, hançerler, süngüler, kılıçlar, ok uçları bu durumun göstergesidir. MÖ II ve I. binden itibaren bilinen Kolhis tunç baltalarının demirden imal edilmiş olanları da görülmüştür⁶³.

Anadolu, insanoğlunun madencilik çalışmalarında öncü olmuştur. Anadolu'nun yeraltı zenginlikleri, yalnızca Anadolu uygarlıklarının değil, Yakın Doğu toplumlarının da gelişmesine vesile olmuştur. Örneğin, Diyarbakır-Çayönü'nde⁶⁴, MÖ 8200-8000 yıllarına ait olduğu bilinen bakır madeninden yapılmış olan 113 adet boncuk ve küçük alet tespit edilmiştir. Aksaray-Aşıklıhöyük'te⁶⁵ bulunan 45 adet boncuk bilinen ilk metal buluntulardandır⁶⁶.

Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü'ne bağlı, Maden Etüt ve Aramalar Daire Başkanlığı tarafından "*Anadolu'da Madenciliğin Tarihçesi Projesi*" adlı çalışma 1999 yılında başlatılmıştır. Projenin amacı, Anadolu'nun yaklaşık olarak 10000 yıllık

⁶² Yalçın, 2003: 72-79; Başak, 2008: 19; Yalçın, 2013: 17-28; Üngör, 2016a: 955.

⁶³ Kızılgut, 2016: 68 vd.

⁶⁴ Çambel-Braidwood, 1980: 5-6; Lawrence, 1980: 257-283; Özbek, 1989: 129; Morales, 1990: 57-90; Özbek, 1990: 165; Özdoğan, M.-A. Özdoğan vd. 1992: 101; Özdoğan, M.-A. Özdoğan, 1993: 96-97; Özdoğan-Özdoğan vd. 1994: 106-107; Bıçakçı, 1995: 101-125.

⁶⁵ Esin, 1991: 3; Esin-Bıçakçı ve diğ., 1991: 136; Balkan-Atlı, 1993: 215-216; Esin, 1993: 131; Özbek, 1993: 206; Esin, 1994: 30-31; Esin, 1995: 61; Esin, 1996: 31-42; Esin, 2002: 83; Birçek-Özbaşaran, 2010: 32; Birçek-Özbaşaran, 2011: 32; Yakar, 2014: 110.

⁶⁶ Kaptan, 1977: 90; Yalçın, 2000: 17-30; Bilgi, 2004: Kartalkanat, 2007: 35; Fidan, 2017: 668.

madencilik tarihini araştırmaktır. Bu çalışmayla eski maden işletmelerinin tespit edilmesi ve tarihlendirilmesinin yanında yeni maden yataklarının da bulunması amalanmıřtır⁶⁷.

Proje kapsamında yürütülen çalışmalarda araştırma alanımızın da içerisinde bulunduğu Karadeniz Bölümü'nde önemli bilgilere ulaşılmıştır. Orta Karadeniz Bölgesi'nde Merzifon ilçesinde M 2. Binyıla tarihlendirilen Bakırçay bakır yatakları, Gümüşhacıköy ve Küre'de bulunan maden yatakları oldukça nemlidir⁶⁸. Doğu Karadeniz Bölümü, gerek maden yatağı sayısı gerekse rezerv açısından Eskiçağlardan beri önemli maden bölgelerindedir. Giresun iline bağlı Espiye ilçesi'nin 6 km güneyinde ımaklı mahallesinde, eski bakır işletmesinde dişbudak ağacından yapılmış olan bir cevher teknesi tespit edilmiştir. Tekne, 14 x 28 cm boyutlarında olduğu ve yapılan C14 analizleri sonucunda yaklaşık olarak M 500 yılına ait olduğu düşünülmektedir. Yine aynı ilçede bulunan Karaerik eski maden işletmesinde kızılağatan yapılmış olan iki adet madenci küreği tespit edilmiştir. Bu kürekler MS 1161'e tarihlenirken, Bulancak ilçesine bağlı Eriklik Köyü Tekmezar mahallesinde bir cevher taşıma teknesi bulunmuştur. C14 analizi sonucunda teknenin tarihi MS 992 olarak tespit edilmiřtir⁶⁹.

Artvin ili, maden yatakları ve zuhurları açısından oldukça zengindir. Türkiye'nin ikinci büyük bakır yatağı olan Murgul bakır işletmesinin Anayatak açık işletmesinde bulunan maden galerisinde, yaklaşık olarak M 316 yılına tarihlendirilen tahta bir kürek tespit edilmiştir. Çevrede tespit edilen cüruflar, maden ergitme işlemi için çevredeki ağaçların kullanıldığını gstermektedir⁷⁰. Murgul bakır yataklarının özellikle İlk Tunç ağı'nda önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir⁷¹.

Bakır eskiçağ insanı için önemli bir madendir. Saf haliyle ya da cevherden ayrıştırılarak kullanıldığı gibi arsenik veya kalayla birleştirilmesiyle bir alaşım elde edilerek de kullanılmaktaydı. Urartu ivi yazılı belgelerinde "URUDU^{MEŐ}" olarak geçen bakır, Urartu Devleti'nin madeni eserlerinin önemli bir kısmının hammaddesi olan tunç

⁶⁷ Kartalkanat, 2007: 35.

⁶⁸ Bilgi, 1990: 214; Kaptan, 2000: 765.

⁶⁹ Yazılı kaynaklar Giresun ve çevresindeki madencilik faaliyetlerinin Mö 183 yıllarında başladığını yazmakta olsa da yapılan araştırmalar sonucunda Mö 600-400 yılları arasında Giresun ve çevresine hâkim olan Persler döneminde de madencilik varlığı ortaya kmıştır. Kartalkanat, 2007: 35-39.

⁷⁰ Kaptan, 1977: 91.

⁷¹ Wagner-ztunalı ve diğ., 1989: 299-306.

yapımında kullanılması açısından oldukça önemlidir⁷². Urartu Devleti'nin madeni eserlere olan ihtiyacı ve maden teknolojisi düşünüldüğünde Artvin topraklarının Urartu Devleti için önemi bir kez daha ortaya çıkmış olacaktır.

Günümüzde bölgedeki maden yatakları Maden Tetkik Arama raporlarında ayrıntılı olarak verilmektedir. Modern çağın maden yataklarının ilin eskiçağının da anlaşılmasına yardım edebileceği düşünülebilir. Bu açıdan incelendiğinde bölgedeki en önemli altın yatağının Cerrattepe-Kafkasör Altın yatağı olduğu görülmektedir. Murgul ilçesi altın-bakır-kurşun-çinko madenleri açısından önemlidir. Borçka ilçesinde pirit-çinko-bakır-kurşun yataklarının varlığı bilinmekte olup Şavşat ve Hopa ilçelerinin bakır-kurşun-çinko yataklarına sahip olduğu bilinmektedir. Artvin ili merkez ilçesi manganez yatakları açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Hopa ilçesinden çimento hammaddesi olarak kullanılan orta kaliteli kireçtaşı elde edilmektedir⁷³.

Ardanuç'a bağlı olan Gümüşhane köyünde 1553 yılında gümüş madeni çıkarıldığı, Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın da bu madenlerle Ardanuç'ta ilk gümüş parayı bastırıldığı bilinmektedir. Günümüzde Ardanuç gümüş rezervlerinin yanında kontromtaşı rezervleri ile de dikkat çekmektedir⁷⁴.

Samsun-Artvin arasında yaklaşık olarak 550-600 adet Bakır (Cu), Kurşun (Pb), Çinko (Zn), Molibden (Mo), Demir (Fe) ve Manganez (Mn) yatak ve zuhurları bulunmaktadır. Yöre ayrıca endüstriyel hammadde ve enerji hammaddeleri yönünden de önemli bir potansiyele sahiptir⁷⁵.

Meydancık Çayı'nın batısında Karçal Dağları'na doğru olan kesimde bakır (cu), kurşun (pb) ve çinko (zn) madenleri ile Şavşat ilçesine bağlı olan Cevizli ve Çavdarlı köyleri yakınlarında manganez (mn) madeni saptanmıştır. Bahsi geçen maden yataklarında kısa süreli özel girişimciler tarafından işletilmiş olsa da bugün faal değillerdir⁷⁶.

⁷² Esin, 1969: 107; Bilgi, 2004: 20; Morkoç, 2017: 103.

⁷³ Kırzioğlu, 1953: 25; Rızvanoğlu, 2003: 224 vd.; Popovic, 2004: 18; http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf.

⁷⁴ Yıldırım, 2007: 33 vd.; http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.

⁷⁵ Kartalkanat, 2007: 35.

⁷⁶ Sever, 2001: 52 vd.; Popovic, 2004: 19; Orhan, 2014: 15.

1.2.4. Hidrografya Özellikleri

Artvin, akarsu ağı açısından oldukça zengin bir bölgedir. Orta ve Aşağı Çoruh Havzaları'nın akarsu şebekesi, Karadeniz Akaçlama Havzası'na bağlı olan Çoruh Irmağı ve kollarından oluşmaktadır⁷⁷.

Araştırma alanımızda bulunan akarsular genellikle kaynaklarını kar, yağmur ve kaynak sularından almaktadırlar. Bölgenin akarsu ve kolları ilin jeolojik yapısı ve yerel faylanmalara göre şekil almaktadır⁷⁸.

Çoruh Nehri, Artvin ilinin en büyük akarsuyu olan Çoruh Nehri, güneyden kuzeydoğuya doğru akmaktadır. Çoruh sözcüğü, Ritter'in belirttiği üzere Türkçe'de, Tunuksu (Tembel-durgun su) kelimesinden türemiş fakat Çoruh, denize döküldüğü yerde (Batum) durgun olmadığı için Akampsis (Başegmez) olarak adlandırılmıştır. Kaynağından denize döküldüğü yere kadarki uzunluğu 466 km'dir. Nehrin, Mescit Dağı'ndan Karadeniz'e kadar olan uzunluğu 367 km iken, Mescit Dağı'ndan Gürcistan sınırına kadar olan uzunluğu ise 355 km'dir. Çoruh Nehri'nin il sınırlarındaki uzunluğu yaklaşık olarak 150-160 km'dir⁷⁹.

Çoruh Nehri, Erzurum Ovası'nın kuzeyinde Mescit Dağları'nın güneybatısındaki Çivilikaya Tepesi'nin batı yamaçlarından çıkan kaynak sularından, Çeşmeli Çayı olarak doğmaktadır. Çeşmeli Çayı, Akbaba Dağı'ndan beslenen Kurt Çayı ile birleşerek Masat Çayı adını almaktadır. Bayburt ili, Maden ilçesi yakınlarında Kop Dağları'ndan gelen Kop Çayı ile birleşen Masat Çayı, Bayburt Ovası'ndan gelen Büyük Çay ile karışarak Çoruh Nehri'ni oluşturmaktadır. Bu noktada Soğanlı Dağları'ndan gelen Çengül Deresi ve Yusufeli İlçesi yakınlarında Altıparmak (Barhal) Çayı'nı alarak doğuya dönen Çoruh, Oltu Çayı ile birleşmektedir. Artvin yakınlarındaki Berta Suyu, Borçka yakınlarında Murgul Suyu, İç Kale Suyu ve Devisker Suyu'nu alarak Muratlı bucağına giren Çoruh Nehri, oradan da Gürcistan sınırlarına girerek Batum'un güneybatısından denize dökülmektedir⁸⁰.

⁷⁷ Ceylan, S., 1995: 64.

⁷⁸ Ceylan, S., 1995: 70; Kaymaz, 2012: 103.

⁷⁹ Tarkan, 1973b: 40; İzbirak, 1984: 97; Köse, 1991: 71; Tıraş, 1994: 51; Ceylan, S., 1995: 64 vd.; Yüksek-Ölmez, 2002: 51; Sever, 2005: 60; Koday, S.-Erhan, 2010: 4.

⁸⁰ Saraçoğlu, 1990: 117; Koday, Z., 1991: 34; Tıraş, 1994: 51; Ceylan, S., 1995: 66; Bakırcı, 1999: 63.

Çoruh Nehri, akım rejimi açısından termik ve yağış rejimine göre şekillenen karma rejimli akarsu tiplerinden, karlı-yağmurlu rejim tipine sahiptir. Genel olarak ilkbahar ve yağışların arttığı sonbahar aylarında yükselen su seviyesi, buharlaşmanın yoğun olarak görüldüğü yaz aylarında ve donlu günlerin olduğu kış aylarında düşmektedir. Çoruh Nehri, Karadeniz Bölgesi akarsularının akım özelliklerini yansıtmaktadır. Nehirde 6 familyaya ait olan 18 balık türünün yaşadığı bilinmektedir⁸¹.

Madenler Deresi: Artvin ilinde, Çoruh Nehri'ne karışan ilk deredir. Çoruh Nehri, batıdan Hatilla (Taşlıçay) Deresi'ni, doğudan Bakırköy (Kuvvarshan) Deresi'ni de alarak Tütüncüler Köyü'ne ulaşmaktadır. Borçka ilçesine kadar kabaca kuzeybatı yönlü akan Çoruh, Borçka yakınlarında Murgul Çayı'nı da alarak kuzeye doğru Muratlı Bucağı'na daha sonra da 3 km boyunca Türkiye-Gürcistan sınırını çizerek Batum'dan Karadeniz'e dökülmektedir⁸².

Berta (Köyrülü Çayı-Bulanık Çay) Çayı: Bölgede bulunan önemli su kaynaklarından biridir. Meydancık Çayı ve Şavşat Çayları'nın birleşmesiyle meydana gelen çay, güneybatı yönünde ilerleyerek Alabalık ve Karçal (Ortaköy) Dereleri'yle birleşmektedir. Berta Çayı, güneydoğudan gelen Ferhatlı Çayı'nı alarak 7-8 km'lik mesafeden sonra Çoruh Nehri'ne karışmaktadır⁸³. Çoruh Nehri'nin önemli kollarından biri olan Berta Çayı'nın, en düşük akım değeri eylül ayı, en yüksek akım değeri ise mayıs ayında gözlemlenmektedir⁸⁴.

Arhavi Deresi, Kükürt Tepesi (3348 m)'nin kuzey yamaçlarından doğmaktadır. Yaklaşık 30 km yatak uzunluğu bulunan derenin deniz kıyısındaki yatağı, irili ufaklı çakıllarla kaplıdır. Dere taşımacılıkta da kullanılmaktadır. Havzasında bulunan gemi ve mobilya yapımında kullanılan ağaçların nakliyesinde dere kullanılmaktadır. Deniz kıyısına kadar indirilmesi gereken ağaçlar dere suyu yardımıyla indirilmektedir. Aynı şekilde yöre halkı yakacak odununu da bu şekilde nakletmektedir⁸⁵.

Şavşat Çayı, Berta Çayı'nı oluşturan ana kollardan biridir. Ciritdüzü Deresi ve Nanep Deresi ve Laşet Deresi'nin birleşmesiyle oluşan Şavşat Çayı, Okçular

⁸¹ Koday, Z., 1991: 35; Ceylan, S., 1995: 72; Akbulut, 2009: 30.

⁸² Ceylan, S., 1995: 67; Koday, Z., 1995: 99; Bakırcı, 1999: 63.

⁸³ Ceylan, S., 1995: 6 vd.

⁸⁴ Ceylan, S., 1995: 73.

⁸⁵ Bakırcı, 1999: 64. Taşımacılıkla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Alaçam, 1982: 182.

mahallesinde Meydancık Çayı ile birleşerek Okçular/Berta Çayı'nı meydana getirmektedirler⁸⁶.

Artvin ili, akarsuların derin ve dar vadilerle parçalamış olduğu bir topoğrafyaya sahiptir. Bu durum bölgenin engebeli ve sarp bir görünümde olmasını sağlamaktadır. Hatilla Vadisi oldukça nemli bir bölge olup alt kesiminde yayvan yapraklılar, orta kesiminde karışık ormanlar ve üst kesiminde ibrellerden oluşmaktadır. Hatilla Deresi'nin kaynağından, Çoruh Nehri'ne karıştığı noktaya kadar olan yamaç boyunca dereye birçok küçük dere katılmaktadır. Bu kaynakların varlığı bu kesimin yeraltı suları bakımından zengin bir bölge olduğunu göstermektedir⁸⁷.

Hatilla Vadisi ile Çoruh Vadisi'ni birbirinden ayıran Keçi Dağı ve Genya Dağı kar ve yağmur sularının sızmasıyla yeraltı sularının beslendiği iki merkez olarak göze çarpmaktadır. Öyleki, Artvin merkezin su ihtiyacı Genya Dağı'ndan temin edilmektedir. Ayrıca bu bölgedeki birçok dere ve kaynak Hatilla ve Çoruh Nehri'ne karışan kolları oluşturmaktadır⁸⁸.

Artvin ilinin kuzeyinde yer alan Karçal Dağları'nın andezit, bazalt ve riyolit gibi volkaniklerden oluşması sebebiyle genellikle yeraltı suları barındırmazlar. Fakat kaynağını Karçal Dağları'ndan alan derelerin yıl boyu akışlı olması bu derelerin beslendiği suların yağmur ve kar suları yanında kaynak sularının da olduğunu göstermektedir⁸⁹.

Araştırma alanında az sayıda göl bulunmaktadır. Yalnızçam Dağları'nın güneybatısında Çadır Dağı'ndaki Eğripınar Tepe ve Kayalıyurt Tepe arasında batıdan doğuya doğru Kurugöller, Karagöller ve Kazan Gölleri olarak adlandırılan buzul gölleri bulunmaktadır. Buzul göllerinin bulunduğu bölgede Eğripınar Buzul Alanı, Akgöl Buzul Vadi Sistemi ve Kazan Gölleri Buzul Vadi Sistemi olmak üzere üç büyük buzul vadisi yer almaktadır. Ayrıca Borçka ilçe sınırlarında, Karçal Dağları'nın kuzeybatısında yer alan biri büyük diğeri küçük olmak üzere iki gölden oluşan Karagöl, 2002 yılında *Tabiat Parkı* ilan edilmiştir⁹⁰.

⁸⁶ Sever, 2001: 178.

⁸⁷ Koday, Z., 1991: 33; Ceylan, S., 1995: 61 vd.

⁸⁸ Ceylan, S., 1995: 62.

⁸⁹ Ceylan, S., 1995: 63.

⁹⁰ Tıraş, 1994: 58; Sever, 2001: 195 vd.; Rızvanoğlu, 2003: 31; Koparan-Sever, 2008: 21; Dede, 2009: 3, 57.

Artvin ili sınırlarında çok sayıda baraj ve HES projesi yapılmaktadır. Baraj yapımı açısından oldukça elverişli bir coğrafyaya sahip olan bölgede, 1969 yılında DSI (Devlet Su İşleri) ve EİEİ (Elektrik İşleri Etüt İdaresi) ortak çalışmasıyla “Çoruh Havzası’nın Enerji Olanakları İstişaf Raporu” hazırlanmıştır. Çoruh Nehri ve kollarının değerlendirilmesi amacıyla 1982 yılında “Çoruh Havzası Master Planı” hazırlanmış, barajların kesin proje hizmetleri 1992’de bitirilmiştir. Proje kapsamında Çoruh Nehri’nin ana kolu üzerinde on büyük baraj yapılması hedeflenmiştir. Bu barajlar: Yukarı Çoruh Havzası’nda Laleli, İspir, Güllübağ, Aksu ve Arkun, Orta Çoruh Havzası’nda Yusufeli ve Artvin, Aşağı Çoruh Havzası’nda ise Deriner, Borçka ve Muratlı Barajları’dır⁹¹.

1.2.5. Toprak Özellikleri

Artvin ilinde yer alan toprakların büyük bölümü, ana kayanın özelliğini yansıtan, düzenli bir profil özelliği göstermeyen, intrazonal topraklardan oluşmaktadır. Düzenli profil gösteren zonal toprak yapısı ise ilin sık orman örtüsünün bulunduğu alanlarda görülmektedir. Alüvyol toprak yapısı, Çoruh Vadisi’nde özellikle de Artvin-Borçka güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Taşlık ve kayalık yapı ilin birçok bölümüne yayılmış durumdadır⁹².

Kahverengi orman toprakları genel olarak Çoruh Vadisi’nin batı bölümü ve Berta Çayı’nın, Çoruh Nehri’ne karıştığı kesimde Alabalık Deresi’ne kadar olan bölümde görülmektedir. Yalnızçam Dağları’nın Çoruh Nehri’ne bakan yamaçlarında, Sarıçam ormanları altında da aynı tip toprak özelliği gözlemlenmektedir. Kahverengi kireçsiz asit orman toprakları ise genellikle yayvan yapraklılar, ladin ve köknar gibi iğne yapraklı ormanlık alanlarda görülmektedir⁹³.

Alüviyal topraklar, Havza içerisindeki akarsuların taşıdığı genç topraklardır. Alüviyal alanlarda üst toprak alt toprağa belirsiz olarak geçiş yapmakta, toprakların üzerindeki bitki örtüsü iklime bağlıdır. Elverişli ve üretken olan Alüviyal topraklar, ildeki toprakların % 0.3’ünü oluşturmaktadır. Dik yamaçlardaki etek kısımlarında

⁹¹ Sever, 2005: 158; Karabulut, K.: 2007: 17; Tezel, 2015: 12.

⁹² Ceylan, S., 1995: 75.

⁹³ Koday, Z., 1991: 38; Tıraş, 1994: 60; Ceylan, S., 1995: 76; Koday, Z., 1995: 105; Bakırcı, 1999: 54; Yüksek-Ölmez, 2002: 55; Kaymaz, 2012: 117.

oluşan koluviyal topraklar, genellikle yer çekimi, toprak kayması, yüzey akışı ve dereler vasıtasıyla taşınan topraklardır. Bu toprak türü, 353 hektarlık bir alanı kaplamaktadırlar. Ayrıca il topraklarının % 17.5'i de kırmızı sarı podzolit topraklardan oluşmaktadır⁹⁴.

Artvin il yüzölçümünün yaklaşık olarak % 9'unu tarım arazileri oluşturmaktadır. İlerdeki tarımsal işletmeler aile işletmesi olarak görülürken, tarım insan gücüne dayanmaktadır. Makinalı tarımın yok denecek kadar az olduğu ilde, bitkisel üretim çoğunlukla Çoruh Nehri ve kollarının suladığı vadi tabanlarında yapılmaktadır. Hayvancılık faaliyetleri genellikle yüksek kesimlerde yapılmaktadır. Hayvancılık için önemli olan yaylacılık faaliyetlerinin görüldüğü alpin ve subalpin çayırılıkların yer aldığı yaklaşık olarak 2000 metreyi aşkın alanlarının toprak yapısı yüksek dağ-çayır topraklarıdır. İl topraklarının % 12.3'ü yüksek dağ-çayır toprakları ile kaplıdır⁹⁵.

⁹⁴ Bakırcı, 1999: 56; Sever, 2001: 229; Yüksek-Ölmez, 2002: 55.

⁹⁵ Ceylan, S., 1995: 78; Yüksek-Ölmez, 2002: 56; Rızvanoğlu, 2003: 32; Zaman, 2007: 91; Kaymaz, 2012: 120; Özalp-Akını ve diğ., 2013: 294.

İKİNCİ BÖLÜM ARTVİN İLİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

2.1. TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ

İnsanoğlu, coğrafi faktörlerden etkilenen, bitki ve hayvan toplulukları gibi coğrafi şartlara tümüyle boyun eğmeyip, doğayla mücadele eden ve onu değiştirmeye çalışan bir canlıdır. Coğrafi şartlar toplumların siyasi, ekonomik, dini ve kültürel hayatlarını şekillendiren faktörlerdendir. Uzun yıllar hüküm sürmüş olan medeniyetlerin bulunduğu coğrafya, o medeniyetin yayılıp genişlemesinde ya da dağılıp yok olmasında önemli bir etkidir. Elverişli iklim şartları, verimli topraklar ve doğal su kaynakları medeniyetlerin varlığını devam ettirmelerinde önemlidir⁹⁶.

Tarih biliminin değişmeyen üç ana unsuru; yer (mekân), zaman ve insandır. Bu unsurlardan herhangi birinin eksikliği, tarihî olayın bilimsel olarak izahını zorlaştırmaktadır. İnsan toplulukları bir coğrafi mekân üzerinde yaşamakta ve bu coğrafyanın etkilerine maruz kalmaktadır. Bu nedenle tarihî olaylar yaşanan mekânın coğrafi şartlarına göre değerlendirilmelidir. Kültürlerin ortaya çıkışında coğrafya ile insanın birbirlerinden nasıl etkilendiğini metodik bir şekilde anlatan tarihî coğrafya, bu açıdan önemlidir⁹⁷.

Anadolu, konumu itibarıyla Asya ile Avrupa arasında bir köprü, boğazlar aracılığıyla da Akdeniz ile Karadeniz'i birbirine bağlayan suyoludur. Stratejik konumuyla Anadolu, doğu ve batı kültürlerinin birbirleriyle tanışmasına ve etkilenmesine şahitlik etmektedir. Bu kültür geçişine örnek olarak Büyük İskender'in, Batı medeniyetini Asya içlerine doğru taşıması ve devamında Doğu medeniyetinin de Boğazlar yoluyla Avrupa'yı etkisi altına almaya başlamıştır⁹⁸.

2.2. ARTVİN İLİ TARİHİ COĞRAFYASI

Araştırma bölgemiz olan Artvin ilinin kuzey sınırını Karadeniz oluşturmakta olup doğusunda Ardahan ili ve Gürcistan bulunmaktadır. İlin batısında Rize, güneyinde ise Erzurum yer almaktadır.

⁹⁶ Tanoğlu, 1969: 7.

⁹⁷ Tanoğlu, 1969: 7; Memiş, 1990: 7; Demircioğlu, 1993: 1; Şimşek, 2016: 9.

⁹⁸ Ramsay, 1960: 1, 23; İzbırak, 1984: 1; Tunçdilek, 1986: 9; Yücel, 1987: 4; Memiş, 1989: 3; Kınal, 1991:1; Erzen, 1992: 1; Lloyd, 1998: 1; Sevin, 2003:1; Ünsal, 2006a: 25.

Artvin, Kolhis adı verilen topraklar içerisinde yer almaktadır. Antik kaynaklarda Kokhis, doğusunda İberya (Gürcistan), batısında Pontos Euxeinos, kuzeyinde Kafkas dağları ve güneyinde Armenia⁹⁹ ile sınırlandırılmıştır. Güney Kafkasyanın batı bölümü ve Karadeniz'in doğu ucunda yer alan Kolhis, antik kaynaklara göre Batum'dan başlamakta ve kuzeyde Sokhum'a kadar devam etmektedir¹⁰⁰.

Herodotos, Kolhislilerin kökeni hakkında bilgi vererek onların Mısırlı olduklarını iddia etmektedir. Bu iddiasını da iki halk arasındaki benzerliklere dayandırmaktadır. Bunlardan ilki Mısırlılar ve Kolhislilerin, siyah ten rengi ve kıvrıkcık saçları gibi fiziki benzerlikleridir. İkinci benzerlik, her iki topluluğun da sünnet olması, üçüncü olarak keten konusundaki bilgileri ve son olarak da hayat tarzlarındaki ve dillerindeki benzerlik olarak göstermektedir¹⁰¹.

Araştırma sahamız içerisinde olan Şavşat "Madzakhél-İmerkhev (Şavşat'ın meydancık bucağı)-Şavşet" ve güneybatı komşusu olan Ardanuç "Adranoutzion"¹⁰² Kolhis sınırları içerisinde yer almaktadır¹⁰³.

Kolhis, Orta Asya, İran, Kırım ve Doğu Anadolu arasındaki ticaretin merkezi konumunda olmuş, özellikle de Phasis Irmağı'nın nakliyede kullanılmasıyla birlikte ticaret gelişmiştir. Ticaretin etkisiyle zenginleşen bölge, çeşitli mitolojik hikâyelere de konu olmuştur. Bu mitlerden biri de Altın Post hikâyesidir¹⁰⁴.

Kolhis MÖ 100.000-40.000 arasındaki dönemi kapsayan, Orta Paleolitik Dönemden itibaren iskân edilmiştir. Kolhis'teki ilk Türk varlığı ise ön Türklerin bir kolu olan Kimmerlerin MÖ 705 yılında Kafkasya'nın güneyinden bölgeye gelmesiyle başlamıştır. MÖ 9. yy'da Hun baskısıyla İskitler batıya doğru harekete geçerek Kimmer topraklarına girmesiyle birlikte Kimmerler, Derbent geçidini kullanarak Kolhis topraklarına girmişlerdir¹⁰⁵. İskit baskısına dayanamayan Kimmerler, Karadeniz'in

⁹⁹ Armenia, Latin ve Grek kaynaklarda Doğu Anadolu'ya verilen coğrafi bir adlandırmadır.

¹⁰⁰ Telliöglü, 2015: 85; Yıldırım, 2018: 2019.

¹⁰¹ Herodotos, II. 104.

¹⁰² Adranoutzion adı, Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenetos'un eserinde Gürcistan ve çevresinin anahtarı olarak tanımlanan bir hisardır. Tarkan, bölgeyi bugünkü Ardanuç'a lokalize etmektedir.

¹⁰³ Tarkan, 1970: 115-123; Tarkan, 1973a: 1 vdd.; Tarkan, 1973b: 1 vd.; Telliöglü, 2005: 245.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Odyssey, XII: 68-75; Köse, A.H. 1991; 75; Apollonius Rhodius, The Argonautika (nşr. R. C. Seaton). Cambridge, 2006; Yıldırım, 2018: 2019.

¹⁰⁵ Gürcistan tarihi uzmanlarından Allen ve Lang Kolhis topraklarına giren Kimmerlerin sosyo-kültürel etkilerine dikkat çekmişlerdir. Allen, ülkenin güneyindeki dağlık alanlarda yaşayan ilkel kabilelerin,

kuzeyine çekilmiş Kimmerlerin yerini İskitler almıştır. Derbent geçidinden geçerek Anadolu'ya gelen İskitler (MÖ 665), Çoruh ve Kür Nehri civarına yayılmışlardır.

MÖ 336 yılında İskitlerle birlikte Kıpçak ve Bunturkiler de Çoruh Nehri ve Hazar Denizi civarına gelmişlerdir. Batum'un Masagetlerin merkezi olduğu bilinmektedir. Ayrıca MÖ 6. yy'dan itibaren Grekler, Kolhis'te koloniler kurmuş, bölge Pers ve Bizans arasında mücadele merkezi olmuştur. Hazar hakanlığının 769 yılında başlayan hâkimiyeti 11. yy'a kadar devam etmiştir. Bölge, 1075 yılında Selçuklu hâkimiyet alanına dâhil olmuştur¹⁰⁶.

Araştırma alanımızın yakınlığı derecesinde önemli olan ve Antik kaynaklarda geçen bir başka yer adı da Pontos'tur. Kaynaklarda Pontus'un batıda Halys (Kızılırmak) Nehri, doğuda Kolhis, kuzeyinde Euxeinos (Karadeniz) ve güneyinde de Kappadokia Armenia (Doğu Anadolu) yer almaktadır. Antik kaynaklarda bu bölge genel olarak Karadeniz'in güney sınırlarını tanımlamak amacıyla kullanılmıştır¹⁰⁷.

Kırzioğlu ve Durmuş, araştırma sahasımızda bulunan yer adlarından olan Berta Havzası'nın isminin Saka hükümdarı "Bartatua"dan geldiğini düşünmektedirler. Kırzioğlu bu konuda, MÖ 680 yılında Kür, Aras ve Çoruk boylarına yerleşen Sakaların saldırılarına maruz kalmamak için Asur Kralı Asarhaddon'un kızını Saka hükümdarı Bartatua ile evlendirdiğini belirtmektedir. Togan, İskitlerin Kür-Aras arasında "Sakasen" ve Kür başlarında Artvin'i de içerisine dâhil eden "Gobaren" adlı eyaletlere yerleştiğini ve buralara isim verdiğini ifade etmektedir. Yaygın görüş İskit hakanı Bartatua ve oğlu Madova/Maduva'nın Artvin ve çevresini fethettikleri ve bölgeye yeni isimler verdikleridir¹⁰⁸.

Şavşat ismi hakkında Sümer, kelimenin kökeninin "Şad" kelimesinden geldiğini ifade etmektedir. Şad kelimesinin Farsçada sevinç anlamına geldiğini, Şad geldi cümlesinin sevinçle geldi manasında kullanıldığını ifade etmektedir¹⁰⁹. Aynı zamanda

Kimmerler ve ardından gelen İskitlerin akınlarından kaçan insanların torunları olduklarından bahsetmektedir. Lang ise bugünkü Gürcülerin ataları olan İber-Kafkas kabilelerinin bu dönemde dağlık alanlara yerleşmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Allen, 1971: 17; Lang, 1997: 183 vd.; Tellioğlu, 2002: 13.

¹⁰⁶ Kırzioğlu, 1953: 82 vd.; Kırzioğlu, 1976: 85 vd.; Kırzioğlu, 1984: 89 vd.; Kırzioğlu, 1988: 89 vd.; Tellioğlu, 2005: 237; Tellioğlu, 2015: 87; Özgül-Ceylan, N., 2017: 24.

¹⁰⁷ Strabon, XII. I. 4; Işık, 2001: 11; Tezcan, 2012: 91.

¹⁰⁸ Kırzioğlu, 1976: 368; Kırzioğlu, 1984: 77 vd.; Togan, 1986: 17-24; Kırzioğlu, 1988: 87 vd.; Kırzioğlu, 1992: 16; Durmuş, 1993: 66 vd.; Yıldırım, 2007: 60; Yıldırım, 2018: 2020.

¹⁰⁹ Sümer, 1999: 766.

Eski Türklerde Yabgu'dan sonra “Şad”, Tegin ünvanının kullanıldığı bilinmektedir¹¹⁰. Torun'a göre Kara anlamına gelen “Şav” ve hakandan sonra yetkili olan kişi ünvanı olan Şad kelimelerinden oluştuğunu iddia etmektedir¹¹¹. “Şav” kara, “Şad/Şat” “kara orman” anlamında olduğu, inişli yer anlamında açıklamalar da bulunmaktadır. Kabul gören genel görüş, Şavşat isminin İskit boyları tarafından verilmiş olduğudur¹¹².

Artvin'in de içerisinde bulunduğu Yukarı ve Orta Çoruh boyları ve Kür boyunun da bir bölümünü içine alan “Atabek Yurdu” adı verilen bölgede 1267 yılından itibaren Kıpçak Ortodoks Türkler'den “Atabekler” sülalesi yarı müstakil olarak yaşadıkları bilinmektedir. Mezhepleri ve yazı dilleri onların, Gürcistan'a ait oldukları yanılığına düşürmektedir. Atabekler yurdu, Bagratlı sülalesinin baskısı altında yaşasalar da bölgenin tamamen Türk Yurdu olup isimlerinin de Türkçe olduğu düşünülmektedir¹¹³.

Artvin ve çevresiyle ilgili ilk bilgilerden biri Urartu dönemini kapsamaktadır. Urartulular yazıtlarında Artvin ilini de kapsayan bölge için “**Katarza**” ismini kullanmışlardır. Urartu Kralı Argıştı I döneminde yapılan kuzey seferlerinde alınan yerler arasında Katarza¹¹⁴ (Quturza)'nın da olduğunu kaydetmişlerdir. Yine Urartu yazıtlarında Katarza'nın, Diauehi bölgesinin yakınında yer aldığı belirtilmiştir. Günümüzde Ahalkelek bölgesini içine alan Javakheti'nin batısında, Erzurum'un kuzeyi ile Çoruh Nehri'nin orta bölümünü içine alan Tayk-Tao¹¹⁵'nin kuzeydoğusunda Klarjeti/Klarjeti Bölgesi yer almaktadır. Klarjeti ismi ilk olarak MS 6. yy'a ait olan kaynaklarda yer almakta olup bu ismin Katarza'dan türediği düşünülmektedir.

Günümüzdeki isimleriyle Soğanlı, Rize ve Kaçkar Dağları'ndan oluşan sıradağlar antik kaynaklarda Paryadros Dağ silsilesi olarak bilinmektedir. Bu dağ silsilesi Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz'i birbirinden ayırmaktadır. Strabon eserinde Paryadros Dağ silsileri arasında ormanlık alanların olduğunu ve birçok yerde derin

¹¹⁰ Sümer, 1999: 37; Taşağıl, 2003: 97, 107, 114.

¹¹¹ Torun, 1998: 94 vd.; Orhan, 2015: 139.

¹¹² Kafesoğlu, 2004: 114 vd. Şavşat ve çevresindeki sancaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Kırzioğlu, 1976: 43 vdd.

¹¹³ Kırzioğlu, 1976: 85 vd.

¹¹⁴ Bölge, Kars iline lokalize edilmektedir. Diakonoff-Kashkai, 1981: 49.

¹¹⁵ Artvin, Ardanuç ve Borçka kesimini kapsayan bölgenin Ortaçağ'daki adı Klarjeti'dir. Klarjeti'nin de dâhil olduğu geniş bölge, Tao-Klarjeti adıyla birlikte anılır. Tao bölgesi, Osmanlı kaynaklarında Daveli/Dev-eli adıyla geçer. Bölge, yazılı kaynaklarda ilk kez MÖ 1112 yılında Asur Kralı I. Tiglatpileser'in tabletlerinde Daiaeni adıyla geçer. Bu isim belki de Gürcü kaynaklarında Tao, Ermeni kaynaklarında Taik/Tayk, Bizans kaynaklarında Tais, Taokhoi biçiminde geçen Tao adının en eski biçimidir. Artvinli, 2013: 249.

dereler ve dik uçurumların varlığından bahsetmektedir. Ayrıca yazar bu sarp coğrafyada doğal savunmanın kolaylığına dikkat çekerek büyük kalelerin yapılabileceğini belirtmektedir¹¹⁶. Yine Strabon bölgedeki dağları Moskhia, Skydides ve Paryadros olarak adlandırmaktadır. Yukarı Kolhisteki Moskhia Dağlarının çok kayalık olan Skydides dağları ile birleştiğini Paryadros Dağlarının da Pontos'un doğusunda yer aldığını ifade etmektedir¹¹⁷.

Artvin ilinin en büyük ve önemli su kaynağı olan Çoruh Nehri, antik yazarlardan Ksenophon'un eserinde "Harpasos" adıyla görülmektedir. Ksenophon nehirle ilgili olarak,

"...Hellenler Taok'lar ülkesinden çıkınca dört plethron eninde olan Harpasos Irmağının kıyısına vardılar..." ifadesini kullanmaktadır¹¹⁸.

Ardından, Çoruh Nehri, Hesperitler¹¹⁹/Saspierler¹²⁰ topraklarından geçerek Kolhis'e oradan da Karadeniz'e dökülür. A. Işık Procopios'tan aktardığı bilgide,

"...Trapezus çok ünlü bir bölgedir. Buraların sağında Tzanika dağları yükselir. Buradan Tzanika dağlarından Boas nehri çıkar, akıntısı dağlık ve ormanlık bir bölgeyi geçtikten sonra Lazika bölgesi boyunca akar ve Pontos Euxeinos'a (Karadeniz) dökülür. Artık ismi Boas değildir.

*Denize yaklaştıkça bu adı kaybeder başka bir ad alır. Yolculuğunun geri kalanında yerliler ona Akampsis derler ve bu ismi kullanırlar. Çünkü artık denize girdikten sonra onu geçmek imkânsız olur burada sularını büyük bir kuvvet ve çabuklukla iter ve böylece denizin içinde uzun bir süre yol alır. Boas nehri için bundan çok daha fazlası söylenebilir..."*¹²¹ ifadeleri görülmektedir.

Çoruh Nehri'nin isminin kökeni konusunda Kırzioğlu, "**Çoruk/Çorukh**", "**Çor'uk=Çor'lar**" anlamına geldiğini bu ismin de İskitlerin bölgeye gelen büyük bir kolu tarafından verildiğini ifade etmektedir. Kırzioğlu'na göre Sakaların "Gogar/Gugar" kolu doğudan Kür Nehri'ne karışan Kazak Çayından, batıda Murgul ve Borçka'ya kadar

¹¹⁶ Strabon, XII, III, 28.

¹¹⁷ Strabon, XII, III, 18.

¹¹⁸ Ksenophon, IV. VIII, 1.

¹¹⁹ Ksenophon, VII. VIII, 25.

¹²⁰ Herodotos, I, 104. IV, 37. Bu konu hakkında bkz., Kırzioğlu 1992, 32; Işık 2001, 198.

¹²¹ Işık, 2001: 201.

olan 9 sancağı içine alan bir eyalete yerleşmişlerdir. Bu eyaletteki “Çor”ların bir bölümü idare merkezi olan “Orbet”in (sonradan Üç-ok anlamında “Şamşölde”) bulunduğu sancağa yerleşmişlerdir. Sakalar bu sancağa “Çor/Şor-Deresi” adını verdirmişlerdir. Sakaların diğer bölümü ise Borçalı Çayı’na karışan ve Loru Kalesi’nden geçen çaya “Çor’a-Ked” (=Çor=Çay’ı) adlandırılmasına sebep olmuşlardır. Bu sebeple Loru Kalesi’nde oturan Bagratlı Melikleri (982-1185) “Çor’a-Ked Kralları” adıyla da bilinmektedir. Gogar/Gugar Eyaleti’nde yaşayan “Çor”ların batı kolu da Çoruk Irmağına isimlerini vermişlerdir. Kırzioğlu, Nehrin eski adının “Akampsis” olduğunu ve Gürcistan tarihinde Saka boyuna atfen “Sper Irmağı” adıyla anıldığını belirtmektedir. Ayrıca Kırzioğlu, Orta Asya’da Kırgızların “Edige Uruğunun” bir oymağının adının “Çoruk/Çuruk” olduğunu ifade etmektedir¹²².

Orta Asya’da Eski Türk Devletlerinde “Çor” bir ünvan olarak kullanılmıştır¹²³. Artvin ili 1936-1956 yılları arasında Çoruh adıyla anılmış, 1956 yılında bu isim kaldırılmıştır¹²⁴.

Hurri kültür alanında yer alan Artvin ve çevresinde orijin bölgesi Doğu Anadolu Bölgesi olan Karaz Kültürü’nün izlerine rastlanılmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinde Erzurum yakınlarında yer alan Karaz, Pulur, Güzelova, Sos kazılarında bölge prehistoryası hakkında bilgiler edinilmektedir. Kazılarda çam, ardıç ve meşe kalıntılarıyla ağaç çeşitliliği görülmektedir. Ksenophon birçok buğday, arpa, kuru sebzeler ve arpa şarabının varlığından bahsetmektedir¹²⁵. Fakat bölgede Kalkolitik Çağ’dan itibaren orman ürünlerinin ölçsüzce kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle bölgeye yapılan seferler sırasında ordunun ilerleyebilmesi için ağaçların kesilerek yol açıldığı belirtilmektedir. Asur krallarından Tiglath-plaser I (MÖ 1115-1077) ve Salmanassar III (MÖ 858-824) dönemlerindeki sefer kayıtlarında bu olay geçmektedir¹²⁶.

Yeraltı kaynakları açısından oldukça zengin olan Artvin, bakır, demir, kurşun başta olmak üzere altın ve gümüş gibi değerli madenlerin varlığı sebebiyle çağlar

¹²² Kırzioğlu, 1953: 82 vd.; Kırzioğlu, 1976: 85 vd.; Kırzioğlu, 1984: 89 vd.; Kırzioğlu, 1988: 89 vd.

¹²³ Sümer, 1999: 476 vd.; Taşağıl, 2003: 114; Taşağıl, 2004: 34, 43.

¹²⁴ Tuncel, 1992: 421; Sever, 2001: 169; Doğanay-Orhan, 2014: 5.

¹²⁵ Ksenophon, IV. V, 26.

¹²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: LAR I, no: 236; LAR I, no: 604.

boyunca cazibe merkezi olmuştur¹²⁷. 1932 yılında Şavşat ilçesi Balıklı Köyü Zate mahallesinde Sazazkale ormanında bir mağarada ve 1955 yılında Yusufeli ilçesi Demirköy (Nizgivan)'de yol yapım çalışmaları esnasında tunçtan imal edilmiş olan baltalar bölge madenciliğinin varlığını göstermektedir. Bahsi geçen buluntuları inceleyen Bittel, eserlerin Tunç çağına ait olduğunu belirtmektedir. Bittel'in değerlendirmeleri bölgenin tarih öncesi dönemlerde de iskân edildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir¹²⁸.



¹²⁷ Tarkan, 1973a: 144; Köse, 1991: 286; Atalay, 1992: 352.

¹²⁸ Bittel, 1933: 150 vd.; Bahçeci, 1999: II/29; Özdemir, 2002: 12.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ARTVIN İLİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ

3.1. BÖLGENİN TARİH ÖNCESİ DURUMU

İnsanoğlunun varoluşundan bugüne kadar geçen süre, çeşitli dönemlere ayrılarak isimlendirilmiştir. Bu isimlendirmelerden en keskin olanı kuşkusuz tarih öncesi ve tarihî dönem sınıflandırmalarıdır. İnsanın yaradılışından yazının keşfine kadar geçen süreye “**Tarih Öncesi Dönem**”, yazının keşfedilip kullanılmasıyla başlayan döneme ise “**Tarihî Çağlar**” ismi verilmiştir. Bu sınıflandırmayı ilk olarak 1851 yılında D. Wilson yapmıştır¹²⁹. Yazının kullanımıyla belirlenen bu sınıflandırmada, yazının her bölgede farklı zamanlarda kullanılmasından dolayı tarihî çağların başlangıç tarihleri de farklılıklar göstermektedir. Örneğin yazı, Mezopotamya ve Mısır’da MÖ 3200-3000’de keşfedilmişken, Anadolu’da MÖ 2000’de, İtalya’da ise MÖ 1000 yılında ortaya çıkmıştır¹³⁰.

Tarih Öncesi dönem kendi içerisinde Paleolitik (Alt, Orta ve Üst), Mezolitik, Neolitik (Proto, Erken, Orta, Geç), Kalkolitik (Erken, Orta, Geç), ve Tunç Devri (İlk, Orta, Son) olmak üzere beş bölümde incelenmektedir¹³¹.

3.1.1. Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ

Tarih Öncesi dönemin en uzun ve en eski evresini Paleolitik Çağ oluşturmaktadır. Yaklaşık olarak MÖ 1.000.000-9600 yıllarını kapsayan bu dönemde insanların avcılık ve toplayıcılıkla geçindiği, mağara ve sığınaklarda yaşadığı bilinmektedir¹³². Bu uzun dönem çeşitli isimlerle anılmıştır. C. J. Thomson, 1819 yılında dönemin aletlerini tasnif ederek bu çağı, “Paleolitik Çağ” veya “Eski Taş Çağı” olarak adlandırmıştır. J. Lubbock ise 1868 yılında dönem insanların yaşam biçimlerini gözönünde bulundurarak bu uzun dönemi, “Avcılık ve toplayıcılık” dönemi olarak

¹²⁹ Kınal, 1969: 1-15; Dinçol, 2011: 258.

¹³⁰ Kınal, 1991: 8 vd.; Akurgal, 1995: 21; İplikçioğlu, 1997: 13; Baykara, 2000: 6; Akurgal, 2003: 2; Bahar, 2004: 160 vd.; Akurgal, 2007: 21; Özdoğan, 2011a: 8 vd.

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Dinçol, 1982: 18; Kınal, 1987: 9; Memiş, 1989: 6; Akurgal, 1995: 21; Lloyd, 1998: 16; Şenel, 1995: 52 vdd.; Akurgal, 1999: 2 vd.; Sevin, 2003: 7 vdd.

¹³² Nissen, 2004: 20 vd.; Sagona-Zimansky, 2009: 9.

adlandırmıştır. Bilim dünyası daha yaygın olarak, C. J. Thomson'ın değerlendirmelerini kabul etmiştir¹³³.

Paleolitik Çağ'da insanoğlu yaşamını daha korunaklı olan mağaralarda ve ağaç kovuklarında sürdürmüştür. Ateşin keşfiyle birlikte soğuktan ve yırtıcı hayvanların saldırılarından kurtulmayı başaran insanoğlu, hayatını devam ettirebilmek ve yiyecek elde edebilmek için çeşitli aletler yapmıştır. Genellikle çakmaktaşıdan imal edilen bu aletler, kazıyıcılar, zıpkınlar, hançerler, baltalar ve kemikten iğneler olarak sıralanabilir¹³⁴.

Anadolu'da Paleolitik Çağ ile ilgili araştırmalar geç başlamasına rağmen ele geçen veriler değerlendirildiğinde, bölgede Paleolitik Çağ'ın tüm dönemlerinin yaşandığı görülmektedir. Paleolitik Çağ'a ait ilk çalışmalar, 1884 yılında İ. E. Guater'in Birecik yakınlarında Aşöleen¹³⁵ tekniğinde olan bir el baltasını bulması ve bilim dünyasına sunmasıyla birlikte başlamıştır. Dönem hakkında ilk amaçlı ve sistemli araştırmalar ise 1963 yılında Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları projeleri ile başlamıştır¹³⁶. Paleolitik Çağ'a ait yerleşmeler Marmara ve Karadeniz¹³⁷ bölgelerinde daha az sayıda görülürken, Anadolu yarımadasının Güney¹³⁸inde yoğun bir şekilde görülmektedir. Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'da¹³⁹ dönemle ilgili önemli buluntular elde edilmiştir.

¹³³ Dinçol, 1982: 18; Akurgal, 1987: 12; Kınal, 1991: 9 vd.; Yıldırım, 2000: 14; Akurgal, 2003: 1 vdd.; Memiş, 2003: 8 vd.

¹³⁴ Dinçol, 1982: 18 vd.; Kansu, 1986: 222; Leakey, 1988: 15; Kınal, 1991: 9; Tanilli, 1994: 15 vd.; Akurgal, 1995: 21; Şenel, 1995: 53, 58; Lloyd, 1997: 16; Memiş, 2003: 6.

¹³⁵ Pehlivan, 1984: 29.

¹³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Braidwood-Çambel, 1971; Çambel, 1973: 25-40; Braidwood-Çambel, 1974.

¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kökten, 1944b: 659; Kökten, 1951: 201-213; Kökten, 1957: 46; Kansu, 1960: 708 vdd.; Kansu, 1961: 519 vd.; Kökten, 1962: 40; Kansu, 1963: 657; Kansu, 1964: 205-213; Kansu, 1965: 547 vd.; Kansu, 1966: 491 vd.; Kansu, 1972: 22; Kansu, 1977: 628 vdd.; Özdoğan, 1982: 37-49; Özdoğan, 1983: 137-142; Özdoğan, 1984: 63-68; Özdoğan, 1985: 221-232; Gündüzalp, 1986: 49 vd.; Özdoğan, 1986a: 409-420; Özdoğan, 1986b: 29-39; Özdoğan, 1988: 157-174; Arsebük-Howell ve diğ. 1990: 9; Özdoğan, 1990: 373-388; Arsebük-Howell ve diğ., 1991: 17; Arsebük-Howell ve diğ., 1992: 1 vd.; Harmanakaya-Tanıncı ve diğ., 1996; Sevin, 2003: 8.

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kansu, 1943a: 190; Bostancı, 1952: 137; Kökten, 1955: 271; Şenyürek-Bostancı, 1958a: 147 vd.; Şenyürek-Bostancı, 1958b: 171; Şenyürek, 1959: 10 vd.; Kökten, 1960: 47; Şenyürek, 1961: 149; Bostancı, 1962: 233; Bostancı, 1968: 51; Çambel, 1971: 25; Yalçınkaya, 1987: 21-38; Yalçınkaya, 1988: 15-38; Yalçınkaya, 1990: 39-57; Yalçınkaya, 1991: 43-70; Yalçınkaya, 1992: 55-70; Yalçınkaya, 1993: 23-42; Yalçınkaya, 1996: 49-70.

¹³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kansu, 1939: 93 vd.; Kansu, 1943a: 190; Kansu, 1943b: 35; Kökten, 1943b: 601-613; Kökten, 1944a: 464-486; Kökten, 1944b: 659-680; Kökten, 1952: 195-209; Kökten, 1971a: 13-22; Kökten, 1971b: 125-132; Kökten, 1972: 1-2; Kökten, 1974: 1-5; Kökten, 1975: 95-104; Kökten, 1976: 1-3; Koşay, 1984: 12; Sevin, 2003: 12.

Artvin ili sınırları içerisinde Paleolitik döneme ait olduğu kanıtlanmış herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Yapılan çalışmaların yetersizliği, konuyla ilgili bilgileri sınırlandırmaktadır. Bölgenin yakın çevresinde özellikle Erzurum, Kars, Ardahan ve Bayburt'ta yapılan araştırmalarda tespit edilen buluntular, Artvin ilinin Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gördüğü fikrini akıllara getirmekte fakat şimdilik bunu kanıtlayacak bulgulara sahip değiliz. Bu sebeple Artvin ili çevresinde yapılmış olan çalışmaların, ilin prehistoryası hakkında öngörüler sunacağı kanaatindeyiz. Bu anlamda yakın çevrede Kars, Ardahan ve Erzurum illerinde Paleolitik Çağ ile ilgili yapılan çalışmalara değinmenin yararlı olacağı kanısındayız.

Erzurum ve çevresinde tespit edilen ilk buluntu K. Alot tarafından 1942 yılında kaydedilmiştir. Alot tarafından Erzurum-Hasankale (Pasinler) güzergahında Erzurum'a 20-30 km uzaklıkta yer alan Yukarı Çakmak Mahallesi'nin kuzeybatısında bulunan bazalt alet, M. Şenyürek tarafından yayınlanmıştır¹⁴⁰. Paleolitik Çağ'a ait veriler sunan diğer bir bilim adamı İ. K. Kökten'dir. Kökten, Erzurum'un 20-25 km kuzeydoğusunda yer alan Dumlu yakınlarında yüzeyde bazalt, iki yüzü yontulmuş olan alt Paleolitik Çağ'a ait iki adet alet keşfetmiştir¹⁴¹. Erzurum-Hasankale (Pasinler) arasında demiryolunun kuzeyinde siyah obsidyenden yapılmış olan üst Paleolitik dönem özelliği gösteren bir yonga alet tespit edilmiştir¹⁴². Erzurum'da Hamamderesi¹⁴³ ve Şıpşıp Mağarası¹⁴⁴ da yine Paleolitik döneme ait olduğu düşünülen merkezlerdendir.

İ. K. Kökten'in Kars'ta tespit ettiği el baltası incelendiğinde Doğu Anadolu'nun buz devrinden, Erzurum ve çevresindeki araştırmalarla ise bölgenin alt Paleolitik Çağ'dan itibaren iskân edildiği anlaşılmaktadır¹⁴⁵. Kökten, 1942 yılında Kars ili Susuz ilçesi Cilavuz Deresi¹⁴⁶ nin kuzeyinde bazalttan yapılmış bir el baltası ve aynı yıl Kars

¹⁴⁰ Koşay, 1984: 12; Ayrıntılı bilgi için bkz: Şenyürek, 1944: 351 vd.; Kökten, 1953: 196; Pehlivan, 1984: 31; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., Erzurum-Hasankale.

¹⁴¹ Koşay, 1984: 12; Pehlivan, 1984: 32.

¹⁴² Kökten, 1943a: 119; Kökten, 1943b: 601; Kökten, 1944a: 465 vd.; Kökten, 1944b: 659 vdd.; Kökten, 1946: 224; Kökten, 1948: 194 vdd.; Kökten, 1949: 811 vd.; Kökten, 1952: 167; Kökten, 1953: 177; Kökten, 1975: 95. Koşay, 1984:12.

¹⁴³ Harmankaya-Tanıdı ve diğ., 1996: Hamamderesi; Koşay, 1984: 12 vd.; Ceylan, 2003: 314; Ceylan, 2008a: 107.

¹⁴⁴ Koşay, 1974: 39 vdd.; Ceylan, 2008a: 275; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2008: 136.

¹⁴⁵ Kökten, 1944a: 472; Şenyürek, 1944: 352; Kökten, 1948: 197 vd.; Goetze, 1957: 15; Koşay, 1984: 12; Pehlivan, 1984: 32.

¹⁴⁶ Kökten, 1944a: 472; Kökten, 1948: 197 vd.; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., Cilavuz/Susuz; Ceylan, 2001b: 29; Bingöl, 2003: 19.

İli Digor ilçesinin kuzeydoğusunda Ocaklı Köyü'nde yer alan Anı¹⁴⁷ yakınında bazalttan yapılmış olan iki yüzeyli el baltaları tespit etmiştir. Kökten bu aletleri Alt Paleolitik döneme yerleştirmiştir. Kökten 1952 yılında Kars ili Susuz ilçesinin 7 km kuzeydoğusunda Ağzıaçık¹⁴⁸ (Azacık) köyü ve Aladağ'ın doğu eteklerinde yer alan Tombultepe¹⁴⁹ yakınlarında yontma taş aletler tespit etmiştir. Kökten, Kars merkezinin 18 km güneydoğusunda yer alan Borluk Vadisi¹⁵⁰nde yontma taş ve obsidyen aletler tespit etmiş bu aletleri Orta Paleolitik döneme tarihlendirmiştir. Bir başka önemli buluntu merkezi de Kurbanaga Mağarası'dır¹⁵¹. Kağızman ilçesi Camuşlu Köyü'nün güneybatısında yer alan mağarada orta ve üst Paleolitik döneme tarihlendirilen taş aletler tespit edilmiştir¹⁵². Kökten, 1966 yılında Kars ili, Kağızman ilçesinde bulunan Yazılıkaya'da¹⁵³ tespit ettiği obsidyen kalemleri ve taştan yapılmış olan döğme aletleri üst Paleolitik döneme tarihlendirmiştir¹⁵⁴.

Epipaleolitik dönem olarak da bilinen Mezolitik Çağ, Paleolitik Çağ ile Neolitik Çağ arasında geçiş dönemi olarak bilinmektedir. Bu geçiş dönemi insanların hayatlarında çok önemli değişiklikler görülmemektedir. Paleolitik dönemde olduğu gibi mağaralarda yaşamaya devam eden Epipaleolitik dönem insanı, avcılık ve toplayıcılığın yanında nehir ve göllerden balık avlamaya başlamıştır.

3.1.2. Neolitik Çağ

Neolitik Çağ, yaklaşık olarak MÖ 10.000/9600-6000/5500 yılları arasında yaşanmıştır. "Cıvalı Taş Çağı" ya da "Yeni Taş Çağı" adlarıyla da bilinen bu dönemde iklim yumuşayarak ılık kışların ve yüksek nem oranlı yazların yaşandığı bir dönemdir. G. Childe'm "Neolitik Devrim" olarak nitelendirdiği bu dönemde insanoğlunun

¹⁴⁷ Kökten, 1943a: 120; Kökten, 1948: 197 vd.; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., Anı Çevresi.

¹⁴⁸ Kökten, 1943b: 602; Kökten, 1944a: 472; Kökten, 1953: 196, lev. VII, 1-2; Tomskey, 1982: 188; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., Ağzıaçık.

¹⁴⁹ Kökten, 1943b: 601-613; Kökten, 1943a: 119-121; Kökten, 1975: res. 761, 2-3; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., Tombultepe.

¹⁵⁰ Kökten, 1944a: lev. XC. res. 9; Harmankaya-Tanıdı ve diğ.: Borluk Deresi; Ceylan, 2001b: 29; Ceylan, 2015a: 173; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 84.

¹⁵¹ Kökten, 1970: 2 vd; Kökten, 1975: 102 vd.; Karpuz, 1977: 2; Soylu, 1978: 38 vd.; Ceylan N., 2007: 67; Harmankaya-Tanıdı ve diğ.: Kurbanaga Mağarası; Ceylan, 2001b: 26; Ceylan, 2008b: 83; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 90.

¹⁵² Pehlivan, 1984: 30; Ceylan, 2001b: 29; Bingöl, 2003: 25 vd.

¹⁵³ Kökten, 1975: 104, res. 5-6, 14-15; Karpuz, 1977: 2, res. 1-3; Harmankaya-Tanıdı ve diğ.: Yazılıkaya; Ceylan, 2001b: 27; Ceylan, 2008b: 83.

¹⁵⁴ Pehlivan, 1984: 30; Ceylan, 2001a: 71; Bingöl, 2003: 30 vd.; Harmankaya-Tanıdı ve diğ.: Yazılıkaya; Sagona-Zimansky, 2009: 30.

hayatında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Tarım yapmaya başlayan insanoğlu, hayvanları evcilleştirmeye ve çanak çömlek yapmaya başlamıştır¹⁵⁵. “Evrım” veya “devrim” olarak da tanımlan Neolitik Çağ, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ (Akeramik) (10000/9600-7000) ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ (7000-6000/5500) olmak üzere iki bölümde incelenmektedir¹⁵⁶.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde insanoğlu kullandığı eşyaların büyük bölümünü taştan yapmış, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya da başlamıştır. Dönemin az miktarda olan çanak çömleği genellikle siyah ve gri renkli, perdahlı olduğu görülmektedir¹⁵⁷. Anadolu’da Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlendirilen merkezler arasında; Çayönü¹⁵⁸, Hallan Çemi¹⁵⁹, Aşıklı Höyük¹⁶⁰, Cafer Höyük¹⁶¹ ve Nevali Çori¹⁶² sayılabilir.

Neolitik Çağ’ın ikinci dönemini oluşturan Çanak Çömlekli Neolitik Çağ’da insanoğlunun üretime geçtiği, köylerin kurulduğu, sosyal statünün oluşmaya başladığı, tarım ve hayvancılığın tam manasıyla yapılmaya başlandığı ve adından da anlaşılacağı üzere kap imalatının başladığı görülmektedir. Çatalhöyük kazılarında tespit edilen damga mühürler, bu dönemde özel mülkiyet kavramının oluştuğunu kanıtlamaktadır¹⁶³. Ülkemizde Çanak Çömlekli Neolitik döneme tarihlendirilen arkeolojik merkezler arasında; Çayönü¹⁶⁴, Caba Höyük¹⁶⁵, Mersin Yumuktepe¹⁶⁶, Gözlükule¹⁶⁷ Yayvantepe¹⁶⁸ ve Çatalhöyük¹⁶⁹ gösterilebilir.

¹⁵⁵ Childe, 1974: 76 vd.; Childe, 1978: 70 vd.; Braidwood, 1990: 161; Braidwood, 2009: 221 vd.; Öksüz, 2011: 74 vd.; Özdoğan, 2011d: 56 vd.

¹⁵⁶ Öksüz, 2002: 84 vd.; Özdoğan, 2002b: 66 vd.; Özdoğan, 2002e: 88 vd.

¹⁵⁷ Erım-Özdoğan, 2011: 62 vd.; Esin, 2011: 72 vd.; Schmidt, 2011: 64 vd.; Özdoğan, 2011d: 56 vd.

¹⁵⁸ Çambel-Braidwood, 1980: 5-6; Lawrence, 1980: 257-283; Özbek, 1989: 129; Morales, 1990: 57-90; Özbek, 1990: 165; Özdoğan, M.-A. Özdoğan ve diğ., 1992: 101; Özdoğan, M.-A. Özdoğan, 1993: 96-97; Özdoğan-Özdoğan ve diğ., 1994: 106-107; Bıçakçı, 1995: 101-125.

¹⁵⁹ Rosenberg-Togul, 1991: 244; Rosenberg, 1993: 121; Rosenberg, 1995: 87; Rosenberg-Nesbitt ve diğ., 1995: 3.

¹⁶⁰ Esin, 1991: 3; Esin-Bıçakçı ve diğ., 1991: Balkan-Atlı, 1993: 215-216; Esin, 1993: 131; Özbek, 1993: 206; Esin, 1994: 30-31; Esin, 1995: 61; Esin, 1996: 31-42; Esin, 2002: 83; Birçek-Özbaşaran, 2010: 32; Birçek-Özbaşaran, 2011: 32.

¹⁶¹ Cauvin-Aurenche, 1987: 68 vd.; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., 1997: Cafer Höyük.

¹⁶² Hauptmann, 1991-1992: şek. 27.

¹⁶³ Hodder, 2011: 87; Özdoğan, 2011e: 78 vd.; Umurtak, 2011: 98 vd.

¹⁶⁴ Mellink, 1965: 138; Alkim, 1970: 2; Mellink, 1971: 161 vd.; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., 1997: Çayönü.

¹⁶⁵ Garstang, 1908: 114-117; Garstang, 1913: 68; Garstang, 1937: 132-134; Bittel, 1939: 100-101; Yakar, 1991: 87; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., 1997: Caba Höyük/Sakçağözü.

¹⁶⁶ Mellaart, 1975: 56; Yakar, 1994: 31; Sevin-Caneva, 1995: 27-41; Sevin-Caneva, 1996: 71-86; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., 1998: Yumuktepe.

Çalışma alanımıza yakınlığı açısından değerlendirmeye aldığımız önemli bir merkez Ardahan, Akçakale Adası'dır. Neolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen bu merkez, 1943-44 yıllarında İ.K. Kökten tarafından tespit edilmiştir. Kökten yaptığı çalışmalarda, Akçakale Adası'nda yer alan dolmenlerin (taşlı dam), Neolitik döneme ait olduğunu iddia etmiştir¹⁷⁰. İddialarına destek olarak da yerleşmede tespit ettiği çok kaba, mat siyah renkli çanak parçalarının şerit usulüyle kurulmuş ve içten, dıştan düzlekle yatık ağaçlarla yukarıya sıyırarak şekillendirilmiş olan kapları ve adanın yukarısındaki düzlük alanda bulunan sayısız kromlekleri (dik dönek taşlar) göstermektedir¹⁷¹. Bölgede çalışmalar yapan diğer bir bilim adamı olan Yakar, Aras Vadisi'nin geniş otlakları sebebiyle Prehistorik dönemi yaşamış olduğunu iddia etmektedir¹⁷². Akçakale Adası'nda, Kars Müze Müdürü N. Alp başkanlığında ve A. Ceylan'ın bilimsel başkanlığında 2004 ve 2005 yılları arasında iki sezon kazı, sondaj ve düzenleme çalışmaları yapılmıştır¹⁷³.

Çalışma alanımızda araştırmaların yetersizliği sebebiyle Neolitik Çağ'a ait merkez bulunmamaktadır. Sınır şehrimiz olan Artvin'in stratejik konumu sebebiyle Kafkas kültürlerinin Anadolu'ya, Anadolu kültürlerinin ise Kafkaslara geçiş güzergâhında bulunmaktadır. Bu sebeple her iki kültür sahasında da yer alan bölgenin yapılacak olan çalışmalarla zengin veriler sunacağı düşüncesindeyiz. Etkileşimlerin ortaya çıkarılması açısından komşu kültürlerle değinmenin yerinde olacağı kanısındayız.

Gürcistan ve Ermenistan bölgelerinde araştırmalar yapan Morgan, bu bölgelerde Neolitik Çağ'ın yaşanmadığını, yaşansa bile çok kısa sürdüğünü belirtmektedir¹⁷⁴. Kafkasya'da Neolitik dönemin belirtilerinden olan çiftçiliğin MÖ 8. ve 6. binyılın başlarında görülmesi Morgan'ı destekler bilgilerdendir. Diğer bir bilim adamı Özdoğan'a göre Avrasya'da Neolitik Çağ'ın belirgin özelliği sürü hayvancılığına dayalı yaşam modelidir. Özdoğan, bu kültürün Ural Dağları'nın doğusunda Kelteminar, Karadeniz'in kuzeyinde Bug Dinyestir-Donetsk olarak isimlendirildiğini belirtmektedir.

¹⁶⁷ Mellaart, 1954: 192; Harmankaya-Tanıdı ve diğ., 1997: Gözlükule.

¹⁶⁸ Benedict, P., 1980: 128; Özdoğan, 1990: 462-463; Caneva, 1993: şek. 5b.

¹⁶⁹ Mellaart, 1962: 41; Mellaart, 1967: 30; Hodder, 1996: 359 vd.; Aydınoglugil, 2012: 28 vd.; Hodder, 2013; Hodder, 2014; Hodder, 2015; Hodder, 2016; Hodder, 2017.

¹⁷⁰ Kökten, 1944b: 672.

¹⁷¹ Kökten, 1944b: 672; Kırzioğlu, 1953: 21 vd.; Bingöl, 2003: 166; Alp-Ceylan vd. 2007: 376; Ceylan, A. -N. Ceylan, 2016: 39.

¹⁷² Yakar, 1991: 99; Açıguba, 2015: 6 vd.; Ceylan, A. -N. Ceylan, 2018: 83.

¹⁷³ Alp-Ceylan vd. 2007: 376; Ceylan, A. -N. Ceylan, 2018: 39.

¹⁷⁴ Morgan, 1889: 31.

Ayrıca Özdoğan, Kırım, Kafkasya ve Nil üzerinden Afrika'ya yayılan farklı Neolitik kültür modellerinin olduğunu ileri sürmektedir. Kuzeydoğu Anadolu'da, Neolitik Çağ sonrası kültürler incelendiğinde Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında gelişen konar-göçer topluluklarının (MÖ 5500) geliştirmiş olduğu Kelteminar Kültürü'nün etkisinin daha yoğun olduğunu düşünmektedir¹⁷⁵.

3.1.3. Kalkolitik Çağ

Hellencede bakır manasını taşıyan “khalkos” ile taş anlamındaki “lithos” kelimelerinden türeyen Kalkolitik Çağ, “Bakır-Taş Devri” olarak da adlandırılmaktadır. Döneme “İlerici Üretici Dönem” ya da “Gelişken Köy Dönemi” isimleri de verilmektedir¹⁷⁶. İnsanlık tarihinde Taş Devirleriyle Tunç Devirleri arasında geçiş dönemi olarak görülen Kalkolitik Çağ; Erken, Orta ve Geç Kalkolitik Çağ olmak üzere üç dönemde incelenmektedir¹⁷⁷.

Kalkolitik Çağ'ın kuşkusuz en büyük keşfi madenin bulunarak ergitilmesidir. İnsanoğlu dağ, taş ve toprakta bulunan maden filizlerini yüksek ateşte ergitmişler ve elde ettikleri kızgın madeni istedikleri formda hazırladıkları taş kalıplara dökmüşlerdir. Dönemin önemli madeni olan bakırın karşılığında dokuma ve çanak çömlek gibi eşyalarla değiş-tokuş ticareti yapılmıştır. Ticaretin varlığıyla iletişim hızlanmış ve maden yataklarına sahip bölgeler hızla büyümüştür. Nüfus artışı ve sulu tarım yapılmasından dolayı artan üretimle birlikte köyler büyümüş kentler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde insanlar, kerpiçten dörtgen planlı, çok odalı evler inşa etmişlerdir. Ayrıca çömlekçi çarkının bulunması dönemin önemli gelişmeleri arasında gösterilebilir. Bu döneme tarihlendirilen çanak çömlekler siyah, kahverengi ve kırmızı renklidir¹⁷⁸.

Mezopotamya kültürlerinin isimleri ve sıralanışı (Halaf, Ubeyd ve Uruk), Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz Kalkolitik kültür evreleri için de kullanılmaktadır¹⁷⁹. Orta Kalkolitik dönemde Ubeyd Kültürü'nün egemen olduğu görülmektedir. Mezopotamya kökenli olan bu kültür Anadolu'ya, Güney

¹⁷⁵ Özdoğan, 2002e: 104.

¹⁷⁶ Esin, 1969: 18; Esin, 1979: 5 vd.; Sevin, 2003: 78; Diakov-Kovalev, 2008: 54 vd.

¹⁷⁷ Şenel, 1980: 186-218; Özdoğan, 2002c: 110.

¹⁷⁸ Dinçol, 1982: 18; Harmankaya-Tanıncı ve diğ., 1998: 11 vd.; Ceylan, 2001b: 31; Özdoğan, 2011c: 102 vd.

¹⁷⁹ Harmankaya-Tanıncı ve diğ., 1998: 8.

Mezopotamya’da yaşayanlar tarafından getirilmiştir. Ubeyd Kültürü, MÖ 5. bin yılın ilk yarısından, MÖ 4. bin yılın başına kadar olan zamanda Mezopotamya’dan Doğu Anadolu’ya kadar geniş bir sahaya yayılmıştır. Doğu Anadolu’da Değirmentepe¹⁸⁰ ve Norşuntepe¹⁸¹, de Ubeyd Kültürü’ne ait mimari yapılar tespit edilmiştir. Değirmentepe’de yer alan maden ergitme fırınları ve Norşuntepe’de elde edilen antimon, arsenik ve bakır filizleri, cüruflar ile ergitme fırınları, Doğu Anadolu Bölgesi’nde tunç yapımının denenmiş olabileceğini ortaya koymaktadır¹⁸². Ubeyd toplulukları, hayatlarını tarım, hayvancılık ve avcılık ile sürdürmüşlerdir. Ubeyd Kültürü’nün hâkim olduğu Mezopotamya, maden gereksinimini karşılamak için Doğu Anadolu bölgesine yönelmiştir. Doğu Anadolu Bölgesinde Orta Kalkolitik Çağ kolonileri, bu görüşü kanıtlar niteliktedir¹⁸³.

Bu dönemde tarıma öncelik verilmesi neticesinde avlanmaya yönelik duvar figürlerinin yerini, bereketin ve üretkenliğin sembolü olan kadın almıştır. Bu dönemde sanat değeri bakımından, oldukça büyük bir öneme sahip olan leopar figürleriyle desteklenen tanrıça heykellerine bolca rastlanmakta olup heykellerin yapımında kil kullanılmıştır. Yine bu dönemde ölümler, eşyalarıyla birlikte ağız açık küplere gömülmüşlerdir. Kalkolitik Çağ’da yerleşim yerleri biraz daha büyütülerek etrafi surlarla çevrilmiştir. Bu surlar, şehir devletçiklerinin ve bağımsızlığın simgesini oluşturmaktadır¹⁸⁴.

Anadolu’da, Kalkolitik Çağ’a tarihlendirilen en önemli merkezler arasında yer alan Burdur/Hacılar¹⁸⁵, da tespit edilen boyalı vazolar ve badem gözlü insan tasvirli heykelcikler dönemin sanat anlayışını yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Anadolu’da önemli Kalkolitik merkezler arasında Alişar¹⁸⁶, Kuruçay¹⁸⁷, Can Hasan¹⁸⁸,

¹⁸⁰ Esin, 1986: 136; Özbek, 1986: 90-92; Harmankaya-Tanıncı ve diğ., 1998: Değirmentepe.

¹⁸¹ Whallon-Kantman, 1970: 2; Hauptmann, 1974: 79-82; Arsebük, 1986: 67-68.

¹⁸² Harmankaya, 1998: 13; Sevin, 2003: 86 vd.

¹⁸³ Harmankaya, 1998: 14; Özdoğan, 2002c: 123.

¹⁸⁴ Frangipane, 2011: 126 vd.; Özdoğan, 2011c: 102 vd.

¹⁸⁵ Mellaart, 1958a: 127-156; Mellaart, 1959: 51-65; Mellaart, 1960: 83-104; Duru, 1996: 54 vd.; Yakar, 1997: 448: vd.; Harmankaya-Tanıncı ve diğ., 1998: Hacılar.

¹⁸⁶ von der Osten, 1937: şek. 86; Özgüç, 1948: 32.

¹⁸⁷ Özşait, 1979: 102; Duru, 1981: 5-6; Duru, 1983: 32; Duru, 1988: 661-666; Duru, 1994: 1 vdd.; Duru, 1996: 65-103.

¹⁸⁸ French, 1962: 36; French, 1964: 125 vd.; French, 1965: 27; French, 1967: 165 vd.; French, 1968: 89 vd.

Mersin Yumuktepe¹⁸⁹, Karaz¹⁹⁰, Tepecik/Makaraz Tepe¹⁹¹ ve Malatya Değirmentepe¹⁹² sayılabilir.

Araştırma sahamıza yakınlığı sebebiyle ilgilendiğimiz Erzurum'da Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen önemli merkezler arasında Sos Höyük¹⁹³, Güzelova Höyük¹⁹⁴, Sırlı Yerleşmesi¹⁹⁵, Aşağı Yıldırım Kalesi¹⁹⁶, Yukarı Yıldırım Kalesi¹⁹⁷, Yukarı Kom Kalesi¹⁹⁸, Ekinlik Kalesi II¹⁹⁹, Kapıkaya Kalesi II²⁰⁰ ve Eskişehirtepe²⁰¹; Kars ilinde, Dündartepe Höyük²⁰² sayılabilir. Ardahan ili, Çıldır ilçesinde yer alan Beşiktepe Yerleşmesi²⁰³, Topyolu Mezarlık Alanı²⁰⁴, Sengertepe Kalesi²⁰⁵, Karasal Höyük²⁰⁶ ve Sınırtortası Kalesi²⁰⁷, Bayburt ilinde Gundulak Tepe²⁰⁸ önemli Kalkolitik Çağ merkezleridir.

Araştırma alanımıza komşu olan bir başka alan ise Kafkaslardır. Kafkaslardaki Kalkolitik dönem incelendiğinde, Kafkasya Kalkolitik keramiğinin genellikle saman katkılı olduğu görülmektedir. Bu tip keramiğin Doğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey İran'da görülmesi, etkileşimin varlığını göstermektedir. Kalkolitik Çağ mimarisinin

¹⁸⁹ Garstang, 1953: şek. 24; Sevin-Caneva, 1996: 78; Sevin-Caneva ve diğ., 1997: 28; Caneva-Köroğlu, 2005: 493; Caneva vd. 2005: 204; Caneva-Köroğlu, 2009: 156.

¹⁹⁰ Koşay-Turfan, 1959: 349 vdd.; Pehlivan, 1990: 168 vdd.; Ceylan, 2001a: 74; Ceylan, 2008a: 1 vdd.; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Karaz; Yalçın, H.G., 2012: 257 vd.

¹⁹¹ Whallon, 1979: 182 vd.; Esin, 1982: 88 vd.; Esin, 1984: 75.

¹⁹² Esin, 1986: 136 vd.; Harmankaya-Tanıncı ve diğ., 1998: Değirmentepe.

¹⁹³ Koşay-Turfan, 1959: 349 vdd.; Sagona-Sagona ve diğ., 1995: 194 vd.; Sagona-Erkmen ve diğ., 1996: 27 vd.; Sagona-Erkmen ve diğ., 1997: 137 vd.; Sagona-Sagona, 2000: 143 vd.; Sagona-Zimansky, 2009: 1 vdd.; Ceylan, 2015a: 218.

¹⁹⁴ Koşay, 1948: 165 vd.; Lamb, 1954: 21 vd.; Burney, 1958: 172; Koşay-Turfan, 1959: 351 vd.; French, 1968: 89; Arsebük, 1979: 81; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Ceylan, 2001a: 71 vd.

¹⁹⁵ Üngör-Bingöl ve diğ., 2014: 64; Ceylan, 2015a: 326.

¹⁹⁶ Özgül, 2011: 146; Ceylan, 2015a: 200; Ceylan-Günaşdı, 2018: 131.

¹⁹⁷ Özgül, 2011: 145; Ceylan, 2015a: 228; Ceylan-Günaşdı, 2018: 406.

¹⁹⁸ Özgül, 2011: 148; Ceylan, 2015a: 226; Ceylan-Günaşdı, 2018: 402.

¹⁹⁹ Ceylan, 2015a: 404; Ceylan-Günaşdı, 2018: 171.

²⁰⁰ Ceylan, 2007a: 163; Özgül, 2007: 53; Özgül, 2015b: 75 vd; Ceylan, 2015a: 167; Ceylan-Günaşdı, 2018: 245.

²⁰¹ Özgül, 2011: 138; Ceylan, 2015a: 205; Ceylan-Günaşdı, 2018: 189.

²⁰² Kökten, 1944a: 482 vd.; Güneri, 1992: 161 vd.; Ceylan, 2015a: 177.

²⁰³ Bingöl, 2003: 167; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Beşiktepe; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 83; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 99 vd.

²⁰⁴ Bingöl, 2003: 158 vd; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 51; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 99 vd.

²⁰⁵ Bingöl, 2003: 169; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Sengertepe Kalesi; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 101; Ceylan, A. -N. Ceylan, 2018: 116 vd.

²⁰⁶ Bingöl, 2003: 170; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Karasal; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 109; Ceylan, A. -N. Ceylan, 2018: 125 vd.

²⁰⁷ Bingöl, 2003: 171; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 96; Ceylan, A. -N. Ceylan, 2018: 110 vd.

²⁰⁸ Sagona, 1990: 426 vd., Sagona-Brennan, 1995: 307; Harmankaya-Tanıncı ve diğ., 1998: Gundulak Tepe; Ünsal, 2006a: 54.

belirgin özelliği olarak, dikdörtgen planlı, kerpiç binalar görülürken, yuvarlak planlı mimarinin de varlığı bilinmektedir. Küp mezar ve çukur mezarlar, yaygın görülen ölü gömme şekillerindedir. Geç Kalkolitik Çağ'da Gürcistan'da tespit edilen Akhnalitch ve Azerbaycan'da yer alan Soyuk Bulak, Maykop Kültürü'ne benzer çağdaş yerleşim merkezlerindedir. Özellikle Soyuk Bulak'ta tespit edilen metal eşyalar; bakır bir hançer, taş bir asa, gümüş yüzükler, altın ve Lapis-Lazuli boncuklar Maykop Kültürü'ne olan yakınlığı göstermektedir²⁰⁹.

Güney Kafkasya'da Kalkolitik döneme ait tespit edilen ilk merkezlerden biri Nahçıvan'da yer alan Kültepe I'dir. Ayrıca, Aras Vadisi'nin ortalarından Hazar Denizi'ne kadar yer alan Mugan ve Mil bozkırlarında da Kalkolitik Çağ özellikleri taşıyan saman katkılı keramikler tespit edilmiştir. O. A. Abibullaev tarafından 1951 yılında Kültepe I'de tespit edilen keramiklerin orijini konusunda tartışmalar devam etmektedir. Abibullaev, "Kültepe Kültürü" olarak tanımlanan bu kültürün keramiklerinin, bir kısmının Mezopotamya'dan ithal edildiğini, bir kısmının ise ithal mallara benzetilerek höyükte imal edildiğini iddia etmektedir. Bu iddiasına kanıt olarak da çanak çömlekler üzerinde yer alan resimleri göstermektedir²¹⁰.

Azerbaycan Kalkolitik Çağ keramiklerini iki grupta incelemektedir. İlk grupta iyi pişmiş kum katkılı keramikler, ikinci grupta ise saman katkılı keramikler yer almaktadır. Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kültürleri ile Azerbaycan ve Nahçıvan kültürleri arasında benzerlikler bulunmaktadır. Nahçıvan'da bulunan Mil ve Muğdan'da tespit edilen boyalı çanak çömleklerin, Doğu Anadolu'dan ziyade Kuzeybatı İran'la ilişkisine dikkat çeken bilimadamı, Leylatepe Yerleşmesi'nin Mezopotamya kabileleri özellikle de Ubeyd-Uruk Kültürü'ne ait olduğunu öne sürmüştür²¹¹.

B. Helving, Ubeyd Kültürü'nün, Urmiye'nin kuzeyine kadar gelmediğini belirtmektedir. Bahşaliyev ise Ubeyd Kültürü'nün Azerbaycan ve Nahçıvan Kalkolitik Kültürü'nü etkilediğini fakat Uruk Kültürü'nün, Nahçıvan'da görülmediğini belirtmektedir. Nahçıvan Kalkolitik keramiği kırmızıdan beje doğru değişen renklerde

²⁰⁹ Palumbi, 2016: 5 vd.

²¹⁰ Bahşaliyev, 2015: 28.

²¹¹ Bahşaliyev, 2015: 29.

ve saman katkılıdır. Kültepe keramiğinin ise siyah-gri ve kahverengi olduğu bilinmektedir²¹².

Kalkolitik Döneme ait bir başka önemli merkez de Leylatepe'dir. Narimanov tarafından 1980'lerde tespit edilen Leylatepe, Azerbaycan, Karabağ'da bulunmaktadır. Bu merkez, kerpiç evler ve kerpiç mezar odaları ile bilinmektedir²¹³.

3.1.4. Tunç Çağı

İnsanoğlu madeni bulup işleminin ardından, öncelikle bakır ve arsenik, daha sonra ise bakır ve kalayın belirli oranlarda birbirlerine karıştırılmasıyla tunç madenini elde etmiştir. Bu keşifle birlikte, Anadolu'da Tunç Çağı yaşanmaya başlamıştır²¹⁴.

Anadolu'nun Tunç Çağı, Erken Tunç Çağı (MÖ 3100/3000-2000), Orta Tunç Çağı (MÖ 2000-1650) ve Geç Tunç Çağı (MÖ 1650-1200) olmak üzere üç evrede incelenmektedir²¹⁵.

Anadolu insanı, Erken Tunç Çağı'na gelindiğinde henüz yazıyı kullanmaya başlamamıştır. Bu dönemde Geç Kalkolitik Çağ'da yaşanan tarıma dayalı köy kültürü devam ettirilmiştir. Dönemin en önemli gelişmelerinden birisi dört tekerli arabaların icadıdır. İlk örneklerini Mezopotamya'da gördüğümüz bu arabalar, Erken Tunç Çağı ile birlikte Anadolu'da da kullanılmaya başlanmıştır²¹⁶.

Bu döneme ait çanak çömlekler, genellikle el yapımı ve boyasız olarak imal edilmişlerdir. Kırmızı ve açık bir zemin üzerine koyu renklerle bezenmiş kaplarda, genellikle geometrik desenler görülmektedir²¹⁷.

Bu dönemin ölü gömme adetlerinde mezar çeşitleri arasında; toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tipleri görülür. Mezarlık alanları, yerleşim yerinin dışına taşınmıştır. Mezar tiplerinin ölenlerin sosyo-ekonomik yapısına göre yapıldığı yanlarına

²¹² Helwing, 2009: 67.

²¹³ Museibli, 2015: 58.

²¹⁴ Esin, 1969: 39 vdd.; Harmankaya-Erdoğan, 2002: 7; Sevin, 2003: 117; Yalçın, 2003: 78 vd.

²¹⁵ Kınal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26; Aktüre, 1997: 97; Akurgal, 2003: 11; Frangipane, 2003: 44 vd.; Memiş, 2003: 13; Sevin, 2003: 100 vd.; Dinçol, 2004: 22 vd.; Memiş, 2007: 15 vd.; Ceylan, 2015a: 479 vd.; Sagona-Zimansky, 2015: 199 vd.

²¹⁶ Childe, 1974: 121 vd.; Şenel, 1995: 260 vd.; Akurgal, 2007: 26.

²¹⁷ Kınal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26 vd.; Akurgal, 1999: 12.

bırakılan armağanlardan anlaşılmaktadır²¹⁸. Dönemin inanç sisteminde İdollerin, insanlara benzer şekilde yapılması insana yönelik bir tapınımın varlığını göstermektedir²¹⁹.

Erken Tunç Çağı'nda da yöreye ve bölgesel farklılıklara göre Neolitik ve Kalkolitik Çağ mimari özellikleri varlığını devam ettirmiştir. Akdeniz, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinin bazı yerlerinde yapılan kazı çalışmalarında "Megaron" adı verilen yapılar tespit edilmiştir²²⁰.

Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da birçok yerleşme vardır. Bunların en önemlisi, hiç şüphesiz ki önemini büyük bir süre koruyan ve en sonunda büyük bir yangınla son bulan Çanakkale yakınlarındaki Troya I (MÖ 3000-2500) uygarlığıdır. Troia'da evler megaron tarzında inşa edilmiş, kentin etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Troia I'de çömlekçi çarkı kullanılmamış olup keramikler genellikle koyu gri renkli, siyah ve perdahlıdır²²¹.

Anadolu'nun en önemli Erken Tunç Çağı merkezlerinden bazıları şunlardır; Burdur civarında Kuruçay²²², Gaziantep civarında Tilmen Höyük²²³, Antalya civarında Bademağacı²²⁴, Yozgat civarında Alişar²²⁵, Çorum civarında Alacahöyük²²⁶ ve Boğazköy²²⁷, Malatya Arslantepe²²⁸, Elazığ civarında Norşuntepe²²⁹ Malatya Köşkerbaba²³⁰, Kars yakınlarında Dündartepe (Azat)²³¹ ve Kale Düzlüğü²³², dır.

²¹⁸ Akyurt, 1998: 1 vdd.; Harmankaya-Erdoğu, 2002: 11.

²¹⁹ Özgüç,-Akok, 1958: 17.

²²⁰ Naumann, 1985: 223.

²²¹ Mellaart, 1957: 69-78; Korfmann, 1989: 323-330; Korfmann, 1992: 423- 446; Erkanal, 1996: 71 vd.; Korfmann, 1996: 283-303; Korfmann, 1999: 357-370; Korfmann, 2001: 279-288.

²²² Duru, 1979: 204; Özsait, 1979: 102; Duru, 1994: 1-83; Duru, 1996: 65-103.

²²³ Mellink, 1961: 46 vdd.; Alkım, 1964: 169; Alkım, 1965: 8; Alkım, 1970: 31.

²²⁴ Duru, 1994: 51; Duru, 1995: 69 vdd.; Duru-Umurtak, 2002: 237-238; Umurtak, 2011: 98 vd.

²²⁵ Schmidt, 1932: 41; Orthmann, 1963: tablo 2; Duru, 1972: 126; Yakar, 1985: 198.

²²⁶ Arık, 1937: 1 vdd.; Özgüç, 1948: 46; Akok, 1979: 109; Çınaroğlu-Çelik, 2007: 309-310; Çınaroğlu-Çelik, 2008: 529; Çınaroğlu-Çelik, 2011: 186; Çınaroğlu-Çelik, 2012: 287; Çınaroğlu-Çelik, 2015: 182-184.

²²⁷ Mellink, 1961: 40; Orthmann, 1963: 45; Bittel, 1970: 5 vd.; Seeher, 2000: 355 vd.

²²⁸ Palmieri, 1987: 67; şek.1; Palmieri-Frangipane, 1990: şek. 5; Frangipane, 1992: şek. 2; Frangipane, 1994: 211 vd.; Frangipane, 1998: 291 vdd.; Restelli, 2012: 68 vd; Frangipane-Balossi ve diğ., 2014: 457 vd.; Frangipane-Balossi ve diğ., 2015: 177 vd.

²²⁹ Alkım, 1970: 31 vd.

²³⁰ Mellink, 1980: 506.

²³¹ Kökten, 1944a: 474 vd.; Kökten, 1944b: 667; Kökten, 1953: 190; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Dündartepe (Azat).

²³² Kökten, 1975: 102; Bingöl, 2003: 63.

Araştırma sahamıza komşu olan Erzurum ve Ardahan'da Tunç Çağı'na tarihlendirilen çok sayıda merkez vardır. Özellikle Erzurum-Erzincan illerinde A. Ceylan başkanlığında ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından yürütülen yüzey araştırmaları neticesinde, Tunç Çağı'na tarihlendirilen oldukça önemli merkezler tespit edilmiştir. Bu merkezler arasında; Erzurum'da, Cin Kalesi²³³, Tilkitepe Höyüğü²³⁴, Erzincan'da Doblaktepe Höyük²³⁵, Beykomu Höyük²³⁶, Altköy Kalesi²³⁷ ve Bakacak Kalesi²³⁸; Ardahan'da, Sengertepe Kalesi²³⁹, Adalar Höyük²⁴⁰, Şeytan Kalesi²⁴¹, Sınırortası Kalesi²⁴², Akçakale²⁴³, Beşiktepe Kalesi²⁴⁴, Karasal Höyük²⁴⁵ ve Topyolu Mezarlık Alanı²⁴⁶ gibi merkezleri örnek olarak verebiliriz.

Araştırma alanımıza yakınlığı sebebiyle değerlendirmeye alınan Güney Kafkasya'nın kuzeyinde, adını Kuzey Kafkasya'da yer alan büyük bir kurgandan alan Maykop Kültürü görülmektedir. Hayvancılıkla uğraşan bu kültürün temsilcileri büyük, anıtsal mezar yapıları ile bilinmektedir. Kurganlardan çıkan metal hediyeler arasında; altın, gümüş, bakır kaplar, silahlar ve aletler, altın diademler, aplikler ve değerli taşlardan imal edilmiş kolyeler yer almaktadır²⁴⁷.

Güney Kafkasya'nın Tunç Çağı'nı belirlemek oldukça zordur. Bunun en önemli sebebi Tunç Çağı'nın belirleyici özelliği olan metalin kullanımının bölgede Neolitik Çağ'dan itibaren bilinmesidir. Dolayısıyla Güney Kafkasya'nın Tunç Çağı'nı,

²³³ Ceylan, 2001a: 73 vd.; Ceylan, 2008a: 65; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Cin Kalesi; Ceylan-Günaşdı, 2018: 154.

²³⁴ Ceylan, 2001a: 74; Ceylan, 2008a: 67.

²³⁵ Ceylan, 2004: 263-272; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Doblaktepe; Ceylan, 2008a: 127; Ceylan, 2015a: 187.

²³⁶ Ceylan, 2002a: 166 vd.; Ceylan, 2008a: 77; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Beykomu Höyük.

²³⁷ Özgül-Ceylan ve diğ., 2013: 281-282; Ceylan, 2015a: 245.

²³⁸ Özgül-Ceylan ve diğ., 2013: 282; Ceylan, 2015a: 246.

²³⁹ Bingöl, 2003: 169; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Sengertepe Kalesi; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 101; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 116 vd.

²⁴⁰ Bingöl, 2003: 167 vd.; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Adalar; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 111; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 125 vd.

²⁴¹ Bingöl, 2003: 168; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 106; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 122 vd.

²⁴² Bingöl, 2003: 171; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 96.

²⁴³ Alp-Ceylan vd. 2007: 375 vd.; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 123.

²⁴⁴ Bingöl, 2003: 167; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Beşiktepe; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 83.

²⁴⁵ Bingöl, 2003: 170; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Karasal; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 109; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 125 vd.

²⁴⁶ Bingöl, 2003: 170 vd.; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Topyolu Mezarlığı; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 89.

²⁴⁷ Palumbi, 2016: 3.

Kalkolitik Çağ'ından ayırt etmek için yalnızca metal kullanımı gözönünde bulundurmak yanıltıcı olacaktır²⁴⁸.

Güney Kafkasya'da MÖ 3600-3350 yılları arasında farklı bir keramik tipine rastlanılmıştır. Bu yeni keramiği farkedene Kuftin, o zamanki coğrafi dağılım sınırları içerisinde Kür-Aras Kültürü olarak tanımlamıştır. Fakat Kuftin'den bu yana yapılan çalışmalarda, bahsi geçen keramiklerin coğrafi sınırlarının Kür ve Aras Nehirlerinin ötesine uzandığı ortaya çıkmıştır. Bu kültür Karaz Kültürü olarak tanımlanmıştır²⁴⁹.

Erken Tunç Çağı Kafkas toplumlarında hububat tarımının yapıldığı görülmektedir. Yüksekliğe bağlı olarak tarımın yöntem ve tekniklerinde ve arpa buğday oranlarında değişiklikler gözlemlenmektedir. Örneğin, arpa yükseklerde daha fazla oranla ekilmiştir. Hayvancılıkta, yetiştirilen hayvan dengelerinde zamanla değişimler görülmektedir. MÖ 4. binde sığır ve keçi oranları birbirine eşit olarak devam ederken, sonraki dönemlerde keçi sayısında bir artış gözlemlenmektedir²⁵⁰. Kuzey Doğu Anadolu'da yer alan Sos Höyük araştırmalarında durumun farklı olduğu görülmüştür. Sos Höyük'te MÖ 4. binde keçilerin ağırlıklı olduğu, MÖ 3. binde ise sığırların sayısında bir artma olduğu görülmektedir²⁵¹. Genel görüş, Tunç Çağı topluluklarının temel geçim kaynakları hayvancılık olsa bile yalnızca hayvan ekonomisine bağımlı olmadıklarıdır²⁵².

Artvin'in Şavşat ilçesi, Balıklı Köyü'nün Zate Mahallesiinde yer alan Sazazkale ormanında bir mağarada 1932 yılında Tunç Çağı'na tarihlendirilen baltalar tespit edilmiştir²⁵³. Ankara Etnoğrafya müzesine götürülen baltalar hakkında K. Bittel değerlendirme yapmıştır. Bittel, 2 adet sap delikli balta, 1 borulu balta, 1 çift balta, 1 delikli çapa ve bir külçe bulunduğunu belirtmiştir. Tunç Çağı kültürleri bakımından zengin olan Kafkasya ve Doğu Anadolu arasında önemli bir ticaret ağının varlığına dikkat çeken Bittel, ele geçen eserlerin bir madenciye ait olabileceğini belirtmektedir²⁵⁴. Bölge açısından önemli olan bir diğer buluntu ise 1955 yılında tespit edilmiştir. Artvin

²⁴⁸ Palumbi, 2016: 4.

²⁴⁹ Sagona, 1984: 248 vd.; Palumbi, 2016: 12 vd.

²⁵⁰ Keçi oranı % 66'ya ulaşırken, sığır oranı % 22'ye düşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: Badalyan-Smith ve diğ., 2008: 45-105; Badalyan-Smith ve diğ., 2010: 263-276; Badalyan-Smith ve diğ., 2015: 149-223.

²⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Piro, 2009; Howell-Meurs, 2001; Sagona-Zimansky, 2009.

²⁵² Palumbi, 2016: 16.

²⁵³ Bittel, 1933: 150-156; Kökten, 1953: 195; Ünsal, 2006a: 61; Yıldırım, 2007: 111.

²⁵⁴ Bittel, 1933: 15-156; Kökten, 1953: 195.

ili Yusufeli ilçesi Demirköy (Nigzivan) yakınlarında yol çalışması sırasında bakır baltalara rastlanılmıştır. Ayrıca Şavşat ilçesinin doğu komşusu olan Ardahan Posof'ta yer alan Mere Kalesi yakınlarında aynı tip baltalar tespit edilmiştir²⁵⁵. Bulunan aletler bölgenin Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğünü göstermektedir²⁵⁶. Bölgenin Eskiçağının aydınlatılmasında önemli olan bir başka bulgu da kayaüstü resimleridir. Bu anlamda özellikle Türklerin yaşadığı coğrafyalarda sıklıkla rastlanılan kayaüstü resimlerine değinmenin yararlı olacağı kanısındayız.

Türklerin Anadolu'ya geliş güzergâhlarından birisi olan Kars'ta birçok kayaüstü resim tespit edilmiştir. Bir bölümünün de A. Ceylan başkanlığında yapılan yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen kayaüstü resimleri arasında; Borluk Vadisi Kaya Resimleri²⁵⁷, Camuşlu Yazılıkaya Panoları²⁵⁸, Çiçekli Kaya Panoları²⁵⁹, Dereiçi Kaya Panoları²⁶⁰, Geyiklitepe Kaya Panoları²⁶¹, Karaboncuk Kaya Panoları²⁶², Karboncuk-Çeşmebaşı Kaya Resimleri²⁶³, Kömürlü Kaya Panoları²⁶⁴, Kurbağa Mağarası²⁶⁵, Tunçkaya Kaya Panoları²⁶⁶, Yağlıca Kaya Resimleri²⁶⁷, Doyumlu Kaya Resimleri²⁶⁸ sayılabilir. Erzurum'da tespit edilen Şenkaya Çağlayan (Kaynak Köyü) Kaya Panoları²⁶⁹, Karayazı Cunni Mağarası²⁷⁰, Ardahan Cinnik Nekropolü²⁷¹, Çıldır Başköy Kaya Resimleri yer almaktadır²⁷².

²⁵⁵ Kırzioğlu, 1973: 3 vdd.

²⁵⁶ Bittel, 1933: 150 vd.; Kökten, 1953: 195.

²⁵⁷ Ceylan, 2015a: 173 vd.; Bingöl, 2016b: 347; Karageçi, 2016: 253 vd.; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 84.

²⁵⁸ Kökten, 1966: 3 vd.; Kökten, 1975: 95 vd.;

., 2007: 66; Ceylan, 2008a: 279; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2009: 137; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Çamuşlu Kaya Panoları; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 86.

²⁵⁹ Ceylan, 2008a: 300; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2009: 140.

²⁶⁰ Ceylan, 2007a, 172; Ceylan, 2008a: 252; Ceylan, 2008c: 33; Ceylan, 2010: 219; Üngör, 2016b: 357 vd.; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 87.

²⁶¹ Kökten, 1970: 2 vd.; Kökten, 1975: 95-104; Karpuz, 1977: 1-6; Soylu, 1978: 22 vd.; Ceylan, 2001b: 26; Ceylan, N., 2007: 65; Ceylan, 2007b: 108; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Geyiklitepe; Ceylan, 2008a: 225; Ceylan, 2008c: 32; Ceylan, 2010: 219; Ceylan, 2015c: 19; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 88.

²⁶² Ceylan, 2008a: 307; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2009: 142; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 89.

²⁶³ Ceylan, 2008a: 307; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2009: 142; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 89.

²⁶⁴ Ceylan, 2008a: 307; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2009: 142; Ceylan, 2015c: 18; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 90.

²⁶⁵ Kökten, 1970: 2 vd.; Kökten, 1975: 102 vd.; Karpuz, 1977: 2; Soylu, 1978: 38 vd.; Ceylan N., 2007: 67; Harmankaya-Tanıdı ve diğ.: Kurbağa Mağarası; Ceylan, 2001b: 26; Ceylan, 2008b: 83; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 90.

²⁶⁶ Ceylan, 2008a: 303 vd.; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2009: 140; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 90.

²⁶⁷ Ceylan, 2008a: 297; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2009: 130; Ceylan N., 2015a: 411; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 91.

²⁶⁸ Günaşdı, 2016a: 39; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 151 vd.

²⁶⁹ Üngör-Bingöl ve diğ., 2014: 70; Özgül, 2015c: 176 vd.; Özgül, 2016: 376 vd.

Araştırma alanımız olan Artvin ili Arhavi ilçesinde bulunan Demirkapı Yaylasında, arkeolog O. Hacıoğlu tarafından kayaüstü resimlerinin olduğu bir alan ve mağara tespit edilmiştir. İki ayrı alanda yaklaşık olarak 100 kaya panosu tespit eden Hacıoğlu, kayaya oyulmuş olan 9 kollu güneş tekerleği ve at üstünde kam (şaman) olduğunu düşündüğü din adamlarının betimlendiğini belirtmektedir²⁷³. Tespit edilen kayaüstü resimlerin tarih öncesine ait olduğu düşünülmekte olup yapılacak çalışmalarla konu hakkındaki bilgiler detaylandırılabilir.

Artvin’de erken dönem Türk izlerinin varlığı konusunda, ilde tespit edilmiş olan runik harfli mağara oldukça önemlidir. O. Aytekin tarafından 1997 yılında yapılan bilimsel bir araştırmada Yusufeli ilçesi Kılıçkaya Beldesi’nde yer alan Bakırtepe Mağarası’nda dört satırlık runik alfabe ile yazılmış olan bir yazı tespit edilmiştir. Mağara girişinin üstünde, yaklaşık olarak büyük bir anakaya üzerinde bulunan yazı “Eski Türk Runik Yazıtı” olarak değerlendirilmiştir²⁷⁴. İlk tespitlerde çeşitli hayvan figürleri belirlenmiş olup bu hayvanlardan geyik resimleri dikkat çekicidir. Merkezin tarihlendirilmesi henüz yapılmamıştır. Bakırtepe’nin değerlendirilmesinde, Kağızman Geyiklitepe’nin önemli bir örnek teşkil edeceği düşünülmektedir²⁷⁵. (Foto: 41, 42).

3.1.4.1. Karaz Kültürü

MÖ 4. binyılın ikinci yarısından itibaren bir kültür birliği görülmektedir. Son Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağ’ı boyunca aralıksız bir şekilde varlığını devam ettiren bu kültür, Doğu Anadolu merkez olmak üzere Transkafkasya, Kuzeybatı İran, Amik Ovası, Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar yayılan Karaz Kültürü’dür. (Harita 5). Kültürün adı, orijin bölgesi ve yayılım alanı ile ilgili bilim dünyasında görüş farklılıkları bulunmaktadır (Harita 2). Başlangıçta bu kültür, İsrail’de *Khirbet Kerak/Bet Yerah*’da gerçekleştirilen kazı neticesinde elde edilen veriler ve ilk kazı yeri olması özelliğinden dolayı bazı bilim adamları tarafından “*Khirbet Kerak/Bet Yerah*” olarak

²⁷⁰ Ceylan, 2002c: 426 vd.; Bingöl, 2002: 173 vd.; Ceylan, 2008c: 31; Ceylan, 2010: 215 vd.; Ceylan, 2015c: 21; Özgül, 2015c: 175 vd.

²⁷¹ Ceylan, 2015c: 23; Ceylan, A.-Ceylan, N., 2018: 100 vd.

²⁷² Ceylan, 2015b: 8 vd.; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 142 vd.

²⁷³ Güven, 2017: 4; <https://www.ensonhaber.com/artvinde-saman-inancina-ait-kaya-resimleri-bulundu-2015-06-04.html>. 03.03. 2019: 06. 47.

²⁷⁴ Aytekin, 1999: 70 vd.; Ünsal, 2006a: 172.

²⁷⁵ Ceylan, 2008c: 34; Ceylan, 2010: 215.

isimlendirilmiştir²⁷⁶. Bilim insanları daha sonra bu kültüre *“Kura-Aras Kültürü”*²⁷⁷, *“Trans-Kafkasya’nın Eneolitik Kültürü”*²⁷⁸, *“Trans-Kafkasya Bakır Çağı”* veya *“Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği”*²⁷⁹, *“Doğu Anadolu’nun Erken Tunç Çağı”* veya *“Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı”*²⁸⁰, *“Eski Trans-Kafkasya Kültürü”*²⁸¹, *“Yanıktepe Kültürü”*²⁸² ve *“Karaz Kültürü”*²⁸³ gibi çeşitli adlar vermişlerdir²⁸⁴.

Yukarıda belirtilen görüşler, Karaz Kültürü’nün kökenini ve yayılım alanını açıklamakta oldukça yetersiz kalmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi’nde yeralan Erzurum ilindeki Karaz²⁸⁵, Pulur²⁸⁶, Güzelova²⁸⁷ ve Sos Höyük²⁸⁸ kazıları, bu kültürün ana merkezinin Erzurum olabileceği yönünde oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte Erzurum’da BOTAŞ (Boru Taşımacılığı Anonim Şirketi) tarafından gerçekleştirilen Tasmator²⁸⁹, Tetikom²⁹⁰, Büyükardıç²⁹¹ ve Güllüdere²⁹² kazılarında tespit edilen arkeolojik materyaller ve Erzurum Arkeoloji Müzesi’nde yer alan Karaz Kültürü’ne ait arkeolojik eserlerin zenginliği bu görüşü destekler niteliktedir.

Erzurum il sınırlarında yer alan Karaz Höyük, bölgede yapılan kazı ve araştırmalar açısından önemli ve belirleyici bir merkez niteliğindedir. Höyük, Doğu

²⁷⁶ Wright, 1937: 72 vd.; Amiran, 1952: 96 vd.; Maisler-Stekelis vd. 1952: 165 vdd.

²⁷⁷ Dzhaparidze, 1964: 2-9.

²⁷⁸ Piotrovskii, 1962: 360 vd.; Krupnov, 1964: 31-42; ayrı karşılaştırmalar için bkz. Lang, 1970: 70.

²⁷⁹ Bittel, 1945: 94-104; Amiran, 1952: 96 vdd.; Lloyd, 1956: 49-66. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lloyd, 1967: 41 vd.

²⁸⁰ Burney, 1958: 165 vdd.; Mellaart, 1958b: 9 vd.

²⁸¹ Lang, 1970: 71; Burney-Lang, 1971: 43 vdd.; Burney, 1977: 118 vd.

²⁸² Dyson, 1968: 14-16.

²⁸³ Burney-Lang, 1971: 43 vdd.; Arsebük, 1974: 11 vd.; Pehlivan, 1990: 168-176; Bahar, 2004: 170.

²⁸⁴ Pehlivan, 1990: 168-176; Ceylan, 2015a: 477; Günaşdı: 2016b: 117.

²⁸⁵ Koşay, 1948: 165-169; Lamb, 1954: 23-28; Burney, 1958: 172; Koşay-Turfan, 1959: 350-413; Arsebük, 1974: 11 vdd.; Koşay, 1974: 53; Arsebük, 1979: 81-89; Koşay, 1984: 7 vd.; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Arsebük, 1986: 70; Pehlivan, 1990: 170-171; Pehlivan, 1994: 327 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76.

²⁸⁶ Burney, 1958: 192; Koşay, 1962: 25-28; Koşay, 1964: 91-94; Koşay-Vary, 1964: 5-53; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 7-8; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Yakar, 1985: 302; Güneri, 1987: 54-58; Pehlivan, 1990: 170-171; Güneri, 1992: 153-155; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76; Ceylan, 2001b: 32, 37; Koçhan-Karaosmanoğlu ve diğ., 2005: 10.

²⁸⁷ Koşay, 1964: 91-94; Koşay-Vary, 1967: 5-26; Koşay, 1974: 54; Koşay, 1984: 8; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Yakar, 1985: 302; Pehlivan, 1990: 170-171; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76.

²⁸⁸ Sagona, 1984: 248 vd.; Sagona-Sagona ve diğ., 1995: 193-218; Sagona-Sagona ve diğ., 1996: 129-150; Sagona-Erkmen ve diğ., 1996: 27-48; Sagona-Erkmen, 1997, 137-143; Sagona-Erkmen ve diğ., 1998: 245-250; Sagona-Erkmen ve diğ. 1999: 205-206; Sagona, 2000: 329-373; Sagona-Sagona, 2001: 129 vd.; Ceylan, 2005a: 21.

²⁸⁹ Şenyurt, 2005a: 1 vdd.

²⁹⁰ Şenyurt-Erkmen, 2005: 1 vdd.

²⁹¹ Şenyurt, 2005b: 1 vdd.

²⁹² Şenyurt-İbiş, 2005: 1 vdd.

Anadolu ve çevre bölgelerde yapılan çalışmalarda elde edilen envantere rehberlik etmiştir. Bölgede, Karaz Höyük'le çağdaş ya da Karaz Kültürü'nün son evreleriyle paralellik gösteren yerleşim yerlerinde tespit edilen o döneme özgü kırmızı-siyah renkli, açkılı ve el yapımı olan keramikler, "Karaz Türü Keramik", "Hurri Keramiği", "Karaz Keramiği" ya da "Karaz Kültürü" olarak isimlendirilmiştir²⁹³. Doğu Anadolu Bölgesi'nde, 1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında, Erzincan-Erzurum-Iğdır-Kars il ve ilçelerinde yürüttüğümüz yüzey çalışmalarında tespit edilen Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı yerleşmelerine "Karaz Kültürü", bulunan keramik verilerine ise "Karaz Keramiği" ismini vermeyi uygun bulmaktayız. Araştırma sahamıza yakınlığı açısından önemli olan Bayburt, Kars ve Ardahan civarında bulunan tarih öncesi döneme tarihlendirilen birçok arkeolojik merkezde teknik, biçim ve özellik bakımından Karaz'la kıyaslanabilecek keramik parçaları elde edilmiştir²⁹⁴.

Karaz Kültürü oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Batı Ukrayna, Güney Rusya, Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan, Ermenistan, Nahcivan, Doğu ve Merkezi Anadolu, Suriye, Filistin ve İran'ın kuzeybatısı Karaz Kültürü'nün yayılım alanı içerisinde yer almaktadır²⁹⁵.

Karaz Kültürü iki önemli özelliği ile kendisini göstermektedir. Birincisi, mimari özellikleri, ikincisi ise keramik verisidir. Kültürün mimari özelliklerine bakıldığında yuvarlak planlı yapıların ön plana çıktığı görülmektedir. Portatif ocaklarla ısıtılan evlerin, tek girişi bulunmaktadır. Evlerin, yaklaşık olarak 4-13 m çapında yapılmış olup son derece kullanışlı oldukları görülmektedir²⁹⁶. A. Sagona, bu kültürün mimari yapısını dört aşamalı olarak tanımlamaktadır. Birinci aşamada, yuvarlak veya oval planlı kulübe toplulukları, ikinci aşamada, bağımsız, çamur-dal-örgü tekniği ile inşa edilenler olarak tanımlamaktadır. Sagona, üçüncü aşamada, büyük yuvarlak planlı yapılar veya dörtgen planlı ek yapılardan meydana gelen köyler, dördüncü aşamada ise büyük dörtgen planlı evlerden oluşan köyler olmak üzere sıralamaktadır. Bu mimari yapı, Transkafkasya'dan başlayıp, Doğu Anadolu'da devam edip, Khirbet-Kerak (Beth-Yerah)'a kadar

²⁹³ Burney-Lang, 1971: 43 vdd.; Arsebük, 1974: 11 vd.; Bahar, 2004: 170.

²⁹⁴ Kökten, 1944a: 482 vd.; Kökten, 1944b: 675; Kökten, 1947: 465; Kökten, 1953: 193-194; Ceylan, 2001a: 71 vdd.; Ceylan, 2002a: 165 vdd.; Ceylan, 2003: 311 vdd.; Ceylan, 2008a: 1 vdd.; Ceylan, 2015a: 1 vdd.; Ceylan-Günaşdı, 2018: 73 vd.

²⁹⁵ Ceylan, N., 2015: 50.

²⁹⁶ Burney, 1961: 237 vdd.; Amiran, 1965: 167; Pehlivan, 1990: 171; Erzen, 1992: 17 vd.; Sagona-Zimansky, 2015: 167; Ceylan-Günaşdı, 2018: 75.

ulaşmaktadır. Yuvarlak planlı evler Kuzeybatı İran'da Haftavan'ın VI. Tabakasında ve Maku'nun güneybatısındaki Ravaz bölgesinde görülmektedir. Khirbet-Kerak'ın IV. kültür tabakasında tespit edilen Erken Tunç Çağı verilerine göre dikdörtgen planlı yapılar ön plana çıkmakta olup yerleşmenin etrafında 4 m kalınlığında, taştan yapılmış sur duvarı tespit edilmiştir²⁹⁷.

Karaz kültüründe, Karaz ve Güzelova kazılarında mimarinin bir unsuru olarak oda tabanına yerleştirilmiş ocaklar yer almaktadır. Cinis Höyük²⁹⁸ ve Pulur'da bu ocakların insanyüzlü (antropomorfic) olanları görülmektedir. Aile tapınaklarında, at nalı biçimli kabartmalı kutsal ocaklar ve eteklerini açmış oturur vaziyette sunaklar bulunmuştur. Kutsal ocakların ve sunaklarına en güzel örnekleri Korucutepe²⁹⁹ ve Pulur/Sakyol'da³⁰⁰ tespit edilmiştir. Pulur/Sakyol kazısını yapan ve değerlendiren H. Z. Koşay, bu mekânların aile tapınakları olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bu tapınakların, ateşle ilgisi olduğunu ifade etmekte ve şaman adetlerindeki ateşle ilgili ritüellerin kökeninin Erken Tunç Çağı'na kadar indirilebileceğini ileri sürmektedir³⁰¹. Anadolu'nun dışında at nalı biçimli kutsal ocakların benzerleri Filistin'de Bet-Şan, Bet-Yerak, Amik Ovası'nda Tel-Tayinat, Tel Cüdeyde ve Tabara el-Akrad gibi höyüklerde görülmektedir. Ocakların Kafkasya'daki merkezleri ise Gürcistan'da Amiranis Gora³⁰² ve Ermenistan'da Şengavit³⁰³, Kuzeybatı İran'da ise Yanıktepe'dir³⁰⁴. Hitit metinlerinde Hassa adı verilen bu ocaklara, Erzurum ve çevresinde Gil Hassa adı verilmektedir³⁰⁵.

Tunç Çağı'nda, Kalkolitik Çağ'dan farklı olarak mezarların ev tabanlarına değil, yerleşim alanlarının dışında gömüldüğü görülmektedir. İnsan yüzlü ocakların varlığı, ölen atalarını hane içerisine gömülme geleneğinin ortadan kalkmasıyla birlikte, odalarda yer alan kutsal ocaklarla onların ruhlarının varlıklarını devam ettirme çabası olarak yorumlanmıştır. Böylece ölen atalarla, yaşayan aile bireyleri arasında sembolik bir birleşme meydana gelmekteydi³⁰⁶.

²⁹⁷ Kleiss, 1979: 27; Sagona, 1993: 453.

²⁹⁸ Ceylan, 2001c: 29-41.

²⁹⁹ van Loon, 1971: 47; van Loon-Güterbock, 1972: 80; Ertem, 1979: 33.

³⁰⁰ Koşay, 1976: 5 vd.

³⁰¹ Kökten, 1947: 462; Koşay, 1976; Yakar, 1985: 291.

³⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz: Chubinishvili, 1963: 5 vd.; Gogochuri-Orjonikidze, 2010: 119-132.

³⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Bayburtyan, 2011: 5 vd.; Sardaryan, 1967: 5 vd.

³⁰⁴ Ceylan, N. 2015a: 50.

³⁰⁵ Şahin, 2015: 290; Palumbi, 2016: 17; Ceylan-Günaşdı, 2018: 76.

³⁰⁶ Palumbi, 2016: 22.

Karaz keramiğinin özelliklerinden kısaca bahsedecek olursak, Karaz keramiği, çağdaşı birçok merkezde çömlekçi çarkının varlığıyla seri üretime geçilmesine rağmen, el yapımıdır ve tek (monokrom) renklidir. Hamur rengi siyah, kırmızı, kahverengi, kırmızımsı kahverengi, devetüyü, gri arasında değişmekle birlikte genellikle siyah ve kırmızı astarlıdır. Karaz keramiğinde süsleme, genelde paralel, spiral ve birbirleriyle kesişen çizgilerden meydana gelmektedir. Bu süslemelerin, keramik üzerine kabartma ve yiv tekniğiyle yapıldığı görülmektedir³⁰⁷. Çanak çömleklerin hamuruna eklenen taşçık, kum veya saman gibi katkı maddelerinin oranı kabın boyutuna göre değişkenlik göstermektedir. Karaz kültürünün temsil edildiği merkezlerde atölye izine rastlanılmadığından dolayı seri üretimden bahsetmek mümkün değildir. Bu sebeple Karaz keramiği ev tipi üretim olarak değerlendirilmektedir³⁰⁸.

Güney Kafkasya’da görülen Karaz tipi keramiklerler arasında, oval gövdeli boyunlu kaplar, (fig. 4: 1, 2, 5), büyük S-profilli çanaklar (fig. 4: 3) ve tümü değişmez bir şekilde kulplarla donatılmış yuvarlak kapaklar (fig. 4: 4) gösterilebilir. Başlangıçta basit ilmek tutamaklar şeklinde başlayan kulpların, MÖ 4. bin yılın sonunda “Nahçıvan Kulp” olarak tanımlanan küresel bir şekil aldığı görülmektedir³⁰⁹.

Keramik bezemeleri Güney Kafkas toplulukları arasında sembolik bir iletişimin ve figüratif anlatımın aracı olarak yorumlanmaktadır. MÖ 4. binyılın ikinci yarısı boyunca süslemeler (kabartma veya fırınlama sonrası kazıma bezeme) nadiren görülmekle birlikte, tek veya çift spiraller, hayvanlar ve kuşlardan oluşmaktadır. MÖ 3. bin yılın başlarındaki süslemeler ise oluklu/yivli, kabartmalı, kazıma olarak görülmektedir. Sagona ve Sagona göre, yerel değişkenliklere rağmen, süslemelerde görülen hayvanlar (özellikle kuşlar) ve çift sarmallar şamanist ritüellerden kaynaklanan deneyimlere dayanan figüratif söylemlerdir³¹⁰.

Karaz keramiğinin orijin bölgesi de tartışmalara sebep olan bir başka konudur. Kuzey Suriye, Filistin ve İran bölgelerinde tespit edilen buluntuların Karaz Höyük buluntuları ile aynı kültüre ait olduğu ancak buralardaki çanak çömleğin yerli üretim

³⁰⁷ Bittel, 1945: 94; Koşay-Turfan, 1959: 359; Koşay-Vary, 1964: 15; Koşay-Vary, 1967: 9; Arsebük, 1979: 83 vd.; Koşay, 1984: 29-31; Pehlivan, 1984: 50; Güneri, 1987: 54 vd.; Pehlivan, 1990: 170 vd.; Kınal, 1991: 28 vd.; Uçar, 2001: 18 vd.; Sevin, 2003: 142.

³⁰⁸ Uçar, 2001: 9; Ceylan, 2015a: 479.

³⁰⁹ Lamb, 1954: 23-28; Palumbi, 2016: 6 vd.

³¹⁰ Sagona, C.-A. Sagona, 2009: 537-563; Palumbi, 2016: 8 vd.

olmadığı bilinmektedir. Konu hakkında K. Bittel; Suriye-Hama'nın stratigrafisi hakkında bilgi verirken, “*Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise Filistin’de de görülen Khirbet-Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bolca çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan, çok ansızın çıkagelmişlerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir...*” ifadeleriyle bölgede bulunan farklı yapıda olan keramik verisini vurgulamaktadır³¹¹. MÖ 3. ve 2. binyıl dönemleriyle ilgili çalışma yapan C. F. A. Schaffer, Suriye ve Filistin bölgesinde Erken Tunç Çağı’nda görülen bu keramiğin, bir halk hareketiyle bölgeye yayıldığını ifade etmektedir. Schaffer’a göre bu keramik verileri, Doğu ve Orta Anadolu’da tespit edilen keramik özellikleriyle benzerlik göstermektedir³¹². A. Sagona da bu keramiğin özellikle Malatya-Elazığ bölgesi, Habur bölgesi keramikleriyle benzer özelliklere sahip olduğunu ileri sürerek, bu bölgeleri de Doğu Anadolu’nun yüksek platoları ve Transkafkasya’nın güneyine, Karaz Kültürü’nün yayılım alanına dâhil etmektedir³¹³.

Childe, Karaz Kültürü’nün anavatanının Gürcistan olduğunu iddia ederken³¹⁴, Hanfmann, bu kültürün Filistin’e gelişini Asyanik göçlere ve istilalara bağlamaktadır.³¹⁵ Benzer bir görüş de Orthmann³¹⁶ ve Braidwood’lar³¹⁷ tarafından ortaya atılmıştır. Bu görüşe göre kültürün Kuzey Suriye’ye kadar yayılmasının sebebi, bölgede yaşanan irili ufaklı savaşlar neticesinde yaşanan göçlerdir. Braidwood’lar Karaz Keramiğinin kökeninin Güney Kafkaslar ve Kür-Aras civarında olduğunu iddia etmektedirler.

Mellaart, Karaz Kültürü’nün Doğu Anadolu’nun yerel bir ailesine ait olabileceğini ve Malatya-Arslantepe, Erzurum-Pulur dâhil olmak üzere 500 millik bir bölgeye yayıldığını savunmaktadır³¹⁸. Mellink ise Karaz kültürünün anavatanının Doğu Anadolu olduğunu, zaman içerisinde Fırat Nehri güzergâhıyla güneye taşındığını ifade etmektedir³¹⁹.

Karaz Kültürü’nün kökeni hakkındaki görüşlerden biri de Doğu Anadolu bölgesinde birçok kıymetli araştırma yapmış olan hocamız M. Pehlivan’a aittir. M.

³¹¹ Bittel, 1945: 104.

³¹² Schaffer, 1948: 34; Uçar, 2001: 5.

³¹³ Sagona-Zimansky, 2009: 166 vd.; Palumbi, 2016: 6 vd.

³¹⁴ Childe, 1952: 219.

³¹⁵ Hanfmann, 1951: 360.

³¹⁶ Orthmann, 1963: 83 vd.

³¹⁷ Braidwood-Braidwood, 1960: 518.

³¹⁸ Mellaart, 1958b, 9 vd.

³¹⁹ Mellink, 1961: 46; Mellink, 1971: 171.

Pehlivan, söz konusu kültür ve ona ait olan keramiğin anavatanının Erzurum ve çevresi olabileceğini ve kültürün etki alanının Transkafkasya'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ bölgesinden Kuzey Batı İran'a kadar genişletilebileceğini ifade etmiştir³²⁰.

Karaz Kültürü'nde görülen madeni eserler kültür bölgesinde metal alet üretimi ve kullanımını göstermesi açısından önemlidir. Karaz³²¹ Höyük kazılarında elde edilen madeni eserler arasında hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları, çoğunlukla çift sarmal başlı iğneler dikkat çekicidir. Güzelova'da³²² bulunan tunç eserler de yine bölge madenciliğinin varlığını göstermektedir. Kafkaslarda yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan metal eserlerin parlaklığını artırmak ve gümüş rengi verebilmek için arsenik oranının artırıldığı görülmektedir. Mücevher ve vücut süslerinde bu durumun oldukça yaygın olduğu gözlemlenmektedir³²³.

Gürcistan'da yer alan Sakdrisi'deki altın madeninde yapılan çalışmalarda tespit edilen değirmen taşları ve örsler atölyelerin varlığına ve altın üretiminde uzmanlaşmış bir topluluğun yaşadığına işaret etmektedir. Kafkas coğrafyasında Karaz dönemi madeni eserlerinde Anadolu'ya benzer şekilde, bilezik, boncuk, kolye, saç spiralleri ve çift sarmal başlı iğnelerin yaygın dağılımı, az miktarda hançer ve mızrak uçları tespit edilmiştir³²⁴.

Karaz Kültürü'yle ilgili yapılan hemen hemen her çalışmanın neticesinde kültürün Hurrilerle bağlantısı ön plana çıkmaktadır. MÖ 3. bin yılın ikinci yarısından itibaren görülen Hurrilerin, Doğu Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinin de sahibi olduğu iddia edilmektedir. Anayurtları Transkafkasya olan Hurrilerin, MÖ 3. binyılın ortalarında güneye doğru göç ettikleri bilinmektedir. Karaz Kültürü'nün yoğun olarak yaşandığı İlk Tunç Çağı boyunca Anadolu'da yoğun bir nüfus artışı görülmektedir. Hurrilerin geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğu düşünülmektedir. Bu görüşü destekleyen bulgular arasında kazılarda elde edilen öğütme

³²⁰ Pehlivan, 1984: 37; Pehlivan, 1990: 168-176.

³²¹ Koşay, 1948: 165-169; Lamb, 1954: 23-28; Burney, 1958: 172; Koşay-Turfan, 1959: 350-413; Arsebük, 1974: 11 vdd.; Koşay, 1974: 53; Arsebük, 1979: 81-89; Koşay, 1984: 7 vd.; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Arsebük, 1986: 70; Pehlivan, 1990: 170-171; Pehlivan, 1994: 327 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76.

³²² Koşay, 1964: 91-94; Koşay-Vary, 1967: 5-26; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 8; Pehlivan, 1984: 12 vd.; Yakar, 1985: 302; Pehlivan, 1990: 170-171; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75-76.

³²³ Palumbi, 2016: 22 vd.

³²⁴ Palumbi, 2016: 23 vd.

taşları, süzgeç, orak gibi tarım aletleri, tahıl ürünleri (arpa, buğday) ve hayvancılığın yaşandığının göstergesi olarak sayılabilecek dokumacılıkta kullanılan ağırşaklar sayılabilir. Doğu Anadolu topraklarının hayvan potansiyelini karşılayamaması sonucunda konar-göçer toplum yapısına sahip olan Hurriler, büyük gruplar halinde dalga dalga Fırat'ı takip ederek Kuzey Suriye'ye ve Filistin'e kadar ulaşmışlardır. Hatta bu göçlerin son dalgasının Mezopotamya-Anadolu arasındaki Asur ticaretini kesintiye uğrattığı düşünülmektedir³²⁵.

Araştırma sahamız içerisinde tespit edilen Şavşat, Sazazkale mağara buluntuları ve Yusufeli, Demirköy (Nigzivan) buluntuları dışında Tunç Çağı merkezi ne yazık ki bulunamamıştır. Bu eksikliğin sebebini bölgede yapılmış olan araştırma ve kazıların yetersizliği olarak görmekteyiz. İleride yapılacak olan yüzey araştırmaları ve sistemli kazılarla bu eksikliğin tamamlanacağı kanaatindeyiz. Artvin ili, Kafkaslar ve Anadolu arasındaki yol güzergâhı üzerinde olmasından dolayı Taranskafkasya kültürleri ve onun etki alanı içerisinde yer almaktadır. Bu sebeple Güney Kafkasya'da varlığı bilinen kültürlerin bölgemizi de etkilediğini düşünmekteyiz. Bu sebeple bahsi geçen kültürler hakkında bilgi vermenin yararlı olacağı kanısındayız.

Sioni Kültürü ile Karaz Kültürü arasında çok yakın ilişkiler bulunmaktadır. MÖ 2500'den itibaren mezarlarda Karaz Kültürü etkisi gözlemlenmektedir. Mezarlarda tespit edilen ölü hediyelerinde Karaz Kültürü, Trialeti Kültürü ve Gürcistan'daki Martkopi Kültürü'nün etkisi görülmektedir. Bu etkileşim öyle bir boyuttadır ki bu dönemde Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da yaşayan halkların birbirleriyle akraba toplumlar olduğu düşünülmektedir³²⁶.

Kafkasya ve Anadolu arasındaki benzerliklere bakılacak olursa arkeolojik buluntuların incelenmesi gerekmektedir. Soğuk iklim şartlarına sahip topluluklar için önemli olan ve dini ayinlerde de kullanılan at nalı şeklindeki ocaklarda veya diğer adıyla sacayakları önemlidir. Bazen çömelerek oturmuş bir insan şeklinde yapılmış olan ocakların üç adet olan ayakları genellikle insan figürlü ya da boynuz süslemelidir. Bu ocakların yayılım alanı Filistin'e kadar uzanmaktadır³²⁷.

³²⁵ Palumbi, 2016: 24 vd.

³²⁶ Ünal, 2002: 17.

³²⁷ Ünal, 2002: 17.

MÖ 2. binde Doğu Gürcistan'da yer alan Trialeti höyüklerinin kültürü Hititlerle benzerlikler taşımaktadır. Bölgede çıkarılan bir gümüş kadehte tasvir edilen dini sahneler ile Yazılıkaya'da oyulmuş olan dini sahneler benzerdir. Trialeti'deki defin törenleri ile Hitit yazılı kaynaklarında anlatılan Kral ve Kraliçenin defin törenleri arasında büyük oranda benzerlik bulunmaktadır. Hitit savaşçıların ellerinde Kafkasya'da ele geçen baltalara benzer baltaların bulunması gibi benzerlikler de bulunmaktadır. Birçok Gürcü bilim adamı, bu benzerliklerin kaynağını Anadolu'dan Gürcistan'a göç etmiş olan Hititleşmiş bir kavim olan Meskhler olarak göstermektedir³²⁸.

3.1.4.2. Trialeti Kültürü

Trialeti, Gürcistan'da Tsalka Belediyesi, Tetristsqaro, Dmanisi, Borjomi ve Ninotsminda belediyelerinin bazı bölümlerinden oluşan bölgedir (Harita 6). Trialeti, kışları soğuk, yazları uzun ve sıcak dağ step iklimine sahiptir. Bölgedeki yıllık ortalama yağış miktarı 600-700 mm.'dir. Bölgede en fazla yağış ilkbahar ve yaz mevsimlerinde, en az yağış ise kış aylarında görülmektedir³²⁹.

Su kaynakları açısından oldukça zengin olan Trialeti Bölgesi'nde Bareti, Khadiki, Tba gibi göller bulunmaktadır. Bölgedeki en önemli nehir, 220 km uzunluğunda olan Ktsia Nehri'dir. Bölge su kaynakları ve verimli ovaları sebebiyle Paleolitik Dönem'den itibaren yerleşim alanı olarak kullanılmıştır³³⁰. Trialeti Kültürü'nde özellikle keramik bezemelerine yansıyan su kuşu, turna, ördek, şahin ve kartal gibi kuş türlerinin bölgede yaşadığı bilinmektedir³³¹.

3.1.4.2.1. Trialeti Kültürü Mimarisi

2006 yılında Tezi Bölgesi'nde yer alan Cyclopean Kalesi'nde kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kalede açılan 4 kazı alanından ikisi Erken Bronz Çağ'a tarihlendirilmiştir. Yerleşim alanında evler, ahşap ve kerpiçten yapılmış, tabanda çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir. Tezi bölgesinde, Cyclopean Kalesi'nin dışında Ozni,

³²⁸ Ünal, 2002: 19 vd.

³²⁹ Narimanishvili, 2010: 312.

³³⁰ Narimanishvili, 2010: 312.

³³¹ Narimanishvili, 2010: 313.

Dashbash, Beshtasheni ve Bareti kasabalarında Kür-Aras kültürüne ait yerleşim yerlerinin varlığı bilinmektedir³³².

Güney Kafkasya’da, MÖ 7. binyılda sıkça rastlanan köy (yerleşim) biçimi Shulaveri-Shomu Kültürü’dür. Bu kültür yoğun olarak Marneuli, Mili, Karabağ ve Mughan vadilerinde görülmektedir. Bu dönemde köyler, dairesel planlı olarak bir tepeye yerleştirilmiştir. Evlerin damları dal ve çubukların örülerek, çamurla kaplanmasıyla oluşturulmuştur. Evlerin büyük bir çoğunluğunda zeminde oval bir ocak tespit edilmiştir³³³. (Fig. 6).

Trialeti 20’de, tespit edilen “cyclopean” kalelerinin, yalnızca komplekslerinin büyük kuru blok taşlardan (molozlar), inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir³³⁴.

MÖ 4. binden itibaren Güney Kafkasya’da Kür-Aras Kültürü’nün etkisinde öncekilerden farklı ve çeşitli bir mimari tarz görülmektedir. Bu dönemde insanlar dağ ve tepe yamaçlarının yanı sıra ovalara da yerleşmişlerdir. Kür-Aras’ta bulunan mimari, teknik özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Bölgedeki konut yapımında kullanılan malzemeler genellikle iklim şartlarına göre şekillenmiştir. Yapılarda taş, kerpiç ve çamurun kullanıldığı ve genellikle düz damları taşıyan bir sütunun varlığı bilinmektedir³³⁵.

MÖ 3. bin ile MÖ 1. bin arasına yerleştirilen Trialeti Tunç Çağı’nda üç ana mimari tip görülmektedir. Bunlar, kereste, kil ve taş olarak sıralanmaktadır. MÖ 2. bin yıl ortalarında Trialeti dâhil Gürcistan’ın güney dağlık bölgelerinde işlenmemiş taşlar ana yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Cyclopean yerleşim alanları, taştan ve harçsız inşa edilen anıtsal binaları ile Güney Kafkasya’da özel bir yere sahiptir. MÖ 1. binin ortalarından itibaren taş temelli, kerpiç duvarlı yapılar görülmektedir. Ahşap mimarisinin görülmeye başlandığı bu dönemde, küçük çakıllar ve kerpiç topaklar dolgu malzemesi olarak kullanılmaya başlanmıştır³³⁶.

³³² Narimanishvili, 2012: 88.

³³³ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 246.

³³⁴ Narimanishvili, 2012: 89.

³³⁵ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 246.

³³⁶ Narimanishvili, 2010: 318.

Güney Kafkasya'nın Kür-Aras kültüründeki yerleşimlerin genel olarak çok katlı ve geniş bir alana yayılmış olduğu görülmektedir. Örneğin Ozni Yerleşmesi'nin 10 hektar, Shengavit yerleşmesinin ise 30 hektar alan kapladığı görülmektedir³³⁷.

Erken Bronz Çağ'da Güney Kafkasya'da yaygın olarak görülen mimari tipleri arasında kil mimarisi ve taş mimarisi önemlidir. Kilin çamur ve dal ile karıştırılarak duvarların inşa edilmesinden oluşan ilk tip evler daha çok ovalarda tespit edilmiştir. İkinci yapı tekniği olan taş evlerin ise tepe ve yamaçlarda daha yaygın olduğu görülmektedir³³⁸.

Shulaveri-Shomu Kültürü'nün aksine, Kür-Aras Kültürü'nün yapı tekniklerinde aşırı tahta kullanımı görülmektedir. Bu kültürün önceki kültür ile ilişkisi dairesel planlamada görülebilmektedir. Kür-Aras Kültürü'nün tipik yapıları arasında olmasalar da kilden yapılan evler, daha önceki dönemde de olduğu gibi ovalarda, taş yapılar dağ ve tepe yamaçlarında görülmektedir. Bu dönemde ovalarda kütükten yapılmış evler de görülmektedir. Kil, çalı çırpı ve çamur ile yapılan evlerin planlanmasındaki ve yapı tekniklerindeki değişiklikler Şida Kartli'deki Khizanaant Gora Yerleşimi'nde açıkça fark edilmektedir³³⁹.

Yerleşmede, bulunan en eski tip yapılar (E tabakası) küçük, koni biçimli ya da üçgen çatılı yapılardır ki bu yapıların kubbeli mezarlar oldukları düşünülmektedir. İkinci tip binalar (D tabakası) ise iki taraftan sıvanmış daire biçimli sepet örgü odalardır. Bu binaların çatılarının düz olduğu düşünülmektedir. Yerleşmenin C2 tabakasında binaların büyük bölümü artık sadece kalıntı haline gelmiş olan megaronlar ve yuvarlak biçimli yapılar olarak görülmektedir. C1 katmanındaki evler ise primitif yurt biçimli binaların tamamlanmış şeklidir³⁴⁰.

Khizanaant Gora'nın yakınlarında tespit edilen Kvatskhelebi, dönemin mimari teknikleri hakkında daha çok bilgi sunmaktadır. Yoğun nüfuslu bir köy olduğu düşünülen yerleşmede yer alan yapıların odalarının arasındaki mesafe 60 cm'yi aşmadığı görülmektedir. Kvatskhelebi'nin C katmanında binalar yanyana iki sıra halinde inşa edilmiş ve çıkışlar küçük meydanlar etrafında kümelenmişlerdir. Evlerin

³³⁷ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 246.

³³⁸ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 247.

³³⁹ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 24.

³⁴⁰ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 247.

kapıları ve çıkışları meydanlara bakmaktadır. Çalı çırpı ve çamurla yapılan evlerin klasik örnekleri Tsikhia-Gora Şehri'nde keşfedilmiştir. Avranlo çevresindeki kazılarda ortaya çıkarılan evler de çamur ve dallarla yapılmıştır. Kür-Aras Kültürü'nde taş mimarinin kökenleri görülse de Kür-Aras katmanındaki Trialetide, Breshteni kazılarında çamur ve daldan yapılmış evler keşfedilmiştir. Bu mimari tarzın ilk izlerine çember şeklindeki evlerin alt katının taşlarla yapıldığı Ozni Yerleşimi'nde rastlanabilmektedir. Güney Kafkasya'da dairesel planlı taş mimarinin ne zaman ortaya çıktığını ya da ne kadar süre orada kaldığını söylemek çok zor olmakla beraber kesin olan, Ozni'dekin şimdikiye kadar bulunanların en eskisi olduğudur³⁴¹.

Güney Gürcistan'daki dağlarda, Shaori ve Abuli kaleleri çevrelerinde, günümüze kadar korunmuş dairesel planlı, taştan yapılmış olan evlerin örnekleri tespit edilmiştir. Evler orta boy ve büyük bazalt plakalarla, kuru duvar tekniği ile inşa edilmiştir. Plakaların büyüklüğü 1,5 ile 3 m arasında değişmektedir. Bu binaların tavanları sahte bir kemer görünümünde ince bir bazalt plakadan yapılmıştır. Abuli ve Shaori bölgelerinde herhangi bir kazı çalışması yapılmadığı için bunları yapıların tarihlendirilmesi veya diğer bir kültür ile ilişkilendirmek zordur³⁴².

Amiranis Gora'daki yerleşimde Erken Bronz Çağ'ın tipik yapısı olan taş mimari ön plandadır. Evlerin yalnızca taştan inşa edildiği ve kil harcı kullanıldığı görülmektedir. Evler dört köşeli sağlam yerüstü binalardır ve yuvarlatılmış köşeleri vardır. Çatı duvarların ya da duvarlara dayalı duran sütunların üzerinde yer almaktadır. Güney Kafkasya'daki ev modelleri iki tiptir; dairesel (Khizanaant Gora) ve dört köşeli (Gudabetka, Kvatskhelebi, Digasheni, Ozni, Amiranis Gora)³⁴³.

Merkez Güney Kafkasya'da Orta Bronz Çağ Bedeni Kültürü'nün yerini genelde devasa kurganlarla anılan Trialeti Kültürü almıştır. Iori ve Alazani ırmakları arasında yerleşke katmanları keşfedilmiştir. Trialeti Bölgesi'nde yer alan Jinisi Köyü yakınlarındaki yerleşmede yapılan kazı çalışmaları neticesinde, taştan yapılmış ve tabanı düz olan 5 ev tespit edilmiştir. Evin çatısı, odanın ortasında serbest bir şekilde duran tahta sütunların üzerine oturtulmuştur. Ayrıca, Erken ve Orta Bronz Çağlardaki evlerin birer adet kalkan duvarı bindirmesine sahip olduğu da düşünülmektedir. Trialeti

³⁴¹ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 247.

³⁴² Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 247.

³⁴³ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 247.

Kültürü mimarisinde, bina yapımında genel olarak taş ve ahşabın kullanıldığı görülmektedir. İnşaat ustaları genellikle bu iki malzemeyi birlikte kullanmışlardır³⁴⁴.

Kızıl-Vank Kültürü'ne genel olarak Nahçıvan Bölgesi'nde rastlanmıştır. Bu kültürün yerleşimleri genelde Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerine yayılmamışlardır. Kızıl-Vank Kültürü çok katlı Kül Tepe yerleşkesinin üçüncü katmanında başlar. Bu katman 2-3 metre derinliktedir. Burada taş zeminli ve kil duvarlı kare şeklinde evler bulunmuştur. Bu kültür aynı zamanda Kül Tepe 2 Kültürü'ne de aittir. Orta Bronz Çağ katmanı 4-4,5 metre kalınlıktadır ve dört yapı katına ayrılmıştır. Yerleşke, MÖ 2. ve 3. binyıllar arası sınırlarında inşa edilen kalın bir duvarla korunmaktadır. Başkent, güçlü beşgen bir kale olup dikdörtgen kuleleri bulunmaktadır. Evlerin dikdörtgen şekillerde planlandığı görülmektedir.

Trialeti Bölgesi'nde yer alan Jinisi Köyü yakınlarındaki yerleşmede yapılan kazı çalışmaları neticesinde, taştan yapılmış ve tabanı düz olan 5 ev tespit edilmiştir. Evin çatısı, odanın ortasında serbest bir şekilde duran tahta sütunların üzerine oturtulmuştur. Ayrıca, Erken ve Orta Bronz Çağlardaki evlerin birer adet kalkan duvarı bindirmesine sahip olduğu da düşünülmektedir³⁴⁵.

3.1.4.2.2. Trialeti Kültürü Keramiği

Trialeti keramiği genel olarak kırmızı hamur üzerine, krem rengi astarlıdır. Açık renk zemin üzerine yapılan bezemelerin çoğunlukla koyu kahverengi olduğu görülmektedir. Ayrıca renkli spiral motifler de Trialeti keramiğinin belirleyici özelliklerindedir. Bu tip keramiğin benzerlerinin İran'da III. Godin Tepe Kültürü'nde varlığı görülmektedir. Kahverengi, fırınlanmış çanak çömleğin sürekliliğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Trialeti Kültürü'nde, Karaz Kültürü'nden tanıdığımız parlak siyah çanak çömlekler nadiren görülmektedir³⁴⁶.

Kuftin, 1936-1940 ve 1947 yıllarında Trialeti Bölgesi'ndeki höyüklerde gerçekleştirmiş olduğu kazı çalışmaları neticesinde tespit etmiş olduğu bulgulardan yola çıkarak, Trialeti Kültürü'nü Orta Tunç Çağı'na yerleştirmektedir³⁴⁷. E. Minns³⁴⁸ ve H.

³⁴⁴ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 248.

³⁴⁵ Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 248.

³⁴⁶ Ceylan, N., 2015a: 51.

³⁴⁷ Kuftin, 1941: 83 vd.; Kuftin, 1947: 5 vd.

Field³⁴⁹, Kuftin'in çalışmalarını batı dillerine çevirerek, Kuftin'in belirtmiş olduğu kronolojiyi kabul etmişlerdir. Kuftin, höyüklerde tespit edilen keramik verilerini özelliklerine göre üç grup altında toplamıştır. Birinci grup, “siyah cilalı, kırmızı süs eşyaları”, ikinci grup, “kahverengi boyalı, krem astarlı, siyah cilalı eşyalar” ve üçüncü grup ise “derin kesim süslü, kaba keramikler” olarak tanımlamıştır. Kuftin, sınıflandırdığı bu keramik grupları arasındaki tarihsel farkın fazla olmadığını belirtmektedir³⁵⁰. (Fig. 9).

3.1.4.2.3. Trialeti Ölü Gömme Gelenekleri

Trialeti kurganlarının tarihlendirilmesindeki sorunun en büyük sebebi, kurganların çevresinde herhangi bir yerleşme olmamasıdır. Bu konuda bilim dünyasında da bir birliklilik yoktur. Kuftin, kurganları kabaca MÖ 2. binin ikinci yarısına, Orta Tunç Çağı'na tarihlendirmektedir³⁵¹. Schaeffer, bahsi geçen kurganları Kufin'den farklı olarak Geç Tunç Çağı'na yerleştirmektedir³⁵². Kronolojiyle ilgili olarak Piggott, MÖ 2400/2300-1800/1700 dönemine ait olan ahşap at arabaları ve koşum takımı bulunan tüm Trialeti mezarlarını incelemiştir. Trialeti kurganlarının kronolojisini belirlerken mezar formu, çanak çömlek ve metalurjinin etkili olduğunu belirten Piggott, Transkafkasya'daki höyüklerin MÖ 3. binin ortasından daha öncesine tarihlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir³⁵³.

Dzhaparidze, kronoloji hakkında kurganların genel olarak MÖ 17. yy'a tarihlendirilmesi gerektiğini savunmuştur³⁵⁴. Gogadze, değerlendirmesinde Trialeti'deki mezar yapılarını ağırlıklı olarak Orta Tunç Dönemi'ne tarihlendirmiştir³⁵⁵.

Güney Kafkasya'da kurgan gömüleri MÖ 3. binyıldan MÖ 2. binin son çeyreğine kadar devam etmiştir. Gürcistan bölgesinde bulunan en eski kurganlar Matkopi köyü yakınlarında tespit edilmiştir³⁵⁶.

³⁴⁸ Minns, 1942: 28; Minns, 1943: 129 vd.

³⁴⁹ Kuftin-Field, 1946: 340 vd.

³⁵⁰ Kuftin, 1941: 84 vd.; Rubinson, 1977: 237.

³⁵¹ Kuftin, 1941: 84; Kuftin, 1947: 5 vd.

³⁵² Schaeffer, 1943:186 vd.

³⁵³ Piggott, 1968: 282 vd.

³⁵⁴ Dzhaparidze, 1969: 272.

³⁵⁵ Gogadze, 1972: 103 vd.; Kronoloji hakkındaki görüşler için bkz: Rubinson, 1977: 235 vdd.

³⁵⁶ Sherazadishvili, 2011: 57.

Kurganlar, gömülme şekline göre ikiye ayrılmaktadırlar. Bunların ilk grubu çukur olan kurganlar, diğeri ise çukur olmayan mezar odasının zemin üzerine yapıldığı kurganlar oluşturmaktadır. Erken dönem kurgan yapılarında ahşap odacıklar inşa edilip, ölünün bu odalara yerleştirildiği görülmektedir. Erken dönem kurgan yapısına örnek olabilecek olan Bedeni Höyüğü'nde³⁵⁷ duvarların, taban ve tavanın meşe ağacından yapıldığı görülmektedir. Ahşap odacığın çatısı, mezar odasının büyüklüğüne orantılı olarak kolon ya da kolonlar üzerine dayandırılmıştır. Çukursuz höyüklerde mezar odasının duvarları daha düz ve pürüzsüz olması için düzleştirilmiş taştan yapılmıştır. Taş duvarların çatıyı taşımak için değil, salonun çökmesine karşı zemini tutmak için yapıldığı düşünülmektedir. Mezar odasının girişi genellikle doğu yönünde olup bazı kurganlarda taşla kaplanmış özel yollardan merkeze gidildiği görülmektedir³⁵⁸.

Trialeti Kültürü'ne ait olan Güney Gürcistan'da Zurtateki³⁵⁹ platosunda yer alan 6 no'lu höyük, defin ritüelinde en belirgin örneklerden birisi olarak görülmektedir. Höyük, 84 m çapa ve 8 m toprak dolgusuna sahiptir. Höyüğün toprak dolgusu, orijinal formu ile günümüze ulaşmıştır. Tepesi kesik koni biçiminde olan höyüğün, ilk basamağının uzunluğu 3 m'dir. Höyüğün doğusunda düz taşlardan yapılmış olan özel bir giriş yolu bulunmaktadır. Bu yol, 18 m uzunluğunda olup yolun sonunda mezar odasına ulaşılmaktadır. Mezar odasının yüksekliği 3,6 m'dir. Mezar odasının güney ve kuzey duvarların uzunluğu 14 m, batı duvarı 10,6 m, doğu duvarı ise 10,5 m olarak ölçülmüştür. Duvarların yüksekliği 2,6 m ile 3.15 m arasında değişmektedir. 6 no'lu höyük, 400 m uzunluğunda ve 6,2 m yüksekliğinde özel taştan döşenmiş bir yola sahiptir³⁶⁰.

B. Kuftin, 1930-40 yıllarında Trialeti Bölgesi'nde, özellikle Orta Tunç Çağı kurganları üzerinde çalışmıştır³⁶¹. Trialeti'de 1999-2008 arasında gerçekleştirilen çalışmalarda kurganlarla bağlantılı ritüel yolları keşfedilmiştir³⁶². (Foto: 12). Yolların ortalama uzunluğu 50-700 m, genişliği 4-7 m, yüksekliği ise 1 m olarak ölçülmüştür. Mühendislik sanatının üst seviye noktaları olarak görülen bu ritüel yollarının Trialeti

³⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gobejishvili, 1981: 37-79, 81-91.

³⁵⁸ Sherazadishvili, 2011: 57.

³⁵⁹ Japaridze, 1969: p. 45-48, fig. 39-41; Narimanishvili, 2006a: 8-14, fig. 17.

³⁶⁰ Sherazadishvili, 2011: 58.

³⁶¹ Narimanishvili, 2012: 88.

³⁶² Narimanishvili, 2000; 2002; 2003; 2004; 2009.

höyükleriyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Trialeti’de ritüel yolu yapılarının Orta Bronz Çağı sonuna kadar devam ettiği bilinmektedir³⁶³.

Zurtaketi Höyüğü 6 no’lu höyükte bulunan orijinal toprak formu, Ortadoğu zigguratlarına benzetilmiştir. Zigguratlar, bir mezar odası ve ibadet yeri olarak tek bir bina prensibiyle inşa edilmiştir. Özel ritüel yollarına sahip olan yapay tepelerden oluşmaktadır. Proto Sümer ve Sümer tapınaklarının ve zigguratların kendi büyük, heybetli merdivenleri bulunmaktadır. Özel taş döşemeli yol sadece Zurtaketi Höyüğü 6 no’lu mezara özel bir durum olmamakla birlikte Trialeti Kültürü’nde başka örnekleri de bulunmaktadır. Ritüel yolları, inşa tekniği açısından yüksek bir mühendislik eseri olarak değerlendirilmiştir. Genellikle zeminden 1 m yüksekte yapılan Trialeti ritüel yolları, Mısır piramitlerinde bulunan “yükselen yollar” ile benzerlikler göstermektedir³⁶⁴.

Firavunların, Eski Krallık dönemindeki bütün hanedanlara “yükselen yollar” inşa ettirdikleri bilinmektedir. Bunlardan biri olan Unis (Unas) Piramidi’nin yolu 670 m uzunluğunda ve 6,7 m genişliğindedir. Yol, yüksekliği 3,2 m olan taş bloklarla çevrili duvarlar tarafından korunmaktadır. Ayrıca benzer bir yol, 1200 m uzunluğa ve 30-33 m genişliğe sahip olan Firavun Mentukhotep I piramidinde de görülmektedir³⁶⁵.

Boğazköy tapınağında “Aziz Yolu” adıyla bilinen yol, Hitit ritüel yollarına bir örnek olarak gösterilmektedir. Başka bir ritüel yolu Babilde, Marduk Tapınağı’na bağlı İştâr Kapısı’nın ilerisinde bulunmaktadır³⁶⁶.

Mezarlık alanlarında bazı durumlarda ölünün 4 tekerlekli araba ile gömüldüğü düşünülmektedir³⁶⁷. Defin için özel dizayn edildiği düşünülen arabaların tek kullanımlık olduğu ve arabalara öküzlerin koşulduğu belirtilmektedir³⁶⁸. Bir ulaşım aracı olarak kullanılan arabalara ise atların koşulduğu ve at yetiştiriciliğinin Beshatsheni ve Jinisi nüfusu arasında yaygın olduğunu görülmektedir³⁶⁹.

Orta Bronz Çağı’na ait dairesel planlı olan Zurtaketi Höyüğü 6 no’lu mezar, dönemin bütün ritüellerini yansıtması açısından oldukça önemlidir. Höyüğün mimarisi

³⁶³ Narimanishvili, 2012: 92.

³⁶⁴ Sherazadishvili, 2011: 58.

³⁶⁵ Sherazadishvili, 2011: 59.

³⁶⁶ Narimanishvili, 2006a: 8-14.

³⁶⁷ Kuftin, 1941: 81, 102; Japaridze, 1969: 75-79.

³⁶⁸ Narimanishvili, 2012: 93.

³⁶⁹ Narimanishvili, 1992: 18; Narimanishvili, 2010: 326.

ve defin ritüelleri, Ortadoğu medeniyetlerinde bulunan örnekleriyle oldukça benzemektedir. Bu da Güney Kafkasya ve Yakın Doğu arasındaki yakın ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir³⁷⁰.

Shapar-Kharaba ve Imera mezarlıklarda tespit edilen çukur gömülerin mezar odalarının, çapı 4 m ve 18 m arasında değişen büyük bazalt taşlarla (oda mezar) çevrilmiş olduğu gözlemlenmektedir. Mezar odasının iç mekânının küçük çakıl taşlarla doldurulduğu görülmektedir. Tek gömülü mezarlarda genellikle ceset oda mezarın merkezinde yer almaktadır. Tek gömülerin yanında aynı mezara birden çok cesedin koyulduğu mezarlar da görülmektedir. Bu duruma örnek olarak, Shapar-Kharaba'da 68 numaralı mezarda farklı yaşlarda 4 çocuk ortaya çıkması gösterilebilir³⁷¹.

Trialeti mezar eşyaları arasında yer alan çanak çömlekler özellikle ölünün başına yakın bir yere konulmaktadır. Sapar-Kharaba mezarlığında bulunan kaplarda hayvan (sığır, kuzu, keçi), sebze (kestane, fındık, ceviz, buğday, karabuğday, kazayağı, ısırgan) gibi gıdalar olduğu ve günlük yaşamda tüketildiği sonucuna varılmıştır. Süs iğneleri, tespih ve diğer süs eşyaları boyunda, akik boncuklar el ve ayaklarda görülmektedir. Hemen hemen her mezarda hayvan kemikleri zemine serili olarak görülmektedir³⁷².

Trialeti kültür merkezlerinden biri olan Ozni'de kurban alanları tespit edilmiştir. Bu alanların evlere olan yakınlığı sebebiyle Kuftin, bu alanların ailenin dini inançlarını yerine getirmek için kullandıkları mabedler olduğunu iddia etmiştir³⁷³.

3.1.4.2.4. Trialeti Kültürü Metalurjisi

Büyük kalelere sahip olmasıyla dikkatleri üzerine çekmeyi başarmış olan Trialeti Bölgesi'nin, Antik Doğu ile olan ticari ilişkilerinde metalin önemli bir rolü vardır³⁷⁴.

Trialeti Kültürü'nün özelliklerinden biri olan metal kaplara, Orta Bronz Çağı'nın ilk zamanlarında, Güney Kafkasya'daki Trialeti Kültürü yayılım alanında rastlanılmıştır. Trialeti Kültürü'ne ait mezarlarda, çeşitli altın, gümüş, bronz ve altın-gümüş alaşımlı kaplar tespit edilmiştir. Kuftin, Trialeti Kültürü metal eşyaları ile Ur,

³⁷⁰ Sherazadishvili, 2011: 59.

³⁷¹ Narimanishvili, 2010: 320.

³⁷² Narimanishvili, 2010: 320.

³⁷³ Shanshashvili- Narimanishvili, 2014: 250.

³⁷⁴ Kuftin-Field, 1946: 340 vd.

Alacahöyük, Uruk ve Tell Halaf'ta bulunan metal objeler arasında büyük benzerlikler olduğunu iddia etmiştir³⁷⁵. Bir başka bilim adamı olan Gogadze metal eşyaların benzerlerinin Troy ve Mycenae'de tespit edildiğini açıklamıştır. Güney Kafkasya'da, metal kapların ortaya çıkmasında Antik Yakın Doğu sanatının etkisi olduğu düşünülmektedir. Bu duruma kanıt olarak altın, gümüş ve bronzdan imal edilen kapların Mezopotamya, İran ve Anadolu'da da varlığı gösterilebilir³⁷⁶.

Trialeti Bölgesi'nde bulunan Kurgan 15'de tespit edilen küçük gümüş kupalar; İran, Hindistan ve Mezopotamya'da ele geçirilen bronz kalıntılarla benzer özellikleri ile dikkat çekmektedir. Kirovakan ve Trialeti Kurganları'ndan çıkarılan altın çanaklar ise Tel Suleima ve Ur'da tespit edilen arkeolojik veriler ile ilişkilendirilmektedir. Kale Nisar ve Tepe Guran'da tespit edilen küçük bronz kaplarla, Trialeti Kurgan 16'da bulunan küçük saplı kupaların benzerliği Kafkasya ve Antik Doğu arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir³⁷⁷.

Trialeti Kültürü'nün metal işlemeciliği Puturidze tarafından, bronz kaplar ve kıymetli metaller olmak üzere iki kategoride incelenmiştir³⁷⁸. Ayaklı kadehler, Trialeti Kültürü metalurjisinde önemli bir yere sahiptir. Güney Kafkasya'da, Orta Bronz Çağı'nda görülen bu kadehlerin benzerlerinin, MÖ 3. ve 2. binde İran ve Mezopotamya'da da varlığı bilinmektedir. Karashamb Kurganı kazılarında Güney Kafkasya'ya dışarıdan getirildiği düşünülen küçük boyutlu, altın ve gümüş ayaklı kadehlerin benzerleri Trialeti Kurgan 17'de tespit edilmiştir. Kafkasya coğrafyasında tespit edilen bu kadehlerin Anadolu'daki benzerleri ise Eskiyapar ve Horoztepe'de kazılarında ortaya çıkarılmıştır³⁷⁹.

Trialeti Kültürü'ne ait olan kurgan 17'de tespit edilen 7 cm boyundaki altın kadeh, filigran³⁸⁰, granülasyon³⁸¹ ve taşlarla dekore edilmiştir. Kurgan 5'ten çıkan gümüş kupalar ve Karashamb Kurganı'ndan çıkan mitolojik öğelerle süslü olan kupalar madenin süslenmesi açısından önemli buluntulardır. Kurgan 5'ten çıkan kupa üzerinde

³⁷⁵ Collon, 1982: 95 vd.; Puturidze, 2001: 117 vd.; Rubinson, 2001: 123 vd.; Rubinson, 2003: 128 vd.; Puturidze, 2005: 8 vd.; Puturidze, 2006: 66 vd.; Rubinson, 2009: 18-20.

³⁷⁶ Gogadze, 1972: 75.

³⁷⁷ Narimanishvili, 2014: 286.

³⁷⁸ Puturidze, 2006: 69.

³⁷⁹ Narimanishvili, 2014: 287.

³⁸⁰ Filigran veya suyolu, bazı kâğıtların dokusunda bulunan ve ışığa tutulduğunda görülebilen resim veya yazısına verilen addır.

³⁸¹ Tanecik boyutunu istenen boyuta getirmek için yapılan işlem ve proseslere verilen isimdir.

23 kişiden oluşan bir topluluğun kült bir seramonisi resmedilmiştir. Bu kupaların çeşitleri Batı İran, Mezapotamya, Baktria ve Hindistan'da da görülmektedir. Karashamb Kurganı'ndan çıkan altın ve gümüş ayaklı kadehler tipolojik olarak Güney Kafkasya'ya yabancı olduğu bu malların ticaretle geldiği düşünülmektedir³⁸².

Trialeti ve Karashamb kadehlerinde karmaşık mitolojik sahneler yer almaktadır. Bu kapların özel ritüellerde-ayinlerde kullanılmak için kıymetli metallerden yapıldığına inanılmaktadır. Trialeti kadehinde yer alan figürler, kapların uzunluğunun 20-30 cm olabileceğini göstermektedir. Benzer şekildeki kil kaplar Güney Kafkasya Kür-Aras dönemi Kiketi arkeolojik alanı ve Khizanaant Gora'daki Katman C 9 numaralı evin ritüel odasında bulunmuştur. Trialeti kurganlarından (kurgan 15) çıkan bir başka madeni eser de kulplu kovalardır. Bu kovaların dini manaları olduğu, Trialeti Kültürü rahipleri tarafından yapılan bazı ayinlerde kullanıldığı düşünülmektedir. Benzer kovaların Anadolu'da, Akad mühürleri üzerinde ve Akad zengin mezarlarında rastlanmıştır. Trialeti (kurgan 17)'deki gümüş kovanın karışık ve düzensiz dünyayı temsil ettiği için karışık şekilde yerleştirilmiş bitki ve hayvanlarla süslenmiş olduğu düşünülmektedir³⁸³.

Trialeti Kültürü'ne ait arkeolojik merkezlerde gerçekleştirilen kazılar neticesinde tespit edilen savaş aletleri Trialeti metalurjisi açısından oldukça önemlidir. Trialeti Bölgesi'nde tespit edilmiş olan silahların kökeni ve tarihlendirmesi hakkında farklı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bir grup bilim adamı³⁸⁴, Trialeti Bölgesi'nde bulunan kılıçların Ege kökenli olduğunu iddia ederek, genel olarak MÖ 18.-15. yüzyıllar arasına tarihlendirmektedirler. Diğer bir görüşü savunan bilim adamları ise, bu kılıçları daha erken dönemlere tarihlendirerek Anadolu etkisi altında yapıldığını iddia etmektedirler³⁸⁵.

Bu silahlar arasında yer alan kılıçlar, özellikle Kafkasya-Anadolu arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir³⁸⁶. Trialeti Bölgesinden elde edilen kılıçlarla aynı tip kılıçlara; Anadolu, Güney Kafkasya, Suriye, Levant Bölgesi ve Ege Bölgesi'nde de rastlanılmaktadır. Bu kılıçların orijin bölgesi olarak Küçük Asya gösterilmekteyse de Ege Bölgesi'nde daha yoğun olarak

³⁸² Narimanishvili, 2014: 287.

³⁸³ Narimanishvili, 2014: 288.

³⁸⁴ Kuftin, Chubinshvili, Martirosian, Esaian ve Japaridze.

³⁸⁵ Gogadze, Abramishvili, Kushnariova ve Risin, Schulz.

³⁸⁶ Sherazadishvili, 2015: 148.

görülmektedir³⁸⁷. Aynı tip kılıçların; Gürcistan (Güney Kafkasya), Yakın Doğu ve Ege Bölgesi'nde tespit edilmiş olması, bu bölgeler arasında kültürel, ticari ve ekonomik ilişkilerin var olduğunu göstermektedir³⁸⁸.

Trialeti Kültürü'ne ait mızrak uçlarının Ege Bölgesi etkisinde kalınarak yapılmasından dolayı mızrak uçlarının Yakın Doğu ve Ege kökenli olduğu ileri sürülmektedir³⁸⁹.

Trialeti Bölgesi'nde bulunan höyükler, Trialeti'nin güneyindeki yüksek kesimlerde, Paravan Gölü'ne doğru bir geçitte (2000 m) tespit edilmiştir. Höyüklerde yapılan arkeolojik kazıda, kabzası delikli, geniş, kısa saplı, düz, bakırdan yapılmış hançer ağzı, bakır mızrak uçları, beş adet obsidyen ok, okların yanında üç adet altın silindirik kapak ele geçirilmiştir. Bunların dışında MÖ 3000 yılı sonlarına tarihlendirilen Alishar II'de tespit edilen topuz başı ile aynı özelliklere sahip, iyi işlenmiş hematit topuz başı tespit edilmiştir³⁹⁰.

Trialeti Kültürü ve Hitit Kültürü arasında benzerlikler bulunmaktadır. Bu duruma örnek olarak, Trialeti Kültürü höyüklerinde tespit edilen gümüş kadeh üzerinde tasvir edilen dini sahneler ile Hititler'e ait Yazılıkaya'da oyulmuş olan dini sahneler arasında ilginç benzerlikler gösterilebilir. Trialeti Kültürü'nde görülen defin töreni ile Hitit yazılı kaynaklarında geçen kral ve kraliçenin gömülme töreni arasında benzerlikler görülmektedir. Ayrıca Hitit savaşçılarının ellerinde tasvir edilen baltalar, Kafkasya'da bulunan baltalar ile benzerlikleriyle dikkat çekmektedir³⁹¹.

Kafkasya'da mezarlar içinde tespit edilen ahşap kanepeler, araba parçaları belli bir sosyal gruba varlığının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Savaş arabaları yalnızca erkek mezarlarında değil aynı zamanda kadın mezarlarında (Sapar-Kharaba, Berikldeebi, Lchasheni de Defin No. 30) da görülmektedir³⁹².

³⁸⁷ Childe, 1952: 58.

³⁸⁸ Sherazadishvili, 2015: 148 vd.

³⁸⁹ Sherazadishvili, 2015: 148 vd.

³⁹⁰ Kuftin-Field, 1946: 340-360.

³⁹¹ Ünal, 2002: 19 vd.

³⁹² Narimanishvili, 2010: 333.

3.1.4.2.5. Trialeti Bölgesinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar

Trialeti Bölgesi'ndeki ilk arkeolojik araştırmalar, 1876 yılında D. Schultz tarafından gerçekleştirilmiştir. Schultz, Tsalka'da ve Guniaqala Mahallesi'nde, yaptığı arkeolojik kazılar ile bölgenin ilk sistemli çalışmasını yapmıştır³⁹³. A. Loakimov, 1881 yılı araştırmalarında, Tsintsqano Köyü yakınlarında bir mezarlık alanı keşfetmiştir³⁹⁴.

E. Takaishvili, 1896-1905 yılları arasında Tsalka Bölgesi'nde³⁹⁵, 1920 yılında ise L. Meliksed-beg, Trialeti'de yer alan megalitik sitelerinde arkeolojik çalışmalar yapmışlardır³⁹⁶. Tsalka-Trialeti Arkeoloji Merkezi, 1989 yılından beri Tsalka bölgesindeki arkeolojik araştırmaları yürütmektedir³⁹⁷. B. Kuftin, Tsalka Bölgesi'nde 1930-1940'lı yıllarda, arkeolojik araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalar, Khrami hidroelektrik istasyonu inşaatı tarafından finanse edilmiştir. Kazılar, alanının sel altında kalma riskine karşılık kurtarma kazıları şeklinde yapılmıştır. Javakhishvili, 1947 yılında Tarih Enstitüsü adına Khadki Köyü'nde arkeolojik çalışmalar gerçekleştirmiştir³⁹⁸.

Tiflis Devlet Üniversitesi ve Gürcistan Devlet Sanat Müzesi'nin ortak çalışmalarıyla 1957 yılında, Trialeti Bölgesi'nde arkeolojik araştırmalar başlamıştır³⁹⁹. Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün görevlendirilmesiyle 1963-1974 yılları arasında, Javakhishvili; Tsalka bölgesindeki Khrami Vadisi'nde arkeolojik araştırmaları yürütmüştür⁴⁰⁰.

1990-2008 yılları arasında yapılan keşif çalışmalarında Tezi Bölgesi'nde 16 adet Cyclopean yerleşim yeri tespit edilmiş, bunlardan 5 tanesinde kazı çalışması yapılmıştır. Cyclopean yerleşim alanı olan Tezi, Avranlo kasabasının kuzeybatısında, Ktsia

³⁹³ Schulz, 1907: 3.

³⁹⁴ Loakimov, 1882: 7-9.

³⁹⁵ Takaishvili, 1907: 96 vd.; Takaishvili, 1913: 11 vdd.

³⁹⁶ Meliksed-beg, 1938.

³⁹⁷ Narimanishvili, 1992; Narimanishvili-Makharadze ve diğ., 1996: 52-55; Shanshashvili-Narimanishvili, 1996: 44-52; Narimanishvili-Shanshashvili, 1997: 67-69; Shanshashvili-Narimanishvili, 1998: 35-36; Narimanishvili-Mindiashvili ve diğ., 1998: 39-55; Narimanishvili-Shanshashvili, 2000: 63-65; Narimanishvili-Shanshashvili, 2001: 71; Narimanishvili-Makharadze ve diğ. 2004:123-128.

³⁹⁸ Gdzlishvili, 1950: 697 vd.; Gdzlishvili, 1954: 49 vd.

³⁹⁹ Japaridze, 1960: 5 vd.; Japaridze, 1962: 19 vd.; Japaridze, 1964: 65-75; Japaridze, 1969: 5 vd.

⁴⁰⁰ Berdenishvili, 1963: 5 vd.; Gabunia, 1965: 5; Gabunia, 1972: 3; Gabunia, 1974: 7 vd.; Gabunia, 1976: 5 vd.

Nehri'nin sol kıyısındaki burnun üzerinde, deniz seviyesinden 1640 m yükseklikte yer almaktadır⁴⁰¹.

Trialeti Kültürü'ne ait olan yerleşim yerleri uzun yıllar boyunca bulunamamıştır. Bu sebeple Trialeti Kültürü'nün sahiplerinin göçer oldukları için yerleşik yaşam alanına sahip olmadıkları fikri oluşmuştur. Trialeti Bölgesinde yapılan çalışmalarda 5 arkeolojik site tespit edilmiştir. Bu siteler; Beshtasheni, Sapar-Kharaba, Imera, Santa ve Ozni'dir⁴⁰².

3.1.4.2.5.1. Abuli Yerleşmesi

Abuli isimli bir diğer Cyclopean kompleksi, Patara Abuli Dağı'nın eteklerine doğru, Paravani Gölü'nün güneydoğusunda yer almaktadır. Yapı, dıştan dolgulanmış bazalt taşlarla inşa edilmiştir⁴⁰³. Cyclopean yerleşim alanları ve kalelerinde yapılan kazı ve araştırmalar bu tür merkezlerin genellikle MÖ 16.-15. yy boyunca Güney Kafkasya'nın merkez ve doğu kısımlarında varlığını göstermektedir. MÖ 6.-4. yy'da görülen Cyclopean merkezlerinin varlığı ise önceki çağlarda kullanılan merkezlerin Urartu yıkımından sonra tekrar iskan gördüğü düşüncesini kuvvetlendirmektedir⁴⁰⁴. (Foto: 8).

3.1.4.2.5.2. Avranlo Mezarlık Alanı

Avranlo mezar envanterinin 2003 yılında bulunmasıyla birlikte statü eşyası olarak değerlendirilebilecek nesnelere ortaya çıkarılmıştır. Bahsi geçen mezarda bir kanca, kemer, öküz kafası şeklinde bir heykel ve bronz eşyalar dikkat çekicidir. Trialeti Bölgesinde ele geçen kanca görünümlü olan asanın yüksek bir rütbe simgesi olduğu düşünülürken, benzer örneklerinin de Yakın Doğu'da, Mısır'da, Asur'da ve Babil'de olduğu belirtilmektedir. Mezarda tespit edilen arkeolojik materyallerin çoğunluğu, MÖ 14.-13. yy'ların ortalarına tarihlendirilmiştir⁴⁰⁵. (Foto: 8, Fig. 9).

⁴⁰¹ Narimanishvili, 2012: 89.

⁴⁰² Narimanishvili, 2012: 88.

⁴⁰³ Narimanishvili, 2009.

⁴⁰⁴ Narimanishvili, 2012: 91.

⁴⁰⁵ Narimanishvili, 2010: 323 vd.

3.1.4.2.5.3. Beshkenasheni (Beshtasheni) Yerleşim Alanı

Beshkenasheni (Beshtasheni)⁴⁰⁶ Cyclopean yerleşim alanı, Chil-Chili ve Bashkov-Su Nehirlerinin birleştiği yerde, Beshtasheni'nin 200 m kuzeybatısında, deniz seviyesinden 1550 m yükseklikte yer almaktadır. Yerleşim alanındaki ilk arkeolojik araştırmalar B. Kuftin tarafından 1939'da yapılmaya başlanmıştır. Çalışmada, Ortaçağ, Erken, Orta ve Geç Bronz Çağı yerleşim yerleri ve mezarları tespit edilmiştir. Yerleşim alanında 1991 yılında yerleşimlerin katmanlarının belirlenmesi ve Cyclopean savunma ilişkisinin ortaya koyulması amacıyla çalışmalar yenilenmiştir. Yerleşim alanında 8 kültür tabakası tespit edilmiştir⁴⁰⁷. Bunlar;

1. *Mezolitik katmanlar*, kalenin 100 m uzağında, Bashkov-Su Nehri'nin sağ kıyısında.
2. *Kür-Aras* kültürü katmanları, kale bölgesinde ve Chil-Chili nehrinin sağ kıyısında.
3. *MÖ 2. binyıl ortaları* kalenin kuzeydoğu köşesinde.
4. *Geç Bronz ve Demir Çağı* siteleri, kale bölgesinde ve Chil-Chili nehrinin sağ kıyısında.
5. *MÖ 7.-6. yüzyıl mezarlıkları* Beshtasheni kasabasında-Saphar-Kharaba kasabasına giden yolda kuru oyukların kıyısında.
6. *MÖ 5.-4. yüzyıl* kalenin kuzeydoğusunda.
7. *MÖ 4.-1. yüzyıl* yerleşim yeri ve mezarlığı Cyclopean yerleşim yerinin 100 m güneyinde, Bashkov-Su Nehri'nin sağ kıyısında.
8. *Ortaçağ* yerleşim yeri kale içindeki bölgede yer almaktadır⁴⁰⁸.

Beshkenasheni Cyclopean şehrinin nüfusunun Saphar-Kharaba mezarlığında gömülü olduğu düşünülmektedir⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶ Kuftin, 1941: 109; Narimanishvili-Makharadze ve diğ., 2004: 126.

⁴⁰⁷ Narimanishvili-Makharadze ve diğ., 2004: 126; Narimanishvili, 2010: 315.

⁴⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Narimanishvili, 2010: 315 vd.; Narimanishvili, 2012: 90.

⁴⁰⁹ Kuftin, 1941: 108 vd.; Narimanishvili, 2010: 316.

3.1.4.2.5.4. Daraköy Yerleşmesi

Tsalka'nın 15 km kuzeybatısında, Trialeti Dağı sırtlarının güney yamaçlarında, Kvemo Kartli tarihî bölgesinde Daraköy Kasabası yanında çok önemli bir yerleşim alanı tespit edilerek kazısı yapılmıştır⁴¹⁰. Yaklaşık olarak 2,5 hektarlık bir alana inşa edilmiş olan yerleşmenin sadece 300 m²'lik kısmında kazı çalışması sürdürülmüştür. Yapılan kazıda 9 ev, 20 depo alanı ve taş duvarlarla birlikte 2 çukur bulunmuştur. İki kültürel katman ve birkaç yapı katmanından meydana gelen yapının, üst katmanında evler ve depolama çukurları yer almaktadır. Yapı kompleksinde ekonomik ve kült karakterli binaların varlığı bilinmektedir. İç kısımda taş döşemelerden yapılmış olan adak taşları, sobalar ve platformlar tespit edilmiştir. Alt katman ise depolama çukurlarının bulunduğu alandır. Yapılan çalışmalarda üst katmanın MÖ 5. yy, alt tabakanın ise MÖ 6. yy'a ait olduğu ortaya çıkmıştır. Burada Akamenid kaynaklı olduğu düşünülen, kırmızı renkli ve boyalı çömlekler tespit edilmiştir. MÖ 6. yy'ın sonlarından itibaren Transkafkasya'nın doğu ve güney bölümleri İmparatorluk Satraplıklarına dâhil edilmiştir. Kral Büyük Darius muhtemelen Kafkas geçitlerini kontrol etmek için, MÖ 522-521'de Akamenidler, Ermenistan'ı fethetmiş, dolayısıyla Trakya ve İskit ülkesini istila etmeye hazırlanıyordu. Arkeolojik materyaller ve yazılı kaynaklar İskit akınlarında Orta Asya'dan itibaren güçlü bir tahkimat sisteminin varlığını göstermekte ve bu tahkimatın Kafkasya ve Trakya'yı da kapsadığı görülmektedir. Bu savunma hattı Amudaria Nehri, Kafkas Dağları ve Danube Nehri boyunca boydan boya inşa edilmiştir⁴¹¹. (Foto: 10).

3.1.4.2.5.5. İmera Mezarlık Alanı

Yakın çevrede yer alan diğer merkezlerden biri de İmera'dır. Mezarlık, Bedeni dağ sırasının kuzey-batı kısmında, İmera köyü doğusunda yer almaktadır. Mezarlık Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının inşası sırasında tespit edilmiştir. Saphar-Khabara mezarlarına benzer özelliklere sahip olan 9 mezardan çıkarılan materyaller ve Avralno

⁴¹⁰ Narimanishvili, 2009.

⁴¹¹ Narimanishvili, 2012: 91.

Kasabası ve Tezi Cyclopean yerleşim yerinde tesadüfen bulunan arkeolojik materyallerin çoğunluğu MÖ 14.-13. yy'ların ortalarına tarihlendirilmiştir⁴¹².

3.1.4.2.5.6. Jinisi Yerleşmesi

Trialeti Bölgesi'nde kazı çalışmaları yapılan bir başka alan ise Jinisi Kasabası'dır. Trialeti'nin güneyinde yer alan Jinisi'de, Bakü-Tiflis-Ceyhan hattı projesi kapsamında kazı yapılmıştır. Kazıda 4 ev, 24 depolama alanı tespit edilmiştir. Kil tabanlı evlerin, tavanları direklerle desteklenmiş ve düz çatı stilindedir. Tavan yapısı taşıyıcı çubukların yuvarlak ahşap direklere yaslanmasından oluşmaktadır. Jinisi Yerleşim alanının iki katmandan meydana gelmekte olup alt katmanın MÖ 18.-17. yy'a üst katmanın ise MÖ 8.-7. yy'a yerleştirilmiştir⁴¹³. (Foto: 11).

3.1.4.2.5.7. Knole Yerleşmesi

Knole⁴¹⁴ yerleşim alanı, Sabechedavi'nin güneyinde tespit edilmiştir. Yerleşim, yaklaşık olarak 8 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Kale, 50x45 m boyutlarında, oval planlıdır. Kalenin duvarlarının genişliği 1-2 m boyutlarında olup savunma duvarları büyük bazalt taşlardan yapılmıştır. Evler neredeyse duvarın bütün çevresi boyunca bitişik durumdadır. Yerleşim alanının kuzeyinde, kalenin ise güneydoğusunda yer alan mezarlık alanında 19 adet mezarın kazısı yapılmıştır. Kazılarda ele geçen arkeolojik malzemelerden, yapıların MÖ 8-7. yy'a ait olduğu ortaya çıkmıştır⁴¹⁵.

3.1.4.2.5.8. Ozni Yerleşmesi

Ozni Köyü'nün güneybatısında yer alan Ozni yerleşmesi, "Cyclopean" Kalenin terasındaki alanda tespit edilmiştir. Burada yer alan dikdörtgen planlı olan kalenin, ikisi kuzey duvarında ve biri güneyde yer alan üç girişi bulunmaktadır. Kalenin duvarları işlenmemiş bazalt kayalar ile inşa edilmiştir. Kalenin içinde ve dışında çeşitli yapı kompleksleri tespit edilmiştir. Ana yerleşim alanı, doğu modern köyün sınırları içerisinde yer alırken, kale teraslar üzerinde konumlandırılmıştır. Kalede tespit edilen

⁴¹² Narimanishvili, 2005: 239-320; Narimanishvili, 2010: 314.

⁴¹³ Kuftin, 1948: 12 vdd.; Japaridze, 1969: 6 vd.

⁴¹⁴ Narimanishvili-Schanschaschvili 2001; Narimanishvili-Makharadze ve diğ., 2004: 124 vd.

⁴¹⁵ Narimanishvili, 2012: 89.

çanak çömlek parçaları Geç Tunç ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Merkezi kalenin dışında, duvarları büyük bazalt taşlardan yapılmış, yapım tekniği merkezi kaleden farklı olan başka bir kale daha tespit edilmiştir. Birinci ve ikinci kale duvarlarının yapım tekniklerdeki değişikliğin sebebi farklı zamanlarda inşa edilişleriyle açıklanmaktadır⁴¹⁶.

3.1.4.2.5.9. Sabechdavi (Eli-Baba) Mezarlık Alanı

Sabechdavi (Eli-Baba) Mezarlığı, Beshtasheni (Beshkenasheni) ve Bashkoi (Bareti) kasabaları arasında yer almaktadır. 2003-2005 yıllarında Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı bölgesinde yapılan çalışmalar kapsamında 44 çukur-mezar ve 83 taş-sanduka mezar kazılmış ve mezarlar MÖ 8.-6. yy'lara tarihlendirilmiştir⁴¹⁷.

3.1.4.2.5.10. Sabechdavi Yerleşmesi

Cyclopean yerleşim alanlarından biri Sabechdavi'dir⁴¹⁸. Kalede, büyük bazalt taşlardan inşa edilen tahkimat sisteminin varlığı dikkat çekicidir. Duvar genişliği yaklaşık olarak 3 m olan kalenin bir yapı kompleksi görünümünde olduğu belirtilmektedir. Karargahların ve ritüel alanının olduğu kalenin iki girişi olduğu bilinmektedir. Kalenin içinde ve çevresinde 30 ev tespit edilmiştir. Kale içerisindeki evler, küçük ve tek odalı, dışarıda yer alan evler ise genellikle daha büyük ve iki odalıdır⁴¹⁹. (Foto: 13).

3.1.4.2.5.11. Saphar-Kharaba Mezarlığı

Saphar-Kharaba Kasabası'nın kuzeyinde, Chil-Chili ve Bashkov-Su Nehir kıyısında yer almaktadır. Saphar-Kharaba ve İmera kasabalarında ortaya çıkarılan mezarlıklar, MÖ 1. binyılın ikinci yarısı ve MÖ 2. binyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Bu mezarlıklardaki kazılar, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı boyunca

⁴¹⁶ Narimanishvili, 2010: 318.

⁴¹⁷ Narimanishvili, 2004: 3-20.

⁴¹⁸ Narimanishvili-Schanschaschvili, 2001; Narimanishvili-Makharadze ve diğ., 2004: 123 vd.

⁴¹⁹ Narimanishvili, 2012: 89.

gerçekleştirilmiştir. Mezarlık 1500 m uzunluğunda, 500 m genişliğinde bir alan üzerinde uzanmaktadır⁴²⁰. (Foto: 14).

Saphar-Khabara'da ilk kazı çalışmaları 19. yüzyıl sonlarında E. Takaishvili tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında Ortaçağ dönemine ait yerleşmeler tespit edilmiştir. 1930'larda B. Kuftin, Sapar-Kharaba çevresinde üç farklı alanda, 1938-1939'da B. Garsi aynı bölgede yer alan 3 kurgan (XII, XIII, XIV) ve bir taş höyük üzerine çalışmalar yapmışlardır. 1939 yılına gelindiğinde mevcut mezarlığın yakınında üç sanduka mezarda kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir⁴²¹.

Saphar-Khabara'da 2003-2005 yıllarında yapılan çalışmalarda 115 çukur-mezar kazılmıştır. Mezarlar dolmenlerle çevrilmiş ve büyük bazalt taşlardan yapılmıştır. Dolmenlerin bir tanesinde 68 mezar tespit edilmiştir. Ölüler kuzey yönünde sağ veya sol tarafa yerleştirilmiştir. Kazısı yapılan 115 mezar arasında 4 tanesi (10, 23, 30, 90 numaralı mezarlar) boyutlarıyla öne çıkmaktadır. Mezarlarda bulunan çömleklerin bir kısmı ince, siyah-cilalı, bezemeli, diğer kısmı ise kaba-taneli kilden yapılmış, kahverengimsi ve kabartma bantları ile süslenmiştir. Mezarlarda Yakın Doğu tipi hançerler, kılıç kınları ve temrenler (ok veya mızrak ucu) tespit edilmiştir. Diğer malzemeler neşter benzeri silahlar, kemik saplı, piramit şekilli taşlar, otorite rütbeleri, alışılmış tarzda Mitanni silindir mühürleridir. Çıkarılan arkeolojik malzeme, MÖ 15.-14. yy'lara tarihlendirilmiştir⁴²².

Silindirik bir mühür üzerinde kısa bir tunik ve sivri başlıklı bir erkek figürünü tasvir edilmiştir. Elinde parlak bir yıldız asa bulunan erkek, bir yaban keçisi tarafından örtülmüş bir sunak önünde diz çökerken resmedilmiştir. Sapar-Kharaba mühürleri ikonografik olarak Hurri-Mitanni mühürlerine benzemektedir⁴²³.

3.1.4.2.5.12. Shaori Kompleksi

İki bölümden meydana gelen Cyclopean kompleksi Shaori, yükselteleri farklı olan iki dağın zirvesine inşa edilmiştir. Güçlü duvarlarla çevrili olan Shaori kompleksi, inşa tekniği ve mimarisi ile Trialeti ve Zurtaketi'de kazılan MÖ 2. binyılın ilk yarısına

⁴²⁰ Narimanishvili, 2006b: 92-126; Narimanishvili, 2010: 313.

⁴²¹ Kuftin, 1939: 27, 39-41; Zhorzhikashvili-Gogadze, 1974: 11 vd.

⁴²² Narimanishvili, 2010: 314, 322; Narimanishvili, 2012: 92.

⁴²³ Narimanishvili, 2010: 322.

tarihlenen höyük defin salonlarınılarıyla büyük benzerlik göstermektedir⁴²⁴. Bu benzerlik kronolojik sıralamayı da etkilemektedir. Shaori kompleksinin konumu, yapısı ve depolama alanlarının küçüklüğü sebebiyle, yapım amacı hakkında farklı fikirlerin oluşmasına sebep olmuştur. Ayrıca ritüel yolları, Trialeti kurganlarında bulunan ritüel (ayın) alayı yollarında olduğu gibi taş levhalardan yapılmıştır⁴²⁵.

3.1.4.2.5.13. Utsqlo Kalesi

Cyclopean kalelerinden bir diğeri olan Utsqlo, Santa kasabasının kuzeyinde, deniz seviyesinden 1739 m yükseklikte yer almaktadır. Yerleşim yeri, 1300x100 m boyutlarında olup iki bölümden oluşmaktadır. Kalenin duvarları 100 m uzunluğa, 5-6 m genişliğe sahip olduğu, günümüze ulaşan yüksekliğinin ise 2 m olduğu belirtilmektedir. Binalar ve savunma duvarları büyük taşlarla yapılmıştır. Kale, 1991-1992 yıllarında Tsalka arkeolojik keşif heyeti tarafından kazılmış, kazıda tespit edilen materyaller, MÖ 13.-12. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Merkezi yerleşimin batısında, farklı bir teknikle inşa edilmiş olan başka bir kale yer almaktadır. Bu değişikliğin kalenin inşa döneminin farklı olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir⁴²⁶.

⁴²⁴ Kuftin, 1941: 108; Japaridze, 1969: 6 vd.

⁴²⁵ Narimanishvili, 2000; 2003; 2004; 2009: 48 vd.; Narimanishvili, 2012: 90.

⁴²⁶ Narimanishvili, 2010: 317; Narimanishvili, 2012: 90.

3.2. TARİHİ ÇAĞLAR

3.2.1. Hurriler

Transkafkasya bölgesinin Kür-Aras nehirleri arasında kalan bölgede MÖ 4. binde, Yakın Doğu'nun en uzun ömürlü kültürü başlamıştır. Anavatanlarının Transkafkasya, Hazar Denizi, Urmiye Gölü ve Van Gölü'ne kadar uzanan alan olduğu kabul edilen Hurriler, MÖ 3. binde Mezopotamya'ya göç etmişlerdir⁴²⁷. (Harita 4). Zamanla Van Gölü'nün güneyinden başlayarak Güneydoğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Akdeniz'e doğru yayılım gösteren bu kavim, MÖ 2. binde Anadolu ve Suriye bölgelerinde birçok siyasi ve sosyal gelişmelerde önemli roller üstlenmiştir⁴²⁸. Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı boyunca Hurriler, Kafkaslardan Filistin'e, Malatya-Elazığ yöresinden Kuzeybatı İran'a kadar yayılım göstermişlerdir⁴²⁹.

MÖ 2. binyılın başlarında Hurriler'in yaşadığı yer olan, Dicle Nehri'nin yukarısına Kassit, Hitit ve Mitanniler göç etmişlerdir. Hurriler bu göç dalgasının etkisiyle yerlerinden hareket ederek bütün Önasya'ya doğru ilerlemişlerdir. Hurriler'in göç ettikleri yerler arasında Anadolu da bulunmaktadır. Ön Asya'ya iki ana kol halinde yayılan Hurrilerin birinci göç kolu, Urmiye çevresinden Kuzey Mezopotamya'ya doğru ilerlemiştir. Daha büyük olan ikinci kol ise Malatya-Elazığ güzergâhıyla Kuzey Suriye ve Filistin'e ulaşmıştır. Hurriler, III. Ur sülalesinin yıkılmasının ardından, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Orta Anadolu'daki varlıkları devam ettirmişlerdir. İsin-Larsa döneminde (MÖ 1960-1735) batıya doğru yayılım gösteren Hurriler'in, Ursu ve Hassum gibi şehir devletçiklerini inşa ettikleri anlaşılmaktadır⁴³⁰.

Yaklaşık olarak sınırlarını çizdiğimiz bölgede Geç Kalkolitik dönemden İlk Tunç dönemine kadar yaşamış olan bu kültüre Kirbet-Kerak, Karaz ve Erken Transkafkasya Kültürleri gibi isimler verilmiştir⁴³¹. Bahsi geçen kültürün özellikleri arasında, keramik, mimari yapıları, kutsal ocakları ve metal eşyaları sayılabilir. Karaz keramiği olarak bilinen kaplar, spiral ve kesişen çizgileri yiv-oluk veya kabartma tekniğiyle yapılmış olan, koyu renkli, el yapımıdır. Yuvarlak planlı arı kovanına benzeyen yapısıyla dikkat

⁴²⁷ Bahar, 2004: 182; Günbattı, 2007: 37; Bingöl, 2013: 119; Şahin, 2015: 289.

⁴²⁸ Alpman, 1981: 283; Wilhelm, 1994: 13 vd.; Günbattı, 2007: 37; Balkaya, 2009: 32.

⁴²⁹ Burney, 1990: 45; Pehlivan, 1990: 171; Akurgal, 2007: 119 vd.; Memiş, 2007: 32 vd.

⁴³⁰ Kınal, 1941: 1028 vd.; Burney-Lang, 1971: 1 vdd.; Alpman, 1981: 290; Pehlivan, 1990: 171.

⁴³¹ Burney, 1989: 45; Pehlivan, 1990: 168 vd.; Erzen, 1992: 16; Ünsal, 2008: 399 vd.

çeken bu mimari özellik Hurrilere özgüdür. Genellikle kapıya yapışık portatif ocaklar ve at nalı şeklinde kutsal anlamları olduğu düşünülen ocaklar, Hurri kültürünün yansımaları olarak günümüze ulaşmıştır. Hançer ve mızrak ucu gibi metal buluntulara da Hurri kültürü yayılım alanında rastlanılmıştır⁴³².

Hurriler, Eski Yakındoğu dünyasının aydınlatılmamış kavimlerinden birisidir. Sümer, Akad, Mısır, Ugarit ve Hitit metinlerinde bir kavim olarak görülen Hurrilerin tüm yönleriyle açıklanması henüz mümkün olmamıştır. Hurriler hakkındaki bilgiler, kendilerine ait kaynaklardan çok, ilişkili oldukları devletlerin yazılı belgelerinden oluşmakta olduğu için sistemsiz ve dağınık durumdadır⁴³³. Bunlardan, Akad (Naramsin) Metinleri, Kültepe Tabletleri örnek olarak gösterilebilir. MÖ 3. bin yılında Akad Kralı Naramsin'e ait olan bir belgede şahıs ve yer isimleri arasında Hurri adı görülmektedir⁴³⁴.

Hurriler'den bahseden bir başka yazılı kaynak Şartamhari metinleridir. Anadolu hakkında bilgi veren en eski yazıtlardan biri olan, "mücadelenin kralı" anlamına gelen Şartamhari metinlerinde, Naramsin ile savaşan "Pampa"⁴³⁵ adında bir kraldan bahsedilmektedir. Hurri şahıs isimlerinin sıkça rastlanıldığı Kayseri yakınlarında tespit edilen Kültepe Tabletleri, MÖ 2. binyılda Hurriler'in etki alanlarının Orta Anadolu'ya kadar ilerlediğini göstermesi bakımından önemlidir⁴³⁶.

Eski Babilce yazılmış olan Mari Mektupları'nda⁴³⁷ Hurrilerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Mari⁴³⁸ belgelerinde Hurrice tabletlerin genellikle dini içerikli olduğu, idari belgelerde ise Hurri prenslerinin isimlerinin yer aldığı görülmektedir⁴³⁹. Eski Babil dönemi tabletlerinin bulunduğu en batıdaki kent olan Alalah'ta VII. tabaka belgelerinde Hurrice isimlere rastlanılmıştır. Bu isimler arasında en yoğun olarak Amurru ismi

⁴³² Pehlivan, 1990: 170 vd.; Greppin-Diakonoff, 1991: 720; Erzen, 1992: 17 vd. Erken Transkafkasya Kültürü'nün keramiği için bkz. Burney, 1958; 164 vd.

⁴³³ Alpman, 1981: 283; Ünal, 1997: 12.

⁴³⁴ Wilhelm, 1994: 8; Ünal, 1997: 12; Yiğit, 2005: 56; Şahin, 2015: 289.

⁴³⁵ Güterbock, 1938: 67 vd.; Laroche, 1966: 135.

⁴³⁶ Güterbock, 1938: 67 vd.; Laroche, 1966: 135; Yiğit, 2005: 57; Wilhelm, 2008: 182 vd.

⁴³⁷ 1933-1939 yılları (II. Dünya savaşı sebebiyle kazı durdurulmuştur) arasında Fransız Arkeoloji Enstitüsü tarafından ortaya çıkarılan antik şehirde, Kraliyet Arşivi'ne ait çok sayıda çivi yazılı tablet ortaya çıkarılmıştır. Bu tabletler arasında Turukku adlı bir kavim varlığına dair metinler de vardır. Geniş bilgi için bkz.: Bayram, 1980: 94; Kılıç-Çelik ve diğ., 2017: 61.

⁴³⁸ Mari (Tel el-Hariri), Irak ve Suriye sınırına yakın, Qarqisiya'nın takriben 75 km güney-doğusunda, Fırat'ın batı sahillerin de, bugünkü Abu Kemal adlı Suriye kasabası yakınındadır. Kılıç-Çelik ve diğ., 2017: 61; Ateş, 2018: 51 vdd.

⁴³⁹ Salvini, 1998: 111 vd.

görülmektedir⁴⁴⁰. Hammurabi devrine (MÖ 1728–1686) ait olduğu bilinen Mari Mektuplarında geçen Turukkular'ın⁴⁴¹ Hurri kökenli olduğu, ses benzerliğinden dolayı Turukkular'ın Türk olduğu ileri sürülmektedir⁴⁴².

Hurri tarihinde devir açan belgelerden birisi, Nil Vadisi'ndeki Amarna Arşivi'nde bulunan Mitanni kralı Tuşratta'nın, Mısır firavunu Amenofis III.'e (MÖ 1413-1377) yolladığı 494 satırlık mektuptur. Hurrice⁴⁴³ yazılmış olan en uzun metinlerden biri olan mektupta, Hurrilerden, “Hurwuhe” ve “Hurruhe” olarak bahsedilmektedir⁴⁴⁴. Kerkük, Nippur ve Dilbat'tan çıkarılan metinlerde Sümerce ve Samice olmayan kelimelere rastlanılmış, bu kelimeler üzerinde araştırma yapan bilim adamları fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir⁴⁴⁵. Hurri ismi Tevrat'ta⁴⁴⁶ “Harim (Horites)”, “Hori” olarak geçmektedir⁴⁴⁷.

Boğazköy kazılarında çıkan çivi yazılı metinlerden elde edilen sonuçlar, bilim dünyasınca farklı yorumlara sebep olmuştur. H. Winckler bahsi geçen kelimelerin konuşulduğu topluluğa akraba olan “Harri” kaviminin varlığından bahsetmektedir. B. Hrozný aynı kavmi “Hurri” olarak adlandırmıştır. Böylece bilim dünyasınca Hurri-Subar sorunu diye adlandırılan tartışmalar başlamıştır⁴⁴⁸.

Hurrilerin öz kaynaklarına dayalı, tutarlı bir siyasi tarihi ne yazık ki yoktur. Olayların dizilimi bazen dost bazen düşman olan çevre kavimlerin yazılı belgeleri vasıtasıyla yapılmaktadır. MÖ 1550 yılından öncesi karanlık olan Hurrilerin Suriye ve Kuzey Mezopotamya bölgesine ne zaman ve nereden geldikleri konusunda da yeterli bilgi yoktur. Şahıs isimlerinden yola çıkılarak Akadlı Sargon dönemi öncesinde Dicle Nehrinin doğusunda yaşadıkları iddia edilmektedir⁴⁴⁹. MÖ 1595 yılında Eski Babil Devleti, Hitit kralı I. Murşili tarafından yıkılmıştır. Kuzey Suriye bölgesinde dengelerin değişmesinden yararlanan Hurriler, “Halep”, “Urşum” ve “Haşşum”dan Akdeniz

⁴⁴⁰ Wilhelm, 1989: 13.

⁴⁴¹ Turukkular, MÖ 19. yüzyıl sonu ile MÖ 18. yüzyıl başlarında, doğuda Urmiye Gölü ile batıda Dicle Nehri arasında yaşayan konargöçer halk topluluğudur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bayram, 1980: 94 Kılıç-Çelik ve diğ., 2017: 61.

⁴⁴² Kramer, 1963: 287; Erzen, 1992: 21; Günbattu, 2007: 37; Memiş, 2007: 41.

⁴⁴³ Mektubu gönderen kral Tuşratta, kendini Mitanni kralı (LUGAL KUR Mitanni) olarak tanıttığı için o zamanlar mektubun diline Mitannice denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Gelb, 1944: 2.

⁴⁴⁴ Alpman, 1981: 284 vd.

⁴⁴⁵ Gelb, 1944: 1 vd.

⁴⁴⁶ Genesis: 14, 16; 36, 20.

⁴⁴⁷ Ünal, 1997: 13; Alpman, 1998: 27.

⁴⁴⁸ Hurri-Subar sorunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Alpman, 1981: 284 vd.; Kıymet, 2013: 38 vdd.

⁴⁴⁹ Ünal-Girginer, 2007: 97.

sahillerine doğru yayılım göstermişlerdir. Bu bölgede Hurrilerin yaşadığının kanıtı olarak Alalah'ta tespit edilen tabletlerdeki Hurrilere ait çok sayıda şahıs ismi gösterilebilir⁴⁵⁰.

Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye gibi Hurrilerin de yaşadığı topraklarda ortaya çıkan Hurri Kültürü, Transkafkasya Kültürü, “**Karaz Kültürü**” olarak bilinen kültür ile çok yakın bir bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Nitekim yazılı belgelere göre, MÖ 3. binyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve Doğu Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinin de sahibi olan Hurriler, MÖ 2. binin ikinci yarısında Eski Önasya tarihinde çok önemli rol üstlenmişlerdir⁴⁵¹.

Hurri mimarisi hakkında ne yazık ki yeterli bilgiye ulaşılmış değildir. Örneğin Kuzey Suriye'de Habur Nehri kaynağı yakınlarında olduğu düşünülen, Hurrilerin başkenti olan Waşukanni'nin yeri bulunamamıştır. Geniş bir coğrafyada yaşamış olan Hurrilerin farklı iklim tiplerinin yaşandığı topraklar içerisinde elbetteki aynı yapıda eserler inşa etmeleri beklenemez. Örneğin Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde yaşayan Hurrilerin barınma ihtiyacı ile Urmiye Gölü civarında yaşayan Hurrilerin ihtiyaçları farklı olmalıdır. Bu sebeple Hurri mimarisi hakkında genelden ziyade lokal bilgiler mevcuttur.

Eldeki veriler değerlendirildiğinde konargöçer hayat tarzına sahip olan Hurrilerin, bu özelliklerini mimari yapılarına da yansıttıkları görülmektedir. Bu durumu Hurriler'e ait olan, Doğu Anadolu bölgesinde yer alan yuvarlak planlı ve kurulumu basit olan yapılardan görmekteyiz. Yarı göçebe yaşayan Hurri kavimleri tarafından inşa edilen ve çadıra benzerliğiyle dikkat çeken bu yapıların merkezinde 4-13 m çapında bir direk bulunmaktadır. Arı kovanına benzerliğiyle bilinen yapıların tek kapılı olduğu görülmektedir. Herhangi bir saldırı karşısında hemen terkedilebilecek olan evlerin duvarları kerpiçten inşa edilmiştir. Günümüzde bile yarı göçebe Türk topluluklarının kullandığı yuvarlak planlı tek direkli çadırların benzeri olan bu yapılar, portatif ocaklarla ısıtılmaktaydı⁴⁵². Doğu Anadolu Bölgesi, Erzurum il sınırları içerisinde bulunan Karaz⁴⁵³, Pulur⁴⁵⁴ ve Güzelova⁴⁵⁵ Höyükleri'nde gerçekleştirilmiş olan kazılar

⁴⁵⁰ Günbattı, 2007: 38.

⁴⁵¹ Memiş, 2007: 32 vd.; Akurgal, 2007: 119 vd.; Bingöl, 2013: 119; Ceylan, 2015a: 477.

⁴⁵² Erzen, 1992: 17.

⁴⁵³ Koşay, 1948: 165-169; Lamb, 1954: 23-28; Burney, 1958: 172; Koşay-Turfan, 1959: 350-413; Arsebük, 1974: 11 vdd.; Koşay, 1974: 53; Arsebük, 1979: 81-89; Koşay, 1984: 7 vdd.; Pehlivan, 1984: 12

neticesinde, bu kültüre ait kutsal ocaklar tespit edilmiştir. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan at nalı şeklindeki bu kutsal ocakların bir kısmı Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Hurri dili üzerine yapılan filolojik araştırmalarda, Hurrice'nin Asyanik dil grubuna ait olduğu ortaya çıkmıştır⁴⁵⁶. Hurrice, Türkçe'de olduğu gibi sondan eklemeli ve bitişken (aglutinatif) diller arasında yer almaktadır. Yapılan filolojik incelemelerde, Hurrice ve Urartuca'nın benzer özellikleri ortaya koyularak, bu iki dilin birbiriyle akraba olduğu iddia edilmiştir. Günümüzde Hurri dili ile Kafkas dillerinin akraba olup olmadığı halen tartışma konusudur⁴⁵⁷. Hurrice'nin, yaklaşık olarak MÖ 3. binyılın ikinci yarısından MÖ 2. binyılın sonuna kadar, Eski Yakın Doğu'da, Dicle Nehri'nin doğusundaki Aşağı Zap Vadisi'nden Güneydoğu Anadolu'ya, hemen hemen Mezopotamya ve Suriye'nin kuzeyini kapsayan bir bölgede konuşulduğu bilinmektedir⁴⁵⁸. Urartuca ve Hurrice arasındaki benzerlikten dolayı Urartucanın, Hurricenin bir devamı olduğu düşünülmüştür. Yapılan filolojik çalışmalar sonucunda Urartucanın Hurriceden bağımsız bir dil olduğu fakat bu iki dilin akraba dil topluluklarına mensup olduğu ortaya çıkmıştır. Hurricenin 6 adet şivesinin olduğu bilinmekle beraber, yeni yapılacak çalışmalar sonucunda bu sayının artacağı düşünülmektedir⁴⁵⁹. Hurri metinleri genel olarak az ideogram kullanarak, Babil çivi yazısıyla fonotek bir biçimde yazılmıştır⁴⁶⁰.

Hurri/Karaz Kültürü'ne ait keramik buluntuları, Amik Ovası'nda yer alan Tel Tayinat⁴⁶¹, Tabara El Akrad⁴⁶², Tel Cudeyde⁴⁶³ ve 35'e yakın höyükte tespit

vdd.; Arsebük, 1986: 70; Pehlivan, 1990: 170 vd.; Pehlivan, 1994: 327 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75 vd.; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Karaz.

⁴⁵⁴ Kökten, 1952: 167 vd.; Burney, 1958: 192; Koşay, 1962: 25 vd.; Koşay, 1964: 91 vd.; Koşay-Vary, 1964: 5 vdd.; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 7 vd.; Pehlivan, 1984: 12 vdd.; Yakar, 1985: 302; Güneri, 1987: 54 vd.; Pehlivan, 1990: 170 vd.; Güneri, 1992: 153 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75 vd.; Ceylan, 2001b: 32 vd.; Ceylan, 2002a: 168; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Pulur.

⁴⁵⁵ Koşay, 1964: 91 vd.; Koşay-Vary, 1967: 5 vdd.; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 8; Pehlivan, 1984: 12 vdd.; Yakar, 1985: 302; Pehlivan, 1990: 170 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001a: 75 vd.; Günaşdı, 2013: 137 vd.

⁴⁵⁶ Alpman, 1981: 284 vd.; Memiş, 2007: 38.

⁴⁵⁷ Goetze, 1962: 35; Ünal, 1997: 15; Yiğit, 2005: 55 vdd.; Günbattı, 2007: 39; Giorgieri, 2013: 84; Şahin, 2015: 290.

⁴⁵⁸ Giorgieri, 2013: 84.

⁴⁵⁹ Tamer, 2010: 29.

⁴⁶⁰ Akurgal, 1995: 124.

⁴⁶¹ Haines, 1971: 66; Harrison-Batiuk ve diğ., 2005: 183 vd.; Harrison-Batiuk ve diğ., 2006: 353 vd.; Pamir, 2009: 263 vd.; Harrison, 2012: 72.

edilmiştir⁴⁶⁴. Ayrıca Kuzey Suriye ve Filistin’de bulunan Hama, Humus, Ugarit, Khirbet Kerak (Beth Yerah), Affula ve Megiddo gibi arkeolojik merkezlerde de bu kültüre ait olan keramik örnekleri tespit edilmiştir⁴⁶⁵. Karaz keramiğinin Azerbaycan ve Kafkasya ile de ilişkili olduğu bilinmektedir⁴⁶⁶.

Transkafkasya’da tespit edilen Hurri Kültürü’ne ait arkeolojik merkezler ile Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran’da yer alan aynı kültüre ait yerleşim yerleri, etkileşim içerisinde olmuşlardır. Buradan yola çıkarak, Doğu Anadolu Bölgesi’nden Kafkaslar’a doğru bir etkileşimin olduğu söylenebilir. Kuzeybatı ile kurulan ilişkilerin ise Van Gölü çevresinde yer alan doğal yollar ve geçitler aracılığı ile sağlanmış olduğu muhtemeldir. Hurriler’in güney yönünde Van-Urmiye bağlantısını gerçekleştiren geçitler, oldukça önemli bir konuma sahiptir.

Hurri dini çok tanrılıdır. Bilinen Hurri tanrıları arasında baş tanrı ve fırtına tanrısı Teşup, güneş tanrısı Kumarbi, Şimegi, tanrıça Hepat, Şauşka, Ea-şarri sayılabilir. Teşup, bir elinde yıldırım demeti, diğer elinde silah olan kısa elbiseli bir erkek olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca boğa sırtına basmış olarak betimlenen Teşup, Hititlerce de kutsal sayılmıştır⁴⁶⁷. Hurriler tanıdıkları tanrıları, kendi tanrıları gibi panteonlarına aldıkları gibi Hurri tanrıları da başka toplumlarca kutsal sayılmıştır. Bu duruma örnek olarak Hepatın, Hititlerce de tapınım gören Hurri panteonunda yer alan bir tanrıça olması gösterilebilir. Kültepe metinlerinde teofor isimlerde geçen Hepat, Hurri panteonunda yer alan Teşup’un eşi olarak sayılmıştır⁴⁶⁸.

Hurri ve Luvi kültürünün etkisinde olan MÖ 1400 yıllarında Anadolu’nun güneyinde ve güneydoğusunda varlığı bilinen Kizzuvatna, Hitit toplumundaki büyü kavramının kaynağıdır⁴⁶⁹. Hurrilerde yeni kesilmiş koyunun karaciğerinden fal bakıldığı bilinmektedir⁴⁷⁰. Hurrilerde başta bahar bayamı olmak üzere pek çok bayram

⁴⁶² Braidwood, 1937: 5 vd.; Hood, 1951: 113 vd.; Braidwood-Braidwood, 1960: 341; Yener, 2005: 99 vd.; Coşkun-Görmüş, 2014: 81 vd.

⁴⁶³ Braidwood, 1937: 6 vd.; Braidwood-Braidwood, 1960: 344; Haines, 1971: 66; Yener-Wilkinson, 1997: 413 vd.; Coşkun, 2014: 45 vd.

⁴⁶⁴ Braidwood-Braidwood, 1960: 345, 518 vd.; Amiran, 1965: 166; Pehlivan, 1990: 173.

⁴⁶⁵ Maisler-Stekelis vd. 1952: 165; Pehlivan, 1990: 172 vd.

⁴⁶⁶ Koşay-Turfan, 1959: 360.

⁴⁶⁷ Kinal, 1941: 1063 vd.; Alpman, 1980: 116.

⁴⁶⁸ Wilhelm, 1989: 49; Archi, 1994: 249-256.

⁴⁶⁹ Ünal, 1988: 65; Murat, 2002: 1 vd.; Reyhan, 2003: 166; Tamer, 2010: 38.

⁴⁷⁰ Orhun, 2009: 237.

töreninin yapıldığı bilinmektedir⁴⁷¹. Hurri bayram inanışları Hititleri de etkilemiş, Hitit bayram içeriği ve kendileri için bayram yapılan tanrılar incelendiğinde Hurri etkisi açıkça görülmektedir⁴⁷².

Ölü gömme ile ilgili olarak Nuzi’de bulunan bir metinde Kral Parratarna öldü ve yakıldı ifadesi yer almaktadır⁴⁷³. Bunun dışında Hurrilerde yakarak gömme, küp mezar, basit mezar, çömlek mezar, tek küp mezar ve ahşap sanduka mezar tipleri görülmüştür⁴⁷⁴.

MÖ 2. binde Hurriler ve Hititler arasında politik ve kültürel anlamda ilişki ve bu ilişkinin sonucunda da etkileşim meydana gelmiştir⁴⁷⁵. Bu etkileşimin din alanındaki yansıması olarak Fırtına tanrısı Teşup ve karısı Hepat gösterilebilir⁴⁷⁶. Boğazköy’ün 1,5 km kuzeydoğusunda yer alan Yazılıkaya tapınağının A odasında birçok tanrı tasviri yapılmıştır. Bu tanrıların isimlerinin hiyeroglifle fakat Hurrice yazılması Hurri-Hitit etkileşiminin göstergesi niteliğindedir⁴⁷⁷. Bunların dışında dil, edebiyat, mitoloji, büyü, tıp, giyim-kuşam, teknik aletler ve silah konularında da Hititlerin Hurrilerden etkilendikleri bilinmektedir⁴⁷⁸.

Hurrilerin araştırma sahamız olan Artvin’de ve çevresinde yaşamış olduklarını düşünmekteyiz. Artvin’in Kafkaslardan Anadolu’ya geçiş için kullanılabilecek yollardan birisi olması bu iddiayı kuvvetlendirmektedir. Bunun yanısıra, H.A. Şahin tarafından son yıllarda yapılan araştırmalarda Hurriler’e ait olduğu düşünülen yer adları tespit edilmiştir. Araştırma bölgemiz ve yakın çevresinde Hurrilere atfedilen yer adları arasında Ardahan ve çevresinde, Hanak ve Göle ilçe isimleri, Posof ilçesine bağlı Gerguşuban ve Varzina Köyleri, Çıldır ilçesine bağlı Tatalit Köyü ve Urköy ile Hanak ilçesine bağlı Vardosan Köyü örnek olarak gösterilebilir⁴⁷⁹.

⁴⁷¹ Dinçol, 1982: 82 vd.

⁴⁷² Ünal, 2013: 108.

⁴⁷³ Alpman, 1981: 315.

⁴⁷⁴ Akyurt, 1998: 140.

⁴⁷⁵ Kıymet, 2013: 50 vd.

⁴⁷⁶ Dinçol, 1982: 79 vd.; Ünal, 2003: 40 vd.

⁴⁷⁷ Yazılıkaya A odası tanrıları için bkz. Laroche, 1969: 61 vd.; Alexander, 1986: 19; Darga, 1992: 159-163; Haas, 1994: 633 vd.; Seeher, 2002: 442 vd.; Seeher, 2006: 140-155; Seeher, 2011: 32-82; Ehringhaus, 2005: 17-25; Taracha, 2009: 93 vd.

⁴⁷⁸ Hitit-Hurri etkileşimi hakkında geniş bilgi için bkz: Kıymet, 2013: 1 vdd.; Asghar, 2014: 90 vd.

⁴⁷⁹ Şahin, 2015: 294 vd.

Araştırma bölgemize yakınlığı açısından önemli olan bir diğer isim de Kura'dır. Kura, Hurri panteonunda yer alan bir tanrı olmasının yanında ismi, Kültepe metinlerinde Asurca isimlerde ve yerli isimlerde görülmektedir. Kura, Doğu Anadolu Bölgesi'nde "Kür Nehri"⁴⁸⁰ olarak bilinen bir ırmak ismidir. Hurrilerin ırmakları kutsadığı ve çocuklarına da ırmak ismi verdikleri bilinmektedir. Kafkaslarda sıkça karşımıza çıkan Gora yer adının Kura ile bağlantılı olmalıdır⁴⁸¹.

Karadeniz'in doğu kıyılarında yaşayan Sind-Meotların ana tanrıça Ma'ya taptıkları için Meot olarak adlandırıldığı düşünülmektedir. Hurrilerin Mama ya da Ma adında bir tanrıları olduğu ve bu ismi şehir adlandırmasında da kullandıkları bilinmektedir. "Arti", Hurrice'de şehir anlamına gelmekte olup Artvin kelimesinin Hurrice olduğu ayrıca Ardanuç, Arhavi ilçelerinin isimlerinde yer alan "ar" önekinin de Hurrice olduğu iddia edilmektedir. Artvin ilinde Hurrice olduğu iddia edilen diğer yer isimleri arasında Şavşat, Kiskim/Yusufeli ilçeleri sayılabilir. Bölgemizde yer alan Hurriceyle yakınlığı olduğu düşünülen köy isimleri; Ardala-Hopa, Armasan-Yusufeli, Napşit-Arhavi, Ube-Merkez, Uşhum-Yusufeli, Zuwar-Yusufeli'dir⁴⁸².

3.2.2. Diau(e)hi / Daya(e)ni Krallığı

Urartu kaynaklarında geçen Dayaeni (Diauehi) ile Asur kaynaklarında yer alan Daiaeni'nin özdeş olup olmadığı sorusu bilim dünyasında sıkça sorulan bir sorudur. Bu konuda fikir birliği bulunmamaktadır. G.A. Melikişvili, Asur kaynaklarında geçen Daiaeni veya Daiane ile Urartu kaynaklarında geçen Diauehi veya Diauhi(ni)'nin aynı olduğunu savunmaktadır. G.A. Melikişvili, bu krallığın yaşadığı bölgeyi, araştırma konumuz olan Artvin bölgesini de kapsayan, Güneybatı Gürcistan ile Erzurum arasında kalan kısma yerleştirmektedir⁴⁸³. (Harita 7).

C.A. Burney, Diauehi'nin lokalizasyonu hakkında zaman içerisinde fikir değiştirmiştir. İlk yayınlarında krallığın Yoncalı ve çevresinde, dolayısıyla Bulanık-

⁴⁸⁰ Ardahan Gölü'nden doğup Hazar Denizi'ne dökülen nehrin, Türkiye ve Ahıska olarak adlandırılan bölgedeki kısmına "Kür Nehri" adı verilmektedir. "Kür" kelimesi Türkçe olup, "Gür-Bol" anlamına gelmektedir. "Kura" ismi ise genellikle Gürcü bilimadamlarının kullanımıyla bilinmektedir. Ayrıca "Kura-Aras" tabiri Rus-Gürcü bilim adamları tarafından yaygın olarak Karaz Kültürünü ifade etmek için kullanılmıştır. Türk bilim adamları ise daha çok "Kür" kelimesini tercih etmişlerdir. Özgül, 2015a: 162.

⁴⁸¹ Şahin, 2015: 291 vd.

⁴⁸² Şahin, 2015: 292 vd.

⁴⁸³ Melikişvili, 1950: 26 vd.; Ceylan, 2017: 524.

Malazgirt Ovası'nda yer aldığını savunan C.A. Burney, sonraki yayınlarında Erzincan ve Erzurum'u da içine alan bir harita çizerek ülke sınırlarını Doğu Karadeniz Dağları'nın eteklerine kadar ilerletmiştir. E. Herzfeld, Diauehi topraklarının Çoruh'un kaynak bölgeleri ile Oltu ve çevresinde yer aldığını iddia etmiştir. E. Meyer, Diauehi'nin Urartu Devleti kurulmadan önceki dönemlerde de Karadeniz'e kadar ilerlediğini düşünmektedir. M. Salvini, Diauehi topraklarının Erzurum'un kuzeyi ile Çoruh'un kaynak bölgesi olduğunu önermektedir. M. Salvini bu görüşüne son yayınlarında bir ekleme yaparak, Diauehi haritasına Oltu (Taokhoi) ile Erzurum'u da eklemiştir. M. Pehlivan, Diauehi'yi Sarıkamış ile Aşkale arasına lokalize ederken, Diauehi'nin ulaştığı sınırların kuzeyde Çoruh Vadisi, güneyde ise Erzincan-Varto olduğunu savunmuştur. A. Çilingiroğlu, Diauehi'nin Erzurum ve çevresine yerleştirilmesi görüşüne katılmıştır. A. Ceylan, bölgede sürdürdüğü 20 yıllık çalışmaları sonrasında Diauehi topraklarının Tercan-Sarıkamış arasındaki bölgede yer aldığını savunmaktadır. Diauehi'nin en geniş sınırlarının kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları'nın güney etekleri, kısmen Gürcistan toprakları, batıda Erzincan Ovası, doğuda Sarıkamış ve güneyde ise Muş-Bulanık-Varto'nun da içerisinde bulunduğu bölge olduğunu düşünmektedir⁴⁸⁴.

Daiaeni ve Tumme'nin lokalizasyonu konusu bilim adamları arasında fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Farklı görüşler M. Pehlivan ve A. Çilingiroğlu tarafından geniş bir şekilde ortaya konulmuştur. M. Salvini, yeni yayınlarında Tumme'yi Büyük Zap'a, Daiaeni'yi ise Erzurum'a yerleştirmektedir. Yoncalı Yazıtı'nda geçen Yukarı Deniz'in lokalizasyonu bir diğer tartışma konusu olarak bilim dünyasında yer almaktadır. Bu konudaki görüşlerden biri Yukarı Deniz'in Karadeniz olduğudur. Bu görüşü destekleyen bilim adamları arasında I.M. Diakonoff, B.B. Piotrovskii, D. M. Lang, O. Belli, M. Pehlivan sayılabilir. Diğer bir görüş ise E. Meyer, A. Erzen, A. Çilingiroğlu'nun desteklediği Yukarı Deniz'in Van Gölü olduğudur⁴⁸⁵.

⁴⁸⁴ Meyer, 1954: 379; Burney, 1966: 59; Salvini, 1967: 22 vd.; Herzfeld, 1968: 121; Pehlivan, 1984: 82 vd.; Pehlivan, 1991: 30 vd.; Salvini, 2006a: 64; Ceylan, 2017: 524.

⁴⁸⁵ Diakonoff, 1951: 277; Meyer, 1954: 379; Piotrovskii, 1967: 44; Lang, 1970: 92; Belli, 1982: 150; Pehlivan, 1991: 31; Erzen, 1992: 25; Çilingiroğlu, 1994: 11, 37; Ceylan, 2017: 523.

Daiaeni'den ilk bahsediliş, Tiglath-Pleser I'in üçüncü saltanat yılına rastlamaktadır. Nairi üzerine sefere çıkan kral, sefer kayıtlarında Daiaeni kralının esir edilmişinden bahsetmektedir⁴⁸⁶.

“... Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi.

Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm...”

Yazıtta Daiaeni kralının adının özellikle geçmesinin sebebi sadece isyan etmesi veya saygısızlık göstermesi değildir. Nairi ülkesindeki beylikler arasında geniş toprakları olması, güçlü bir askeri teşkilata sahip olması ve savaşı kaybetmekten dolayı rahatsızlığını dile getirmesi Asur kralının Sieni'nin ismini ön plana çıkarmasına sebep olmuştur⁴⁸⁷.

Tiglat-Pileser I, Doğu Anadolu'ya yaptığı seferleri anlatan hemen hemen bütün kayıtlarında Daiaeni'den bahsetmekte ve Nairi ülkesinin son kısmında olduğunu belirtmektedir. Böylece Daiaeni'nin stratejik konumunun önemi de ortaya çıkmaktadır⁴⁸⁸.

Asur krallarından Adad-Nirari III ve Tukulti-Ninurta II dönemlerine ait olan yazıtlarda, Nairi üzerine seferler düzenlendiği görülmektedir. Tukulti-Ninurta II'ye ait olan yazıtta, Nairi ülkelerinden “Güçlü Nairi Ülkeleri” olarak bahsedilmektedir. Kral, Uruatri ve Nairi ülkelerini fethetmiş ve kendisine vergi vermeye mecbur bırakmıştır. Asur-nasir-pal döneminde yazılan “Kurkh Monolith”⁴⁸⁹ yazıtında, Nairi'ye yapılan sefer detayları bir şekilde anlatılmıştır. Yazıtta kralın 250 Nairi şehrini yakıp yıktığını ve yağmaladığı ifade edilmektedir. Ele geçirilen şehirler ve ülkeler vergiye bağlanmıştır. Asur-nasir-pal döneminde Uruatri ve Nairi üzerindeki Asur baskısı o kadar artmıştır ki bahsi geçen konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti'ni kurmuşlardır⁴⁹⁰.

⁴⁸⁶ Luckenbill, 1926-27: 237.

⁴⁸⁷ Yıldırım, 2007: 172.

⁴⁸⁸ LAR I, 236-237, 270, 301, 319.; Seferlerle ilgili bkz., Burney, 1966: 58 vd.; Piotrovskii, 1966: 59 vd.; Salvini, 1967: 22, 51 vdd.; Yıldırım, 2007: 172; Ceylan-Günaşdı, 2018: 90.

⁴⁸⁹ Luckenbill, 1926-27: 497-502.

⁴⁹⁰ Ceylan, 2017: 525.

3.2.2.1. Urartu Krallığı Döneminde Diauehi

Urartu Devleti'nin tarihi iki devre olarak incelenmektedir. İlk devre, MÖ 13. yy ile MÖ 9. yy'lar arasındaki "Uruatri ve Nairi Konfederasyonları" veya "Urartu'nun Proto-Tarihi"⁴⁹¹ olarak bilinmektedir. İkinci devre ise, MÖ 9. yy ile MÖ 6. yy sonları ile MÖ 5. yy başlarını kapsayan dönem bilim dünyasında "*Urartu Devleti*" olarak bilinmektedir.

Diauehi'nin beylikler dönemindeki durumu yukarıda Asur kaynakları ışığında anlatılmıştır. Urartu Devleti dönemindeki Diauehi faaliyetlerini hem Asur hem de Urartu kaynaklarından incelemek mümkündür. Urartu Devleti'nin kuruluşunun MÖ 9. yy'da tamamlandığı bilinmektedir. Kurucu kralları Arame (MÖ 860-840), ayrı bir soydan gelen Lutipri (MÖ 880-860) ve onun oğlu Sarduri (MÖ 840-830) zamanında Asur ile mücadelenin devam ettiği görülmektedir. Asur tahtında bulunan Salmanassar III (MÖ 858-824) saltanatının ilk yıllarında Urartu kralı Arame üzerine seferler düzenlemiştir. Salmanassar III yazıtında Arame'nin başkenti ile çevresindeki 14 şehri yakıp yıktığını ve ganimetlerle ülkesine döndüğünü anlatmaktadır. Aynı kral saltanatının üçüncü yılında Urartu üzerine yaptığı seferi anlattığı yazıtında, Suhme Ülkesi'nden, Daiaeni'ye buradan da Urartu Ülkesine hareket ettiğini, Arame'nin başkenti Arzaşkun ve çevresini ele geçirdiğini anlatmaktadır⁴⁹².

"...Suhme Ülkesinden yola çıktım. Daiaeni Ülkesine indim.

Daiaeni Ülkesini tamamen ele geçirdim. Şehirlerini tahrip ettim, yıktım, yaktım. Onların, çok sayıda ganimetini, malını, eşyasını ele geçirdim. Daiaeni'den yola çıktım."

Asur kralı Salmanassar III bir başka Urartu seferini, saltanatının 15. yılında yapmıştır. Kral kayıtlarda seferden şu sözlerle bahsetmektedir⁴⁹³:

"...Saltanatımın 15. yılında Nairi Ülkesine karşı yürüdüm.

Dicle'nin kaynağına, suların kaynadığı yere, dağların kayalıkları üzerine krali bir tasvirimi yaptım. Urartulu Arame'nin şehirlerini,

⁴⁹¹ van Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 32; Tarhan, 1978: 5 vdd.; Tarhan, 1982: 70.

⁴⁹² Luckenbill, 1926-27: 605; Ceylan, 2017: 525.

⁴⁹³ Luckenbill, 1926-27: 660-661; Ceylan, 2017: 525.

Fırat'ın kaynağına kadar tahrip ettim, yerle bir ettim, ateşle yaktım. Fırat'ın kaynağına doğru ilerledim..."

Salmanassar başka bir kaydında, Daiaeni kralı Asia'dan vergi aldığından ve Asia'nın şehrinin ortasına krali kabartmasını yaptırdığından bahsetmektedir. Bu dönemde Urartu tahtında Sarduri I bulunmaktadır⁴⁹⁴.

Salmanassar III'ün diğer bir Urartu seferi, saltanatının 27. yılına rastlamaktadır. Kralın Kirhi üzerine yaptığı sefer kayıtlarında⁴⁹⁵:

"Saltanatımın 27. yılında savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım; Turtanu-Daian-Asur'u büyük ordularımın başkomutanını ordularımın başında Urartu'ya karşı gönderdim..."

Yazıtta, Urartu tahtına Sarduri I'in geçtiği ve Asur Kralının Karasu bölgesine kadar ulaştığı belirtilmektedir. Urartu tahtına Sarduri I'in geçmesiyle birlikte Urartu kayıtlarında Diauehi/Diauhi adıyla bir ülkeden bahsedilmektedir. Bu yeni terimin Daiaeni ülkesiyle aynı olup olmadığı ve her iki isimli toplulukların sınırlarının belirlenmesi konusu bilim dünyasınca tartışılmaya devam edilmektedir. Fakat kesin olarak bilinen bir şey var ki, o da Diauehi ile ilgili bilgilerin artık Urartu kaynaklarından da alınmaya başlamasıdır⁴⁹⁶.

Kral İşpuini (MÖ 830/825-810) dönemi ve oğlu Menua ile birlikte ortak krallık dönemlerinde Asur-Urartu mücadelesi devam etmiştir. Bu dönemde Asur, birden çok düşman tarafından saldırıya uğramış ve ilgisi dağılmıştır. Bu durum Urartu'nun güçlenmesi için zemin hazırlamıştır. İşpuini-Menua ortak hükümdarlık dönemi Urartu için merkezi devlet yapısının gelişme dönemidir. Menua (MÖ 810-786), babasıyla ortak krallık döneminde kazandığı tecrübeleri, tek başına tahta oturduğu dönemde başarılı bir şekilde uygulamıştır. Urartular, dönemin önemli devletlerinden biri haline gelmiştir. Menua dönemi, Urartu devletinin en parlak dönemlerinden biridir. Menua, 120 yazıtla Urartu kralları arasında en fazla yazıt bırakan kraldır. Menua dönemine ait olan

⁴⁹⁴ Pehlivan, 1984: 79; Pehlivan, 1991: 27; Ünsal, 2006a: 117; Ceylan, 2017: 526.

⁴⁹⁵ Luckenbill, 1926-27: 584; Ceylan, 2017: 526.

⁴⁹⁶ Ceylan, 2017: 526.

yazıtlardan bu dönemde Diauehi ülkesine ilk defa sefer düzenlendiğini öğrenmekteyiz. Bölgede bulunan Menua dönemi yazıtlarından Hasankale Yazıtı⁴⁹⁷, Delibaba Yazıtı⁴⁹⁸, Yazılıtaş Yazıtı⁴⁹⁹, Süngütaş (Zivin) Yazıtı⁵⁰⁰ önemli bilgiler barındırmaktadır. Erzurum'un Yazılıtaş Köyü'nde, bir kayalık üzerinde yer alan yazıtta⁵⁰¹:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi’ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşili’yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha Kenti’ni.... Menua der ki, Diauehi’nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;.... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi Kenti’nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin.”

⁴⁹⁷ Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 60-61, tab. 23; König, 1955-57: no. 441; Melikişvili, 1960: no. 69; Payne, 2006: 89 vd.; Ceylan, 2017: 526.

⁴⁹⁸ Melikişvili, 1960: no. 68; König, 1955-57: no. 43; Payne, 2006: 89.

⁴⁹⁹ Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 27; König, 1955-57: 23; Melikişvili, 1960: no. 36; Ceylan, 2002b: 14-15.

⁵⁰⁰ König, 1955-57: no. 24; Melikişvili, 1960: no. 37; 10; Ceylan, 2001b: 41 vd.; Payne, 2006: 70.

⁵⁰¹ König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: no. 36; Lehmann- Haupt, 1928-1935: no. 27; Ceylan, 2002b: 14-15; Ceylan, 2017: 527.

Yazılıtaş yazıtında Urartu kralı, Diauehi'nin kralının Utupurşini olduğunu, kendisine yalvararak af dilediğini belirtmektedir. (Foto: 3). Urartu kralı onu vergi vermek şartıyla serbest bırakmış, altın ve gümüş başta olmak üzere birçok ganimet almıştır. Yine Yazılıtaş Yazıtı'nda Diauehi'nin başkentinin Şaşılı olduğu ve bu kentin ele geçirildiği bilgisi de yer almaktadır⁵⁰².

Urartu kralı bölgeye kalıcı olarak gelmiştir. Bunun en önemli kanıtı Erzurum'un Pasinler ilçesi'nin merkezinde bulunan Hasankale'dir. Kalede, A. Ceylan ve M. Erkmen'in yürüttüğü kazı çalışmasında Kral Menua Dönemine ait olan duvarlar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bahsi geçen kaleyi Menua'nın Pasin ovasında yer alan araziye değerlendirmek ve önemli yolları kontrol altında tutmak amacıyla yaptırdığı düşünülmektedir. Hasankale Yazıtı'nda Menua tarafından şu bilgiler verilmektedir⁵⁰³: (Foto: 4).

***“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi
kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle,
İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı
ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.”***

Kral Menua Delibaba Yazıtı'nda⁵⁰⁴ yaptırdığı ikinci bir kaleden bahsetmektedir. (Foto: 5). Ayrıca bu yazıttan bölgeye verilen bir tanım hakkında bilgi edinmekteyiz. Bu tanım “Geçit Ülkesi”dir. Kral, “Geçit Ülkeleri (KURKA-sie)” sınırındaki Zua şehrini ele geçirdiğinden bahsetmektedir. Bölgenin coğrafyası incelendiğinde tanımlamanın doğruluğu anlaşılmıştır⁵⁰⁵.

Menua'nın saltanatının sonrasında Urartu tahtında Arğişti I (MÖ 786-764) görülmektedir. Menua döneminde vasalet devlet olan Diauehi, kralın ölümünden sonra ayaklanmıştır. Kral Arğişti I, bölgedeki ayaklanmayı bastırmak için sefere çıkmıştır. Bölgeyi ele geçiren Kral Arğişti I, Diauehi'yi vasalet devlet yapmamış, merkezden gönderdiği valilerle (LUEN.NAM) yönetmeye başlamıştır. Kral, Van Kalesi'nde

⁵⁰² Ceylan, 2017: 527.

⁵⁰³ Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 60, 6, tab. 23; König, 1955-57: no. 441; Melikişvili, 1960: no. 69; Payne, 2006: 89 vd.

⁵⁰⁴ König, 1955-57: no. 43; Melikişvili, 1960: no. 68; Payne, 2006: 89.

⁵⁰⁵ Ceylan, 2017: 528.

Argiști kaya mezar odasının girişinde yer alan, aynı zamanda Urartu Krallığı'nın en uzun yazıtı olan, Horhor Yazıtı'nın 1. sütununda seferi şöyle anlatmaktadır⁵⁰⁶.

“I. Sütun: Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, ve tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Šeriaze Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki (?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni (?) bıraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim... Uzinabitama Şehri'ne ve Büyük Şirimu Dağı'na kadar ilerledim. İgani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahe Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve krali şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Abiliane Ülkesi'ni, Anişterga Ülkesi'ni, Quarza1 ve Ultuzša Ülkesi'ni ele geçirdi ve (onlar) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı

⁵⁰⁶ Schulz, 1840: no. 2; Sayce, 1882: no. 37; Sayce, 1888: 6; Sayce, 1890: 117-119; Sayce, 1893: 28; Payne, 2006: 150 vd.

Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argišti der ki: Etiuhe Ülkesi'ni ele geçirdim. [lue Ülkesi'ne ve Uduri Etiuhe Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teiseba'ya ve Tanrı Sivini'ye yalvardım. Aynı yıl Umelu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uria Ülkesi'ni ve Tertubi Ülkesi'ni ele geçirdim. Muruzu[Iboyunu yendim. Güç kullanarak kayalıktaki tahkimatlı kaleyi aldım. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Kralı şehir Ubarugildu'yu ele geçirdim... Ku[Irupira Ülkesi'ne ve Tarraf 1 Ülkesi'ne kadar ilerledim. İd[Iku[launede Şehri'ne karşı sefere çıktım ... Erkek ve kadınlar sürgün ettim ... İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ... kadar ilerledim ... Artarmu [Ülkesi'ne karşı sefere çıktım . güç kullanarak ... (Onları) dışarıya attım ... Şehirler ... kadar ilerledim ... kadar ... 3(?) ... 11.000 ... kadın ... toplam 20.279 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm.”

Argišti'nin Diauehi seferini anlatan başka bir yazıt da “*Van Surp Pages Kilisesi Yazıtı*”dır. Bu yazıt G.A. Melikişvili tarafından Horhor Yazıtı'nın parçası olarak değerlendirilmiştir. Fakat bu konu netlik kazanmamıştır. Yazıtın bazı bölümlerinde benzerlikler görülse de tam olarak bir kopya değildir. Bu yazıtta Diauehi'den alınacak olan vergi ve alınan ganimetler açıkça yazılmıştır⁵⁰⁷.

A1: Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diauhi Ülkesi (ninkralı) “Utupurşini'yi yendi ve Abnulua Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua

⁵⁰⁷ Sayce, 1882: no. 45-46; Sayce, 1888: 17-18; Sayce, 1890: 134-136; Sayce, 1893: 29; Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. A1, B1, tab. 26; Payne, 2006: 177 vd.

oğlu Argišti sefere çıktı. Argišti der ki: Diauhi (Ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar topladım ve Diauhi (Ülkesi)ne karşı sefere çıktım. ... ordum önünde göründü ... Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldî, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrularına yalvardım ...”

“B1: Bia[] Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Didi Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Diauhi Ülkesi'nin krali şehri Zua'yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi Ülkesi'ne doğru, ülke kapısından (?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada Ülkesi'ni, Aşqalaşi Ülkesi'ni ve Şaşılı Şehri'nin ülkesini. 15(?). 181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?). 604 kadın, 4.426 at, 10(?). 478 büyükbaş hayvan ve 73.770 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım ettirdim (?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boylarının krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi Ülkesi'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi'li, Argišti'ye bu haracı verdi: 41 mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyükbaş hayvan ve X on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı Diauhi (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: mina saf (?) altın, 10.000 mina bakır, ... (baş) boğa, 100 (baş) inek, 500 (baş) koyun, 300 binek, ...” “Tanrı Haldî, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onu) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldî güçlü ve tanrı Haldî'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldî'nin kudretiyle Minua oğlu Argišti sefere çıktı. Tanrı Haldî önden gitti. Argišti der ki: Diauhi (Ülkesi)nin (kralının) yardımına gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luşa Ülkesi'ni, Katarza Ülkesi'ni, Eriahi Ülkesi'ni ve Gulutahi Ülkesi'ni ele geçirdim, Uiteruhi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Apuni Ülkesi'ne kadar ilerledim. Luşa Ülkesi'nin kralını hadım ettirdim. Iga Ülkesi'nin kralına boyun eğdirdim ve yerinde bıraktım. Argišti'ye haraç verdi ...”

Yazıtta Diauehi'nin vergisinin yaklaşık olarak 20,5 kg. altın, 18,5 kg. gümüş ve 5 tondan fazla bakır madeni olduğu belirtiliyor. Ayrıca 1000 at, 300 büyükbaş hayvan, sayısı anlaşılmayan küçükbaş hayvan da her yıl vergi olarak verileceği belirtiliyor. Yazıtta geçen vergi miktarlarından Diauehi bölgesinin hayvancılık ve maden açısından zengin olduğunu ve bölgede yaşayan nüfus ve yerleşimler hakkında da bilgilere ulaşılmaktadır. Yazıtta bölgede 3 ülke, 105 kale, 453 şehrin varlığından bahsedilmektedir. Diauehi döneminde yoğun bir yerleşimin olduğunu gösteren yazıttaki bilgiler, bölgede 20 yılı aşkın süredir yüzey araştırmaları yapan A. Ceylan tarafından da doğrulanmaktadır⁵⁰⁸.

Argiştı I'e ait olduğu bilinen diğer bir yazıt da Ardahan bölgesinde yer alan Hanak Yazıtı⁵⁰⁹'dir. G.A. Melikişvili, bu bölgenin Diauehi toprakları içerisinde yer aldığını belirtmektedir. Argiştı yazıtta, Tariu ülkesini ele geçirdiğini, Aşgalaşi ülkesine gittiğini ve Huşa ve Bia ülkelerine kadar ilerlediğini anlatmaktadır. Argiştı bu yazıtta, Diauehi kralının ona vergi verdiğinden, bölgede 6 kale yıktığından, 50 şehri yıktığı ve sayısız insan öldürdüğünden ve bir kısmını da esir aldığından bahsetmektedir. Ayrıca 72.080 büyükbaş hayvanı da ganimet olarak Tuşpa'ya götürdüğünü anlatmaktadır⁵¹⁰.

Urartu kralı Argiştı I, saltanatının 19. yılında Diauehi'ye bir sefer daha düzenlemiştir. Fakat bu seferin ayrıntıları ve sonuçları hakkında herhangi bir yoktur⁵¹¹.

Argiştı'ye ait olan diğer bir yazıt "Sarıkamış Yazıtı"⁵¹²'dir. Yazıt, Tiflis Müzesi'nde bulunmaktadır. Yazıtta kral bölgedeki *Ahuriani*⁵¹³, *Aştu*⁵¹⁴, *Aştuhini* şehirleri ile *Etiuni*⁵¹⁵ ülkesini ele geçirdiğini ve tam okunamayan Ga [] şehrine kadar düşmanlarını kovaladığını anlatmaktadır. Öldürdüğü insan sayıları hakkında da bilgi veren yazıt, tahribattan dolayı tam olarak okunamamıştır.

⁵⁰⁸ Ceylan, 2017: 531.

⁵⁰⁹ Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.; Çakan, 2014: 84.

⁵¹⁰ Ceylan, 2017: 531; Ceylan-Günaşdı, 2018: 95.

⁵¹¹ Melikişvili, 1960:128 A1; Ceylan, N., 2015a: 125; Ceylan, 2017: 531.

⁵¹² Sayce, 1894: 711-713; König, 1955-57: 89; Melikişvili, 1960: 130; Ceylan, 2001b: 42; Ceylan, 2005b: 189.

⁵¹³ Şehrin lokalizasyonu hakkında geniş bilgi için bkz: Pehlivan, 1991: 34; Payne, 1995: 91; Ceylan, 2008a: 69.

⁵¹⁴ Şehrin lokalizasyonu hakkında geniş bilgi için bkz: Alışan, 1890: 339; Melikişvili, 1960: 37; Payne, 1995: 49.

⁵¹⁵ Sayce, 1888: 10; Diakonoff-Kashkai, 1981: 31; Ceylan, 2008a: 127; Kozbe-Ceylan ve diğ.; 2008; Alizadeh, 2015: 25 vd.

Urartulular Arğişti I döneminden itibaren Diauehi'yi egemenlikleri altına almışlardır. Oğlu Sarduri II (MÖ 764-735) döneminde Urartu Devleti yeniden yükseliş geçmiş, batıya, kuzeye ve güneye başarılı seferler düzenlemiştir. Sarduri II'nin Diauehi'ye yaptığı seferleri anlatan iki yazıt bulunmuştur. Bunlardan biri Erzurum'da Güzelhisar Köyü'nde tespit edilmiştir. *Avnik Yazıtı* olarak bilinen yazıt, Ortaçağ Dönemi'nde mezar taşı olarak da kullanılmıştır. (Foto: 7). Büyük oranda tahrip olan yazıtta şu ifadeler yer almaktadır⁵¹⁶:

“...yaşam (?) (ının önemi)nden dolayı (?) oradan uzaklaştırdı (?)”

Argiști oğlu Sarduri, güçlü kral ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.”

Sarduri II dönemine ait olduğu bilinen ikinci yazıt Çıldır Gölü'nün 2 km batısındaki Taşköprü Yazıtı⁵¹⁷dir. Yazıtta:

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Arğişti oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş (?) Uhime Ülkesi'ni ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şehri'ni de ele geçirdim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim.” ifadeleri yer almaktadır.

Uhime Ülkesi, Çıldır Gölü'nün güneyine lokalize edilmektedir. Van Kalesi'nde bulunan Sarduri'ye ait olan Urartu yıllıklarında Diauehi topraklarından bahsedilmektedir. Yıllıklarda Urartu egemenliğinde olan Diauehi topraklarına saldıran Kolha (Qulha)lıları cezalandırmak için çıkılan seferden bahsedilmektedir. Sarduri'nin bu bölgeyi ele geçirdiği ve halkının zorunlu göçe tabi tutulduğu bilinmektedir. Kolha klasik dönemde Kolhis'e lokalize edilmiştir.

Kral Sarduri'den sonra Urartu kaynaklarında bu bölgeden bahsedilmemektedir. **“Dünyanın Kralı”** olarak kendilerini tanımlayan Diauehi Ülkesi, Urartu Krallığı içinde yaşayarak Urartuluların bir parçası olmuştur. Bölgenin Urartu'nun yıkılışından önce ise Med Devleti'nin egemenliği altına girdiği bilinmektedir. MÖ 401-400 tarihlerinde Doğu Anadolu Bölgesi'nden geçen Ksenophon, bölgede Urartu ya da Diauehi gibi krallıklardan bahsetmemiştir. Ksenophon, bölgede Hellen ordusuyla savaşan dağınık

⁵¹⁶ Orthmann, 1968-69: 77-78; Melikişvili, 1971: no. 426; Aydın, 1991: 323 vd.; Ceylan, 2003: 315; Ceylan, 2008a: 110; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Avnik; Karageçi, 2013: 100; Günaşdı, 2016b: 124; Ceylan-Günaşdı, 2018: 137.

⁵¹⁷ Sayce, 1929: 100; Meşcaninov, 1931-32: 160-164; König, 1955-57: no. 108; Melikişvili, 1960: no. 159; Payne, 2006: 239; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 134 vd.

halde kabilelerin olduğunu kaydetmiştir. Bu kabileler olasılıkla Urartu'nun devamıdır⁵¹⁸.

3.2.3. Urartu Devleti

Urartulular⁵¹⁹, MÖ 13. yy ile MÖ 6. yy başları arasında Van merkez olmak üzere kurulmuş olan büyük bir devlet olarak görülmektedir. Urartu Devleti, batıda Karasu-Fırat, kuzeyde Kuzey Ermenistan Dağları, doğuda İran Azerbaycan'ında yer alan Savalan Dağları, güneyde ise Zagros Dağları ile birleşen Doğu Toroslar arasında kalan coğrafyada yaşamışlardır⁵²⁰. (Harita 8).

Urartu Devleti'nin merkezi bugünkü Van Kalesi'dir. Bu sebeple zaman zaman "Van Krallığı" adıyla da anılmıştır. Urartu Devleti, Doğu Anadolu merkezli bir devlet olarak başladığı tarihî sürecine, Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan, İran ve Irak topraklarına kadar ilerleyerek devam etmiştir⁵²¹.

Urartu Devleti, Orta Demir Çağı'nda, güçlü devletlerarasında yaşamıştır. Urartu Devleti'nin varlığını sürdürdüğü yüzyılda siyasi ya da kültürel ilişkiler kurduğu devletler, Önasya'da önemli güç unsurlarıdır. Bunlardan bazıları, güneyde Asur İmparatorluğu, batıda Melitia (Melid-Malatya), Tablani (Tabal-Kayseri ve çevresi) ve Kumaha (Kummuh-Adıyaman) başta olmak üzere Geç Hitit Devletleri, Orta Anadolu'da Frigler, Kuzeybatı İran'da Mana ve Medler'dir. Kuruluş yıllarında Van ve çevresinde hüküm süren devlet, MÖ 8. yy'a geldiğinde topraklarını batıda Malatya sınırlarından, doğuda Hazar Denizine, kuzeyde Aras Nehri'nden, güneyde Toros Dağlarına, güneydoğuda ise Urmiye Gölü Havzasına kadar genişletmiştir⁵²².

Urartu tarihi iki ana bölümde incelenebilir. Bunlardan ilki MÖ 13. yy ile MÖ 9. yy'lar arasında yer alan "Uruatri ve Nairi Konfederasyonları" dönemidir. Bu döneme bilim adamlarınca çeşitli isimler verilmiştir ki bunlardan bazıları, "**Urartu'nun Beylikler Dönemi**"⁵²³, "**Urartu'nun Arkaik Çağı**"⁵²⁴, "**Urartu'nun**

⁵¹⁸ Yıldırım, 2007: 179 vd.; Ceylan, 2017: 531.

⁵¹⁹ Tevrat'ta "ırt", Asur kaynaklarında "Urartu", Babil kaynaklarında ise "Uraştu" olarak bahsedilen halk, kendisini Biainili (Vanlı) olarak isimlendirmektedir. Geniş bilgi için bkz. Balkan, 1985: 517; Sevin, 2005: 69.

⁵²⁰ Tarhan, 1978: 5; Salvini, 2006a: 25; Salvini, 2011: 82.

⁵²¹ Ceylan, A.-N. Ceylan, 2016b: 11 vd.; Pınarcık, 2014a: 36.

⁵²² Pınarcık, 2012: 460.

⁵²³ Çilingiroğlu, 1994: 24; Çilingiroğlu, 2011: 167.

Prehistoryası⁵²⁵, **“Urartu’nun Proto Tarihi”**⁵²⁶ veya **“Kavimler Birliği”**⁵²⁷ dir. İkinci evre ise Urartu Devleti ismiyle adlandırılan MÖ 9. yy ile MÖ 6. yy’lar arasındaki dönemi kapsamaktadır⁵²⁸.

MÖ 2. binde Doğu Anadolu’da yaşayan Hurri-Mitanni Devleti’nin parçalanarak tarih sahnesinden çekilmesi, sonraki yüzyılı etkileyecek bir değişikliğe sebep olmuştur. Dönemin önemli gücü olan Asur ile Doğu Anadolu arasında tampon bölge görevinde olan Hurri Mitanni yıkılınca, Asurun hammadde ve hayvan ihtiyacını karşılamak üzere bölgeye yaptığı seferler sıklaşmıştır. Asur’un baskısı nedeniyle Doğu Anadolu’da yaşayan feodal beyler tek bir lider etrafında toplanarak Asur’a karşı güçlerini birleştirmişlerdir. Böylece ortak düşmana karşı birleşen bu topluluklar “Uruatri ve Nairi Konfederasyonu”nu oluşturmuşlardır⁵²⁹.

Uruatri⁵³⁰ adına ilk olarak Asur Kralı Salmanassar I (MÖ 1274-1245) döneminde rastlanılmaktadır⁵³¹. Kral, Asur tapınağının yeniden inşası sebebiyle oluşturulan yazıtında⁵³²;

“... O zamanda, saltanatımın ilk günlerinde, ‘Uruatri Ülkesi’ bana karşı geldi ve ben de ordularımı onlara karşı harekete geçirdim, onların ‘güçlü dağ kalelerine’ karşı yürüdüm... Himme, Uatgun, Masgun, Salva, Halia, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi ve 51 şehri güçlü orduları ile birlikte fethettim. Yaktım, yıktım bütün mallarını ganimet olarak aldım ve 3 gün içinde bütün Uruatri ülkesini efendim Assur’un ayağına getirdim...”

Asur kralı Tukulti-Ninurta I (MÖ 1244-1208), tahta çıkışının ilk yıllarında bir saray inşa yazıtında Uruatri olarak bilinen bölgeyi “Nairi Ülkesi”⁵³³ olarak

⁵²⁴ Tarhan, 1978: 85; Tarhan, 1982: 70; Ceylan, 1994: 167; Tarhan, 2011: 60.

⁵²⁵ Salvini, 2011: 78.

⁵²⁶ van Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 32; Tarhan, 1978: 5 vdd.; Tarhan, 1982: 70.

⁵²⁷ Piotrovskii, 1969: 43.

⁵²⁸ Tarhan, 1978: 6; Tarhan, 1982: 70 vd.

⁵²⁹ Salvini, 1967: 17; Munr-Rankin, 1973: 274 vd.; Tarhan, 1978: 85; Frankel, 1979: 7 vd.; Tarhan, 1982: 70 vd.; Pehlivan, 1984: 76 vd.; Pehlivan, 1991: 22 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 27 vd.

⁵³⁰ “Uruatri” terimi etnik bir isim olmayıp, Asurca “dağlık bölge” anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bkz. Belli, 1982: 149.

⁵³¹ Tarhan, 1978: 91 vdd.; Pehlivan, 1984: 77; Balkan, 1985: 515; Salvini, 2006a: 29; Salvini, 2011: 76 vd.; Sevin, 2012: 44.

⁵³² Luckenbill, 1926-27: 114; Diakonoff, 1952: no: 2; Grayson, 1972: 527; Pehlivan, 1984: 77; Grayson, 1991: 183; Ceylan, 1994: 167 vd.; Salvini, 2011: 77.

adlandırmıştır. Yazıtta krala “Nairi Ülkeleri’nin Kralı”⁵³⁴ ünvanı verilmiştir⁵³⁵. Yazıtta⁵³⁶;

“Tukulti-Ninurta, ‘Evrenin Kralı’, Assur’un kralı, (dünyanın) dört bucağının kralı, tüm insanların güneşi, kudretli kral, Kardunias kralı ve Sumer ve Akkad’ın kralı, Yukarı Deniz’in ve Aşağı Deniz’in kralı, dağların ve geniş ovaların kralı, Subarei ve Quti kralı ve tüm “Nairi Ülkeleri’nin” kralı; Tanrıların onun kalpten arzuladıklarını ona bahsettikleri ve kudretinin görkemi nedeniyle, onu, dünyanın dört bölgesinin hükümdarı yaptıkları kral, ben; Evrenin Kralı, Assur’un kralı, Salmanassar’ın oğlu; Evrenin kralı, Assur’un Kralı Adad-Nirari’nin torunu”. ifadeleri yer almaktadır.

Van Gölü çevresinde yaşayan beyliklerin MÖ 9. yy’da daha merkezî bir yapıyı benimsedikleri görülmektedir⁵³⁷. Urartu Devleti’nin kuruluşuyla ilgili bilgiler Asur kaynaklarında yer almaktadır. Salmanassar III (MÖ 858-824), MÖ 858 yılında Urartu üzerine bir sefer düzenlemiştir. Bu seferin kayıtları kuruluş evresini anlatması bakımından oldukça önemlidir. Bu kaynağın dışında 1878 yılında Ninive’nin güneydoğusunda, Imgur-Ellil adında eski bir kentin harabelerinde tespit edilen Balavat Kapılarındaki tasvirlerden de Urartu Devleti hakkında bilgiler edinilmiştir⁵³⁸.

⁵³³ M. T. Tarhan, “Nairi” kelimesinin Urartu kelimesi ile eş anlamlı olduğunu savunmaktadır (Tarhan, 1978: 81; Tarhan, 1982: 99 vd.). Salmanassar III. döneminde “Nairi” kelimesi, etnik-coğrafi terim ve politik olarak iki anlamda da kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. van Loon, 1966: 7; Salvini, 1967: 79; Tarhan, 1978: 81; Tarhan, 1982: 99 vd.

⁵³⁴ MÖ 13. ve 9. yüzyıllarda Asur kaynaklarında geçen Nairi Ülkesi, yaklaşık olarak güneybatıda Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde ise Erzurum ile sınırlı geniş bir alandan meydana gelmektedir Salvini, 2006a: 32.

⁵³⁵ Belli, 1982: 149 vd.; Pehlivan, 1984: 77; Salvini, 2006a: 31.

⁵³⁶ Luckenbill, 1926-27: no. 142; CAH II: no. 58 vdd.; Weidner, 1959: 10 vd.

⁵³⁷ Urartu Devleti’nin kuruluş aşaması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belli, 1982: 151 vd.; Tarhan, 1982: 69-114; Bilgiç, 1984: 39; Balkan, 1985: 515; Tarhan, 1986: 285-301; Çilingiroğlu, 1994: 29; Çilingiroğlu, 1997: 1 vdd.

⁵³⁸ Belli, 1982: 150; Çilingiroğlu, 1994: 29.

Salmanassar III'ün yıllıklarında, Urartu Devleti'nin ilk kralının Arame⁵³⁹/Aramu⁵⁴⁰, ilk başkentinin ise Sugunia olduğu belirtilmiştir⁵⁴¹.

*“... krallığının başlangıcında, saltanatımın ilk yılında
..... Hubuşkia'dan hareket ettim. Sugunia'ya, Urartu'lu
Arame'nin krali şehrine yaklaştım. Şehre hücum ettim ve (şehri) ele
geçirdim. Savaşçıların çoğunu kılıçtan geçirdim. Ganimetlerini
topladım. Şehrinin önünde kesilmiş başlardan bir sütun yaptım.
Civardaki 14 şehri ateşle yaktım. Sugunia'dan hareket ettim. Nairi
ülkesinin Denizi'ne⁵⁴² (Van Gölü) ulaştım ve Tanrılarıma kurbanlar
kestim”.*

Sugunia Kenti'nin lokalizasyonu konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Bu fikirlerden O. Belli⁵⁴³, Sugunia kentinin Van Gölü'nün güneyinde yer alan Hubuşkia ile komşu topraklarda olduğunu savunurken, B.B. Piotrovskii Sugunia'yı Van Gölü'nün güneybatısına yerleştirmektedir⁵⁴⁴. A.T. Olmstead⁵⁴⁵ Sugunia kentinin Van Gölü'nün güneyinde, Siirt civarında olduğunu savunurken, M. Salvini⁵⁴⁶ ise “Nairi Denizi” olarak bilinen denizin Urmiye Gölü olduğunu, Sugunia'nın konumunun Hubuşkia'ya bağlı olduğunu dolayısıyla eğer Hubuşkia Yüksekova Vadisi'nde olduğunu varsayarsak, Sugunia kentinin Urmiye Gölü'nün batısında yer aldığını, eğer Hubuşkia kenti Aşağı Büyük Zap ve Zagroslar arasında yer alan Revandiz Çayı etrafında olduğu kabul edilirse Sugunia'nın Urmiye Gölü'nün güneyinde bulunan dağlık bölgede olduğunu öne sürmüştür.

⁵³⁹ Arame'nin kökeninin Urartu değil, Arami olduğu hususunda görüşler vardır. Arame isminin Aramiler kalıbına uyması, bu görüşü destekler niteliktedir. Geniş bilgi için bkz: Salvini, 2006a: 36.

⁵⁴⁰ M. T. Tarhan, (Tarhan, 1982: 81; Tarhan, 2011: 60), M. Salvini (Salvini, 2011: 84), M. B. Baştürk (Bastürk, 2013: 69)'ün de aralarında bulunduğu birçok bilim insanı, Urartu Krallığı'nın kurucusu olarak Arame/Aramu'nun yerine Sarduri I'i göstermektedirler.

⁵⁴¹ Luckenbill, 1926-27: no. 598; Tarhan, 1978: 63; Belli, 1982: 151; Ceylan, 1994: 178; Çilingiroğlu, 1994: 29 vd.; Sevin, 2012: 47.

⁵⁴² “Nairi Denizi”nin lokalizasyonu konusunda bilim insanları arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. M. T. Tarhan (Tarhan, 1978: 68; Tarhan, 2011: 65) ve A. Çilingiroğlu (Çilingiroğlu, 1997: 17), Nairi Denizi'nin “Van Gölü” olduğunu savunmaktayken; M. Salvini (Salvini, 1995a: 45; Salvini, 2006a: 37), Nairi Denizi'nin “Urmiye Gölü” olduğunu ileri sürmektedir.

⁵⁴³ Belli, 1978: 68.

⁵⁴⁴ Piotrovskii, 1967: 2.

⁵⁴⁵ Olmstead, 1975: 112.

⁵⁴⁶ Salvini, 1995a: 45; Salvini, 2006a: 37.

Balavat Kapısı'nda Salmanassar III, ilk bandında Arame şehrini şu cümlelerle ifade etmiştir⁵⁴⁷:

“Urartu’lu Arame’nin kenti Sugunia’yı ele geçirdim.”

Sugunia şehri yağmalanınca Urartu’nun yeni başkenti Arzaşkun⁵⁴⁸ olmuştur. Salmanassar III, saltanatının üçüncü yılında (MÖ 855) yeni başkente saldırmış, kenti yakıp yıkmıştır⁵⁴⁹.

3.2.3.1. Sarduri I (MÖ 832-825)

Sarduri I’in adına ilk olarak Salmanassar III’ün kayıtlarında rastlanılmaktadır. Salmanassar III’ün saltanatının yirmi yedinci yılı kayıtlarında Sarduri adı “Urartu’lu Seduri” olarak geçmektedir⁵⁵⁰. Urartu Devleti’nin ilk yazıtının Sarduri I döneminde olmasından dolayı ayrıca önemlidir. Van Kalesi’nin kuzeybatısında yer alan yazıt 13x47m ebatlarında olup Madır Burcu (Sardur Burcu) adıyla bilinmektedir. Seduri/Sarduri I, Madır Burcu’nda kendisinden şu cümlelerle bahsetmektedir⁵⁵¹: (Foto: 1).

Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi Ülkesi’nin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu⁵⁵² Şehri’nden getirttim ve bu duvarı yaptım.

⁵⁴⁷ Luckenbill, 1926-27: 614; Belli, 1982: 151; Ceylan, 1994: 179.

⁵⁴⁸ Arzaşkun kentinin lokalizasyonu hususunda bilim dünyasında görüş ayrılıkları mevcuttur. M. Salvini (Salvini, 2006a: 40 vd.), Arzaşkun’u L. D. Levine’nin (Levine, 1977) eserinden yola çıkarak Urmiye Gölü’nün güney ve güneybatısına lokalize etmektedir. C. Burney (Burney, 1966: 61; Burney-Lang, 1971: 130), M. N. van Loon (van Loon, 1966: 7) ve A. Çilingiroğlu (Çilingiroğlu, 1976: 65) Arzaşkun’u Van Gölü’nün kuzeybatısına, Bulanık civarına yerleştirmektedirken, J. V. Kinnier-Wilson (Kinnier-Wilson, 1962: 90 vd.) ise Van Gölü’nün kuzeydoğu ve doğusuna yerleştirmektedir.

⁵⁴⁹ Sevin, 2012: 47.

⁵⁵⁰ Çilingiroğlu, 1994: 37; Çilingiroğlu, 1997: 25; Salvini, 2006a: 43.

⁵⁵¹ Lehmann-Haupt, 1928-1935: no: 1-1; König, 1955-57: no. 1a; Melikişvili, 1960: no. 1; Sayce, 1882: no. 1; Jensen, 1893: 375-381; Sandaljian, 1900: no. 1-1; Lehmann-Haupt, 1907: 62; Salvini, 1967: 13-14; Tarhan, 1982: 91; Wilhelm, 1986: 101-113; Ceylan, 1994: 181; Çilingiroğlu, 1994: 37 vd.; Çilingiroğlu, 1997: 25; Sevin, 2005: 73; Salvini, 2006a: 43.

⁵⁵² “Alniunu” şehri, bugünkü Van Kalesi’nin 17 km güneyinde, Edremit’in doğusunda yer almaktadır. Şehirde, döneminin en önemli taşocağı atölyesinin bulunduğu bilinmektedir.

Bu dönemin diğer bir önemli olayı başkent Arzaşkun'dan Tuşpa'ya⁵⁵³ taşınmasıdır. Yeni başkent Tuşpa, Van'ın 5 km batısında yer almaktadır⁵⁵⁴.

3.2.3.2. İşpuini (MÖ 825-810)

Urartu tahtına Sarduri I'in ardından Kral İşpuini⁵⁵⁵ geçmiştir. Bu kral döneminde başkent Tuşpa'nın güvenliği ve kontrolünü sağlamak amacıyla birçok kale, tapınak yapılmış fakat günümüze çok az bir kısmı ulaşmıştır⁵⁵⁶.

Bu dönem hakkındaki bilgileri Kral İşpuini dönemine ait olan inşa yazıtlarından almaktayız⁵⁵⁷. Bu yazıtlardan bazıları Patnos⁵⁵⁸, Zivistan⁵⁵⁹, Aşağı Anzaf⁵⁶⁰'dır. Yazıtlardan kralın kuzeye doğru seferler düzenlediğini ve Ağrı, Eleşkirt ve Patnos gibi bölgelerin Urartu egemenliğine girdiğini görmekteyiz.

İşpuini dönemine ait olan önemli yazıtlarından biri de Kel-i-Şin (Kelişin) Steli'dir⁵⁶¹. Bu yazıtın özelliği Yakın Doğu'nun önemli kutsal kentlerinden biri olan Muşasir⁵⁶² Şehri'nin İşpuini tarafından ele geçirilmesini anlatmasıdır⁵⁶³. Stelde kentin alınması şu şekilde anlatılmaktadır⁵⁶⁴:

⁵⁵³ Tuşpa klasik dönemde "Thosp/Thospia", "Thospitis lacus"; Ortaçağ'da ise "Tosp/Dosp" olarak isimlendirilmiştir. Tuşpa ismi, Asur kaynaklarında "Turuşpa" olarak geçmektedir. Geniş bilgi için bkz: Tarhan, 1994: 22; Sevin, 2005: 73; Tarhan, 2005: 126; Tarhan, 2011: 60; Sevin, 2012: 49.

⁵⁵⁴ Tarhan, 1982: 91; Sevin, 2005: 73; Tarhan, 2005: 126; Salvini, 2006a: 43.

⁵⁵⁵ İşpuini'nin tahta geçiş tarihleriyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. M. T. Tarhan ve A. Ceylan **MÖ 830/825-810** tarihlerini verirken (Tarhan, 1983a: 303 vd.; Ceylan, 1994: 184), V. Sevin, **MÖ 830-828** olarak vermektedir. O. Belli ve A. Erzen krallık yılları için **MÖ 830- 810** yıllarını önermektedirler (Belli, 2004a: 56; Erzen, 1992: 26). Çilingiroğlu, İşpuini'nin krallık yıllarını **MÖ 825/824-810** olarak belirtmektedir (Çilingiroğlu, 1994: 42). Salvini krallık yıllarını **MÖ 825-810** olarak vermektedir (Salvini, 1976: 15).

⁵⁵⁶ Erzen, 1992: 28; Çilingiroğlu, 1994: 42 vd.

⁵⁵⁷ Urartularda yazıtlar birçok amaç için yazılmıştır. Amaçları açısından Urartu yazıtları; Zafer Yazıtları, Adak Yazıtları, Yapı Yazıtları, Kanal Yazıtları, Depo Yazıtları, Lanet Yazıtları olmak üzere altı bölüme ayrılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Payne, 2006: 4 vd.; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2015: 9-26.

⁵⁵⁸ Melikişvili, 1960: 14 vd.

⁵⁵⁹ Melikişvili, 1960: 4 vd.

⁵⁶⁰ Hulin, 1960: 205-207; Çilingiroğlu, 1994: 42 vd.; Payne, 2006: 281.

⁵⁶¹ Benedict, W. C. 1961: 359 vd.; Erzen, 1992: 29; Ceylan, 1994: 186; Çilingiroğlu, 1994: 42 vd.

⁵⁶² Tapınak hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çilingiroğlu, 1994: 43.

⁵⁶³ Belli, 1982: 155; Çilingiroğlu, 1994: 43; Sevin, 2011: 442.

⁵⁶⁴ Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 12; König, 1955-57: no. 9; Melikişvili, 1960: no. 9; Sayce, 1882: 377 vd.; Belck-Lehmann, 1893: 389 vd.; Sayce, 1893: 32; Sayce, 1894: 691 vd.; Sandalgian, 1900: no. 2, 45; Basmadjyan, 1903: 554 vd.; Belck-Messerschmidt, 1904: 2 vd.; Lehmann-Haupt, 1907: 64; Sandalgian, 1913: 393 vd.; Minorskii, 1917: 145 vd.; Goetze, 1930: 99 vd.; Ebeling, 1931: 225 vd.; Lehmann-Haupt, 1931: 148 vd.; Tseretheli, 1933: 1 vd.; Tseretheli, 1935: 85; Amin, 1952: 53 vd.; Tseretheli, 1953: 131 vd.; Benedict, W. C. 1961: 359 vd.; Edmonds, 1966: 159 vd.; Salvini, 1976-80: 568 vd.; Salvini, 1979:

Büyük kral, güçlü kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Ardini şehrine, tanrı Haldi'nin huzuruna geldikleri zaman, bir tapınak yaptırıldılar ve tanrı Haldi'ye bir stel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan(?), sundu, bakır ... lar sundu, bakır kaplar sundu, ... sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. (Bunları) Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi'ye verdi. 1.112 büyükbaş hayvan, 9.120 gönüllü(?) (getirilen) dişi keçi ve kuzu ve 12.480 büyük dişi keçiyi, kurban etti. Sarduri oğlu İşpuini, büyük kral, güçlü kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, tanrı Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldiği zaman, tanrı Haldi'nin kuvvetiyle bu tarla ... Bunlar Haldi kapısı önünde yola kondu. Ardini Şehri'nin Haldi kapısına sığır gönüllü(?) getirsinler. Bir şeyler satın aldıkları zaman, tanrı Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldikleri zaman, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldi'ye büyükbaş hayvan, kurban olarak sundular ve dediler ki: Her kim Haldi kapısından büyükbaş hayvan götürürse, o kişi kendi mahvını hiçe sayar. Her kim başka birininkini götürmeye kalkarsa ... (çalmış olanı) koparacak ... Eğer bir kimse Ardini Şehri'nde bulunursa ve biri başkasının büyükbaş hayvanı Haldi kapısından götürmeye kalktığını duyarsa (ve bunu saklarsa), tanrı Haldi, soyunu dünya üzerinden yok etsin. Her kim bu steli bu yerden sökerse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa ve “Gel, tahrip et!” derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Ardini Şehri'nin (bütün) tanrıları, soyunu yeryüzünden yok etsinler.

Yazıtta geçen “Ardini Şehri”nin Urartuca olduğu, kelimenin Asurcadaki karşılığının ise “Musaşir” olduğu bilinmektedir.

3.2.3.3. Menua/Minua (MÖ 810-786)

Kral Menua dönemi, Urartu Devleti'nin en parlak dönemlerinden biridir. Ülke doğu, kuzeydoğu, güneydoğu ve batı yönünde yapılan seferlerle en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bu sınırlar; batıda Fırat hattı, kuzeyde Aras Ovası, güneydoğuda Zagros Dağları, güneyde ise Yukarı Dicle'ye kadar ulaşmıştır⁵⁶⁵.

Kral Menua, 120 yazıt ile Urartu kralları arasında en çok yazıt bırakan kral olarak bilinmektedir. Menua dönemi askeri seferleri hakkındaki bilgileri kralın yazıtlarından öğrenmekteyiz. Tuşpa ile Kuzeybatı İran arasındaki askeri ticari yolları kontrol altında tutmak amacıyla inşa edilen Anzaf Kalesi'nde yer alan yazıt bu anlamda önemlidir⁵⁶⁶. Kral Menua'nın yaptığı ilk seferi anlatan yazıtta⁵⁶⁷:

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri Şehri'nde kusursuz bir şekilde kale yaptırdı.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman, Şatiru Ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Huradinaku Şehri'ni aldı, Gidimaru Şehri'ni aldı ve Şatiru Ülkesini de aldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı, Huradinaku Şehri'ni ve Gidamuru Şehri'ni ele geçirdi. Şatiru Ülkesi'ni ve Tarzu'anana Şehri'ni aldı. Buştü ülkesine ve Malmali Ülkesi'ne doğru ilerledi. Daha önce hiçbir kral Huradinaku Şehri'ni ele geçirmemişti, hiç kimse onu yağma edememişti. Tanrı Haldi onu İşpuini oğlu Minua'ya verdi. O, Huradinaku Şehri'ni ele geçirdi ve yerle bir etti.

Aynı yıl Alzi Ülkesi'nde ayaklanma oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı. İşpuini oğlu Minua için Qutume Şehri'ni yerle bir etti, Alzi Ülkesi'ni ele geçirdi ve Şaşnu Ülkesi'ni ele geçirdi.

⁵⁶⁵ Belli, 1982: 156; Ceylan, 1994: 189 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 55 vd.; Salvini, 2006a: 58 vd.

⁵⁶⁶ Burney, 1960: 179; Belli-Ceylan, 2000: 449 vd.; Belli-Ceylan, 2001: 385 vd.; Belli-Ceylan, 2002a: 275 vd.; Belli-Ceylan, 2003: 393 vd.; Belli-Ceylan, 2004: 29 vd.; Belli-Ceylan, 2005: 188.

⁵⁶⁷ Balkan, 1960: 133 vd.; Payne, 2006: 73 vd.

Qutume Şehri'nde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi.....Teiseba, tanrı Şivini (ve bütün) dünyanın tanrılarıEkilecek tarlalarbağlar.....Şuruli Ülkesi'nde..... Minua'nın... ifadeleri görülmektedir.

3.2.3.4. Argiştı I (MÖ 786-764)

Argiştı I dönemi Asur üzerine yapılan seferler ile dikkat çekmektedir. Bu seferlerin amacı daha çok Akdeniz ticaret yollarını Urartuluların hâkimiyetine geçirmektir. Kral bu amaçla saltanatının beşinci yılında çıktığı seferde birçok Asur yerleşme alanını Urartu topraklarına katmıştır. Aynı kralın saltanatının sekizinci yılında Asur karşısında başarılı olduğu bilinmektedir⁵⁶⁸.

Argiştı I dönemine ait olan önemli yazıtlardan biri “Horhor Yazıtları” ya da “Horhor Kroniği” olarak bilinen yazıttır. Horhor Yazıtları, Van Kalesi'nin güneybatısında Kral Argiştı I'in kaya mezarının üzerine ve çevresine yazılmış olup günümüze ulaşan en uzun Urartu yazıtı olma özelliğini taşımaktadır. Yazıtta kral Argiştı'nin kuzeye yaptığı seferler, bu seferlerde elde edilen topraklardaki inşa faaliyetleri ve Diauehi'ye yapılan sefer hakkında bilgiler bulunmaktadır. Yazıtta Diauehi seferi hakkında⁵⁶⁹:

“...Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivini'ye yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım...”. ifadeleri yer almaktadır.

Yazıtta kral Argiştı I'in kuzeydoğuya yaptığı seferler sonucunda alınan toprakların Erzurum ile Gökçeğöl arasındaki alanı kapsadığı da anlatılmaktadır⁵⁷⁰. Yazıtta sefer şöyle anlatılmaktadır⁵⁷¹:

⁵⁶⁸ Erzen, 1992: 30; Salvini, 1995b: 58 vd.

⁵⁶⁹ Schulz, 1840: no. 2; Mordtmann, 1872: no. 30; Sayce, 1882: no. 37; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 117 vd.; Salvini-Salvini, 1992: 9-23; Payne, 2006: 150.

⁵⁷⁰ Çilingiroğlu, 1983: 32 vd.; Zimansky, 1985: 58; Ceylan, 1994: 195; Salvini, 1995b: 68 vd.

⁵⁷¹ Schulz, 1840: no. 2; Mordtmann, 1872: no. 30; Sayce, 1882: no. 37; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 117 vd.; Salvini-Salvini, 1992: 9-23; Payne, 2006: 150.

Şeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biaini Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabaha Ülkeleri'ni ele geçirdim ...

Uzinabitarna Şehri'ne ve Büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. İğani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahi Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve krali şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. ...

Argiştı I, kuzey seferlerinin ardından yönünü batıya dönmüş, MÖ 783-782 yılları arasında Hati Ülkesi'ne sefere çıkmıştır⁵⁷². Bu sefer hakkında Horhor Yazıtı'nda şu ifadeler yer almaktadır⁵⁷³:

... Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hati Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niriba Ülkesi'nin vadisini(?) ele geçirdim, ... Ülkesi'nin tahkimatlı [Jurmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Krali şehir [Jadani'yi ele geçirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hati Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası(?) ... altındaki Piteira Şehri'ne, Mannua Ülkesi'ne ve Qa[Jani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar götürdüm. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 2.539 delikanlı, 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadın götürdüm, toplam 29.284 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm at, 17.962 büyükbaş hayvan ve ... küçükbaş hayvan

⁵⁷² Melikişvili, 1960: 127.

⁵⁷³ Schulz, 1840: no. 3; Mordtmann, 1872: no. 32; Sayce, 1882: no. 38; Guyard, 1883: 518-519; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 119-122; Sayce, 1893: 28; Payne, 2006: 157 vd.

sürüp çıkardım. Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. ...

MÖ 781 yılına gelindiğinde Argiştı I, Batı İran'da gerçekleşen bir ayaklanmayı bastırmak için harekete geçmiştir. Batı İran'da yaşayan Mana ve Barşua ülkeleri Asur ve Medlerin desteğiyle Urartu'ya karşı ayaklanmışlardır. Bu durum üzerine kral Argiştı I, Buştı, Şarara, Babilu ve Barşua ülkelerine sefer düzenlemiştir⁵⁷⁴. Horhor Yazıtı'nın III. sütünü bu seferle ilgilidir. Yazıtta⁵⁷⁵:

... Buştı Ülkesi'nin Şarara Şehri'ni ele geçirdim ... Babilu Şehri'nin ülkesine karşı ... Baruata Ülkesi'ne ve Barşua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Barşua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım ... 5(?)040 kişi (o) yıl(un esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm ... at, ... 9(?)87 büyükbaş hayvan ve 11 ... 5 ... küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. ...

Argiştı I döneminde ilk defa İskit-Kimmer adı Urartu kaynaklarında geçmektedir. Horhor Yazıtı'nın V. sütununda İskitlerden şöyle bahsedilmektedir⁵⁷⁶:

...Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm...

Yazıtta Urartulular, İskit ve Kimmerler üzerine yaptıkları seferlerde başarılı olmuş, ülkelerine dönerken kadın ve erkek esir getirmişlerdir.

3.2.3.5. Sarduri II (MÖ 764-735)

Argiştı I'in ardından Urartu tahtına Sarduri II geçmiştir. Sarduri II, babası Argiştı'nin bıraktığı güçlü krallığı devam ettirmek için batı ve kuzeybatıya seferler düzenlemiştir. Zira krallığın kuzey ve doğusu Argiştı I döneminde hâkimiyet altına alınmış, bu topraklardan gelebilecek saldırılar engellenmiştir. Sarduri'nin sefer yönünü

⁵⁷⁴ Levine, 1974: 106 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 71; Salvini, 1995b: 71 vd.

⁵⁷⁵ Schulz, 1840: no. 4; Mordtmann, 1872: no. 33; Sayce, 1882: no. 39; Guyard, 1883: 519; Sayce, 1888: 15 vd.; Sayce, 1890: 122-125; Sayce, 1893: 28; Payne, 2006: 159 vd.

⁵⁷⁶ Schulz, 1840: no. 6; Mordtmann, 1872: no. 35; Sayce, 1882: no. 43; Guyard, 1883: 520; Sayce, 1888: 19; Sayce, 1890: 129-132; Payne, 2006: 172.

batıya çevirmesinin sebebi, bu bölgelerde ülkesi için pazar yerlerine ulaşabilmektir. Bu seferlerden bahseden yazıt Malatya'ya 30 km uzaklıkta İzoli (Habibuşağı) Köyü yakınlarında yer alan Kömürhan/İzoli Yazıtı'dır. Yazıtta⁵⁷⁷:

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Melitea Ülkesi'nin kralını Şaha oğlu Hilaruada'yı yendi. Onu Argiştı oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiştı oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Fırat Irmağı durgundu(?). Oradan hiçbir kral karşıya geçmemişti. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Tumişki Şehri'nin önünde savaşçılarım arasında karşıya geçtim ve aynı gün ülkeye doğru ilerledim, Qala'ani Ülkesi'nin güneyinden geçtim. Melitea Şehri'nin kuzeyindeki Karnişi Dağları'na vardım. Zapşa Şehri'nin ötesindeki(?) Muşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Bir gün içinde 14 kale ve 80(?) şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım... ifadeleri yer almaktadır.

Sarduri II'nin batı seferlerinin bir başka sebebi olarak stratejik anlamda önemli olan Kuzey Suriye ve Anadolu arasındaki ticaret yollarını kontrol etme isteği gösterilebilir. Fırat Nehri'nin batısına düzenlenen sefer de bu amacı gerçekleştirmek içindir. Urartu Devleti'ni Akdeniz'e götüren bir adım olan Kumahalhi Seferi başarıya ulaşmış, Urartu Devleti ile Asur Devleti karşı karşıya gelmişlerdir. Kumahalhi Savaşı MÖ 753-752 yılları arasında gerçekleşmiş ve Urartuluların lehine sonuçlanmıştır. Sarduri II, Asur kralı Adad-Nirari'yi mağlup etmesini Van'da bulunan bir inşa yazıtında anlatmaktadır⁵⁷⁸.

⁵⁷⁷ König, 1955-57: no. 104; Melikişvili, 1960: no. 158; Mordtmann, 1872: no. 39; Sayce, 1882: no. 50; Sayce, 1888: 19; Sayce, 1893: 30; Sandalgian, 1900: no. 30; Kalaç, 1956: 349-354; Beran, 1957: 133-145; Salvini, 1986: 31-34, Başgelen, 2001: 25; Payne, 2006: 237 vd.

⁵⁷⁸ Melikişvili, 1960: 156; Erzen, 1992: 32; Ceylan, 1994: 201; Çilingiroğlu, 1994: 82; Salvini, 1995b: 78 vdd.

Kral, batı ve kuzeybatı seferlerinin ardından, kuzey ve doğu bölgelerinde isyan eden topluluklar üzerine gitmiştir. Yapılan bu seferlerin ayrıntısı Hazine Kapı ya da Analıkız Yazıtı olarak bilinen yazıtta anlatılmaktadır⁵⁷⁹.

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi’ni ele geçirdi. Argiști oğlu Sarduri’nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilü Ülkesi’ne karşı sefere çıktım, Babilü Ülkesi’ni ele geçirdim. Baruata Ülkesi’ne kadar ilerledim...”

Sarduri II, MÖ 746-744 yıllarında Kuzey Suriye’ye yeniden seferler düzenlemiş, Adıyaman yakınlarında olduğu düşünülen Kumahalhi⁵⁸⁰ üzerine yaptığı seferi başarıyla sonuçlandırmıştır⁵⁸¹. Asur’un üst üste aldığı yenilgiler sonucunda Anadolu’da bulunan Asur’un vasal devletleri Asur’a karşı Urartu ile ittifak anlaşmaları yapmıştır. Bu vasal devletlerden bazıları; Arami prensi Bit-Agusi, Malatya Kralı Sulumili, Maraş Kralı Tarhulara, Que (Kilikya) Kralı Urikki ve Kommagene Kralı Kuşaşpi’dir⁵⁸².

MÖ 745 yılına gelindiğinde Asur tahtında bir değişiklik görülmektedir. Bu tarihten sonra Asur tahtına Tiglathpileser III oturmuştur. Tahtı zorla ele geçirdiği bilinen kralın hedeflerinden birisi Urartuluların eline geçen Kuzey Suriye’deki Asur topraklarını geri almaktır. Bu amaçla bölgeye seferler düzenlemiştir⁵⁸³. Tiglathpileser III ile Urartu Krallığı, Arpad mevkiinde karşı karşıya gelmişlerdir. Günümüzde Şanlı Urfa yakınlarındaki Halfeti’nin kuzeyinde bulunan alanda karşılaşan iki ordu arasındaki savaşı Asur Devleti kazanmış, Asur ordusu Urartu başkenti olan Tuşpa’ya kadar ilerlemiştir⁵⁸⁴.

⁵⁷⁹ Schulz, 1840: no. 12; Mordtmann, 1872: no. 40; Sayce, 1882 no. 49; Sayce, 1888: 4; Sayce, 1893: 29; Sandalgian, 1900: no. 27; Tseretheli, 1928: no. A.; Sayce, 1929: no. 93; Payne, 2006: 208 vdd.

⁵⁸⁰ Kumahalhi ülkesinin, Asur kayıtlarında geçen Kummuhi ve geç dönem kayıtlarında görülen Kommagene ülkesi olma olasılığı yüksektir (Bkz. Diakonoff-Kashkai, 1981: 70).

⁵⁸¹ Melikişvili, 1960: 155; Çilingiroğlu, 1994: 84; Salvini, 1995b: 83 vd.

⁵⁸² Maxwell-Hyslop, 1959: 65.

⁵⁸³ Belli, 1982: 165; Çilingiroğlu, 1994: 84 vd.; Salvini, 1995b: 72 vd.

⁵⁸⁴ Lehmann-Haupt, 1910: 483; 1926: 334; Belli, 1982: 165; Erzen, 1992: 34; Salvini, 1995b: 84 vd.

3.2.3.6. Rusa I (MÖ 735-714)

Sarduri II'nin ardından Urartu tahtında oğlu Rusa I (MÖ 735-714) görülmektedir. Rusa I dönemi hakkındaki bilgiler, kralın ilk yıllarında daha az olsa da, üç yazıt ile günümüze ulaşmıştır. Bu yazıtlardan ikisi kuzeyde, Haldi ve Teişeba kalelerinin inşaları için dikilmiştir. Bahsi geçen kaleler, kuzeyden büyük bir tehlike olarak yaklaşan Kimmerler için bir önlem niteliğindedir. Diğer yazıt ise Uşnu Ovası'nda yer almaktadır⁵⁸⁵.

Urartu Kralı Rusa I, kuzeyde bir dizi seferler düzenlemiş, birçok bölgeyi Urartu topraklarına dâhil etmiştir. Seferlerde Gökçeğöl'ün (Sevan) batısında ve güneyinde yer alan Arahu(ni), Lueru(ni), Arkiki(ni) ülkeleri ele geçirilerek kralları esir alınmıştır. Gurkumeli, Şanatua, Teriuşia, Rişua, ()zua, Aria, Zama, İrkima, Ela, Erieltua, Aidamaniv, Guria, Alzira, Pirua, Şila, Uidua, Ateza, Eria ile Azemerum gibi bölgeler ise Urartu sınırlarına katılan topraklardır⁵⁸⁶. Kuzey seferlerinden sonra kral yönünü güneye çevirmiştir. Urartu için önemli olan Musaşir bu dönemde Urartu topraklarına katılmış, bu olay Topzava'da tespit edilen çift dilli olarak yazılmış olan kitabede anlatılmıştır⁵⁸⁷.

Urartu tahtında Rusa I bulunurken Asur tahtında değişiklikler olmuştur. Tiglat-Pleser III'ün yerine Salmanassar V geçmiştir. Fakat tarihler MÖ 721'i gösterdiğinde Sargon II Asur tahtını zorla ele geçirmiştir. Sargon Asur devletini toparlamış, Kuzey Suriye'de isyan eden Hamath, Arzad, Damascus ve Samaria bölgelerine başarılı seferler düzenlemiştir. Urartu-Kimmer mücadelesinin Kimmer lehine sonuçlandığını öğrenen Sargon, MÖ 714 yılında Urartu üzerine sefere çıkmıştır. Bu sefer, tarihte bilinen adıyla "Sargonun Sekizinci Seferi"dir⁵⁸⁸.

Sargon II bu seferde Urartu'yu mağlup etmiş, seferin ardından Uratulular için önemli olan kutsal şehir Musaşir'i ele geçirmiştir. Bu yenilginin ardından Urartu Kralı Rusa'nın tahttan indiği bilinmektedir. Rusa'nın tahtı bırakma şekli için üç öneri vardır

⁵⁸⁵ Melikişvili, 1960: 266.

⁵⁸⁶ Melikişvili, 1960: 266; Ceylan, N. 2015a: 133.

⁵⁸⁷ Melikişvili, 1960: 266; Ceylan, 1994: 206; Çilingiroğlu, 1994: 93; Salvini, 1995b: 89 vd.

⁵⁸⁸ Rigg, 1942: 130 vd.; Wright, 1943: 173 vd.; Çilingiroğlu, 1976-77: 235 vd.; Levine, 1977: 135 vd.; Mayer, 1983: 65 vd.; Çilingiroğlu, 1984: 1 vd.; Deller, 1984: 97 vd.; Salvini, 1984: 55 vd.; Muscarella, 1986: 465 vd.; Salvini, 2006b: 459 vd.

ki bunlardan ilki, Rusa'nın tahtı kendi isteği ile bırakmış olmasıdır. İkinci iddia, kralın ölmüş olduğu, son iddia ise Sargon'un ifadesiyle Urartu Kralının intihar ettiği⁵⁸⁹.

3.2.3.7. Arğişti II (MÖ 714-685)

MÖ 714-685 yılları arasında Urartu Devleti'nin başında Arğişti II görölmektedir. Bu döneme ait bilgiler yoğunlukla imar faaliyetleri hakkında kaydedilen inşa yazıtlarıdır⁵⁹⁰. Bu dönemin en önemli olayı Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer akınlarının yıkıcı etkisidir. Arğişti II bu akınların karşısında yenilgiye uğramıştır⁵⁹¹.

Arğişti II'nin ardından Urartu tahtına oğlu Rusa II geçmiştir. MÖ 685-645 yılları arasında hüküm süren kral, Urartu Devleti'nin toparlanma sürecine girmesini sağlamıştır. Dönemin önemli tehlikelerinden biri olan Kimmer akınlarına karşı Rusa II akıllıca bir siyaset uygulayarak Kimmerlerle anlaşma yoluna gitmiştir. Geçici bir süreliğine de olsa Kimmer tehlikesinin ortadan kalkması, Asur'u tedirgin etmeye yetmiştir⁵⁹².

Rusa II'nin ardından Urartu tahtında Sarduri III görölmektedir. Kral, döneminin en büyük tehlikesi olan Asur ile anlaşmak için Asur Kralı Asurbanipal'e MÖ 640 yılında elçiler göndererek Asur hâkimiyetini tanımıştır⁵⁹³.

Urartu Devleti hakkındaki son bilgilerin kaynağı Babil Kronikleri'dir (MÖ 609). Kroniklerde, İskitlerin Urartu topraklarına kadar ilerledikleri yazılmıştır⁵⁹⁴. Bu bilgiyi yapılan Çavuştepe Kazıları da destekler niteliktedir. Kazılarda yangın tabakalarında İskit ok uçlarının bulunmasının yanında, ele geçen bulgular Çavuştepe'nin İskitler tarafından yakıldığı göstermektedir⁵⁹⁵.

Urartu Devleti'nin kuzey yayılım bölgesine yapılan askeri seferler, İşpiuni ve Menua döneminde başlamıştır. Urartu Devleti, bu dönemde güneyinde yer alan güçlü Asur İmparatorluğu ile savaşmak istemediği için genişleme siyasetini diğer yönlerde doğru uygulamıştır. Bu yayılımın bir parçası olan kuzey seferleri ile ilgili yazılı

⁵⁸⁹ Luckenbill, 1926-27: 10.

⁵⁹⁰ Melikişvili, 1960: 275.

⁵⁹¹ Belli, 1982: 171; Erzen, 1992: 38; Çilingiroğlu, 1994: 100; Salvini, 1995b: 95 vd.

⁵⁹² Tarhan, 1972: 113; Durmuş, 2008a: 34.

⁵⁹³ Tarhan, 1972: 183.

⁵⁹⁴ Erzen, 1992: 40 vd.; Ceylan, 1994: 214; Salvini, 1995b: 128 vd.

⁵⁹⁵ Erzen, 1978: 54 vd.

kaynaklar genellikle Urartululara aittir. Urartu'nun kuzeye yaptığı seferleri anlatan yazıtlar arasında Pirabat⁵⁹⁶, Zivin/Süngütaş, Delibaba, Yazılıtaş ve Pasinler yazıtları sayılabilir. Urartu Devleti'nin kuzeybatı seferlerini anlatan yazılı kaynaklar ise Surp Pogos, Anzavurtepe, Horhor, Analıkız, Kasımoğlu, Körzüt, Eleşkirt-Toprakkale, Tsolakert/Taşburun, Kanlıca, Lcasen, Sarıkamış, Elar, Guliçan, Adıaman-Atamhan-Kra, Tsonavak, Zağalu, Tsonivar, Taşköprü, Kamo-Livar-Bayazıt, Yoncalı ve Prizma yazıtlarıdır⁵⁹⁷.

Urartuluların kuzeyde ulaştıkları son nokta yazılı ve arkeolojik verilere göre kuzeybatıda Erzincan, kuzeyde Çıldır Gölü Havzası, kuzeydoğuda ise Gökçe Göl'ün kuzeybatısında bulunan Lcasen'dir. Erzincan Altın-tepe, Taşköprü ve Lcasen Kaleleri bu sınırın arkeolojik kanıtları niteliğindedir⁵⁹⁸.

Kuzeydoğuya yapılan seferlerden sonra Aras Nehri'nin verimli vadisine yerleşmek isteyen Urartu burada Arnavir Blur (Argıştihinili), Arinberd (Erebuni) ve Karmir Blur⁵⁹⁹ (Teişebai URU) isimlerinde üç büyük krali kent kurmuştur. Urartu yazıtları Gürcistan sınırına kadar ulaşmaktadır. Fakat Urartu yerel merkezlerinin en kuzey yerleşmesi Aras Nehri vadisindeki Pasinler ve Yoğunhasan⁶⁰⁰'dir. Urartu kuzey yayılımı coğrafi şartlardan dolayı da sınırlı kalmıştır. Zira bu bölgede doğu-batı doğrultulu uzanan Doğu Karadeniz Dağları ve Küçük Kafkas sıradağları bulunmaktadır. Coğrafyadan ve iklimden kaynaklı sıkıntıların ordunun lojistik ihtiyacının karşılanmasını bir kat daha zorlaştırmaktadır. Özellikle dağ geçitlerinin tutulmasıyla ordunun zor durumda kaldığı düşünülmektedir⁶⁰¹.

3.2.3.8. Urartu Kültür ve Medeniyeti

Siyasi tarihinden söz edilen Urartu Devleti'nin, bölgede Urartu mevcudiyeti tartışmalarında yardımcı olabileceği düşüncesiyle kültür ve medeniyetiyle ilgili bilgilerin de verilmesinin uygun olacağı düşüncesindeyiz.

⁵⁹⁶ Geniş bilgi için bkz: Payne-Ceylan, 2003: 191 vdd.

⁵⁹⁷ Pınarcık, 2012: 465 vd.

⁵⁹⁸ Pınarcık, 2012: 466.

⁵⁹⁹ Piotrovskii, 1950: 1 vdd.; Melikişvili, 1960: 283; Kleiss-Hauptmann, 1976: 25 vd.

⁶⁰⁰ Belli-Ceylan, 2002b: 121 vd.; Ceylan, 2008a: 115.

⁶⁰¹ Pınarcık, 2012: 466.

Van merkezli olup geniş bir alanda hüküm süren Urartulular, merkeziyetçi yapılarını merkezden atanan valiler aracılığıyla ulaştıkları her coğrafyada sistematik bir şekilde uygulamışlardır. Toplanan haraç ve vergiler, çeşitli ham maddeler, madenler, kıymetli taşlar ve ticaret kervanlarının merkeze güvenli bir şekilde ulaşması için sistemli bir yol şebekesi kurmuşlardır. Büyük çoğunluğu başkent Tuşpa'ya ulaşan bu yollar üzerinde lojistik ikmal ve güvenlik için kaleler ve gözetleme kuleleri yaptırmışlardır. Ortalama 4-5m genişliğe sahip olan bu yol ağının büyük bir bölümü günümüz karayollarının temelini oluşturmuştur.

Urartuluların yaşadıkları toprakların coğrafi şartlarına göre şekillenen mimari yapısının çeşitlilik gösterdiği bilinmektedir. Urartu mimarisi genel olarak sivil, askeri ve dini mimari olarak üç bölümde incelenmektedir. Askeri mimari yapıları içerisinde en büyük kısmı şüphesiz kaleler ve saraylar teşkil etmektedir. Krali kentlerde inşa edilen büyük kaleler, saraylar genellikle kralların ve ailelerinin yaşam alanı olmasının yanında birer yönetim merkezi olma özelliğini de bünyesinde barındırmaktadır. Sivil mimarinin önde gelen yapıları halkın yaşadığı evler olup tapınaklar ve açık hava kült alanları ise dini mimarinin temsilcisi olarak görülmektedir.

Tarım ve hayvancılığın ana omurgasını oluşturduğu Urartu ekonomisi, yayılım alanının genişliğinden dolayı çeşitlilik göstermektedir. Büyük bölümü yüksek yaylalar ve dağlık alanlarda yaşayan Urartu halkının hayvancılıkla geçimini sağladığı bölgedeki yazıtlarda geçen büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayılarından da görülmektedir. Urartu Devleti sefer yaptığı yerlerden aldığı ganimetleri ya da tanrılarına kurban ettikleri büyük ve küçükbaş hayvan sayılarını kaydetmiştir. Özellikle at yetiştiriciliğinde mahir olan Urartuluların, dönemin savaş aleti olan atları sebebiyle beylikler döneminden itibaren Asur'un dikkatini çektiği bilinmektedir. Tarımın yoğunluğu arkeolojik bulgularla desteklenmektedir. Şarap, zeytinyağı gibi sıvıların ve arpa, buğday gibi tahıl ürünlerinin depolanması amacıyla yapılan pithosların varlığı, tüketim fazlası ürünün varlığını göstermektedir.

Tarımın verimini artırmak için gerekli olan su ihtiyacı baraj, gölet ve sulama kanalları yardımıyla sağlanmıştır. Bu sulama sisteminin inşasında madenin kullanımı ayrıca ustalık gerektiren bir teknolojinin ürünüdür. Urartu Devleti'nin inşa ettiği birçok sulama sistemi günümüzde halen kullanılmaktadır. Örneğin Van yakınlarında yer alan

Şamran/Semiramis Kanalı, Rusa Barajı gibi yapılar belirli dönemlerde yapılan tadilatlarla günümüze kadar gelmiştir. Doğu Anadolu'da birçok baraj Urartu Devleti'nin temel attığı sistemin devamı niteliğindedir. Urartulular yaptırdıkları baraj, gölet ve sulama kanallarına inşa yazıtları koymuş, bu yazıtlarda yapılara zarar verenlerin Urartu tanrıları tarafından cezalandırılacakları ifade edilmiştir.

Urartuların yaptığı tüm imar faaliyetlerinin tanrı Haldi adına yapıldığı bilinmektedir. Urartu panteonunun baş tanrısı olan tanrı Haldi, aynı zamanda savaş tanrısıdır. Panteonun diğer bir önemli tanrısı ise güneş tanrısı olan Şivini'dir. Rüzgâr tanrısı olan Teişeba ise Urartu panteonunun üçüncü büyük tanrısı olarak bilinmektedir. Urartu panteonunun diğer tanrı ve tanrıçaları ve onlara adanan adakların sayıları Meher Kapı açık hava kült merkezinde liste halinde yazılmıştır. Urartulular yaptırdıkları tapınakları tanrı Haldi adına inşa ettirdiklerini genellikle tapınak duvarlarında yer alan inşa yazıtlarında belirtmektedirler.

Urartulular ölülerini yakarak ya da yakmadan gömü şeklinde defnetmişlerdir. Krali mezarlıklar olarak bilinen kaya mezarları genellikle sarp, ulaşılması zor olan kayalıklara yapılmıştır. Bunun sebebi kralların yanına konulan ölü hediyelerinin yağmalanmasını engellemektir. Urartu ölü gömme şekillerinden bir diğeri yakılan cesedin küllerinin dipleri sivri olan küplere konularak toprağa gömülmesidir. Urartulularda yakma işleminin bir statü göstergesi mi olduğu, sadece soylu kişilerin mi yakıldığı, halkın bu şekilde gömülüp gömülmediği hala netlik kazanmamıştır. Oda mezarların yanında, basit toprak mezarlar da özellikle halkın kullandığı ölü gömme şekillerindedir. Ölü gömme geleneklerinden olan ölü yemeği, Urartululardan bu yana devam eden bir gelenek olduğu görülmektedir. Urartu mezarlarında çanak çömlekler içerisinde tespit edilen yiyecekler ve adak levhaları üzerine resmedilen yemek sahneleri Urartuluların ölen kişi için bir ziyafet verdiğini göstermektedir.

Urartu keramiği, saray keramiği ve halkın kullandığı çanak çömlekler olarak iki ana bölümde incelenmektedir. Bianili keramiği olarak bilinen saray keramiği, genellikle parlak kırmızı, açkılı, astarlı, iyi pişmiş, kalitelidir. Halkın kullandığı keramik ise daha az işçilikli, kaba ve astarsızdır.

Urartu dil ve yazısı incelendiğinde ilk dikkat çeken nokta Hurri diline olan benzerliği olmuştur. Öyleki Urartu dilinin incelendiği ilk yıllarda bu dilin Hurri dilinin

devamı yâda Hurricenin bir lehçesi olduğu düşünülmüştür. İlerleyen yıllardaki çalışmalarla Urartucanın, Hurrice ile aynı dil grubu, yani Ural-Altay dil grubuna ait olduğu fakat ayrı bir dil olduğu ortaya çıkmıştır.

3.2.3.8.1. Mimari

Urartuların yönetim sisteminde ele geçirilen topraklara merkezden gönderilen valilerin atandığı görülmektedir. Bu valilere EN-NAM adı verilmekte olup ülke topraklarının siyasi ve ekonomik olarak kontrol altında tutulması amaçlanmıştır. Eyaletlerde savunma ve idari amaçlı kaleler inşa edilmiştir⁶⁰².

Urartu yerleşim alanları olan kentler, genellikle bir ovanın ortasında, ya da geçit noktalarında yer alan tek parça kayalıklar üzerine kurulmuş olan korunaklı sarayların etrafına yer alan halkın yaşadığı alanlardan oluşmaktadır. Saraylar inşa edilmeden önce drenaj kanallarının açılması, kayalığın yontulması gibi alt yapı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Tapınak, depo, mutfak, ahır gibi alanlar planlanarak belli bir düzen içerisinde inşa edilmiştir. Kentler, kral ve henadanın yaşam alanları olarak görüldüğü için kaya mezarları da yapının bir bölümü olarak inşa edilmiştir. Kentlerin su ihtiyacını karşılamak amacıyla kilometrelerce uzunluğunda sulama kanalları inşa edilmiştir. Kentler, vergi, ganimet, haraç gibi gelirlerin merkeze kolayca ulaşması için yol ağına uygun olarak yerleştirilmiştir. Kentler, tarımsal alan ve su potansiyeli gözönünde bulundurularak konumlandırılmıştır⁶⁰³.

Buldukları coğrafi şartların da etkisiyle tarım ve hayvancılık ile geçinen Urartu Devleti, fethettiği topraklara sulama kanalları, kaleler ve dini yapılar inşa ederek imara açmıştır. Urartu Devleti'nde mimari, sivil ve askeri mimari olarak ikiye ayrılmaktadır. Urartu askeri mimarisinin en önemli göstergesi kalelerdir. Urartu kalelerinin belirli bir ölçüsü yoktur. Buna sebep olarak coğrafi şartlara göre yapılması ve kullanım amaçlarına göre şekillenmesi gösterilebilir. Zira bu kaleler sadece askeri amaçla değil, bölge halkının sığınacağı barınak, asker ve yöneticilerin evi ya da Urartu Devleti'nin gücünü yansıtan idari bir merkez olarak da kullanılmıştır. Ayrıca savunma kalelerinin, ulaşım yollarını kontrol etmek, sulama kanallarının güvenliğini sağlamak, gözetleme ve haberleşme gibi amaçlarla da inşa edildiği bilinmektedir. Kaleler tüm bu

⁶⁰² Salvini, 2006a: 134; Zimansky, 1995: 1140; Salvini, 2006a: 24.

⁶⁰³ Tarhan, 2000: 191 vdd.; Sağlamtimur, 2001; Ayman, 2013: 79 vd.

koruma amaçlarının dışında saygı duyulan ve itaat edilen tanrısal ve siyasi gücün simgesini temsil etmektedirler. Bu gücün dışı vurumu olarak, mimari anıtların köşe ve yüzeylerine yazdırılan, boyun eğdirme ve kalıcı egemenlik kurma isteğini anlatan kitabeler görülmektedir⁶⁰⁴.

Kalelerde kullanılan malzemeler genel olarak yakın çevrede bulunan malzemeler olup tercih edilen taşlar arasında bazalt, andezit ve kalker görülmektedir. Ahşap malzemenin hatıl olarak kullanıldığı bilinmektedir. Kale yapım tekniklerinde erken dönemlerden itibaren gelişim gözlenmektedir. Mimarinin estetik anlayışının değiştiği Menua döneminde, taş bloklar özenle işlenmiştir⁶⁰⁵.

Kalelerin su ihtiyaçları, kaleden su kaynaklarına inen kaya basamaklı su tünelleriyle sağlanmaktadır. Kaleler genellikle bulunduğu çevreye hakim bir tepede yer almaktadır. Fakat bazı kaleler önemli yolların kontrolü, zengin maden yataklarının güvenliği amacıyla alçak yerlerde inşa edilmiştir. Bu kalelere en iyi örneklerden biri Van, Aşağı Anzaf Kalesi'dir⁶⁰⁶.

Çavuştepe, Anzaf, Aznavurtepe ve Ayanis kalelerinde kerpiç duvar yapısı görülmektedir. Ayanis Kalesi'nin güney surunda taş temeller üzerine yaklaşık olarak 2,5 m yüksekliğinde kerpiç duvar yer almaktadır. Taş duvarla kerpiç yapının birleşiminde yassı taş plakaların varlığı dikkat çekmektedir⁶⁰⁷. Kerpiç yapılar sadece dış duvarlarda değil aynı zamanda iç mekânlarda da kullanılmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesinin depo odaları kerpiç duvarlı ve beyaz badanalıdır⁶⁰⁸.

Tuşpa merkez kalesi olan Van Kalesi'nin sur duvarları genellikle belirli bir ölçüsü olmayan taş bloklardan inşa edilmiştir. Kiklopik yöntemle yapılan sur duvarlarında taş blokların araları küçük taşlarla doldurulmuştur⁶⁰⁹. Van Kalesi'nin kuzeyinde yer alan Van Kalesi Höyüğü⁶¹⁰ kazılarında tabanı saltaşı levhalarla kaplı olan

⁶⁰⁴ Çilingiroğlu, 1983: 28 vd.; Tarhan, 2000: 191 vd.; Salvini, 2006a: 135; Batmaz, 2011: 278.

⁶⁰⁵ Urartu mimarisinde kullanılan malzeme ve teknik için daha fazla bilgi için bkz. Ancın, 2011: 22 vd.; Baş, 2016a: 54.

⁶⁰⁶ Belli, 1992a: 13 vd.; Belli, 1992b: 441 vd.; Belli, 1993a: 2 vd.; Belli-Ceylan, 2000: 449 vd.; Belli-Ceylan, 2001: 385 vd.; Belli-Ceylan, 2002a: 275 vd.; Belli-Ceylan, 2003: 393 vd.; Belli-Ceylan, 2004: 29 vd.; Belli-Ceylan, 2005b: 189 vd.

⁶⁰⁷ Çilingiroğlu, 2001: 37 vd.

⁶⁰⁸ Belli-Ceylan, 2004: 32; Duyar, 2007: 15.

⁶⁰⁹ Çilingiroğlu, 1982: 194.

⁶¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Konyar-Ayman ve diğ., 2013: 127-136; Konyar-Avcı ve diğ., 2014: 358-370; Konyar-Avcı, 2015: 265-286; Konyar-Avcı ve diğ., 2016: 573-590.

muhtemelen sundurmalı avluya ait olan bir taban tespit edilmiştir. Diğer alanlar sıkıştırılmış topraktan oluşan tabanlara sahiptir. Bu döşeme günümüz mimarisinde de kullanılmaktadır⁶¹¹.

Günümüze en iyi durumda ulaşan kalelerden birisi Çavuştepe'dir. Sarduri II tarafından yaptırılan kalenin çevre sur duvarları kesme taş ve kerpiçten yapılmıştır. *Sardurihinili* adı verilen, 1961 yılından itibaren kazı yapılan kalenin, Aşağı ve Yukarı kaleleri ortada bulunan bir kapı ile birleşmektedir. Yalçın kayalıklar üzerine inşa edilmiş olan kale iki katlıdır. İlk katta mutfaklar, kilerler, depolar ve tuvaletler bulunurken sağlam payandelere oturtulmuş olan ikinci katta kabul salonu ve harem daireleri yer almaktadır. Kalede tapınak alanında kare planlı bir cellanın da varlığıyla, T. Özgüç'ün tanımlamasıyla "tapınak-saray"dır. Kalenin aşağı şehri yani eteklerinde herhangi bir iskan yoktur. Kale, dini, idari ve ekonomik amaçlarla yaptırılmıştır⁶¹².

Urartu mimarisini yansıtan bir başka eser olan Ayanis Kalesi, Arğişti oğlu Rusa tarafından MÖ 645-643 yılları arasında yaptırılmıştır. Kale saray, depo ve mahzenlere sahip olan idari bir merkezdir. Depo alanlarında çok sayıda pithos tespit edilmiştir. Bu küplerin büyüklüğü sebebiyle burada imal edilerek yerleştirildiği düşünülmektedir. Taş temelli kerpiç duvarlı yapının kazı çalışmalarında tespit edilen ahşap hatıllar ve ahşap taban döşemesi yapının iki katlı olabileceği fikrini akıllara getirmektedir⁶¹³.

Urartuluların ikinci başkenti olan Toprakkale, Zimzim kayalıkları üzerine kurulmuştur. Kalede tanrı Haldiye yaptırılmış olan bir tapınak, saray ve su sarnıcı tespit edilmiştir. Rusa II tarafından yaptırılan kaleye *Rusahinili* adı verilmiştir⁶¹⁴.

Erek ve Varak Dağlarına yaslanmış olan Yoncatepe, zengin otlaklara ve su kaynaklarına sahip olan Erek Yaylası yolunu kontrol altında tutmak amacıyla yaptırılmıştır. Basık bir tepe görüntüsü veren Yoncatepe'nin en yüksek kesiminde kale, kuzeydoğu eteklerinde yeleşme alanı ve kuzey eteğinde ise nekropol yer almaktadır⁶¹⁵. Kale kuzeydoğusunda bulunan nekropol alanıyla iç içedir. Taş temelli kerpiç duvarlı olan kalenin büyük bir yangın geçirdiği tuğlalaşmış olan kerpiç duvarlarından

⁶¹¹ Tarhan-Sevin, 1991:429.

⁶¹² Özgüç, 1969: 80; Erzen, 1978: 7; Tarhan, 2005: 126; Payne, 2006: 253; Tanrıverdi, 2012: 31; Çavuşoğlu-Gökçe ve diğ., 2016: 357-378; Sivi, 2018: 23.

⁶¹³ Stone-Zimansky, 2001: 358; Çilingiroğlu, 1998: 229; Solmaz, 2011: 80; Tanrıverdi, 2012: 27.

⁶¹⁴ Erzen, 1976-77: 59; Çilingiroğlu, 1998: 232; Yücel, 2010: 23; Genç, 2015: 108.

⁶¹⁵ Belli, 2011b: 447.

anlaşılmaktadır. Kalenin avlusu sal taşlarla döşenmiş, duvar diplerine kerpiç sedirler inşa edilmiştir⁶¹⁶.

Urartu sivil mimarisinin en iyi temsilcisi bölgede yaşayan halkın evleridir. Evler, basit moloz taş temelli, sıkıştırılmış kil tabanlıdır. Temelin üzerinde küçük taşların çamur sıvayla örülmesiyle oluşturulan duvarları olan evlerin tavanları ahşap malzemenin üstünün çamurla sıvanmasıyla oluşturulmuştur. Genellikle iki odadan müteşekkil olan evlerin, birbirine bitişik olarak yapılmıştır⁶¹⁷.

3.2.3.8.2. Keramik

Geniş bir coğrafyada yaşamış olan Urartuluların keramiğini şekil ve form açısından keskin bir şekilde tanımlamak oldukça güçtür. Keramik, saray ve halk keramiği olarak ikiye ayrılmaktadır. Urartu dönemi keramiği önceleri küçük çaplı bölgesel atölyelerde yapılıyorken, devletin merkezileşmesi ve güçlenmesiyle birlikte keramik, belirli kurallara göre üretilen, hızlı turnetlerde yapılan, Urartu'nun sosyal sınıflarını da yansıtan bir standarda bürünmüştür⁶¹⁸.

“Biainili” olarak adlandırılan saray keramiği, parlak kırmızı ve cilalıdır. Saray keramiğinde sıkça görülen formlar arasında, yuvarlak veya yonca ağızlı, halka tipi küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar ile yüksek ayaklı kadehler sayılabilir. Halk keramiği aynı teknikte yapılmakla birlikte daha sade, basit ve devetüyü ya da pembe renklidir. Bir başka form çeşidi ise ürünlerin depolanması amacıyla yapılan büyük çaplı pithoslardır. Büyük ve kalın ağızlı olan pithosların üzerinde aldığı kapasite ölçüleri yazılmıştır⁶¹⁹.

Urartu keramiği, merkezden uzaklaştıkça keramik yapılan bölgenin toprak özellikleri ve atölyelerin teknik durumları sebebiyle farklılık göstermektedir. MÖ 1. binin ilk yarısında Urartu keramikleri, başkent Tuşpa ve çevresinde kırmızı ve cilalı olarak üretilmiştir. Fakat Van Gölü'nün doğusu ve Urmiye Gölü civarında üretilen

⁶¹⁶ Belli-Konyar, 2003: 65 vd.; Belli, 2004a: 45 vd.; Kızmaz, 2014: 87.

⁶¹⁷ Tarhan-Sevin, 1976-77: 296; Erdoğan, 2007: 23; Belli, 2011b: 447.

⁶¹⁸ Konyar, 2004: 120 vd.

⁶¹⁹ Salvini, 1995b: 140 vdd.; Zimansky, 1995: 1143 vd.; Sevin, 2005: 104 vd.

Urartu keramikleri ise gri renklidir. Ayrıca Urartu'nun kuzey bölgelerine gidildikçe keramiklerin gri renkli, devetüyü renginde veya pembemsi olduğu görülmektedir⁶²⁰.

3.2.3.8.3. Madencilik

Urartu Devleti hem Anadolu'nun hem de Yakındoğu'nun madenci toplumlarından. Bu durumun en önemli kanıtı arkeolojik kazılardan çıkan Urartu madeni eserleridir. Erken Demir Çağı'ndan itibaren demirden mamül alet, silah ve takılar, Urartu Devleti'nin beylikler döneminden itibaren madeni işlemede mahir olduğunu göstermektedir. Demir alet ve takıların benzerleri Transkafkasya ve Batı İran'da da görülmekle birlikte, Doğu Anadolu'ya oranla daha az miktardadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan birçok altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun maden yatakları, Urartu Devleti tarafından işletilmiştir. Maden endüstrisindeki başarıları kalelerin imarı, silah yapımı, kült eşyaları, adak levhaları, mücevher yapımı gibi birçok alanda görülen Urartulular, bu sayede hem birçok rakibi üzerinde üstünlük kurabilmiş hem de maden yönünden zayıf olan Asur Devleti ile madeni eşya ticareti yapmıştır⁶²¹.

Urartu Devleti maden ihtiyacını üç bölgeden sağlanmaktaydı. Bu bölgeler ve çıkarılan madenler⁶²²:

1. **Siirt-Bitlis-Van-Hakkâri:** Arsenik, altın, gümüş, bakır, gümüşlü kurşun ve demir gibi madenler elde edilmekteydi.
2. **Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli:** Altın, gümüş, kurşun, gümüşlü kurşun, bakır ve demir yataklarının varlığı bilinmektedir.
3. **Erzincan-Erzurum-Artvin-Bayburt-Gümüşhane-Kağızman:** Gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri açısından zengin bölgedir.

Urartulular, Doğu Anadolu coğrafyasında bulunan maden yataklarının işletilmesinde önemli merkezlerden ya vergi almışlar ya da bu bölgeleri alarak yeni merkezler kurmuşlardır. Kuzeydoğu Anadolu ve Transkafkasya, Urartu Devleti'nin maden işlemeciliği için hammadde gereksinimini karşıladığı bölgelerdendir. Bahsi

⁶²⁰ Urartu keramiği hakkında geniş bilgi için bkz. Kutlu, 1969: 279-298; Tarhan-Sevin, 1976-77: 273-304; Sevin, 1976-1977: 227-233; Taşyürek, 1977: 175-180.

⁶²¹ Zimansky, 1995: 1136; Sevin, 2003: 230; Tarhan, Ç.M., 2009: 11; Üngör, 2016a: 957. Urartu maden işlemeciliği hakkında daha geniş bilgi için bkz. Merhav, 1991; Morkoç, 2017.

⁶²² Belli, 1985: 372; Slattery, 1987: 17-30; Belli, 1991: 44 vd.; Belli, 2000b: 372 vd.; Sevin, 2003: 230; Ceylan, 2008a: 33 vd.; Baş, 2016b: 109; Üngör, 2016a: 957.

geçen coğrafya, Urartu Devleti'nin batıya doğru yaptığı her faaliyette karşısına çıkan Asur tehdidinden uzakta olmasından dolayı önemlidir. Kuzeydoğu Anadolu'da Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Artvin ve Kağızman kuşağının devamı niteliğinde olan Ermenistan'daki Pambak-Zangezur⁶²³ hattı gümüş, bakır, altın ve demir rezervi açısından önemli merkezlerdendir. Bu kaynaklar MS 19. yy'a kadar para ekonomisi ve savaş sanayisi için kullanılmıştır. Bakır rezerviyle bilinen Artvin Murgul, günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir⁶²⁴.

Urartuluların madenciliği hakkında bilgi edinmemizi sağlayan arkeolojik kazılar sonucunda at koşum takımları, silahlar ve metal objeler tespit edilmiştir. Van Gölü Havzası'nda yer alan Karagündüz⁶²⁵ ve Ernis⁶²⁶,te Erken Demir Çağ'a ait olan mezarlarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda çok sayıda demir ziynet eşyası ve tören amaçlı yapılan silah ele geçirilmiştir. Dövme ve dökme tekniği kullanılarak yapılan eserler arasında, altın ve gümüş ziynet eşyaları, tunç kemerler, insan ve hayvan heykelcikleri, metal araba aksamları, at koşum takımları, kalkanlar, zırhlar, mızraklar, hançerler, kılıç ve ok uçları, tahtlar, fibulalar, boğa başlı kazanlar, miğferler ve şamdanlar vb. eserler Urartu maden işçiliğinin kalitesini yansıtmaları açısından oldukça önemlidir⁶²⁷.

MÖ 2. binyılda Doğu Anadolu'da hayvancılığın ön planda olduğu Urartuda, MÖ 830 yılından itibaren yapılan sulama sistemleriyle birlikte tarımın ön plana çıktığı görülmektedir. Urartu imar faaliyetlerinden olan sulama sistemleri, maden teknolojisinin kullanıldığı alanlardandır. Urartu döneminde başkentin bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi "Barajlar Bölgesi" olarak görülmektedir. Urartuluların inşa ettiği baraj, gölet ve sulama kanallarının bir bölümü, dönem dönem tadilat görmüş, günümüze kadar kesintisiz faaliyet göstererek ulaşmıştır⁶²⁸.

⁶²³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Meliksetian-Pernicka ve diğ., 2003, 602.

⁶²⁴ König, 1955: no 23, 24, 103; Melikişvili, 1960: no 36; Tarhan, Ç.M., 2009: 26 vd.; Üngör, 2016a: 957.

⁶²⁵ Sevin-Kavaklı, 1996: 1 vdd.; Karagöz, 2002: 2 vd.; Belli-Konyar, 2003; 60 vd; Sevin, 2011: 450 vd.; Kızmaz, 2014: 70 vd.

⁶²⁶ Erzen, 1964: 570 vd.; Belli, 2000c: 175 vd.; Belli-Konyar, 2003; 35 vd.

⁶²⁷ Belli, 1985: 378; Belli, 1987: 89 vdd.; Sevin, 1987: 111-132; Belli, 1993b: 255 vd.; Biber, 2005: 163 vd.; Baş, 2008: 13 vd.; Demircan, 2009: 16; Tarhan, Ç.M., 2009: 19. Savaş aletleri üzerindeki bezemeler hakkında geniş bilgi için bkz.: Ghadim, 2007: 25 vd.; Katar, 2009: 43.

⁶²⁸ Ögün, 1970; Belli, 1977b; Belli, 1997: 1 vdd.; Belli, 2000d: 394 vd.; Belli, 2004b: 103 vd.; Belli, 2008: 140 vd.; Katar, 2014: 631 vd.

Urartu madenciliğinin gelişmiş olması, baraj gölet ve sulama kanallarının yapımında kullanılan araçların özellikle demirden yapılmış olan kazma kürek sulama tesislerinde kullanılan taşların çıkarılmasında ve uzun kanalların yapımında büyük kolaylıklar sağlamıştır⁶²⁹. Sulama kanallarından en uzununu Menua Kanalı (Şamram/Semiramis)'dir. Kanal, Van'ın kuş uçuşu 50 km güneyindeki Gürpınar (Havasor) Ovası'ndan, Van Ovası'na tatlı su getirmektedir. Kanal, 51 km uzunluğa sahip olup inşa edildiği tarihten günümüze kadar 2800 yıldır kesintisiz olarak çalışmakta ve yaklaşık olarak 5000 hektardan fazla tarım arazisinin su ihtiyacını karşılamaktadır⁶³⁰.

Urartu Devleti'ne ait olduğu bilinen Doğu Anadolu Bölgesi'nde inşa edilen ve bölgede yapılan yüzey araştırmaları esnasında tespit edilen sulama tesisleri şunlardır: **Erzurum'da**; Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli⁶³¹, Deniz Kanalı⁶³², Gaban Sulama Göleti⁶³³, Hasanbey Kaya Basamaklı Su Tüneli⁶³⁴, Kapıkaya Göleti⁶³⁵, Kör Kanal⁶³⁶, Vakıf Bendi ve Kanalı⁶³⁷ ve Yıldırım Göleti⁶³⁸ tespit edilmiştir. **Kars'ta**; Kozlu Köyü Sulama Göletleri⁶³⁹ ve Yoğunhasan Göleti⁶⁴⁰ bulunmaktadır. **Iğdır'da**; Abbasgöl Barajı ve Kanalı⁶⁴¹, Ahmet Gor Göleti⁶⁴², Aliköse Kanalı⁶⁴³, Aşikhüseyin Göleti⁶⁴⁴, Bendmurat Barajı⁶⁴⁵, Günorta Gaşı Kanalı⁶⁴⁶, Hadımlı Kanalı⁶⁴⁷, Hamurkesen Su Kanalı⁶⁴⁸, Haraba

⁶²⁹ Belli, 1977b; Belli, 1997: 1 vdd.; Belli, 2000d: 394 vd.; Belli, 2004b: 103 vd.

⁶³⁰ Ögün, 1970: 28; Belli, 1977b: 11; Katar, 2009: 31.

⁶³¹ Özgül, 2011: 145; Ceylan, 2015a: 158.

⁶³² Belli, 2001: 208 vd.; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Deniz Kanalı; Özgül, 2011: 136.

⁶³³ Özgül-Ceylan ve diğ., 2013: 279; Ceylan, 2015a: 259.

⁶³⁴ Üngör-Bingöl ve diğ., 2014: 62; Ceylan, 2015a: 302.

⁶³⁵ Ceylan, 2015a: 164; Özgül, 2015b: 74.

⁶³⁶ Belli, 2001: 208; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Kör Kanal; Özgül, 2011: 137.

⁶³⁷ Belli, 2001: 207 vd.; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Vakıf Bendi Kanalı; Özgül, 2011: 137.

⁶³⁸ Ceylan, 2015a: 224.

⁶³⁹ Ceylan, 2007a: 171; Ceylan, N. 2007: 63; Ceylan, 2008a: 250; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Kozlu Göletleri.

⁶⁴⁰ Belli, 2002: 17; Belli-Ceylan, 2002b: 126; Belli, 2003: 161; Ceylan, 2008a: 115 vd.; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Yoğunhasan Göleti.

⁶⁴¹ Belli, 1999: 275; Belli, 2004b: 118 vd.; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Abbasgöl Barajı ve Kanalı.

⁶⁴² Belli, 2006: 25; Belli, 2007: 211 vd.; Belli, 2009: 20 vd.; Belli, 2011a: 21.

⁶⁴³ Belli, 2011a: 7 vd.

⁶⁴⁴ Belli, 1998: 175 vd.; Batmaz, 2003: 156 vd.; Belli, 2004b: 114; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Aşikhüseyin Göleti; Bingöl-Ceylan ve diğ., 2010: 388.

⁶⁴⁵ Belli, 1998: 175; Batmaz, 2003: 156; Belli, 2004b: 113; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Bendmurat Barajı.

⁶⁴⁶ Belli, 2011a: 14 vd.

⁶⁴⁷ Belli, 2011a: 13 vd.

⁶⁴⁸ Karageçi, 2015: 136 vd.; Bingöl, 2016a: 131 vd.

Kanalı⁶⁴⁹, Katırlı Göleti⁶⁵⁰, Mollakamer Kanalı⁶⁵¹, Turabi Kanalı⁶⁵² ve Yeniköy Kanalı⁶⁵³ yer almaktadır. **Ardahan** ilinde, Çıldır ilçesine bağlı Akçakale Köyü'nün yaklaşık 8 km kuzeydoğusunda, Sarduri II (MÖ 764-735) döneminde inşa edilen Darboğaz Barajı yer almaktadır⁶⁵⁴. Özellikle araştırma sahamızın sınır komşusu olan Ardahan ilinde tespit edilen sulama tesisleri Artvin ve çevresinde de bu gibi yapıların bulunma ihtimalini arttırmaktadır.

3.2.3.8.4. Yol Ağı ve Ulaşım Sistemi

Urartu topraklarının geniş bir alana yayılmış olması merkezi yönetimi zorlaştırmıştır. Geniş coğrafyada idari kolaylık sağlamak amacıyla ülke toprakları eyaletlere ayrılmıştır. Eyaletler ve merkezin iletişimin daha hızlı ve güvenli olması amacıyla da sistemli bir yol şebekesi kurulmuştur. Kurulan yol sistemi sayesinde Urartu Devleti'nin ticari hayatı, vergilerin toplanması ve haberleşme kolaylıkla sağlanmıştır. Urartu Devleti'nin Doğu Anadolu'da inşa ettiği bu yol sistemi modern zamanların kara yollarının da temelini oluşturmuştur⁶⁵⁵.

Yazılı kaynaklardan, ilk Urartu yolunun İşpuni ve oğlu Menua döneminde inşa edildiğini ve bu dönemde inşa ettirilen "Ordu Yolu'nun uzunluğunun 300 km'yi bulduğu öğrenilmektedir. Menua, bu yolları kullanarak hem batıya hem de kuzeye başarılı seferler düzenlemiştir⁶⁵⁶.

Urartu döneminde inşa edilen, ortalama 4,5-6m genişliğindeki yolları üç ayrı gruba ayırmak mümkündür⁶⁵⁷:

1. Urartu Devleti'nin Orta Anadolu'ya açılan ticaret yolu: Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum üzerinden Erzincan'a ulaşmaktadır.

⁶⁴⁹ Belli, 2011a: 11 vd.

⁶⁵⁰ Belli, 1999: 274; Belli, 2004b: 115 vd.; Ceylan, 2008a: 282; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2008: 139; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Katırlı Göleti; Bingöl-Ceylan ve diğ., 2010: 388.

⁶⁵¹ Belli, 2011a: 9 vd.

⁶⁵² Belli, 2011a: 17 vd.

⁶⁵³ Belli, 2011a: 16 vd.

⁶⁵⁴ Belli, 1999: 276; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Darboğaz Barajı; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 116 vd.

⁶⁵⁵ Belli, 1977a: 1 vdd.; Belli, 2000a: 409 vd.; Katar, 2014: 640.

⁶⁵⁶ Belli, 2000a: 409 vd.

⁶⁵⁷ Belli, 1977a: 413; Ceylan, 2008a: 43 vd.

2. Askeri seferler sonucunda ele geçirilen ganimetlerin (özellikle onbinlerce büyük ve küçükbaş hayvanın) merkeze taşındığı yol: Muradiye-Çaldıran-Doğubayazıt-Iğdır ve Gökçe Gölü'ne kadar uzanan yoldur.

3. Urartu Krallığı'nın doğuda Afganistan, Hindistan ve İran'dan gelen ticaret kervanlarının taşıdığı değerli taşların merkeze ulaştırması için kullanılan yol: Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinden, Kuzeybatı İran içlerine açılan yoldur.

Urartu Devleti inşa ettiği yollar üzerinde belirli aralıklarla kaleler kurmuştur. Kervansarayların ilk örneği denilebilecek bu kaleler, yolun güvenliğini sağlamak amacıyla karakol görevi de görmektedir.

3.2.3.8.5. Dil ve Yazı

Urartuca ve Hurrice birbirlerine çok yakın iki dildir. Hurrice ve Urartuca, Ural-Altay dil grubuna ait olup Asyanik bir dildir. Gramer açısından da bu iki dil arasında benzerlikler vardır. Örneğin, iki dilde de fiiler ya geçişsiz ya da edilgendir. Bu iki dil arasındaki benzerlik ortak kelimelerden de gözlemlenebilmektedir⁶⁵⁸. Buna örnek olarak;

Hurrice

Papa: dağ

İbri/ewri: kral

Ar: vermek

Hurati: savaşçı

Sala: kız evlat

Umini: ülke

Taze: armağan

Teae: çok

Pala: kanal

Urartuca

Baba: dağ

Evri: efendi, kral

Ar(u): vermek

Haradi: savaşçı

Sila: kız evlat

Ebani: ülke

Tase: armağan

Teae: çok

Pili: kanal

⁶⁵⁸ Erzen, 1992: 26 vd.; Zimansky, 1995: 1135; Varol, 2005: 19; Tamer, 2010: 79; Giorgieri, 2013: 84. Hurrice ve Urartuca dilleri arasındaki benzerlikler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Varol, 2005: 19-22.

Hari: yol

Hari: yol

Bahsi geçen iki dilin benzerlikleri Urartucanın, Hurriceenin bir lehçesi olduğunu göstermektedir⁶⁵⁹. Urartu ve Asur Devletleri arasında yıllarca süren askeri, siyasi ve ticari ilişkiler kültürel anlamda da birbirlerinden etkilenmelerine neden olmuştur. Bu etkilenmenin görüldüğü alanlardan biri de dildir. Urartucanın çözümlenmesi konusunda en önemli veri Asur ve Urartu dilinde yazılmış olan çift dilli yazıtlardır⁶⁶⁰. Özellikle Kelişin ve Topzava yazıtları çift dilli yazıtlardandır⁶⁶¹.

Urartu yazıtları, andezit, kireçtaşı ve bazalt gibi taşlara yazılmış olup genellikle kale içlerine inşa edilen mimari eserlerin kolon, sütun ve kaya yüzeylerine yazılmışlardır. Yazıtların konusu genel olarak savaşlar, saray inşaları, kutsal mabet ve tapınaklar, su kanalları ve dini konulardır⁶⁶².

Urartulular çivi yazısının yanında hiyeroglif yazısını da kullanmışlardır. Bu yazı çeşidi daha çok depolama kaplarının üzerine kapasite belirlemek için yazılmıştır. Urartulular gerileme dönemlerinde kuruluştan önceki dönemlerde olduğu gibi resim yazısına döndükleri görülmektedir⁶⁶³.

3.2.3.8.6. Din ve Ölü Gömme Adetleri

Urartu dini, Anadolu ve Mezopotamya din özelliklerinin yanısıra, yerli unsurlar olarak görülen Hurri-Hitit, Assur-Babil ve İran etkisini de bünyesinde barındırmaktadır⁶⁶⁴. Urartulular merkeziyetçi bir devlet yapısını benimsemiş, yayılmış oldukları geniş coğrafyada yaşayan halkı “Urartulaştırma” politikasının bir gereği olarak resmi devlet dinini kurmuşlardır. Böylece birbirinden farklı toplulukların bölgesel ve yerel tanrılarının da yer aldığı devlet panteonu oluşturulmuştur⁶⁶⁵.

⁶⁵⁹ Belli, 1982: 196. Urartu yazısı hakkında geniş bilgi için bkz. König, 1955-57; Melikişvili, 1960; Diakonoff, 1971; Melikişvili, 1971; Barnett, 1974: 43 vd.; Klein, 1974; 77 vd.; Dinçol-Kavaklı, 1978: 1 vd.; Belli, 1982: 196 vd.; Kuşçu, 2005; Varol, 2005: 19 vd.; Payne, 2006.

⁶⁶⁰ Akurgal, 2003: 68; Salvini, 2006a: 206 vd.

⁶⁶¹ Belck, 1899: 99; Belck- Lehmann, 1900: 631 vd.; Payne, 2006: 267 vd.; Ceylan, N. 2015a: 70.

⁶⁶² Belli, 1982: 197; Akurgal, 2003: 69; Salvini, 2006a: 209; Payne, 2006: 5 vdd.

⁶⁶³ Payne, 2006: 5 vd.; Salvini, 2006a: 206 vd.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Diakonoff, 1963; Kalmış, 2017: 75.

⁶⁶⁴ Belli, 1982: 190; Çevik, 2000: 93 vd.; Salvini, 2006a: 197.

⁶⁶⁵ Belli, 1979: 29; Albayrak, 2014: 34.

Urartu dini hakkındaki bilgiler, kil tablet ve çivi yazılı belgeler aracılığıyla günümüze ulaşmaktadır. Metinlerin büyük bir kısmı Urartu baş tanrısı Haldi'ye ithaf edilmiştir. Haldi, sefere çıkan kralları kutsayarak savaşı kazanmalarını sağlamaktadır⁶⁶⁶. Urartu yazıtlarında “*Haldi önden gitti*”, “*Haldi kendi silahıyla sefere çıktı*”, “*Tanrı Haldi güçlüdür*” gibi ifadelerde bu durum anlatılmaktadır. Tanrı Haldi genellikle aslan üzerinde, savaşçı olarak tasvir edilmiştir⁶⁶⁷.

Urartu tanrıları arasında ikinci sırada Hitit-Hurri panteonunda Teşup adıyla tanıdığımız fırtına ve gök gürültüsü tanrısı olan Teişeba yer almaktadır. Üçüncü sırada ise güneş kursuna sahip olan tanrı Şivini yer almaktadır. Urartu panteonunda yer alan tanrılar listesi ve onlara adanan adaklar, Tuşpa'nın 5 km kuzeydoğusunda ve Rusahinili'nin (Toprakkale) batısındaki Zımzım Dağı'nın güneybatısında yer alan “Meher Kapı Yazıtı⁶⁶⁸”nda yazılmıştır. Meher Kapı Yazıtı, halk arasında “Kör Kapı”, “Hazine Kapısı” veya “Yalancı Kapı” olarak da bilinmektedir. MÖ 9. yy'a tarihlenen, Kral Sarduri oğlu İşpiuni tarafından yazdırılan yazıt, 4m yükseklik ve 2.70m genişliğe sahiptir. Niş içine yazılan listenin, iki kere tekrarlandığı görülmektedir⁶⁶⁹.

Urartu tanrılarının kişisel mülkiyetine bırakılmış olan, tanrılar adına işletilen toprakların varlığı bilinmektedir. Tanrılar adına krallar tarafından yaptırılan kutsal alanlar, bir tür tanrısal ev olan tapınaklarda rahipler, memurlar, katipler, şarkıcılar, yüncüler, madenciler, dericiler gibi zanaatçılar yaşamaktaydı⁶⁷⁰. Urartu tapınakları genel olarak üç mimari çeşitlilikte inşa edilmektedir. Bunlardan ilki, yaygın olarak kare planlı, kare cellalı ve kule tiplidir. Ortalama 13.80x10m olan tapınakların cella bölümü yaklaşık olarak 5.30x4.50 olarak bilinmektedir. Köşeleri risalitli (köşe kuleleri), kalın duvarları olan tapınakların cella bölümüne üç kademeli bir kapı ve dar bir koridor yardımıyla ulaşılmaktadır. Cella bölümünde tanrı heykelinin konulması amacıyla bir heykel kaidesi yer almaktadır. İkinci tapınak çeşidi, dikdörtgen planlı yapılardır. Risalit olmayan tapınakların cellaları da dikdörtgen biçimlidir. Plan ve kurulum açısından

⁶⁶⁶ Melikişvili, 1960: 448; Zimansky, 1995: 1144.

⁶⁶⁷ Salvini, 2006a: 196; Baştürk, 2006: 39 vd.

⁶⁶⁸ Meher Kapı Yazıtı hakkında geniş bilgi için bkz. Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 18; König, 1955-57: no. 10; Melikişvili, 1960: no. 27; Schulz, 1840: no. 17; Mordtmann, 1872: no. 3; Sayce, 1882: no. 5; Sayce, 1888: 6-9; Sayce, 1893: 4 vd.; Sandalgian, 1900: no. 42; Melikişvili, 1953: 175 vd.; Payne, 2006: 42 vd.

⁶⁶⁹ Akurgal, 2003: 67 vd.; Zorlu, 2009: 64; Yücel, 2010: 3. Detaylı Urartu tanrı listesi için bkz. Piotrovsky, 1965: 38 vd.; Belli, 1982: 191.

⁶⁷⁰ Sevin, 1989: 215;

değerlendirilen, üçüncü mimari şekil ise, önde altışardan iki sıra sütuna sahip bir portiko, portikonun arkasında 40x8m ölçülere sahip ince uzun bir mekânı olan tapınaklardır. Bu tapınakların ortasında kare planlı bir cella alanı bulunmakta olup cellanın ortasında topraktan yapılmış, taş kaplamalı bir platform bulunmaktadır⁶⁷¹.

Urartu dini mimarisinin önemli yapılarından birisi de açık hava kutsal alanlarıdır. Bu yapılarda kutsal alanlarda dikilitaşlar ve kayalara oyulmuş olan simgesel tapınak kapıları yer almaktadır. Bu tür yapılara verilebilecek en iyi örneklerden biri Meher Kapı Kutsal Alanı'dır. Kireçtaşından kayalıklar içine oyulmuş bir nişe sahip olan yapının boyutları, 5.35m yükseklik, 3.15m genişlik ve 1.30m derinlik olarak tespit edilmiştir⁶⁷².

Ölümden sonra yaşamın devamlılığına inanan bütün topluluklarda olduğu gibi Urartularda da cesetlerin korunması ve öteki dünya için hazırlanması gereklidir. Urartulularda mezar tipleri Yeraltı Oda Mezarları (Oyma mezarlar, Örme Mezarlar ve Oyma-Örme Mezarlar), Taş-Sandık Mezarlar, Basit Toprak Mezarlar, Küp Mezarlar, Urneler, Kaya Mezarları olarak sıralanabilir⁶⁷³.

Urartulularda yakmadan gömü-ceset gömü (İnhumasyon) ve yakarak gömme (Kremasyon) olmak üzere iki tür ölü gömme geleneği görülmektedir. Bu yöntemlerden en yaygın olanı yakarak gömmedir. Yakarak⁶⁷⁴ gömme geleneğinde, yakma işleminin genellikle mezarlık alanlarında yapılmıştır. İşlem sonrasında yakılan kemiklerin "kırma taşları" ile küçük parçalar haline dönüştürüldüğü ve cesetten geriye kalan küller ve kemikler bir çömleğin (urne) içine koyularak ağzına yassı bir taş kapatıldığı bilinmektedir. Daha sonra çukurlar açılarak çömlekler ve ölünün değerli eşyaları bu çukurlara gömülmektedir⁶⁷⁵.

Urartulularda, kişinin ölümden sonraki yaşamında da yeme içme eylemini gerçekleştirmesi için ölü yemeği geleneğinin varlığı bilinmektedir. Bronz kemer ve

⁶⁷¹ Çilingiroğlu, 1997: 133; Albayrak, 2014: 43.

⁶⁷² Belli, 1998: 30 vd.; Albayrak, 2014: 50.

⁶⁷³ Derin, 1993: 95; Çevik, 2000: 6-22; Sevin, 2003: 232; Baştürk, 2006: 107.

⁶⁷⁴ Urartularda yakılarak gömülen kesimin statüsü hakkında görüş birliği yoktur. Bu konuda T. Özgüç, Urartu yönetici kesiminin yakılmadan, halkın ise yakılarak gömüldüğünü ileri sürmüştür (Özgüç, 1969: 27). B. Öğün yakılara gömülmenin yalnızca halka ait bir ritüel olmadığını Urartu soylularının da yakılarak gömülmüş olabileceğini iddia etmektedir (Öğün, 1974: 447).

⁶⁷⁵ Sevin, 1980: 158; Derin, 1993: 95; Çevik, 2000: 19 vd.; Zorlu, 2009: 71; Konyar, 2011: 227; Ceylan, 2016: 9.

adak levhalarında yer alan kabartmalarda Urartuluların ölü yemeği ritüeli için boğa ve keçinin kurban edildiği görülmektedir. Bu törenlerde kullanılan masa, sandalye, sehpa ve taht gibi mobilya parçaları da ölü yemeği törenlerinin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Yapılan arkeolojik kazılarda urnelerin ağzına kapatılan kaselerde ölü yemeği olarak, arpa, buğday, nohut, üzüm gibi yiyeceklerin yanında sıvı kalıntıları da tespit edilmiştir. Örneğin Karagündüz mezarlarında in situ durumunda et tespit edilmiştir⁶⁷⁶.

Urartuluların ölü gömme gelenekleri içinde önemli bir yer edinen bir başka yöntem de kaya mezarlarıdır. Urartu kralları ve soylu kişiler için inşa edilen anıtsal kaya mezarlarının önemli bir kısmı başket Tuşpa'da yer almaktadır. Kayaların işlenmesiyle oluşturulan bu mezarlar emir komuta zincirinin ürünü olarak değerlendirilmektedir. Van Loon, kaya mezarlarının çoğunluğunun günümüze boş olarak ulaşmasının sebebini, mezarların antik dönemlerde yağmalanması olarak açıklamaktadır. Urartulular hemen hemen tüm mezar tiplerinde çoklu gömü geleneğini sürdürmüştür. Statü değişiklikleri olmasına karşın cinsiyet farklılıkları olmayan mezarlarda aynı alana kadın, erkek ya da çocuk gömüleri yapılmıştır⁶⁷⁷.

Araştırma sahamızda herhangi bir kaya mezarına rastlanmamıştır. Fakat Artvin'in yakın çevresinde tespit edilen kaya mezarlarına değinmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. 1998 yılından itibaren yaptığı yüzey araştırmalarıyla Doğu Anadolu'nun eski çağına ışık tutan A. Ceylan ve ekibi **Iğdır**'da Asma Kaya Mezarı⁶⁷⁸, Aşağı Aktaş Kaya Mezarı⁶⁷⁹, Kızılkule Kaya Mezarı⁶⁸⁰ ve Gökteş Kaya Mezarı⁶⁸¹; **Erzurum**'da Aliçeyrek Kaya Mezarı I-II⁶⁸², Yörükatlı Kaya Mezarı⁶⁸³, Köroğlu Kaya Mezarı⁶⁸⁴ ve Karataş Kaya Mezarı⁶⁸⁵; **Kars**'ta Yoğunhasan I Kaya Mezarı⁶⁸⁶ ve Yoğunhasan II (Karapınar) Kaya Mezarı⁶⁸⁷ tespit etmiştir.

⁶⁷⁶ Tüfekçi, 1988: 200; Merhav, 1991: 246; Derin, 1995: 140; Çilingiroğlu, 1997: 99; Çevik, 2000: 17 vd.; Ayman, 2005: 14 vd.; Salvini, 2006a: 169; Zorlu, 2009: 70 vd.; Baştürk, 2012: 19. Urartu ölü gömme gelenekleri ve ölümle ilgili ritüeller hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yiğitpaşa, 2010: 177 vd.

⁶⁷⁷ Van Loon, 1966: 60; Baştürk, 2012: 263 vd.

⁶⁷⁸ Ceylan, 2007b: 109; Ceylan, 2008a: 229; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Asma Kaya Mezarı; Ceylan, 2016: 11 vd.

⁶⁷⁹ Bingöl-Ceylan ve diğ., 2010: 386; Ceylan, 2015a: 117; Ceylan, 2016: 12 vd.; Özgül, 2018a.

⁶⁸⁰ Ceylan, 2007b: 110; Ceylan, 2008a: 231; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Kızılkule; Ceylan, 2016: 13 vd.

⁶⁸¹ Bingöl, 2003: 165; Ceylan, 2004: 269; Ceylan, 2008a: 162 vd.; Ceylan, 2016: 14.

⁶⁸² Ceylan, 2015a: 155 vd.; Ceylan, 2016: 15.

⁶⁸³ Ceylan, 2015a: 373 vd.; Ceylan, N.-Günaşdı vd. 2015: 77; Ceylan, 2016: 15 vd.

⁶⁸⁴ Günaşdı, 2013: 154; Ceylan, 2015a: 217; Ceylan, 2016: 16.

⁶⁸⁵ Ceylan, 2015a: 209; Ceylan, 2016: 16.

Soylu kişilerin anıtsal mezarlara gömülürken halk basit yığma mezarlara gömülmüştür. Mezarlardan çıkan ölü hediyeleri mezarda bulunan kişinin sosyal statüsüne göre değişiklik göstermektedir. Ölü için bir ev haline getirilen mezarlara ölü'nün özel eşyaları, takıları, kıyafetleri, aletleri, silahlar ve kendine ait olan hayvanları da konulmaktadır. Araştırma ve kazılarda krallar ve soylu kişilerin mezarlarında değerli eşyalar, halk mezarlarından ise günlük hayatta kullanılan basit eşyalar tespit edilmiştir. Mezarlarda, cinsiyet farkı olmaksızın konulan ölü hediyeleri içerisinde bronz ve demir bilezikler, tunç ve demirden mamül iğneler, yüzükler, düğmeler, boncuklar sayılabilir. Silahlar ve ağırşaklar statü ve cinsiyet belirleyen ölü hediyeleri olarak bilinmektedir. Silahlar arasında topuz başları, demir baltalar, kamalar, bıçaklar yer almaktadır. Mezarları aydınlatması ve dini ritüel anlamlarından dolayı kişi başına bir adet kandil konulmaktaydı. Bu inanışın günümüzdeki mum yakmayla ilgili olduğu açıktır⁶⁸⁸.

⁶⁸⁶ Ceylan, 2001b: 55 vd.; Belli-Ceylan, 2002b: 120 vd.; Ceylan, 2005a: 27; Ceylan, 2008a: 115; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Yoğunhasan Kalesi; Ceylan, 2016: 20 vd.

⁶⁸⁷ Ceylan, 2001b: 55 vd.; Belli-Ceylan, 2002b: 120 vd.; Ceylan, 2003: 316; Ceylan, 2008a: 115 vd.; Ceylan, 2015a: 578; Ceylan, 2016: 22 vd.

⁶⁸⁸ Çevik, 2000: 93 vd.; Yücel, 2010: 37 vd.; Konyar, 2011: 227; Timur, 2011: 14 vd.; Baştürk, 2012: 21, 260 vd.

3.2.4. Kimmerler ve İskitler

Kimmerler, MÖ 2. bin ile MÖ 8. yüzyıllar arasında Kırım merkez olmak üzere, Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya Bölgesi'nde yaşamışlardır. Kimmerler, Proto Türkler olarak kabul gören atlı kavimlerin ilk öncülerindendir. Ural-Altay kökenli kavimlerin batı kolunu oluşturan Kimmerler, MÖ 8. yüzyıl ile MÖ 500 arasındaki dönemde İskit akınlarıyla güneye ve batıya doğru göç etmişlerdir⁶⁸⁹. (Harita 9). Kimmer ismi Urartu kaynaklarında **“iş-qi-gu-lu”**⁶⁹⁰, Asur kaynaklarında **“Gimmirrai”**⁶⁹¹, Tevrat'ta **“Gomer”**⁶⁹² olarak geçmektedir.

Asur kaynaklarında Kimmer adı ilk olarak Sargon II (MÖ 722-705) döneminde, Asurlu valilerden alınan mektuplarda görülmektedir⁶⁹³. Urartuluların Kimmer yenilgileri Asur haber ağı tarafından raporlar halinde Sargon II'ye iletilmektedir. Bu raporların bir kısmını içeren *Koyuncuk Arşivi*'nden bir mektup önemli bilgiler vermektedir⁶⁹⁴.

“Guriana ülkesi (ve) Urartu ülkesi ile (ve) Kimmer ülkesinin arasındadır. Kimmer ülkesi Urartu ülkesi halkına tribut ödemekteydi. Urartu ülkesine Kimmer ülkesine karşı yürüdüğü zaman ve Urartu halkı mağlubiyete uğradığında oradaki insanlar.....”

“iş-qi-gu-lu” ve **“Guriana”** ülkeleri birer coğrafi bölge ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimmer ve İskitlerin yaşadığı **“iş-qi-gu-lu”**, bugünkü Ermenistan'da yer alan Gümrü'nün doğusundaki Spitak ve Khnkoyan arasındaki bölgeye lokalize edilmektedir⁶⁹⁵. Bölge, Güney Kafkasya'nın Anadolu'ya dolayısıyla da Ardahan, Kars bölgesine açılan kapısıdır. **“Guriana”** bölgesi için ise İş-qi-gu-lu ile Urartu topraklarının arasında kalan bölge önerilmektedir⁶⁹⁶.

İskitler, Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar 7000 km'den daha geniş bir alana yayılmıştır. Herodotos, İskitya'yı ikiye ayırmıştır. Bunlardan ilki konar-göçerlerin

⁶⁸⁹ Tansuğ, 1949: 536; Tarhan, 1983b: 109; Müderrisoğlu, 1986: 15; Çandarlıoğlu, 1988: 9; Tarhan, 2002: 602; Demirağ, 2003: 22; Telliöğlü, 2002: 12; Telliöğlü, 2007: 16; Çoban, 2013: 34; Çoban, 2015: 121.

⁶⁹⁰ Melikişvili, 1960, 127; Tarhan, 1972: 226; Payne, 2006: 172.

⁶⁹¹ Luckenbill, 1968: 517.

⁶⁹² Genesis, 10.

⁶⁹³ Kınal, 1998: 258; San, 2000: 20; Demir, 2008: 13.

⁶⁹⁴ Tarhan, 1972: 20; Sivas, 1991: II. Sargon, No: 32; Demir, 2008: 13; Çoban, 2013: 42.

⁶⁹⁵ Diakonoff-Kashkai, 1981: 45.

⁶⁹⁶ van Loon, 1966: 16; Özgül, 2018c: 6.

yaşadığı “**doğu bozkır bölgesi**”, ikincisi ise çiftçi İskitlerin yaşadığı “**batı bölgesi**”dir. Herodotos’a göre çiftçi İskitler, Dinyeper’in aşağılarında Buga Nehri’nin orta ve memba kısmında yaşamaktaydılar. İskitlerden farklı bir kavim olan Halizonlar İskitlerden daha aşağıda Buga Nehri boyunca yaşamışlardır. Hükümdarlık İskitleri ise Karadeniz boyundaki kuzey bozkırlarına Don Nehri’ne kadar ilerleyerek burada Sarmatlarla komşu olmuşlardır⁶⁹⁷. Herodotos’un verdiği bu bilgiler İskitlerin tamamen göçebe bir toplum olmadıklarını anlamak açısından önemlidir⁶⁹⁸.

İskitler yaşadıkları geniş coğrafya sebebiyle farklı isimler almışlardır. İskitler, Tevrat’ta “**Aşkenazi/Askenaz**”, Grek kaynaklarında “**Skythai**”, Asur kaynaklarında “**Aşguzai**”⁶⁹⁹, Pers kaynaklarında “**Saka**”, Çin kaynaklarında ise “**Sai**” ve “**Sai-wang**” gibi isimlerle anılmışlardır⁷⁰⁰.

İskitler hakkında üzerine en çok konuşulan konu şüphesiz ki İskitler’in kökeni meselesidir. Konu hakkındaki iddiaları üç ana başlıkta toplamak mümkündür. İddialardan ilki, İskitlerin İrani bir kavim olduğu düşüncesidir. Bu görüşe kanıt olarak İskit dil ve dininin İran dil ve dinine benzerliği gösterilmektedir. Bu görüşü savunan bilim adamları arasında **Krethschmer**⁷⁰¹, **Junge**⁷⁰², **Von der Osten**⁷⁰³, **Potratz**⁷⁰⁴, **Rostovtsoff**⁷⁰⁵, **Grousset**⁷⁰⁶ yer almaktadır. İskitler hakkındaki ikinci iddia, İskitler’in Slav olmasıdır. Bu iddiayı destekleyen bilimadamlarından olan **Zabelin**⁷⁰⁷, Kuloba kurganından çıkarılan vazodaki betimlemelerde İskitliler ile Slavların elbiselerinin benzerliğini vurgulamaktadır. Üçüncü iddia ise İskitlerin Ural-Altay kökenli olduğu görüşüdür. Bu görüşü savunan bilimadamları İskit ve Kimmerlilerin sanat eserlerinin benzer olduğunu ve İskitlerin erken dönem Türk devletlerinden biri olduğunu

⁶⁹⁷ Herodotos, IV, 17-18.

⁶⁹⁸ Özgül, 2018b: 59 vd.

⁶⁹⁹ Minns, 1913: 42 vd.

⁷⁰⁰ Çay-Durmuş, 2002: 576; Durmuş, 2008a: 3 vd.; Durmuş, 2008b: 200; Durmuş, 2009: 12; Tarhan, 2002: 603; Demirağ, 2003: 33; Balaban, 2006: 9; Öztürk, 2007: 3; Dönmez-Çakmak, 2010: 88; Durmuş, 2012: 9, 41 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2013: 114 vd.; Memiş-Bülbül, 2014: 157.

⁷⁰¹ Kretschmer, 1921: 923 vd.

⁷⁰² Junge, 1939: 1 vdd.

⁷⁰³ Von der Osten, 1956: 1 vdd.

⁷⁰⁴ Potratz, 1963: 1 vd.

⁷⁰⁵ Rostovtsoff, 1969: 1 vd.

⁷⁰⁶ Grousset, 1996: 21 vd.

⁷⁰⁷ Zabelin, 1876: 1 vdd.

savunmaktadır⁷⁰⁸. İskitler'in Ural-Altay'lı olduğunu savunan bilim adamları arasında **E. Meyer**⁷⁰⁹, **Huntingford**⁷¹⁰, **Ruben**⁷¹¹, **Arsal**⁷¹², **Guboğlu**⁷¹³, **Ögel**⁷¹⁴, **Seyidof**⁷¹⁵, **Koca**⁷¹⁶, **Tarhan**⁷¹⁷, **Memiş**⁷¹⁸ ve **Durmuş**⁷¹⁹ yer almaktadır. Aynı görüşte olan bir diğer bilimadamı olan **Mordtmann**⁷²⁰ Kazakistan, Alma Ata yakınlarında tespit edilen Esik Kurganı'ndan çıkarılan gümüş bir kap üzerindeki yazıları incelemiş ve bu runik harflerin Orhun'dakilerin ilkel şekilleri olduğunu iddia etmiştir⁷²¹.

İskitler, Anadolu'da 28 yıl hüküm sürmüşlerdir. Antik kaynaklarda konu hakkında şu bilgiler yer almaktadır⁷²².

“Asya, 28 yıl Skythler'in boyunduruğu altında kaldı, ağır vergilerle, ilgisizlikle bütün ülke bir yıkıntı yerine çevrildi...”

Bozkırda, iklim değişikliği, salgın hastalıklar, artan nüfus, boylar arasındaki geçimsizlik, yeni yurt arayışı gibi sebeplerden dolayı oluşan göçler, özellikle MÖ 13. yüzyılda proto Türk boyları (İskitler) arasında yoğunlaşmıştır⁷²³.

İskitlerin Anadolu'ya geliş süreçleri incelendiğinde, Çin sınırına yakın bölgede Hunların atası olan Hiung-nuların, daha batıda ise başka bir Türk kavmi olan Massagetlerin aynı coğrafyada yaşadıkları görülmektedir. Hiung-nu kabilelerinin sınırlarına yaptığı yağma seferlerinden bıkan Çin İmparatoru Suan (MÖ 827-781), Hiung-nu'lar üzerine sefere çıkmıştır. Sefer sonucunda Hiung-nular, Çin sınırının batısına doğru geri çekilmişler ve batı komşuları olan Massagetleri de yerlerinden

⁷⁰⁸ Moğolistan'da 2017 yılında A. Ceylan başkanlığında bir yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma kapsamında İskitlere ait olan bazı kült alanlarında incelemelerde bulunulmuştur. MÖ 14.-7. yy.'lara tarihlendirilen Erken İskit dönemine ait olan Tamir Irmağı Vadisi, Geyikli Taş Kurgan Alanı'nda yer alan Hun kurganı, bölgenin erken dönem Türk boyları tarafından kutsandığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

⁷⁰⁹ Meyer, 1926: 905.

⁷¹⁰ Huntingford, 1935: 785 vd.

⁷¹¹ Ruben, 1953: 698.

⁷¹² Arsal, 1933: 8.

⁷¹³ Guboğlu, 1981: 753.

⁷¹⁴ Ögel, 1981: 186.

⁷¹⁵ Seyidof, 1983: 39.

⁷¹⁶ Koca, 1990: 31.

⁷¹⁷ Tarhan, 2002: 597.

⁷¹⁸ Memiş, 2005: 36 vd.

⁷¹⁹ Durmuş, 1993: 41 vd.

⁷²⁰ Mordtmann, 1870: 1 vd.

⁷²¹ Akışev, 1978: 59 vd.; Demirağ, 2003: 46.

⁷²² Herodotos, I: 106.

⁷²³ Koca, 2002: 651; Özgül, 2018b: 58.

etmişlerdir. Massagetler daha batıya göç etmek zorunda kalmış, onlar da batı komşuları olan İskitler'e saldırmışlardır. Bu saldırıdan dolayı yurtlarını terketmek zorunda kalan İskitler, Kırım ve çevresinde yaşayan Kimmerler'in topraklarına girmişlerdir. Kimmerler bu baskı sonucunda Kafkasya'daki **Gerusin/Portae, Sarmaticae/Daryal Geçidini**⁷²⁴ ve **Osset Geçitleri**'ni kullanarak Doğu Anadolu'ya gelmişlerdir⁷²⁵.

Herodotos, Kimmerlerin yer değiştirmesine "**Herodot Tarihi**" adlı eserinde şu ifadelerle yer vermektedir;⁷²⁶

"...Göçebe Skythler'in yurtlarından kovdukları Kimmerler...".

İskitlerin, Kimmer topraklarına girmesiyle birlikte Kimmer halkı ikiye bölünmüştür. Halkın bir kısmı İskitlerle savaşmayı isterken, diğer kısmı savaşı reddetmiştir. Kimmerlerin yaşadığı bu bölünmeyi Herodotos eserinde şu ifadelerle anlatmaktadır⁷²⁷:

"Göçebe Skythler Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes Irmağı'nı geçtiler, Kimmerler'in yanına göç ettiler. Skythler geldikleri zaman Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle toplanıp görüştüler. Düşünceler bölündü, iki taraf da dediğinden şaşmadı, ama krallardan yana olanların düşüncesi daha bir yürekliydi. Halkın eğilimi kendiliklerinden çıkıp gitmekti, böylesini uygun buluyordu; bu çapulcu alayını beklemek büyük bir tehlikeye atılmaktı. Krallar ise yurtlarını bu istilacılara karşı sonuna kadar savunmak istiyorlardı. Ne halk krallarının dediğine olur diyordu, ne de krallar halkın dediğine. Halk, savaşmadan yurtlarını düşmana bırakıp çekilmeyi düşünüyordu; ama krallar halkla beraber kaçıp gitmektense, yurtlarında kalıp ölmeye karar verdiler. Şimdiye kadar yurtlarının sefasını sürmüşlerdi ve onu bırakırlarsa, başlarına gelmedik bela kalmayacaktı, durum öyle gösteriyordu. Sonunda halk ve kralları

⁷²⁴ Kafkasya'daki Daryal-Derbent ve Mamison Geçitleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Özgül-Ceylan. N., 2017: 24 vdd.

⁷²⁵ Durmuş, 1997: 273; Tarhan, 2002: 603; Durmuş, 2008b: 201; Durmuş, 2009: 12 vd.; Eroğlu, 2014: 15; Memiş-Bülbül, 2014: 157 vd.; Çoban, 2015: 122; Koçak, 2015: 66 vd.

⁷²⁶ Herodotos, I: 15.

⁷²⁷ Herodotos, IV: 11.

ikiye bölündüler ve sayıları birbirine denk olduğundan, birbirleriyle dövüştüler. Kimmer halkı, kardeş eliyle ölenleri Tyras Irmağı kıyularına gömdü, mezarları hala durur. Geride kalanlar, onları mezarlarına koyduktan sonra yurtlarını bırakıp çıktılar. Skythler geldiğinde kimse yoktu.”

İskitler, MÖ 8. yy'dan itibaren Kimmerlerin ardından Daryal, Derbent ve Mamison geçitlerini kullanarak Ön Asya topraklarına girmişlerdir⁷²⁸. Anadolu'ya gelen İskitler, Urartulularla karşılaşmış, ardından Asur sınırına kadar ilerleyerek Asurlularla mücadele etmişlerdir. Ayrıca İskitlerin, Asya'daki 28 yıllık varlıklarında Perslerle de karşı karşıya geldiği bilinmektedir⁷²⁹.

Kafkas geçitleriyle Anadolu'ya giren İskitler, MÖ 680 yılında Aras boylarını aşarak, Asur sınırlarına kadar ilerlemişlerdir. Yeni göçlerle sayıca çoğalan İskitlerin Kür, Aras, Çoruh ve Karasu boylarına yerleştikleri bilinmektedir⁷³⁰. İskitler, *Çıldır Eyaleti* olarak bilinen, Yukarı Kür Boyları ile Artvin ilini de içine alan bölgeye yerleşmişlerdir. Günümüzde **Gogaren** adıyla bilinen bölge, Kazakh, Borçkalı ve Akhalç (Ahıskal)'ı kapsamaktadır. Gökçe Göl'ün kuzeyinden kaynağını alıp sağdan Kür Nehri'ne karışan Şamkhur Çayı'nın boyu, Şamkhur yerleşim alanının aşağısı, günümüzdeki Gence, Cavanşir ve Şuşa vilayetleri, Karabağ-Aran'ın bir kısmı **Sakasen** adıyla bilinmektedir. Komşu iki Saka (İskit) ülkesi anlamına gelen bu isimlerden de anlaşıldığına göre İskitler bu bölgede yaşamışlardır⁷³¹.

İskitlerin baskısı sebebiyle bugünkü Gürcistan'dan Doğu Anadolu'ya, oradan da İç Anadolu'ya göç eden Kimmerlerin bir kısmı Karadeniz'de kalıp bölgeye yayılmışlardır. Karadeniz Ereğlisi'nden Trabzon'a kadar olan bölgeyi yaklaşık olarak bir asır boyunca yurt edinen Kimmerler, MÖ 585 yılından itibaren İskit baskısıyla Karadeniz'in kuzeyine çekilmek zorunda kalmışlardır. MÖ 665 yılından itibaren

⁷²⁸ Tarhan, 2002: 604; Özgül, 2018b: 58; Özgül, 2018c: 4.

⁷²⁹ Durmuş, 2008a: 10, 33.

⁷³⁰ Aşıroğlu, 1974: 66; Kırzioğlu, 1976: 368; Kırzioğlu, 1984: 77 vd.; Kırzioğlu, 1988: 87 vd.; Kırzioğlu, 1992: Çoban, 2013: 60.

⁷³¹ Gürler, 1997: 66; Çoban, 2013: 60.

Kimmerleri takip eden İskitler, Kür Nehri'nin sağ yakasına yerleşmiştir. MÖ 401 yılında ise İskit hâkimiyeti Çoruh boylarına kadar ulaşmıştır⁷³².

Anadolu'ya gelen İskitler, Urartu Devleti'yle karşılaşmışlardır. Urartuların İskitlerle ilk mücadelesi, MÖ 774 yılında Arğişti I'nın Gökçe Göl ve çevresine yaptığı seferdir. Arğişti, kaya mezarı yazıtında seferle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır⁷³³:

“... Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni ülkesine karşı Katarza ülkesini ele geçirdim ve İşqıqulu ülkesine kadar ilerledim. Oradan Biainili ülkesine erkek ve kadınlar götürdüm...”

İskitlerin varlığından bahseden bir başka yazıt da *Kanlıca Yazıtı*'dir. Kanlıca Yazıtı, Arpaçay'ın sol kıyısında tespit edilmiştir. Yazıtta Arğişti'nin, İskit Ülkesi'ne kadar olan toprakları ele geçirdiği anlatılmaktadır⁷³⁴.

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Arğişti der ki: Eriahi Ülkesi'ni ele geçirdim ve İrdaniu Şehri'ni ve İşqıqulu Ülkesi'ne kadar da ele geçirdim.”

Urartu Devleti için İskit tehlikesinin devam ettiğini Arğişti'den sonra tahta çıkan Sarduri döneminde kuzeyde kurulan çok sayıda yerleşme ve kaleden anlamak mümkündür.

Urartuların kuzeyde bulunan göçebe topluluklarla mücadelesi Rusa I (MÖ 734-714) döneminde de devam etmiştir. Rusa I, İran içlerine kadar ilerleyen Kimmerler'e karşı bir sefere çıkmıştır. Gökçe Göl civarındaki mücadelede 23 kralı yenilgiye uğratarak çok sayıda esiri de Urartu topraklarına götürmüştür⁷³⁵. Bu başarılı sefer, kuzeyde bulunan İskit ve Kimmer akınlarını durdurmaya yetmemiştir. Asur kayıtlarından olan *Koyuncuk Arşivi*'nde Urartu-Kimmer mücadelesi ile ilgili mektuplar yer almaktadır. Urartu-Kimmer mücadelelerini anlatan bu mektupların birinde Urartuların Kimmerler karşısında aldığı ağır yenilgiden bahsedilmektedir.

⁷³² Kırzioğlu, 1976: 368; Kırzioğlu, 1984: 77 vd.; Kırzioğlu, 1988: 87 vd.; Kırzioğlu, 1992; Tellioglu, 2007: 31.

⁷³³ Schulz, 1840: no. 6; Mordtmann, 1872: no. 35; Sayce, 1882: no. 43; Guyard, 1883: 520; Sayce, 1888: 19; Sayce, 1890: 129 vd.; Payne, 2006: 172; Demir, 2008: 11.

⁷³⁴ König, 1955-57: no. 88; Melikişvili, 1960: no. 133; Mordtmann, 1872: no. 37; Alişan, 1881: 154; Sayce, 1882: no. 47; Sandalgian, 1900: no. 22; Meşçaninov, 1927: no. 16; Payne, 2006: 183.

⁷³⁵ König, 1955-57: no. 118; Melikişvili, 1960: no. 266; Mordtmann, 1872: no. 44; Sayce, 1882: no. 55; Sayce, 1894: 691 vd.; Meşçaninov, 1937: 66 vd.; Payne, 2006: 270.

“O (Rusa) Gamir (Kimmer) ülkesine gittiğinde ordusu tamamen yok edildi. Üç komutanı askerleri ile birlikte katledildi, ancak o kaçtı ve kendi ülkesine geri döndü...”

Urartuluların yenilgisinin ardından durumu fırsat bilen Asur Kralı Sargon MÖ 714 yılında Urartular üzerine sefere çıkmıştır. *Sargon'un Sekizinci Seferi*⁷³⁶ adıyla bilinen bu seferde, Uuaş Dağı yakınında Rusa I ağır bir yenilgiye uğramıştır. Rusa'nın intiharının bu seferdeki yenilgi sebebiyle olduğu düşünülmektedir⁷³⁷.

Rusa'dan sonra tahta geçen Arğişti II (MÖ 714-685), kuzey bölgelerini ele geçiren Kimmerleri engellemek için kuzey seferine çıkmıştır. MÖ 707 yılında gerçekleşen savaşta Urartu Devleti yenilgiye uğramıştır. Seferin ayrıntıları Asur kralının oğlu Prens Sanherip'in babasına yazdığı mektupta yer almaktadır. Mektupta Arğişti'nin babası gibi yenilgiye uğradığı anlatılmaktadır⁷³⁸. Kimmerler, Urartu topraklarından geçerek Friglerin başkenti Gordion'u yağmalamaya gitmiştir⁷³⁹. Urartu Kralı Arğişti geri dönmeleri ihtimaline karşılık Erzincan'da yer alan Altın-tepe Kalesi⁷⁴⁰ni inşa ettirmiştir⁷⁴¹.

Kral Arğişti'den sonra tahta çıkan Rusa II (MÖ 685-645) dönemi atlı göçebe topluluklarla dostane ilişkilerin yeniden kurulduğu bir dönemdir. Kuzey bölgeleri Kimmerlere bırakan Rusa II, hem savaş riskini ortadan kaldırmış hem de ezeli rakibi Asur'a karşı güçlü bir müttefik kazanmıştır⁷⁴².

⁷³⁶ Sargon'un ünlü Sekizinci Seferi hakkında detaylı bilgi için bkz. Thureau-Dangin, 1912: 1 vd.; Luckenbill, 1926-27: II. 141; Rigg, 1942: 130 vd.; Wright, 1943: 173 vd.; Çilingiroğlu, 1976-77: 235 vdd.; Levine, 1977: 135 vd.; Mayer, 1983: 65 vd.; Çilingiroğlu, 1984: 1 vd.; Deller, 1984: 97 vd.; Salvini, 1984: 55 vd.; Muscarella, 1986: 465 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 94 vd.; Salvini, 2006b: 459 vd.; Pınarcık, 2014b: 38-59; Ceylan, 2015a: 136, 493.

⁷³⁷ Luckenbill, 1926-27: 22.

⁷³⁸ Tarhan, 1972: 102; Adalı, 2013: 587-593.

⁷³⁹ Kimmerlerin batıya yönelişi hakkında geniş bilgi için bkz. Tansuğ, 1949; Tarhan, 1972: 112 vd.; Tarhan, 1979: 355 vd.; Tarhan, 1984: 109 vd.

⁷⁴⁰ Altın-tepe Kalesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Özgüç, 1961: 253-267; Çiner, 1965: 225; Azarpay, 1968: 43-49; Emre, 1969: 280-289; Laroche, 1969: 124; Özgüç, 1969: 43-57; Piotrovskii, 1969: 51; Klein, 1974: 77-94; Özgüç, 1974: 847-860; Merhav, 1989: 201; Ceylan, 2000: 182 vd.; Ceylan, 2005a: 23; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Altın-tepe; Karaosmanoğlu, 2009: 119-138; Toprak, 2009: 20 vd.; Karaosmanoğlu, 2010: 17-34; Korucu, 2012: 12 vd.; Karaosmanoğlu-Korucu ve diğ., 2015: 137-152; Ceylan-Özgül, 2016: 129-130; Karaosmanoğlu-Korucu ve diğ., 2016: 129-146; Karaosmanoğlu-Korucu ve diğ., 2017: 233-246.

⁷⁴¹ Özgüç, 1966: 1 vdd.; Özgüç, 1969: 1 vdd.; Ceylan, 1991: 211; Çilingiroğlu, 1994: 99.

⁷⁴² Ceylan, 1994: 212; Ceylan-Günaşdı, 2018: 99.

Rusa II dönemine ait olan, Van Toprakkale⁷⁴³, den çıkarılan kil tablet Urartu kralının siyasi manevralarını anlatmaktadır⁷⁴⁴.

“Argišti oğlu Rusa'nın şehirde (?) olduğu o yıl, İşqigulu Ülkesi'nin adamı Şagaturtara, Mana Ülkesi'nin Aka Bölgesine gittiği zaman, tanrı Haldi, Qilba Dağı karşısındaki Rusahinili Şehri'nde beni Yüksek tahta kral olarak oturttu.”

Urartu-Kimmer ittifakıyla endişelenen Asur, Kimmerlerin ardından Anadolu'ya gelen İskitler'in sınırlarına dayanmasıyla birlikte bir kez daha korkuya kapılmıştır. Ayrıca İran coğrafyasında bulunan Medler hem Urartu hem de Asur için yeni bir tehlike olarak ortaya çıkmıştır. Urartu kralı bu ortamda İskitlerle uzlaşarak yeni bir müttefik daha kazanmıştır. Anlaşmayla birlikte İskitler, Urartu topraklarından geçerek Manea Bölgesi'ne yerleşmişlerdir. Rusa II, yürüttüğü akıllıca siyaset sebebiyle bir süre savaşlardan kurtulmuş, birçok imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Bunlardan bazıları Karmir-Blur⁷⁴⁵ şehri, Bastam Kalesi⁷⁴⁶, Kale Siyah⁷⁴⁷, Kız Kalesi⁷⁴⁸, Danalu⁷⁴⁹, Kaleoğlu⁷⁵⁰, Toprakkale⁷⁵¹, Çavuştepe⁷⁵², Adilcevaz⁷⁵³ ve Ayanis Kalesi⁷⁵⁴ dir.

İskitler, Asur'a karşı Medlerle ittifak kurunca Asur Kralı Assarhaddon zor durumda kalmış, bu ittifakı bozmak için bir takım girişimlerde bulunmuştur. İskitlerle ilişki kurmak amacıyla İskit hakanı Bartuta'ya kızını vererek akrabalık tesis etmiştir.

⁷⁴³ Belli, 2000e: 223.

⁷⁴⁴ Payne, 2006: 12; Demir, 2008: 12.

⁷⁴⁵ Piotrovskii, 1950: 1 vdd.; Barnett-Watson, 1952: 132 vd.; Piotrovskii, 1955: 40-42; Melikişvili, 1960: 283; Kleiss-Hauptmann, 1976: 25 vd.

⁷⁴⁶ Salvini, 2005: 371 vd.; Ceylan, N. 2015a: 173; Ceylan, N. 2015b: 137 vd.

⁷⁴⁷ Kleiss, 1968: 17 vd.; Kleiss, 1973: 81 vd.; Kroll, 1976: 36 vd.; Kleiss-Hauptmann, 1976: no. 7; Ceylan, N. 2015a: 207.

⁷⁴⁸ Kleiss, 1970: 113 vd.; Kleiss, 1974: 80; Kroll, 1976: 57 vd.; Kleiss-Hauptmann, 1976: no.72; Kleiss, 1983: 286; Ceylan, N. 2015a: 214 vd.

⁷⁴⁹ Kleiss-Hauptmann, 1976: no. 5; Ceylan, N. 2015a: 178.

⁷⁵⁰ Kleiss, 1968: 20 vd.; Kleiss, 1969: 20 vd.; Kleiss, 1972: 60; Kleiss, 1974: 93; Kroll, 1976: 40 vd.

⁷⁵¹ Erzen, 1977: 1 vd.; Belli, 2000e: 223 vd.

⁷⁵² Erzen, 1973: 66 vd.; Erzen, 1978: 1 vdd.; Belli, 2000f: 210 vd.; Çavuşoğlu-Gökçe ve diğ., 2016: 357-378.

⁷⁵³ Bilgiç-Öğün, 1966: 64 vd.; Bilgiç-Öğün, 1967a: 16 vd.; Bilgiç-Öğün, 1967b: 119 vd.; Kızmaz, 2014: 192.

⁷⁵⁴ Çilingiroğlu, 2005: 63 vd.; Çilingiroğlu-Erdem, 2007: 125; Kuru, 2009: 22; Çilingiroğlu-Erdem, 2010: 1 vd.; Çilingiroğlu, 2014: 309; Çilingiroğlu-Batmaz, 2014: 175 vd.

Ancak bu adım da Asur için yeterli olmamış, İskit-Med-Babil ittifakı Asur Devleti'nin yıkılışına sebep olmuştur (MÖ 612)⁷⁵⁵.

Urartu Devleti'nin Rusa II'nin ölümünden sonra başa geçen krallarının kayda değer icraatları yoktur. Urartululardan bahseden son kaynaklar Babil Kroniği ve Eski Ahid'dir. Urartu Devleti'nin tamamen ortadan kalkması konusunda kesin bir bilgi bulunmazken yaygın görüş, Med-Lidya arasındaki *Kızılırmak Barışı*'ndan hemen önce oluşudur (MÖ 585). Urartuluların kimler tarafından yıkıldığı konusunda iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Urartu yerleşme ve kalelerinde İskit savaş malzemelerinin bulunmasından dolayı yıkılışlarında İskitlerin rol aldığıdır. İkinci görüş ise, Urartuluları Medlerin yıktığıdır⁷⁵⁶.

Antik yazarlardan biri olan Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde Çoruh Nehri ve bölgedeki İskitler hakkında şu sözleri kaydetmiştir⁷⁵⁷:

“Bundan sonra dört plethron (1 plethron: 100 ayak: 29,6 m.) genişliğinde Harpasos (Çoruh) nehrine kadar ilerlediler. Buradan da Skythenler'in memleketine girerek, bir ovada dört günde yirmi parasang (1 fersah: 5,5 km) gittiler ve köylere vardılar. Burada üç gün kalarak erzak tedarik ettiler.”

Bu cümlelerden MÖ 4. yüzyılda Çoruh Vadisi'nde İskit hâkimiyeti açıkça görülmektedir. Ksenophon, Çoruh Nehri ve havzasında yaşayan halkların, MÖ 8. yüzyılda yaşanan Kimmer-İskit göçlerinde bölgeye gelen halklarla ilişkili olduğunu ifade etmektedir. MÖ 1500-1000'li yıllarda Orta Asya bozkırlarında varlıkları bilinen atlı göçebe (brakisefal) bozkır toplulukları, MÖ 1250'li yıllardan itibaren Pontus bozkırlarında, ardından Kafkasya ve Doğu Anadolu'da görülmeye başlamışlardır⁷⁵⁸.

Araştırma bölgemiz olan Çoruh Vadisi'nin de içinde bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında sürdürülmekte olan yüzey araştırmalarında İskit ve Kimmer yer adları tespit edilmiştir. (Harita: 11).

⁷⁵⁵ Knudzon, 1893: no. 29; Tarhan, 1972: 135; Olmstead, 1975: 627 vd.; Durmuş, 2012: 98. İskitlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Memiş, 1987: 1 vdd.; Ceylan, 1994: 214 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 110; Durmuş, 2002: 620 vd.; Ceylan, 2015a: 110.

⁷⁵⁶ Piotrovskii, 1959: 196 vd.; van Loon, 1966: 25; Tarhan, 1972: 176 vdd.; Erzen, 1992: 40 vd.; Ceylan, 1994: 214 vd.; Diakonoff, 1994: 115; Ivantchik, 2001: 337 vd.

⁷⁵⁷ Ksenophon IV, 7. 18.

⁷⁵⁸ Junge, 1939; 4 vd.; Tarhan, 1972; 19; Herodotos, IV; 12; Tarhan, 2002: 603 vd.

Araştırma sahamız ve yakın çevresinde bulunan İskit-Kimmer yer adlarından bazıları şunlardır:

Hınzır-Kümer: Çoruh ve Kür Vadisinin kesiştiği noktada bulunan Erzurum ili Şenkaya ilçesinin kuzeyinde, Vardivas Kışlası'nın kenarında yer alan bölgenin adıdır. İlçe merkezine 5 km uzaklıkta yer alan bölge, uzun yıllardan beri bu isimle bilinmektedir. İsimde geçen Hınzır kelimesi Hızır ile Kümer kelimesi ise vadide yaşam sürdükleri bilinen Kimmerler ile ilişkilidir⁷⁵⁹.

Sakahazar-Kayadibi: Artvin iline 81 km, Şavşat ilçesine ise 16 km uzaklıkta, 1550 m rakıma sahip olan bir köydür. Bölgede, MÖ 8-7. yüzyıllarda Kimmer-İskit boylarının, ardından "Kazar-Hazar" Türklerinin yaşadığı bilinmektedir. Bu yerleşmeler neticesinde köye Sakahazar ismi verilmiştir. 1927 yılına kadar yöre halkı tarafından bu isimle anılan köyün, bu tarihten sonra adı Kayadibi olarak değiştirilmiştir⁷⁶⁰.

Saka-Sakalar: Artvin ilinin 40 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Köyün ismini Pers kaynaklarında geçen Saka-Saga isminden aldığı düşünülmektedir⁷⁶¹.

Sukar-Sokar: Artvin iline 83 km, Yusufeli ilçesine 22 km uzaklıkta, Yusufeli'ne bağlı olan Havuzlu (Oker-Okher) köyüne bağlı olan bir mezradır. Sukar-Sokar isminin Saka kelimesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir⁷⁶².

Sakasen Kalesi: Kars ili, Kağızman ilçesi'nin 22 km kuzeyindeki Şaban Köyü'nün 2 km güneybatısında yer alan kalenin yüksekliği 2066 m'dir. Kale stratejik açıdan oldukça önemlidir. Aras Nehri ve İran-Anadolu yolunu kontrol altında tutmaktadır. MÖ 7. yüzyıldan itibaren Kür ve Çoruh Nehirleri boyunca yerleşen İskitler, Gogaren ya da Sakasen olarak anılmışlardır⁷⁶³.

Sakabul/Yurtbaşı: Bölge Ardahan ilinin 95 km, Posof ilçesinin 14 km güneybatısında yer almaktadır. Bu yerleşmenin Avrasyalı göçerlerin Kür Vadilerinden Anadolu'ya yayıldıkları güzergâhta olduğu düşünülmektedir⁷⁶⁴.

⁷⁵⁹ Özgül, 2015a: 168.

⁷⁶⁰ Özgül, 2015a: 168.

⁷⁶¹ Özgül, 2015a: 168.

⁷⁶² Özgül, 2015a: 168.

⁷⁶³ Özgül, 2015a: 169.

⁷⁶⁴ Özgül, 2015a: 169.

Sakora: Ardahan ilinin 12 km doğusunda yer alan Ölçek ve Balıkçılar (Duduna) Köyü arasında kalan bölgedir. Sakora adını, Sakasen boylarının verdiği düşünülmektedir⁷⁶⁵.

Gogiye: Ardahan ili, Çıldır ilçesinin batısında 30 km uzaklıktaki Ahılkelek'in kuzeyinde bir yer adıdır. Halk arasında bölgeye verilen ad Gogiya-Gogia olarak da geçmektedir. "Gog" kelimesi Asur kitabelerinde Saka başbuğlarına/komutanlarına verilen isimdir. Ayrıca "ia, "ya" Farsça'daki "istan" ekinin karşılığıdır. Bu durumda Gogiya/Gogia kelimesi Sakaların yaşadığı yer anlamına gelmektedir⁷⁶⁶.

Sagabara/Sagbara/Sabgara-Gürçayır: Günümüzde "Gürçayır" olarak bilinen köy, Ardahan il merkezinin 2 km güneyinde yer almaktadır. Eski adı Sagbara/Sagabara olan köy, 1892 yılında Rus İmparatorluğunun çıkardığı "Kırsal Bölgeler (Yönetimler) – Kars Oblastı" adlı eserde de aynı isimle anılmaktadır. Sagbara kelimesinin "sag-saka" sözcüğünden türediği, "Bara" kelimesinin ise Sakaların "**paralat**" grubuyla ilgili olduğu ve hükümdar Bartatua (Partatua) ile aynı kökten geldiği düşünülmektedir⁷⁶⁷.

Purut/Eşmepınar: Ardahan ili, Çıldır ilçesinin 2 km güneydoğusunda yer alan köy, Kimmer-İskit göç yolları güzergâhındadır. Köyün "**Purut**" olan adı 1949 yılında "Eşmepınar" olarak değiştirilmiştir. Herodotos, İstros (Tuna Irmağı)'a dökülen beş büyük nehirden bahsetmektedir. Bu nehirlerden biri, "Porata" isimli olup daha sonra kaynaklarda Prut Irmağı olarak geçmiştir. Herodotos İskitlerin bu nehre "Porata" ismini verdiklerinden kaydetmiştir⁷⁶⁸. Zamanla Porata ismi Purut/Prut'a dönüşmüştür⁷⁶⁹.

Araştırma bölgemiz ve yakın çevresinde Kimmerler ve İskitlerin varlığı konusunda yazıtlar ve yer adlarının dışında arkeolojik bulguların da değerlendirilmesi gerekmektedir. Kars ve Erzurum müzelerinde satın alma yoluyla elde edilen İskit tipi ok uçları, İskitlerin bölgedeki askeri faaliyetleri açısından önemlidir⁷⁷⁰. Bölgede, Kuzey Kafkasya, Yakın Doğu ve Anadolu'da görülen "Zabotin" tipli İskit ok uçları tespit edilmiştir. Ok uçları İskitlerin MÖ 8. yy'dan itibaren yaşanan ikinci periyoduna

⁷⁶⁵ Özgül, 2015a: 169.

⁷⁶⁶ Özgül, 2015a: 169.

⁷⁶⁷ Özgül, (Baskıda): 5.

⁷⁶⁸ Herodotos, IV: 48.

⁷⁶⁹ Özgül, (Baskıda): 5.

⁷⁷⁰ San, 1998: 142.

tarihlendirilmektedir⁷⁷¹. Antik çağ yazarlarından Ksenophon MÖ 4. yy'da Çoruh ve Kür vadilerinde bazı İskit boylarının yaşadığını kaydetmiştir⁷⁷².

Urartuların Kafkasların ötesindeki merkezlerinde, yangın tabakaları, İskit tipi ok uçları, at koşum takımları ve kemik aletlerin varlığı, merkezlerdeki İskit-Kimmer tahribatının etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bu merkezler arasında, Karmir Blur/Teişebaini⁷⁷³ ve Armavir Blur/Argıştihinili⁷⁷⁴ Urartunun kuzeydoğu surlarındaki İskit baskısını göstermektedir⁷⁷⁵.

Urartu Devleti'nin kuzey bölgelerindeki İskit-Kimmer varlığının kanıtlanması açısından önemli bir veri de kurganlar ve kaya resimleridir. A. Ceylan başkanlığında yapılan Kuzeydoğu Anadolu yüzey araştırmalarında tespit edilen 20'ye yakın petroglif alanı ve kurgan tespit edilmiştir⁷⁷⁶. Ardahan Cinnik kurganları⁷⁷⁷, Kars bölgesinde keşfedilen yeni kurganlar⁷⁷⁸ önemlidir. Ardahan, Kars ve Iğdır bölgesi MÖ 2. binden itibaren Kuban-Terek Kültür havzası⁷⁷⁹ dâhilindedir. Iğdır Melekli metal ürünleri, Kuban kültür dairesi içerisindeki birçok eserle karşılaştırılabilir. Doğu Anadolu kurganlarında yapılacak olan kazıların kronoloji açısından önemli bilgiler ortaya koyacaktır⁷⁸⁰.

3.2.5. Kolhalılar

Kolha ülkesinin, yayılım alanı hakkındaki bilgiler ne yazık ki net değildir. Fakat genellikle Kolha ülkesinin, Kolhis Krallığı'nın bir parçası olduğu kabul edilmektedir⁷⁸¹. Antikçağ yazarlarına göre Kolhis, Kafkas dağlarının güneyinde, Aşağı Çoruh

⁷⁷¹ Özgül, (Baskıda): 7.

⁷⁷² Ksenophon, IV, VII: 18.

⁷⁷³ Piotrovskii, 1950: 1 vdd.; Barnett-Watson, 1952: 132 vd.; Piotrovskii, 1955: 40-42; Melikişvili, 1960: 283; Piotrovskii, 1969: 153; Kleiss-Hauptmann, 1976: 25 vd.; Forbes, 1983: 16.

⁷⁷⁴ Tiratsyan, 1978: 106.

⁷⁷⁵ Özgül, (Baskıda): 7.

⁷⁷⁶ Kaya resimleri çalışmaları için bkz: Ceylan, 2008a: 1 vdd; Ceylan, 2015a: 1 vdd; Günaşdı, 2016a: 391 vd; Ceylan, N. 2012: 423 vd.; Üngör, 2016b: 357 vd.; Bingöl, 2016b: 347 vd.; Ceylan-Bingöl ve diğ., 2018: 84 vdd.

⁷⁷⁷ Ceylan, 2015c: 23; Ceylan, A.-Ceylan, N., 2018: 100 vd.

⁷⁷⁸ Ceylan, A.-Özgül. 2018a: 69 vd.

⁷⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarhan, 1970: 19.

⁷⁸⁰ Tarhan, 1970: 19.

⁷⁸¹ Diakonoff-Kashkai, 1981: 68 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 83, 231; Salvini, 1991: 6; Barnett, 1982: 349; Pınarcık, 2012: 471.

(Akampsis) Vadisi'nin bir bölümü ile Karadeniz kıyısından Rioni (Phasis⁷⁸²) Vadisi'ne uzanan bölgedir. (Harita 10). Kolhis Bölgesi Karadeniz'in doğu kısmında yer almakta, doğusunda Gürcistan, kuzeyinde Kafkasya bulunmaktadır⁷⁸³.

Kolhis bölgesi ve Kolha ülkesi ile ilgili antik yazarlar çeşitli bilgiler vermiştir. Bu yazarlardan biri olan Ksenophon'a göre Kolha kültürü, Harşit Nehri'nin denizle birleştiği yerden, Zigana Dağları'nın Karadeniz ile birleştiği yere kadarki sahilde etkili olmuştur⁷⁸⁴. Herodotos, Kolhislilerin yaşadığı coğrafya ile ilgili "Phasis Irmağı'nın döküldüğü Kuzey Denizi'ne kadar giderler" ifadelerine yer vermiştir⁷⁸⁵. Ayrıca, Kolhis halkının, Rioni Irmağı'nın sulak alanlarında tepecikler üstünde kütük kulübelere oluşan köylerde yaşadıkları belirtilmektedir⁷⁸⁶.

Strabon, Trabzon (Trapezus)'dan doğuya doğru gidildiğinde Zygonpolis kentinden sonra Kolha'ya varıldığını belirtmiştir⁷⁸⁷. Ksenophon kitabının bir bölümünde Trabzon için, Trapezus Kolkhlarn bölgesinde bir kent, başka bir bölümünde ise Trapezus'un Pontus'un liman kenti olduğunu ve Kolhis'e üç günlük mesafede olduğundan bahsetmektedir⁷⁸⁸.

Antik çağlarda Doğu Karadeniz sahillerinin kültürel tanımlamalarında en sık rastlanılan terim **Kolhi**'dir. Bizans döneminde bölge tanımlanırken **Lazi**⁷⁸⁹ terimi kullanılmaya başlanmıştır. Bahsi geçen iki terim de birer kabile ismi olmaları yanında, bölge kültürünün bütününe adlandırılmasında kullanılmıştır. Bu terimsel değişim antik kaynaklarda yer almaktadır. Zehiroğlu'nun aktarımına göre, MS 6. yy'da Doğu Karadeniz'i gezen Bizanslı tarihçi Agathias eserinde şu ifadeler yer vermektedir⁷⁹⁰:

“...Lazika'da yerleşik olanlar, eskiden Kolhiler olarak bilinirlerdi ve bu Lazlar ile Kolhiler de aynı halktır...”

⁷⁸² Antik kaynaklarda Phasis kelimesi sadece aynı isimli nehri değil aynı zamanda Phasis isimli bir kenti ve bazen de Kolhis Bölgesi için kullanılmıştır. Arslan, 2000: 27.

⁷⁸³ Kolhis Bölgesi'nin antik kaynaklardaki bilgileri için bkz. Braund, 1994: 8 vd.

⁷⁸⁴ Ksenophon, IV, VIII, 8.

⁷⁸⁵ Herodotos, IV, 37; Zehiroğlu, 2000: 32; Koca, 2016: 284.

⁷⁸⁶ Braund, 1994: 50 vd.; King, 2015: 48.

⁷⁸⁷ Strabon, XII, III: 17.

⁷⁸⁸ Ksenophon, IV, VIII: 8.

⁷⁸⁹ Lazi terimi burada bir etnik kökenden ziyade bölgeye verilen isim olarak görülmektedir. Bu coğrafyada yaşayan insanlara da Laz ismi verilmiştir.

⁷⁹⁰ Frenco, 1975; Zehiroğlu, 2000: 32; Koca, 2016: 284.

Bir başka Bizanslı yazar olan Lydus, bölgenin tanımlanmasında yakın zamana kadar “**Kolhida**”nın kullanıldığından, kendi döneminde “**Lazika**” olarak yeniden adlandırıldığından bahsetmektedir. Aynı yazar lazılardan bahsederken de “**Kolhi**” terimini kullanmaktadır⁷⁹¹.

Ksenophon, Pontus Bölgesi’nde Kolkhların varlığından bahsetmektedir. Yazar, Trapezus, Helenlerin Kolkhlar memleketinde bir koloni olduğunu kaydetmiş, Pontus’dan Kolhis’e uzanan bölgede Laziler, Zekhiler ve Abasgiler gibi halkların varlığından bahsetmektedir⁷⁹².

Kolha ülkesinden bahseden bir başka yazılı kayıt da aynı yüzyılda yaşadığı düşünülen Yunan ozanı olan Eumelos’un dizeleridir. Eumelos’un dizelerinde Kolha ülkesinden bahsedilmesi Yunan dünyasının da Kolha ülkesinden haberdar olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir⁷⁹³.

Antikçağ yazarlarından Plinius eserinde Kolha ülkesinin Saulak isimli kralından bahsetmektedir. Yazar eserinde Kolha Kralından şöyle bahsetmektedir⁷⁹⁴;

“Aietes’in soyundan gelen Kolhis kralı Saulakes, Suani bölgesinde ve diğer bölgelerde sahip olduğu el değmemiş geniş arazilerde, büyük miktarlarda altın ve gümüş madeni elde etmişti. Onun krallığı ayrıca “Altın post” nedeniyle de meşhurdu.”

Plinius eserini MÖ 546 yılında Pers Kralı Kyros II’nin Lidya seferi sırasında kaleme almıştır. Dolayısıyla bahsettiği Kolha kralı da muhtemelen Pers Kralı Kyros II döneminde yaşamış olmalıdır. Kolha sikkeleri incelendiğinde üzerinde “Kral Sau..” şeklinde yazı olan bir sikke bulunmuş olup bu yazının kral Saulak’a ait olabileceği düşünülmüştür⁷⁹⁵.

Bahsi geçen kral döneminde merkezi bir örgütlenmenin varlığı görülmektedir. Bu yüzyılda Akamenidler’le ilişki kurdukları bilinmektedir. Bu döneme ait olan bir Kolha sikkesinde yere uzanmış, ağız açık bir şekilde başını arkaya çevirmiş olan bir aslan tasvir edilmiştir. Bu sikke, Pers egemenliği dönemindeki Milet sikkelerine olan

⁷⁹¹ Zehiroğlu, 1999: 2.

⁷⁹² Ksenophon, IV, VIII, 8; Işık, 2001: 14; Işık, 2008: 182.

⁷⁹³ Tsetskhladze-Vnukov, 1992: 357 vd.; Zehiroğlu, 1999: 2.

⁷⁹⁴ Plinius, XXXIII. 15.

⁷⁹⁵ Golenko, 1972; Braund, 1994: 2 vd.

benzerliğiyle dikkat çekmekte olup Pers-Kolha kültürel ilişkisinin varlığını göstermektedir⁷⁹⁶. Doğu Karadeniz sahillerinde Yunan kolonilerinin kuruluşu da bu döneme rastlamaktadır⁷⁹⁷.

Ksenophon kitabında, Kolhislilerin, Yunanlılara terk ettikleri köylerinde zehirli bal bırakarak Yunanlıları toplu halde zehirlediklerini kaydetmiştir. Ayrıca Kolhislilerin sığır yetiştirdiklerini ve Hellenlere sığır hediye ettiklerini belirtmektedir⁷⁹⁸.

Herodotos, MÖ 481 yılında Pers Kralı Kserkses'in Yunanistan seferinde Kolhalıların da varlığından bahsetmektedir. Herodotos, Kolhalıların başlarında ağaçtan yapılmış olan miğferlerinin, ham deriden yapılmış olan küçük kalkanlarının, kısa mızrakları ve eğri kılıçları olduğunu kaydetmiştir⁷⁹⁹. Herodotos, Kolhalıların kökeni hakkında da bilgiler aktarmaktadır. Herodotos, Kolhalıların Afrika kökenli, Mısırlı olduklarını iddia etmekte olup Kolhalıların Pers İmparatorluğuna beş yılda bir 100 genç kız ve 100 erkek olmak üzere 200 kişiyi imparatora hediye olarak gönderdiğini belirtmektedir⁸⁰⁰.

Kolhis bölgesi daha çok mitolojik hikâyelerle bilinmektedir. Antik kaynaklarda 3. yy'da Rodoslu Apollonius⁸⁰¹ tarafından dört ciltlik bir eser olan "Argonautika"da yer alan Kolhis, Argonautlar efsanesiyle birlikte anılmaktadır. Altın Post efsanesi olarak da bilinen bu hikâyenin tarihi Homeros⁸⁰² dönemine dayanmaktadır. Efsaneye göre Kolhisliler ahşap bir çerçeveye gerili olan koyun postlarını su kanallarının içine yerleştirerek altınlı kumları yıkıyorlar. Post bir ağaca asılarak kurutuluyor, üzerinde altın tanecikleri olan post dövülerek altın elde ediliyordu. Yeşil meşe ağacı odun kömürü haline getirilerek altının ergitilmesinde kullanılıyordu. Altının ve değerli diğer metallerin ergitilmesi işlemini büyücüler yapıyorlardı⁸⁰³.

Günümüzde Batı Gürcistan'ın dağlık bölgelerinde yer alan Svaneti'de kuyumcuların koyun postuyla altın elde etme geleneği devam etmektedir. Vani'de yapılan kazılarda MÖ 5. Yy'a ait olan bir yerleşmede 1700 adet altından yapılmış olan

⁷⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Head, 1911: Tsetskhladze, 1993: 11-49; Tsetskhladze, 1994: 78 vd.

⁷⁹⁷ Zehiroğlu, 1993: 3.

⁷⁹⁸ Ksenophon, IV, VIII, 20.

⁷⁹⁹ Herodotos, VII: 62, 79.

⁸⁰⁰ Herodotos, II: 104, 105, III: 97; Zehiroğlu, 1999: 5.

⁸⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Apollonius Rhodius, The Argonautika (nşr. R. C. Seaton). Cambridge, 2006.

⁸⁰² Odyssey, XII: 68-75.

⁸⁰³ Köse, A.H. 1991; 75.

malzeme çıkmıştır. Böylece bölgenin altın yönünden ne kadar zengin olduğu ortaya çıkmaktadır⁸⁰⁴.

2.2.5.1. Kolha Tarihi

Kolha ile ilgili bilinen en eski yazılı belge Urartu Devleti'ne aittir. Analıkız Kroniği'nde Urartu Kralı Sarduri II döneminde, MÖ 764 yılına ait kralın seferleri anlatılmakta ve kuzeyde “**Kolha**” adı verilen bir ülkeden ve Kolha halkından bahsedilmektedir. Bahsi geçen Kolha'nın, Kolha ülkesi ile aynı olduğu bilinmektedir. Aynı yazıtta Kolha'nın, Sarduri II tarafından istila edildiğinden ve “**İldamuşa**” adında krallık şehrinin varlığından bahsedilmektedir⁸⁰⁵.

“İldamuşa kenti, Kolhai halkının kralı olan ...”nın⁸⁰⁶ krallık şehri..”

Urartu Devleti'nin Kolha'nın tarihsel merkezi olan Phasis Nehri'ne kadar ilerlemiş olduğu tam olarak net değildir. Urartu kayıtlarında Karadeniz'e ulaştıklarına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ayrıca Kolha'nın o dönemde merkezîyetçi bir yapısının olup olmadığı da bilinmemektedir. Zira merkezî otorite daha geç dönemlerde, İran ve Grek kültürleriyle kurulan ilişkiler neticesinde sağlanmıştır⁸⁰⁷. Sarduri II kitabesinde geçen “İldamuşa”⁸⁰⁸ isminin Kolha'nın başkenti değil, muhtemelen Kolha kültürünün içerisinde yer alan feodal oluşumlardan biri, sınır derebeyliği olduğu düşünülmektedir. Kapancyan, İldamuşa'yı bugünkü Artvin İli, Ardanoç ilçesine lokalize etmektedir. Bu öneri Diakonoff-Kashkai ve Arutyunyan tarafından da desteklenmektedir⁸⁰⁹.

Kolha ülkesi coğrafi şartları sebebiyle uzun yıllar boyunca dışa kapalı, diğer kültürlerle kopuk yaşamıştır. Yunan tüccarları yerli halkla küçük pazar yerleri kurarak ticaret yapmış olsalar da kalıcı ticaret kolonilerinin oluşması oldukça geç dönemlerde

⁸⁰⁴ Kızgut, 2016: 70 vd.

⁸⁰⁵ Diakonoff-Kashkai, 1981: 44; Melikişvili, 1971.

⁸⁰⁶ Bu kralın ismi çözümlenememiştir.

⁸⁰⁷ Tsetskhladze, 1994: 78-102.

⁸⁰⁸ Melikişvili, “İldamuşa” ve “Ardanoç” isimlerinin arasındaki morfolojik yakınlığa dikkat çekmekte, Güneybatı Kafkas dillerinin ses değişim kuralları ve gramer özellikleri dikkate alındığında, her iki sözcüğün de, ortak bir ismin iki farklı türevi olabileceğini savunmuştur. (Melikişvili, 1971).

⁸⁰⁹ Diakonoff-Kashkai, 1981: 44; Kapancyan, 1948: 16; Arutyunyan, 1985: 118.

gerçekleşmiştir⁸¹⁰. Kolhis halkının, özellikle MÖ 15. ve MÖ 8. yy'larda madencilikte ilerlemiş oldukları bilinmektedir⁸¹¹.

Kolha ülkesi, Antik Çağın Kolhis Bölgesine lokalize edilmektedir⁸¹². Bu iddia üzerinden bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Bunlardan ilki Urartuluların en kuzey noktası olarak görülen Kolha aracılığıyla Karadeniz'e çıktığı ve burada Grek kolonileriyle ticari ilişki kurduğudur⁸¹³. Barnett, bu ilişkinin Aras Vadisi'nden, Diauehi ülkesine, oradan da Kolhis'in içinde bulunduğunu söylediği Trapezus'a (Trabzon) çıkan yol aracılığıyla olduğunu iddia etmektedir⁸¹⁴. Slattery ise bu ilişkinin direkt olarak Urartulular tarafından değil, Diauehili tüccarlar aracılığıyla yapılmış olacağını düşünmektedir⁸¹⁵. Diğer bir çıkarım ise Urartuluların maden ihtiyaçlarının bir bölümünü bu bölgeden karşılamalarıdır⁸¹⁶.

Kolha bölgesinin lokalizasyonu konusunda bir öneri de Ardahan ilinin ilçesi olan Göle'dir. Göle ilçesinin Orta Çağ kaynaklarında geçen adı "Kola"⁸¹⁷ ile Kolha adı arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Göle, Gürcü kaynaklarında "Kola", Ermenice de "Kol" adıyla geçmektedir⁸¹⁸.

3.2.5.2. Urartu-Kolha İlişkileri

Bronz Çağı'nın sonlarına doğru demirin silah yapımında kullanılmasıyla birlikte Urartu Devleti, Van Gölü merkezli olan sınırlarını her yöne doğru genişletmeye başlamıştır. Urartu Devleti, güneyinde bulunan Asur devletiyle bilinen mücadelesinin dışında MÖ 8. yüzyıl başlarında Kral Menua döneminden itibaren kuzeye de yönelmiştir. Bu dönemde zengin maden yatakları sebebiyle Diauehi'ye seferler düzenleyen Urartu, Arğişti I döneminde Kolha Ülkesi ile kendi sınırları arasında

⁸¹⁰ Zehiroğlu, 1999: 3.

⁸¹¹ Can, 2015: 500; Koca, 2016: 284.

⁸¹² Burney-Lang, 1971: 147; Diakonoff-Kashkai, 1981: 68 vd.; Barnett, 1982: 349; Salvini, 1991: 8.

⁸¹³ Ayrıca bkz. Drews, 1991: 303 vd.

⁸¹⁴ Barnett, 1982: 366.

⁸¹⁵ Slattery, 1987: 1 vd.

⁸¹⁶ Barnett, 1982: 336; Salvini, 1991: 8.

⁸¹⁷ Honigmann, 1970: 162

⁸¹⁸ Köroğlu, 2001: 736; Özdoğan, M.E., 2011: 30.

tampon bölge konumundaki bu ülkeyi ilhak etmiştir. Böylece Urartu Devleti'nin yeni komşusu Kolha Ülkesi'dir⁸¹⁹.

3.2.5.2.1. Menua (MÖ 810-786) Döneminde Urartu-Kolha İlişkileri

Kral Menua dönemi Urartu Krallığı'nın en parlak dönemlerinden biridir. Ülke doğu, kuzeydoğu, güneydoğu ve batı yönünde yapılan seferlerle en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bu sınırlar; batıda Fırat hattı, kuzeyde Aras Ovası, güneydoğuda Zagros Dağları, güneyde ise Yukarı Dicle'ye kadar ulaşmıştır⁸²⁰.

Kral Menua, 120 yazıt ile Urartu Kralları arasında en çok yazıt bırakan kral olarak bilinmektedir. Menua dönemi askeri seferleri hakkındaki bilgileri yazıtlarından öğrenmekteyiz. Bunlardan Tuşpa ile Kuzeybatı İran arasındaki askeri ve ticari yolları kontrol altında tutmak amacıyla inşa edilen Anzaf Kalesi önemlidir⁸²¹. Kral Menua'nın yaptığı ilk seferi anlatan yazıtta⁸²²:

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri Şehri'nde kusursuz bir şekilde kale yaptırdı.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman, Şatiru Ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Huradinaku Şehri'ni aldı, Gidimaru Şehri'ni aldı ve Şatiru Ülkesini de aldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı, Huradinaku Şehri'ni ve Gidamuru Şehri'ni ele geçirdi. Şatiru Ülkesi'ni ve Tarzu'anana Şehri'ni aldı. Buştü ülkesine ve Malmali Ülkesi'ne doğru ilerledi. Daha önce hiçbir kral Huradinaku Şehri'ni ele geçirmemişti, hiç kimse onu yağma edememişti. Tanrı Haldi onu İşpuini oğlu Minua'ya verdi. O, Huradinaku Şehri'ni ele geçirdi ve yerle bir etti.

⁸¹⁹ Zehiroğlu, 2009: 1 vd.

⁸²⁰ Belli, 1982: 156; Ceylan, 1994: 189 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 55 vd.; Salvini, 2006a: 58 vd.

⁸²¹ Burney, 1960: 179; Belli-Ceylan, 2000: 449 vd.; Belli-Ceylan, 2001: 385 vd.; Belli-Ceylan, 2002a: 275 vd.; Belli-Ceylan, 2003: 393 vd.; Belli-Ceylan, 2004: 29 vd.; Belli-Ceylan, 2005b: 189 vd.

⁸²² Balkan, 1960: 133 vd.; Payne, 2006: 73 vd.

Aynı yıl Alzi Ülkesi'nde ayaklanma oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı. İşpuini oğlu Minua için Qutume Şehri'ni yerle bir etti, Alzi Ülkesi'ni ele geçirdi ve Šašnu Ülkesi'ni ele geçirdi.

Qutume Şehri'nde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi.....Teiseba, tanrı Šivini (ve bütün) dünyanın tanrılarıEkilecek tarlalarbağlar.....Šuruli Ülkesi'nde..... Minua'nın..." ifadeleri görülmektedir.

Kral Menua döneminde kuzey seferleri artarak devam etmiştir. Kuzey seferleri genel olarak Diauehi'ye ve Erekuva ülkelerine yapılmaktadır. Bu seferler, Yazılıtaş ve Süngütaş Yazıtlar'ında anlatılmaktadır⁸²³.

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı

Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki;

Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Šašili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Šešetinele

Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha Kenti'ni⁸²⁴.... Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;... Oradan iki kralı, yani Baltulhi⁸²⁵ boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi Kenti'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç

⁸²³ König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: no. 36; Lehmann- Haupt, 1928-1935: no. 27; Ceylan, 2002b: 14-15; Ceylan, 2017: 527; Ceylan-Özgül, 2018: 50 vd.

⁸²⁴ Diakonoff ve Kashkai bu kenti bugünkü Oltu ve civarıyla ilişkilendirmektedir. Diakonoff-Kashkai, 1981: 69 vd.

⁸²⁵ Sagona bu kentin bugünkü Pasinler/Baldizi köyü ile ilgili olduğunu iddia etmektedir. Sagona-Ceylan, 2004.

*işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey
söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı
Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin.”*

Süngütaş Yazıtı'nda, Diauehi'ye yapılan sefer hakkında bilgi verilirken Şaşılı⁸²⁶ kentinin yenildiği ve buraya bir yazıt dikildiğine dair bilgiler yer almaktadır⁸²⁷. Seferleri anlatan yazıtlarda geçen yer isimlerinin lokalizasyonu ve sefer sırasında ulaşılan kuzeydeki son nokta tartışma konusu haline gelmiştir. Tarihî coğrafya denemelerinde Diauehi'nin kuzeyde Çoruh Vadisi'nin içlerine doğru ilerlediği ve bu ülkeyle bağlantılı olan Şeşetin (ele) kentinin de bugünkü Artvin ilinin ilçesi olan Şavşat olduğu öne sürülmüştür. Bu lokalizasyonun yapılmasında etkili olan isim benzerliğidir⁸²⁸.

Erzurum'dan antik çağda Kolhis olarak adlandırılan Aşağı Çoruh ve Karadeniz bölgesine ulaşım oldukça zor yollardan sağlanmaktadır. Günümüz haritasında bile bu zorluk açıkça görülmektedir. Karadenize ulaşmak için Erzurum'dan yola çıkıldığında bugün de olduğu gibi Çoruh'un ve kollarının izlediği yol takip edilmelidir. Urartu ordusunun günlük olarak 20-25 km arasında yol aldığı düşünüldüğünde Şeşetin (ele) kentine ulaşımın yaklaşık olarak 20 gün süreceği düşünülmektedir. Bu zorlu güzergâhın Urartunun beklentilerini karşılaması açısından zor olduğu düşünüldüğünde, Şeşetin (ele) kenti Pasinler-Horasan-Sarıkamış hattında olabileceği iddia edilmektedir. Menuadan sonra tahta geçen Argıştı I ve Sarduri II'nin de bu bölgede yazıtlar diktirmesi seferlerin bu bölgede yoğunlaştığını göstererek bu iddayı desteklemektedir. Menua'nın ilk seferinin Çoruh Vadisi'ne değil yazıtların varlığıyla kanıtlanan Sarıkamış üzerinden Kars'a ilerlediği görülmektedir⁸²⁹.

Menua döneminde Ağrı-Eleşkirt-Horasan-Pasinler-Erzurum yolunun güvenli hale getirilmesi amacıyla, Pasinler (Hasankale), Delibaba ve Pirabad Yazıtlarının yer aldığı kaleler inşa ettirilmiştir. Böylece Diauehi ve Aras Vadisi'ne ulaşan güzergahın

⁸²⁶ Şehrin lokalizasyonu hakkında geniş bilgi için bkz: Meşçaninov, 1931: 69-73; König, 1967: 48; Pehlivan, 1991: 41 vd.; Dernek, 2013: 36.

⁸²⁷ Melikişvili, 1960: no: 37.

⁸²⁸ Diakonoff-Kashkai, 1981: 81. Şeşetin Ülkesi için diğer lokalizasyon önerileri; San, Kafkas Dağlarındaki Şeşeti Dağı ve çevresini, Arutyunyan, Oltu ve çevresi, Işık ise Şeşetin ülkesinin, Allahüekber Dağları ve çevresi olduğunu ileri sürmektedir. Arutyunyan, 1970: 162; Arutyunyan, 1985: 245 vd.; San, 1994: 82; Işık, 2015: 109; Ceylan, A.-Günaşdı, 2017: 325.

⁸²⁹ Köroğlu, 2001: 721.

güvenliği sağlanacaktır. Diauehi bölgesi, Menua döneminde vergi vererek eski yönetiminde devam etmiştir⁸³⁰.

Menua döneminde kuzey seferlerinden biri de Ereku, bugünkü Iğdır Ovası⁸³¹na yapılmıştır. Iğdır'da Taşburun (Sologert)⁸³², Başbulak⁸³³, Kazancı⁸³⁴ ve Uluşar-Körzüt⁸³⁵ yazıtları seferlerin yazılı kanıtları niteliğindedir. Iğdır Ovası, Urartu Devleti'nin kuzeye yaptığı seferler sırasında lojistik ihtiyaçlarını karşıladıkları bir bölge olmasından dolayı önemli olmuştur⁸³⁶.

3.2.5.2.2. Arğişti I (MÖ 786-764) Döneminde Urartu-Kolha İlişkileri

Arğişti I döneminde kuzeye özel bir önem verilmiştir. Bu dönemde Gökçe Göl ile Aras Nehri arasında güçlü merkezler yapılmış, yapılan seferlerle ordular ulaşabilecekleri en uzak noktalarda steller dikmişlerdir. Kafkasya'nın eteğine doğru yapılan seferlerde Leninakan yakınlarındaki Kanlıca (Marmaşen)⁸³⁷ ve Hanak (Ortakent)⁸³⁸ gibi önemli yazıtlar bu dönemin önemli belgelerindedir.

Arğişti I döneminde Diauehi'ye karşı yapılan seferler düzenli hale gelmiş, seferlerin sonucunda da Diauehi ülkesi tamamen ilhak edilmiştir. Diauehi ülkesinin ilhakıyla birlikte artık Urartu'nun güney komşusu Kolha ülkesi olmuştur. Urartu bir propaganda aracı olarak da kullandığı yazıtlarını Aras Nehri hattının daha kuzeyine Kolha ülkesi sınırlarına taşımıştır. Bu yazıtlardan birisi de Hanak/Ortakent Yazıtı'dır. (Foto: 2). Bu yazıt Kolha ülkesi hakkında yazılmış olan en eski yazılı belgelerden biridir⁸³⁹.

Arğişti I dönemine ait olan önemli yazıtlardan biri de "Horhor Yazıtları" ya da "Horhor Kroniği" olarak bilinen yazıttır. Horhor Yazıtları, Van Kalesi'nin güneybatısında Kral Arğişti I'in kaya mezarının üzerine ve çevresine yazılmış olup günümüze ulaşan en uzun Urartu yazıtı olma özelliğini de taşımaktadır. Yazıtta kral

⁸³⁰ Köroğlu, 2001: 721.

⁸³¹ Diakonoff-Kashkai, 1981: 31; Ceylan-Özgül, 2018: 50 vd.

⁸³² Mordtmann, 1872: no: 26; Melikişvili, 1960: no: 30-31; Hchl: no: 21; Payne, 2006: 65-66.

⁸³³ Melikişvili, 1960: no: 70; Payne, 2006: 95.

⁸³⁴ Payne, 2006: 192.

⁸³⁵ Başgelen-Payne, 2009: 125-132.

⁸³⁶ Ceylan-Özgül, 2018: 51.

⁸³⁷ Melikişvili, 1960: no: 133; Kleiss-Hauptmann, 1976: 25.

⁸³⁸ Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.

⁸³⁹ Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.; Zehiroğlu, 2009: 2 vd.; Çakan, 2014: 84.

Argiști'nin kuzeye yaptığı seferler, bu seferde elde edilen topraklardaki inşa faaliyetleri ve Diauehi'ye yapılan sefer hakkında bilgiler bulunmaktadır. Yazıtta Diauehi seferi hakkında⁸⁴⁰:

“...Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivini'ye yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım...”. ifadeleri yer almaktadır.

Yazıtta kral Argiști I'nin kuzeydoğuya yaptığı seferler sonucunda alınan toprakların Erzurum ile Gökçegöl arasındaki alanı kapsadığı da anlatılmaktadır⁸⁴¹. Yazıtta sefer şöyle anlatılmaktadır⁸⁴²:

“Şeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki (?), Biaini Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni (?) bıraktım, Zabaha Ülkeleri'ni ele geçirdim...”

“Uzinabitarna Şehri'ne ve Büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. İğani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahi Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve krali şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. ...”

Yazıttan seferin ilk olarak hedefinin Erzurum bölgesinde yer alan Diauehi Krallığı'nın olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonrasında yazıtta Urartu ordusunun Şeriaze, Pute, Bia, Huşa ve Tariu ülkelerine gittiği anlatılmaktadır. Yazıtın, Surb Sahak Kilisesi

⁸⁴⁰ Schulz, 1840: no. 2; Mordtmann, 1872: no. 30; Sayce, 1882: no. 37; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 117 vd.; Salvini-Salvini, 1992: 9-23; Payne, 2006: 150.

⁸⁴¹ Çilingiroğlu, 1983: 32 vd.; Zimansky, 1985: 58; Ceylan, 1994: 195; Salvini, 1995b: 68 vd.

⁸⁴² Schulz, 1840: no. 2; Mordtmann, 1872: no. 30; Sayce, 1882: no. 37; Sayce, 1888: 3; Sayce, 1890: 117-119; Salvini-Salvini, 1992: 9-23; Payne, 2006: 150 vd.

duvarında bulunan kopyasında Diauehi Ülkesi'nin Şaşılı ve Zua adlı kentlerinden⁸⁴³ söz edilmektedir.

Çıldır Gölü'nün güneybatı köşesinde yer alan Taşköprü Yazıtı'na göre Bia, Huşa, Tariu ve Aşqalaşi ülkeleri Erzurum ile Gökçeöl arasına lokalize edilmekteydi⁸⁴⁴. Fakat 1992 yılında, Urartu topraklarının en kuzeyinde yer alan Ortakent Yazıtı'nın bulunmasıyla birlikte bahsi geçen ülkelerin daha kuzeye lokalize edilmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Çünkü Ortakent Yazıtı'nda Diauehi Seferinde Tariu ülkesi alındıktan sonra Huşa, Bia ve Aşqalaşi ülkelerine gidildiğinden bahsedilmektedir. Yazıtın kaşifi olan Dinçol, Tariu ülkesinin Hanak/Ortakent, Huşa, Bia ve Aşqalaşi ülkelerini ise yazıtın bulunduğu bölgenin çevresine lokalize etmektedir. Urartu ordusunun güzergahı dikkate alındığında Huşa, Bia ve Aşqalaşi ülkeleri Ardahan, Hanak ve Kurtkale'ye yerleştirilmektedir. Bölgede yer alan Huşa ülkesi, Kolha ile ilişkilendirilmektedir⁸⁴⁵.

Horhor Yazıtı'nda, Tariu, Huşa ve Bia ülkelerinin ardından gidilen yerler sayılmaktadır. Zabaha, Uzinabitarna, Sirimu, İga (ne), Maqaltu, Eriahe, Apune, Ureiu ve Witeru (he) adlı ülkelerin adları yer almaktadır. Buna ek olarak eski Van kentinde yer alan stelde Didi, Qada, Etiune, Luşa, Katarza ve Guluta (he)⁸⁴⁶ ülkeleri yer almaktadır. Böylece seferin geniş bir coğrafyayı kapsadığı ortaya çıkmıştır.

İga (ne), Maqaltu ülkeleri Taşköprü Yazıtı'nda⁸⁴⁷ da görüldüğü için Çıldır Gölü çevresine yerleştirilmektedir⁸⁴⁸. Luşa⁸⁴⁹, Katarza⁸⁵⁰ ve Witeru⁸⁵¹ (he) Aras Güneyi Dağları çevresine lokalize edilmektedir. Etiuhe/ne⁸⁵² ve Eriahe ülkeleri Barnett'e göre doğuda Gökçe Göl'ün güneybatısı, batıda Erzurum ve Çoruh Vadisi'ne, kuzeyde Çıldır Gölü'ne uzanan bir alanı kapsamaktadır⁸⁵³.

Argiştı I, tahta çıkışının ikinci yılında Diauehi üzerine seferler düzenlemiş ve o döneme kadar kontrol altına alınmamış olan Aras Dağlarının güneyinde yer alan Luşa,

⁸⁴³ Melikişvili, 1960: no: 128 B I.

⁸⁴⁴ Diakonoff-Kashkai, 1981: 22, 41, 64, 84.

⁸⁴⁵ Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd; Ceylan, 2005a: 26; Dernek, 2013: 29.

⁸⁴⁶ Melikişvili, 1960: no: 128.

⁸⁴⁷ Melikişvili, 1960: no: 159; Çakan, 2014: 107.

⁸⁴⁸ Diakonoff-Kashkai, 1981: 54.

⁸⁴⁹ Bölge, Kars'a yerleştirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Diakonoff-Kashkai, 1981: 52.

⁸⁵⁰ Bölge, Kars'a yerleştirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Diakonoff-Kashkai, 1981: 49.

⁸⁵¹ Bölge, Kağızman'a yerleştirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Diakonoff-Kashkai, 1981: 103.

⁸⁵² Barnett'e göre, Luşa, Katarza ve Witeru(he) topluluklarının oluşturduğu krallıktır. Barnett, 1982: 340.

⁸⁵³ Barnett, 1982: 344.

Katarza ve Witeru (he) ve kuzeydoğusundaki Etiune ülkeleri yağmalanmıştır. Etiune seferinden bahseden Sarıkamış Yazıtı⁸⁵⁴ konumundan dolayı bazı ipuçları vermektedir. Urartu ordusunun kuzey ve kuzeydoğuya Erzurum-Pasinler-Horasan-Sarıkamış-Kars güzergahını takiple ulaştıkları söylenebilir. Ordunun karşısına Allahuekber, Kısır ve Akbaba dağları çıkmış, dağlar Çıldır Gölü çevresinden İga (ne) ülkesinden aşılması olabileceği düşünülmektedir.

Argiştı I'in ikinci yıl seferlerini anlatan bir diğer yazıt olan Hanak/Ortakent Yazıtı'nda bahsi geçen ülkelerin birçoğu geçmektedir. Özellikle Tariu adı iki kere tekrarlanarak vurgulanmıştır⁸⁵⁵. Yazıtta⁸⁵⁶:

“Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi ve... ele geçirdi. Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür.

...Minua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim. ...Huşa ülkesine kadar ve Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiştı der ki: Diauehe ülkesinin kralı önümde göründü ve haraç verdi (?). Ahuria şehri ...dışarıya attım. ...Quf Juni şehrini ...Orada 72.080 besili büyük baş hayvan, 7.000 ...11 ...Kimilerini öldürdüm, kimilerini (de) canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim. 50 şehir yaktım. Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera onu güneş ışığından yoksun etsinler.”

Ortakent Yazıtı'nın bir benzeri de Argiştı I'in ondördüncü yılına ait olan kayıtlardır. Bu kayıtlarda da yine Tariu ülkesinden bahsedilmekte ve bu bölgeye bir yazıt diktirildiğinden bahsedilmektedir⁸⁵⁷.

⁸⁵⁴ Melikişvili, 1960: no: 130.

⁸⁵⁵ Salvini, 1995b: 56 vd.

⁸⁵⁶ Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.

⁸⁵⁷ Melikişvili, 1960: no: 127.

Argiştı I, üç seferinin dışında yönünü Aras Nehri'nin kuzeyine döndürmüştür. Krallığının üçüncü yılında Etiune ülkesini yağmalamış, beşinci yılında ise bölgede dini ve idari anlamda bir merkez olan Erebus (Arin-Berd) kenti kurulmuştur. Kral onbirinci yılında önemli bir idari merkez olan Argiştihinili (Arnavir-Blur) kentini kurmuştur⁸⁵⁸.

3.2.5.2.3. Sarduri II (MÖ 764-735) Döneminde Urartu-Kolha İlişkileri

Argiştı I'ın ardından Urartu tahtına Sarduri II geçmiştir. Sarduri II babası Argiştı'nın bıraktığı güçlü krallığı devam ettirmek için batı ve kuzeybatıya seferler düzenlemiştir. Zira krallığın kuzey ve doğusu Argiştı I döneminde hâkimiyet altına alınmış, bu topraklardan gelebilecek saldırılar engellenmiştir. Sarduri'nin sefer yönünü batıya çevirmesinin sebebi, bu bölgelerde ülkesi için pazar yerlerine ulaşabilmektir. Bu amaçla kral, Melitea (Malatya) ardından da Kumuhalli seferlerine çıkmıştır⁸⁵⁹.

Kral, batı ve kuzeybatı seferlerinin ardından, kuzey ve doğu bölgelerinde isyan eden topluluklar üzerine gitmiştir. *Hazine Kapı/Analıkız Yazıtı* ve sonradan Surp Pogos Kilisesi duvarına konmuş olan bir stelde Sarduri II'nin seferleri anlatılmaktadır. Fakat Argiştı I kadar düzenli yazılmadığı için hem olaylar hem de tarihleri konusunda çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Sarduri II döneminde de babası gibi kuzey seferleri devam etmiş Diauehi, İga(ne), Abiliane, Etiune ve Eriahe ülkelerine baskılar arttırılmıştır. Sarduri II ilk seferini Gökçe Göl'ün güneybatısında yer alan Weliku⁸⁶⁰ ülkesine yapmıştır. Kolha bölgesi ise yağmalanan ülkeler arasına girmiştir⁸⁶¹.

Sarduri II döneminde Kolha ülkesine iki sefer düzenlenmiştir. Bu seferleri anlatan yazıt Van Kalesi'nde "*Analıkız*" adı verilen bölgede yer alan bir steldir. Kolha seferlerinin ilki stelin ön yüzüne, ikinci sefer ise stelin sağ tarafına kaydedilmiştir⁸⁶².

⁸⁵⁸ Melikişvili, 1960: no: 127, 128 B 2; 142; I.

⁸⁵⁹ König, 1955-57: no. 104; Melikişvili, 1960: no. 158; Mordtmann, 1872: no. 39; Sayce, 1882: no. 50; Sayce, 1888: 19; Sayce, 1893: 30; Sandalgian, 1900: no. 30; Kalaç, 1956: 349-354; Beran, 1957: 133-145; Salvini, 1986: 31-34, Başgelen, 2001: 25; Payne, 2006: 237 vd.

⁸⁶⁰ Diakonoff-Kashkai, 1981: 100.

⁸⁶¹ Schulz, 1840: no. 12; Mordtmann, 1872: no. 40; Sayce, 1882: no. 49; Sayce, 1888: 4; Sayce, 1893: 29; Sandalgian, 1900: no. 27; Tseretheli, 1928: no. A.; Sayce, 1929: no. 93; Köroğlu, 2001: 726; Payne, 2006: 208 vdd.

⁸⁶² Köroğlu, 2001: 727; Ünsal, 2006b: 136; Kolha şehrinin Doğu Karadeniz dağlarına yakın olduğu bilinmekte ve Klasik Çağ'ın Kolhisi şimdiki Gürcistan'la özdeş olması ihtimal dâhilindedir. Bkz., Diakonof-Kashkai, 1981: 68 vd.; Erzen, 1992: 32; Çilingiroğlu, 1994: 83, Bingöl, 2003: 124; Yıldırım, 2007: 201.

Kolha seferlerinin tarihleri konusunda ortak bir görüş bulunmamaktadır. M. Salvini'ye göre seferlerin ilki MÖ 749, ikincisi ise MÖ 746 tarihinde gerçekleşmiştir⁸⁶³. G.A. Melikişvili, Kolha seferlerinin ilkinin MÖ 750-748, ikincisinin ise MÖ 744-741 tarihlerinde gerçekleştiğini iddia etmektedir⁸⁶⁴. Barnett ise bahsi geçen seferlerden ilki için MÖ 750, ikincisi için ise MÖ 744-743 yılları iddiasıyla G.A. Melikişvili ile yakın tarihlere yerleştirmiştir⁸⁶⁵.

Birinci sefer şu şekilde anlatılmaktadır⁸⁶⁶:

“... Qulha ülkesine karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Huşa ülkesinin kralı Haha(ni)'yi ve halkını orada esir aldım, onları sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim. Sarduri der ki: Aynı yıl ordularım Abiliane ülkesine karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle bir gün içinde ülkeyi ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınları sürgün ettim. Sarduri der ki: Tanrı Haldi'nin uğruna böyle kahramanlıkları orada yaptım. X bin 890 delikanlı, 3 496 canlı erkek, ve 6(?)408 kadın götürdüm. Toplam 9 904 kişi sürgün ettim. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı aldım. Ayrıca 65 at, X bin 090 büyük baş hayvan ve 10 897 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Tanrı Haldi'nin uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım”

İkinci sefer ise⁸⁶⁷;

“...Sarduri der ki: Qulha ülkesine karşı sefere çıktım.. Ülkeyi ... Qulha ülkesinin tahkimatlı krali şehri Ildamuşa'ya güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım. Qulha ülkesinin sadece orada bulunan ...adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür hazırlattım. Ildamuşa şehrinde bir yazıt

⁸⁶³ Salvini, 1995b: 77.

⁸⁶⁴ Melikişvili, 1960: 155 C, D.

⁸⁶⁵ Barnett, 1982: 349 vd.; Ünsal, 2006b: 136; Yıldırım, 2007: 201.

⁸⁶⁶ Melikişvili, 1960: no: 155 C.

⁸⁶⁷ Melikişvili, 1960: no: 155 D.

diktirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınları sürgün ettim". ifadeleri yer almaktadır.

Kolha ülkesi hakkında yazıtlarda, Kolha'nın İldamuşa adlı bir krali kenti olduğu ve Huşa ülkesiyle ilişkili olduğu dışında pek fazla bilgi yoktur. Huşa ülkesi Ortakent Yazıtı'nın konumundan hareketle Ardahan bölgesine yerleştirilmektedir. Böylelikle Kolha ülkesine yakınlığıyla da yazıtı doğrular nitelikte olacaktır. Kolha ülkesinin yerinin Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir parçası mı yoksa Yalnızçam Dağları'nın batısında Aşağı Çoruh Bölgesi (eski Kolhis)'nde mi olduğu konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Bu anlaşmazlığı açığa çıkarmak amacıyla takip edilen yollardan biri de yazıtlardaki ganimet listelerine bakmaktır. Çünkü ganimet listelerinde, ülkelerden alınan mallar, coğrafi farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. Örneğin İşpuini döneminde kuzeydeki Luşa, Katarza ve Witeru(he) seferlerinden elde edilen ganimetler, erkek, kadın, at, küçük ve büyükbaş hayvanlardır⁸⁶⁸.

Kral Menua döneminde Aras Vadisinin kuzeydoğusunda yer alan İrekua, Etiune ve Luhiune ülkelerinden alınan ganimetlerin at, küçük ve büyükbaş hayvanlar olduğu görülmektedir⁸⁶⁹. Argiştı I döneminde Ardahan ve çevresine lokalize edilen Huşa ve Bia ülkelerinden de yine aynı ürünler ganimet olarak alınmıştır. Diauehi ülkesinden alınan ganimetler hem sayısal olarak hem de içerik anlamında diğerlerinden farklı olduğu görülmektedir. Diauehi ülkesinden insan nakli yapılmamış fakat bölgeden büyük ve küçükbaş hayvan, 20.5 kg. altın, 18.5 kg. gümüş ve 5 tonun üzerinde bakır ganimet olarak alınmıştır⁸⁷⁰. Ortakent Yazıtı'nda da bölgeden alınan ganimetler aynı mal grubundandır⁸⁷¹. Sarduri II döneminde aynı bölgeye yapılan seferlerin ganimet sonuçları da benzerdir⁸⁷². Sarduri II döneminde Kolha'ya yapılan ilk seferden alınan ganimet yıllık olarak 9904 insan, 65 at, X bin 090 büyükbaş, 10897 küçükbaş hayvan olduğu kaydedilmiştir⁸⁷³.

Ganimet listelerinden Kolha ülkesinin farklı bir coğrafyada olduğu sonucuna varılamamaktadır. Farklı coğrafyalar ganimet listelerinde farklı malların varlığıyla

⁸⁶⁸ Melikişvili, 1960: no: 20, 21, 23: 13 540.

⁸⁶⁹ Dinçol 1976, s. 19 vd: 1 733 at; 7 616.

⁸⁷⁰ Melikişvili, 1960: no: 128 B I.

⁸⁷¹ Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.

⁸⁷² Melikişvili, 1960: no: 155 C, D, F.

⁸⁷³ Melikişvili, 1960: no: 155 D.

kendini göstermektedir. Örneğin, Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan Mana ülkesinden alınan deve⁸⁷⁴, Kummuhu (Adıyaman) Krallığı'ndan altın, gümüş, giysi, bakır kalkan ve kase⁸⁷⁵ alındığı bilinmektedir⁸⁷⁶.

Kolha Seferlerinin sonucu incelendiğinde Urartu Devleti'nin hedeflediği başarıya ulaştığı görülmektedir. Urartu Devleti'nin kuzey seferlerinin hemen hepsinde ortak amacı olan kuzeyin maden yataklarına sahip olma fikri büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Özellikle ikinci sefer kayıtlarında geçen “...demir bir mühür hazırlattım...” ifadesi ülkeden alınan madenlere bir örnek olması açısından oldukça önemlidir⁸⁷⁷.

Sarduri II döneminde kuzeye yapılan bir başka önemli sefer de araştırma bölgemize yakınlığı açısından önemli olan Ardahan Çıldır civarında bulunan yazıtta geçen seferdir. Çıldır Gölü'nün 2 km batısında bulunan bir ana kaya üzerine yazılmış Taşköprü Yazıtı'nın satırlarında olaylar şu şekilde ifade edilmiştir⁸⁷⁸.

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argıştıoğlu Sarduri der ki:

Terk edilmiş (?) Uhime ülkesini ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu şehrini ele geçirdim. Erkek ve kadınları Biainili ülkesine sürgün ettim.”

Sarduri II döneminden sonra Urartu'nun kuzeye ilgisinin azaldığı görülmektedir. Bunun en belirgin göstergesi, artık yazıtlarda bu bölgenin isiminin geçmemesidir. Bu tarihlerden sonra Urartunun bölgeye hakim olup olmadığı da bilinmemektedir.

⁸⁷⁴ Melikişvili, 1960: no: 127 III; IV; 128 B2.

⁸⁷⁵ Melikişvili, 1960: no: 155 E.

⁸⁷⁶ Zimansky, 1985: 53 vd.

⁸⁷⁷ Urartu ordularının farklı ülkelerden elde ettikleri ganimetler ile bunların tablo içerisinde gösterilerek genel bir değerlendirmesi hakkında bkz. Zimansky, 1985: 53 vd., Table 8.

⁸⁷⁸ Sayce, 1929: 100; Meşçaninov, 1931-32: 160-164; König, 1955-57: no. 108; Melikişvili, 1960: no. 159; Payne, 2006: 239; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2018: 134 vd.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER

4.1. ARDANUÇ

4.1.1. Ardanuç (Gevhernik) Kalesi

Ardanuç Kalesi, Artvin ili, Ardanuç ilçe merkezinin kuzeybatısında Adakale olarak bilinen mevkiide, hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin kuzeyinden Ardanuç Çayı geçmektedir. Sarp bir kayalık üzerinde yükselen kalenin ebatları 220x60m olarak ölçülmüştür. Çevresinin uçurum olması, kaleye doğal bir savunma sağladığından dolayı, kalede gözetleme kulesi yoktur. Yapı iç kalesiyle birlikte iki bölümden oluşmaktadır. Kalenin üç tarafı derin vadilerle çevrili olup İç kale, yapının batı yönünde anakaya üzerine kurulmuştur. Kalenin bulunduğu arazinin meyilli olmasından dolayı iç kalede yerleşimin daha az olduğu düşünülmektedir. Kale, moloz taşların kireç katkılı bir harçla örülmesiyle inşa edilmiş olmasına rağmen kitabenin de bulunduğu giriş kısmında düzgün kesme taşlar da yer almaktadır. İç kaleye ulaşım, aşağı kaleden gelen patika bir yolla, kuzeybatı köşesinde bulunan iki seyyar merdivenle sağlanmaktadır. Kalenin giriş kısmı batı yönünde yer almakta olup 2.10x2.30m ölçülerindedir⁸⁷⁹.

Kale ve eski şehir arasında, çevrede bulunan bir kaç Orta Çağ kalesiyle ortak özellikleri olan, yöre halkı tarafından “depo” olarak tabir edilen üç bölümlü yapılar tespit edilmiştir. Bu yapılar, ortada bulunan kubbe görünümlü tavan yapısıyla ana oda ve bu odaya bağlı beşik tonozla örtülü iki odadan oluşmaktadır. Orta Çağ’dan Osmanlı dönemine kadar kesintisiz iskân gören kalede, bir şapel, bir sarnıç ve işlevi tam olarak anlaşılabilen bir mekân kalıntısına rastlanılmıştır⁸⁸⁰.

Ardanuç, 9. ve 10. yüzyıllarda Karadeniz’den Erzurum’a ve kuzeyde de Çıldır Gölü’ne kadar uzayan bölgenin önemli merkezlerinden biri olarak görülmektedir. Bu

⁸⁷⁹ Kırzioğlu, 1976: 160 vd.; Evliya Çelebi, 1986: 630 vd.; Edwards, 1986: 171 vd.; AYTEKİN, 1999: 253.

⁸⁸⁰ Edwards, 1986: 171; Sinclair, 1989: 12; Türkiye’de Vakıf ve Abideler ve Eski Eserler, 1983: 754 vdd.; Köroğlu, 1997: 372.

nedenle Ardanuç Kalesi, Orta Çağ ve İslami Dönem'e dair kaynaklarda da yer almaktadır⁸⁸¹. (Foto: 15, 16, 17, Plan: 4).

4.1.2. Ardanuç Vadisi'ndeki Mağara Kalıntısı

Ardanuç Vadisi'ndeki Mağara Kalıntısı, Artvin ili, Artvin-Ardanuç yolunun geçtiği Ardanuç Çayı yakınında, Cehennem Deresi Kanyonu'nu geçtikten sonraki kayalıklarda yer almaktadır. Yaklaşık olarak 50m yükseklikte ulaşılması zor bir konumdadır. Mağaranın yapılış amacı ve dönemi tam olarak bilinmemektedir⁸⁸².

4.1.3. Aydıncıköy Kalesi

Aydıncıköy Kalesi, Artvin ili, Ardanuç ilçesinin 17 km güneydoğusunda Aydın Deresi'nin oluşturduğu vadide yer almaktadır. Kale, yaklaşık olarak 20-25m yüksekliğinde doğu-batı doğrultulu bir kayalık üzerine kurulmuştur. Kalenin duvarları, batı kısmı haricinde büyük oranda ayakta. Kalenin boyutları, üzerinde bulunduğu kayalığın şekline uygun olarak değişmektedir. Doğu uçta 2.80m olan kalenin, batı ucu 6.30m olarak ölçülmüştür. Kuzeydoğu girişli kalenin, kireç harçlı ve düzensiz kesilmiş taşlarla yapılmış olan duvarlarının yüksekliği, yaklaşık olarak 10m'ye ulaştığı görülmektedir. Kalenin iç kesiminde döner bir merdivenin olduğunu düşündüren ahşap kalıntıları veya yerleri tespit edilmiştir. Duvarlarda dört yönde mazgal deliği olduğu düşünülen delikler açılmış, doğu duvarı dibinde ise içi sıvalı bir silo tespit edilmiştir. Silonun boyutları 1.70x1.10-1.30m olarak ölçülmüş, içinin bir kaç kez kireç katkılı bir harçla sıvanmış olduğu görülmektedir. Kalenin, Olur bölgesinden Aydın Deresi Vadisi'ne ve Ardanuç Kalesi'ne olası saldırıları engellemek için yapılmış olan bir ön karakol olduğu düşünülmektedir⁸⁸³. (Foto: 18, 19).

4.1.4. Beratlı Köyü Sugören Mağarası

Beratlı Köyü Sugören Mağarası, Artvin ili, Ardanuç ilçesi, Beratlı Köyü'nün Saboca mevkiinde yer almaktadır. Sağlam, dik ve yüksek bir kayalık tabanında yer alan

⁸⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Kırzioğlu, 1976: 160 vd.; Türkiyede Vakıf ve Abideler ve Eski Eserler, 1983: 754 vdd.; Edwards, 1986: 171; Evliya Çelebi, 1986: 630 vd.; Sinclair, 1989: 12; Köroğlu, 1997: 372; Aytekin, 1999: 292; Yıldırım, 2007: 226.

⁸⁸² Aytekin, 2010a: 440.

⁸⁸³ Aytekin, 1999: 291; Köroğlu, 1998: 130; Yıldırım, 2007: 223.

mağarada traverten oluşumları ve küçük su birikintileri görülmektedir. Mağaradan soğuk, gür bir su akmakta olup suyun kaynağı bilinmemektedir⁸⁸⁴.

4.1.5. Bereket Köyü-Kılarcet Kalesi

Kılarcet Kalesi, Artvin ili, Ardanuç ilçesi, Bereket Köyü yakınlarında vadi içerisinde yüksek bir anakaya üzerinde yer almaktadır. Ardanuç'a 16 km uzaklıkta yer alan kalenin giriş kapısı kuzeybatı yönündedir. Kalenin kuzeyinde yaklaşık olarak 7 m yüksekliğinde bir kule tespit edilmiştir. Kalenin sur duvarlarının büyük bölümü yıkılmıştır. Kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir⁸⁸⁵. (Foto: 20).

4.1.6. Ferhatlı Kalesi

Ferhatlı Kalesi, Artvin ili, Ardanuç ilçe merkezinin 12 km kuzeybatısında yer alan Ferhatlı Köyü'nün kuzeyinde bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultulu kalenin kuzeyinden Artvin-Ardanuç karayolu ve Ardanuç Çayı geçmektedir. Ayrıca kalenin kuzeyinde baraj gölü bulunmaktadır. Kuzey bölümü dik, güney bölümü ise daha yayvan bir kayalık üzerine kurulmuş olan kalenin boyutları, 120 x 35 m olarak ölçülmüştür. Orta büyüklükte taşların kireç ve çakıl katkılı bir harçla örülmesi kalenin Orta Çağ kalesi olduğunu düşündürmektedir. Kurtin ve bastiyonlarla desteklenmiş olan kalenin girişi batı yönündedir. Kalenin güneydoğu sur duvarları tahrip olmuş, sadece temel izleri takip edilmektedir. Kalenin kuzey sur duvarları büyük oranda ayakta olup en yüksek sur duvarı 6,5 m uzunluk, 3,5 m yükseklik ve 30 cm genişliğindedir. Kalenin, güneydoğu üst kesiminde bir platform ve merkezde bir kule kalıntısına rastlanılmıştır. Kalede bulunan platform, 4.80x4.50 m ölçülerindedir. Platforma çıkmak için yapılmış olan 15 basamaklı bir merdiven tespit edilmiştir. Merdivenin diğerlerine nazaran daha iyi durumda olan basamaklarının ölçüleri, 1. basamak, 2.50 m uzunluk, 35 cm yükseklik ve 50 cm derinliğe sahiptir. 2. basamak, 1.60 m uzunluk, 30 cm yükseklik ve 50 cm derinliğe sahiptir. 3. basamağın ölçüleri 30 cm yükseklik, 1.55 m uzunluk ve 50 cm

⁸⁸⁴ AYTEKİN, 2011a: 432.

⁸⁸⁵ AYTEKİN, 1999: 292; YILDIRIM, 2007: 225.

derinlik olarak tespit edilmiştir. 5. basamak ise 35 cm yükseklik, 2.40 m uzunluk ve 50 cm derinliğe sahiptir⁸⁸⁶. (Foto: 21, 22).

4.1.7. Kapıköy Kulesi

Kapıköy Kulesi, Artvin ili, Ardanuç ilçe merkezinin yaklaşık olarak 22 km, aynı isimli köyün ise 4 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kule, ormanlık alanda 25x28 m ebatlarında, doğu duvarı haricinde diğer duvarları tahrip olmuştur. Duvar kalınlığı 1.60 m olan surların temel izleri bulunmaktadır. Yapım amacının Orta Çağ'da bölgedeki yayla yolunu denetlemek olduğu düşünülmektedir. Kulenin kaçak kazılarla tahrip edildiği görülmektedir⁸⁸⁷.

4.1.8. Karsevan Kalesi

Karsevan Kalesi, Artvin ili, Ardanuç ilçesi'ne 18 km uzaklıktaki Tosunlu Köyü'nün doğusunda ormanlık bir alanda yer almaktadır. Kale, köyden 3 km uzaklıkta, Bulanık Deresi'ne hâkim bir konumdadır. Dereden yaklaşık olarak 200 m yüksekte bulunan kale, anakaya üzerine yapılmıştır. Günümüze ulaşan sur duvarları, yaklaşık olarak 0.50 m moloz taşların kireç harçla örülmesiyle oluşmaktadır. Kalenin en üst noktasında, 2.50x3.50 m genişliğe ve 2.50 m derinliğe sahip bir sarnıç tespit edilmiştir. Kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir⁸⁸⁸.

4.1.9. Konaklı Yerleşmesi

Konaklı Yerleşmesi, Artvin ili, Ardanuç ilçe merkezinin 14 km güneydoğusunda yer alan Konaklı Köyü'nün 1 km güneyinde, eski Ardahan yolu üzerinde bulunmaktadır. Yerleşmede, günümüze ulaşmayı başaran tonozlu yapılar ve bu yapılarla bağlantılı olduğu düşünülen kare veya dikdörtgen planlı yapılar tespit edilmiştir. Ormanlık alan ve tahribat bu mekânların incelenmesini zorlaştırmaktadır. Alanda, Köroğlu ve ekibi tarafından depo olduğu düşünülen bir yapı tespit edilmiştir. Yapı, 4.50x3.75 m ebatlarında, kareye yakın şekildedir. Yapıya doğu yönünden 1, güney yönünden 2, beşik tonozla örtülmüş bölmeler eklenmiştir. Ana mekân büyük sal

⁸⁸⁶ Edwards, 1986: 170 vdd.; Köroğlu, 1997: 371; Aytekin, 1999: 292; Yıldırım, 2007: 226.

⁸⁸⁷ Köroğlu, 1997: 374.

⁸⁸⁸ Aytekin, 2010a: 437.

taşlarının birbiri üzerinden aşırılmasıyla bir kubbe, 3 yan oda ise beşik tonozlu tavan yapılarıyla dikkat çekmektedir. Mekânın girişi kuzeybatı yönünde, 1.20 m genişliğindedir. Ayrıca kapı önünde 1.43x1.20 m boyutundaki taşın işlevi, kapıyı kapatmak için kullanıldığı ile açıklanmaktadır⁸⁸⁹.

4.1.10. Kutlu Köyü Kalesi

Kutlu Köyü Kalesi, Artvin ili, Ardanuç ilçesi'ne 20 km uzaklıktaki Kutlu Köyü Bağlar mahallesi sınırlarında yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu olan kale, düz bir arazide inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı kale, içten 65.00x38.00 m ölçülerine sahiptir. Kalenin batısında büyük, kuzey ve güney yönlerinde ise daha küçük kapılar bulunmaktadır. İç kesim tamamen tahrip olmuştur. Sur duvar kalınlığı 2.50 m olup kısmen ayakta. Kale yaklaşık olarak 2.00x1.45 m ölçülerinde düzgün blok taşlarla inşa edilmiştir. Kalenin hangi döneme ait olduğu tam olarak bilinmemektedir⁸⁹⁰.

4.1.11. Mahsen

Mahsen, Artvin ili, Ardanuç ilçesi'ne 9 km uzaklıktaki Hamurlu Köyü, Kutat Mevkiinde yer almaktadır. Dikdörtgen planlı yapının iç mekânı, 2.30 m genişliğe, 4.40 m uzunluğa ve 2 m yüksekliğe sahiptir. Mekânın köy evlerinin kullandığı kiler olduğu düşünülmektedir. Toprak tabanlı mekânın tonozlu tavanı iyi durumdadır. Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu düşünülen yapı, defneciler tarafından tahrip edilmiştir⁸⁹¹.

4.1.12. Peynirli Kalesi

Peynirli Kalesi, Artvin İli, Ardanuç ilçesi'ne 16 km uzaklıktaki Peynirli Köyü'nün Eminağa Mahallesiinde yer almaktadır. Çevreye hâkim bir kayalıkta inşa edilmiş olan kaleden günümüze doğu duvarı haricindeki duvarlar ve güneybatı ucundaki sarnıç gelebilmiştir. Kalenin batı yönündeki sur duvarlarının ebatları 7.00 m yükseklik, 8.00 m uzunluk ve 0.80 m genişliktir. Güney yönünde bulunan duvar, 5.00 m uzunluk, 0.50 m yükseklikte, kuzey sur duvarları ise 10.00 m uzunluk ve 4.00 m yüksekliğe sahiptir. Duvarlar kaba moloz taşların kireç katkılı bir harçla örülmesiyle

⁸⁸⁹ Köroğlu, 1997: 374.

⁸⁹⁰ Aytekin, 1999: 292; Yıldırım, 2007: 224 vd.

⁸⁹¹ Aytekin, 2011a: 432.

oluşturulmuştur. Kale girişinin kuzey yönünde olduğu düşünülmektedir. Tek bir mekândan oluşan kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir⁸⁹². (Foto: 23, 24).

4.1.13. Rabat Kalesi

Artvin İli, Ardanuç ilçe merkezinin 15 km güneydoğusunda Bulanık Köyü'nün 2 km kuzeyinde bulunan Rabat mevkiinde yer almaktadır. Doğudan gelen yolları denetlemek amacıyla kurulduğu düşünülen kale, sarp bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Günümüzde büyük bir bölümü ayakta. Yapılan araştırmalarda kalenin, Orta Çağ kalesi olduğu belirtilmiştir⁸⁹³. (Foto: 25, 26).

4.1.14. Soğanlı Kalesi

Soğanlı Kalesi, Artvin İli, Ardanuç ilçesi'ne 14 km uzaklıktaki Soğanlı Köyü'nde yer almaktadır. Kale, Ardanuç ilçesi'nin kuzeybatı yönünde, Ardanuç Vadisi'ne hakim bir tepede bulunmaktadır. Vadiden yaklaşık olarak 500 m yüksekte bulunan kale, anakaya üzerine yapılmıştır. Kalenin girişi batı yönündedir. Sur duvarları ortalama 8 m olarak günümüze ulaşmıştır. Sur duvarları moloz taşların kireç sıvayla örülmesinden oluşmaktadır. Kale içerisinde yapım amaçları tam olarak anlaşılamayan üç adet mimari yapıya rastlanılmıştır. Bu yapılardan:

I. Mimari Yapı: Kale girişinin 5 m ilerisinde yer almakta olup üst örtüsü yıkılmıştır. Yapının ebatları, 3.45x6.10 m olarak ölçülmüştür. Dikdörtgen planlı olan yapı, kuzey-güney doğrultuludur. Yapının girişi güneybatı yönündedir. Moloz taş örgüsünden oluşan duvarların kalınlığı 0.90 m'dir. Yapının kuzeydoğu kısmındaki duvarları yıkılmıştır.

II. Mimari Yapı: Kalenin orta kısmında, Ardanuç Vadisine bakan doğu yönünde bulunmaktadır. 3.70x5.60 m ölçülerindedir. Dikdörtgen plana sahip olan yapının duvar kalınlığı, 1.12 m olarak ölçülmüştür. Yapının kuzey duvarı haricindeki duvarları sağlamdır.

⁸⁹² AYTEKİN, 2011a: 430.

⁸⁹³ SINCLAIR, 1989: 23; KÖROĞLU, 1997: 372.

III. Mimari Yapı: Kalenin mahalle yoluna bakan tarafında yer almaktadır. Yapının bir yanı anakayaya oyulmuştur. Yapının içini zamanla orman ağaçları kaplamıştır. Ayrıca kalede bir de sarnıç tespit edilmiştir. Sarnıç, I. Mimari ve II. Mimari yapı arasında sur duvarlarına yakın bir alanda bulunmaktadır. Sarnıcın içi taş ve toprak ile dolmuştur⁸⁹⁴. (Foto: 13).

4.1.15. Soğanlı (Hanlar) Kalesi

Artvin ili, Ardanuç ilçesine 8 km uzaklıkta, Soğanlı Köyü sınırlarında bulunan kalenin kuzeyinde Şavşat ilçesi, doğusunda Ardanuç ilçe merkezi yer almaktadır. Kalenin doğu, güney ve güneybatısı baraj suları ile çevrilidir.

Kale üzerinde, çok sayıda kaçak kazı izleri tespit edilmiştir. Kalenin sur duvarlarındaki taşlar arasında birleştirici malzeme olarak harç kullanılmıştır. Kale, kuzey-güney doğrultulu olarak inşa edilmiş olup kalenin giriş kısmı kuzeydoğuda yer almaktadır. (Foto: 27, 28).

4.1.16. Suluhan (Sulhan) Yayla Yerleşmesi

Suluhan (Sulhan) Yayla Yerleşmesi, Artvin İli, Ardanuç İlçe merkezinin 20 km, Konaklı Köyü'nün ise 10 km doğusunda, Çadır (Kürdevan) Dağı'nın batı eteğinde yer almaktadır. Güneye doğru yükselen, yaklaşık 2 m çapındaki alanda Konaklı'da tespit edilen yapılara benzer mekânlar ortaya çıkarılmıştır. Birbirlerine ortalama 40 m aralıklarla yer alan mekânların, kuru taş örme tekniğiyle inşa edildiği görülmektedir. Yapıların Orta Çağ'a ait olduğu düşünülmektedir⁸⁹⁵.

4.1.17. Tütünlü Kalesi

Tütünlü Kalesi, Artvin İli, Ardanuç ilçe merkezinin 8 km kuzeydoğusunda bulunan aynı adlı köyde bulunmaktadır. Kale, köyün kuzeyinde yer alan Irmaklar Yolu'na 200 m kuzeyinde bulunan kayalık silsilesinin, güneybatı uç kesimine kurulmuştur⁸⁹⁶.

⁸⁹⁴ AYTEKİN, 2010a: 437.

⁸⁹⁵ KÖROĞLU, 1997: 374.

⁸⁹⁶ KÖROĞLU, 1998: 129.

Tütünlü Kalesi, stratejik konumu itibariyle dikkat çekmektedir. Kale, Ardanuç Kalesi'ni görmesinin dışında, Ardanuç-Ardahan ve Ardanuç-Irmaklar yoluna hâkim bir noktadadır. Kalenin duvarları, kesme taşların kireç katkılı dolgu malzemesiyle örülmesinden oluşmaktadır. Kalenin boyutları 25-30x10 m olarak ölçülmüş, kullanım amacının gözetleme kulesi olduğu düşünülmektedir. Kaçak kazılarla tahrip olan kalenin, kuzeydoğu yönü dışında kalan alanlar dik kayalıktır. Kalenin kuzeybatısında yapılan incelemelerde yer yer 8 m yüksekliğe ulaşan duvar yapıları tespit edilmiştir⁸⁹⁷. (Foto: 29, 30).

4.1.18. Ustalar Köyü Gözetleme Kulesi

Ustalar Köyü Gözetleme Kulesi, Artvin ili, Ardanuç ilçesi'ne 18 km uzaklıktaki Ustalar Köyü'nün kırsalında bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Dikdörtgen planlı yapının taban ölçüsü 2.00x3.10 m'dir. Günümüze kulenin yaklaşık olarak 10 m yüksekliği ulaşabilmiştir. Duvar genişliği 1 m olup batı yönünde bulunan 0.60 m genişlik ve 1.50 m yüksekliğe sahip olan açıklık, kulenin girişinin batı yönlü olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca kulenin dört yanına yerleştirilmiş olan mazgal pencereler bulunmaktadır. Moloz taşların kireç harcıyla örülmesi yapının Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğunu göstermektedir⁸⁹⁸.

4.1.19. Yolağzı Köyü Mağarası

Yolağzı Köyü Mağarası, Artvin ili, Ardanuç ilçesi'ne 16 km uzaklıktaki Yolağzı Köyü'nde yer almaktadır. Ulaşımı kolay olan mağaranın girişi yaklaşık 200 m uzunluğunda giderek genişleyip yükselmektedir. Mağara içerisinde sarkıtlar ve dönemi tam olarak bilinmeyen taş yığınları dikkat çekmektedir⁸⁹⁹.

⁸⁹⁷ Köroğlu, 1998: 130.

⁸⁹⁸ Aytekin, 2011a: 431.

⁸⁹⁹ Aytekin, 2011a: 432.

4.2. ARHAVİ

4.2.1. Ciğa Tepesi Kalesi

Ciğa Tepesi Kalesi, Artvin ili, Arhavi ilçesi zirvelerinde yer almaktadır. Kalenin bulunduğu alan ormanlık bölgededir. Anakaya üzerine inşa edilen kalenin sur duvarları kısmen günümüze ulaşmıştır. Kalenin tarihlendirilmesi yapılmamıştır⁹⁰⁰.



⁹⁰⁰ AYTEKİN, 1999: 293.

4.3. BORÇKA

4.3.1. Fındıklı Kalesi

Fındıklı Kalesi, Artvin ili, Borçka ilçesi'ne 11 km uzaklıktaki Fındıklı Köyü'nde yer almaktadır. Kale, Borçka-Hopa karayolu güzergâhında, vadiye hâkim, ormanlık bir alanda bulunmaktadır. Kaleye, dere yatağından 20 dakikalık bir yürüyüşle ulaşılmakta, aynı patika yolun Fındıklı Kalesi'ne ulaştığı bilinmektedir. Kuzey-güney doğrultulu olan kale, içten 12.60x27.32 m ölçülerinde oval planlıdır. Kalenin sur duvarları, 70 cm olarak ölçülmüştür. Kalenin vadiye bakan kuzeybatı köşesinde, dıştan 3.80x4.00 m ölçülerinde dikdörtgen planlı, iki katlı kule tespit edilmiştir. Kulenin girişi, kuzeybatı köşesinde iki kapı olarak konumlandırılmıştır. Kulenin tavanı doğu-batı yönlü, tonoz örtülüdür. Güney duvarında 4 adet niş bulunmaktadır. İki kat arasındaki ahşap döşeme yok olmuş, zemin kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Sur duvarlarının temelleri günümüze ulaşmış, duvar yapım tekniği ve kireç katkılı harç kullanımı kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğunu göstermektedir⁹⁰¹.

⁹⁰¹ AYTEKİN, 2006: 310.

4.4. MERKEZ İLÇE/ARTVİN

4.4.1. Artvin (Livana) Kalesi

Artvin Kalesi, il merkezinde Artvin-Borçka karayolunun Artvin merkezine çıktığı noktada anakayaya inşa edilmiştir. Kale, Çoruh Irmağı üzerine kurulmuş olan Artvin köprüsünün karşısında, yaklaşık olarak 70 m yükseklikte bulunmaktadır. Kalenin kapladığı alan, 1600 m² olarak saptanmıştır. Kale, topoğrafik olarak üç kademedен oluşmakta olup yamuk bir plana sahiptir. Kalenin güneybatı cephesinde iki aşamalı olarak planlanmış olan giriş bulunmaktadır. Bu kapılardan ilki, şehir tarafına bakmakta olup kalenin en alt kısmına, ikinci kapı ise kalenin merkezine giriş sağlamaktadır⁹⁰². (Foto: 31, 32).

4.4.2. İtliyet Kalesi

İtliyet Kalesi, Artvin ili, Merkez ilçeye 22 km uzaklıktaki Taşlıca (Hatıla) Köyü'nün, İtliyet mahallesinde yer almaktadır. Etrafına hâkim bir tepede yer alan kale, ormanlık bir alanda bulunmaktadır. Günümüze ulaşan sur kalıntılarından kalenin, Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu tahmin edilmektedir⁹⁰³.

4.4.3. Okumuşlar Kalesi

Okumuşlar Kalesi, Artvin ili, Merkez ilçeye 67 km mesafede bulunan Okumuşlar Köyü'nün hemen yakınındaki iki derin vadi arasındaki kaya silsilesinin zirvesinde yer almaktadır. Kısmen iyi durumda günümüze ulaşan kalenin, kuzeydoğu ve güneybatı olmak üzere iki girişi tespit edilmiştir. Kalenin güneybatısında iki katlı, dikdörtgen planlı, yüksekçe bir kule bulunmaktadır. Kalenin iç kısmında bir sarnıç, sur duvarları üzerinde mazgal pencereler ve ocak gözlemlenmiştir. Kale, genellikle moloz taşla inşa edilmiştir. Kalenin, yakınında yer alan Şarbet Örenyeri ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür⁹⁰⁴. (Foto: 33, 34, 35).

⁹⁰² AYTEKİN, 1999: 250.

⁹⁰³ AYTEKİN, 2010a: 436.

⁹⁰⁴ AYTEKİN, 1999: 283.

4.4.4. Sarıbudak Kalesi

Sarıbudak Köyü Kalesi, Artvin ili, Merkez ilçesine 8 km uzaklıktaki Sarıbudak Köyü'nün güneyinde, Kaledibi mevkiinde yer almaktadır. Köye hâkim bir tepe üzerinde kurulmuş olan kalenin, batısından Melo Deresi geçmektedir. Güney-kuzey doğrultulu olan kalenin güneyinde 2x2 m taban ölçülü, yaklaşık olarak 16 m yüksekliğinde silindirik planlı kule bulunmaktadır. Kulenin kapısı, zeminden yüksektir ve iç kısma bakmaktadır. Kalenin doğu sur duvarı, 10.50 m uzunluğa, 10 m yükseklik ve 60 cm genişliğe sahiptir. Sur duvarları, moloz taş malzemesinin kireç harcı kullanılarak örülmesinden oluşmaktadır. Bu durum kalenin Orta Çağ kalesi olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca kalenin batı bölümünde 0.70x1.00 m ağız çapına sahip, içi taşla dolu olan bir sarnıç tespit edilmiştir. Günümüze kısmen iyi durumda ulaşan kale, küçük ölçekli ve tek mekândan oluşmaktadır⁹⁰⁵. (Foto: 36, 37).

4.4.5. Sinkot Kalesi

Sümbüllü Köyü (Sinkot) Kalesi, Artvin İli, Merkez ilçeye 15 km uzaklıktaki Sümbüllü Köyü'nün Gargata mevkiinde yer almaktadır. Kale, Çoruh Vadisi ve çevresindeki köylere hakim bir noktada konumlanmıştır. Kale, yaklaşık olarak 70 m yüksekliğe sahip olan bir anakaya üzerine kurulmuştur. Kalenin girişi batı yönlü olup giriş kulesinin en az iki katlı olduğu düşünülmektedir. Giriş bölümü yaklaşık 10 m yüksekliğinde, kireç katkılı harcın moloz taşlarla örülmesiyle oluşturulmuştur. Kale, doğudan batıya doğru alçalan bir eğime sahiptir. Sur duvarları geçirdiği tahribatın ardından yaklaşık olarak 4 m yükseklikte günümüze ulaşmıştır. Kalenin doğu ucunda ağız genişliği 0.70x1.80 m, derinliği 2.60 m ölçülerine sahip olan bir su sarnıcı tespit edilmiştir. Kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir⁹⁰⁶. (Foto: 25).

4.4.6. Yukarı Maden Köyü Kalesi

Yukarı Maden Köyü Kalesi, Artvin ili, Merkez ilçeye 65 km mesafede bulunan aynı adlı köyün, Uğur Mezrası'nın (Tanzagara) yakınında derin vadilerde yer alan bir anakaya üzerine inşa edilmiştir. Kalenin sur duvarları tahrip olmuştur. Kalenin bir

⁹⁰⁵ AYTEKİN, 1999: 283; AYTEKİN, 2012a: 286.

⁹⁰⁶ AYTEKİN, 1999: 283; AYTEKİN, 2010a: 435.

parçası olan gözetleme kulesi kısmen ayaktadır. Kalenin Orta Çağ Dönemi'nde yapıldığı düşünülmektedir⁹⁰⁷.



⁹⁰⁷ AYTEKİN, 1999: 283.

4.5. ŞAVŞAT

4.5.1. Cvarishev Kalesi

Kale, Artvin ili, Şavşat ilçesi'ne 26 km mesafede olan Sebzeli Köyü yakınlarında vadiye hakim bir tepede yer almaktadır. Yüksekçe bir anakaya üzerine inşa edilmiş olan yapı, bitişik olan iki kuleden oluşmaktadır. Kuleler moloz taştan yapılmıştır. Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmayan kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir⁹⁰⁸.

4.5.2. Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı

Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı, Artvin ili, Şavşat ilçesine 15 km uzaklıktaki Kayadibi Köyü'nün güneydoğusunda, Kurdazeler mahallesinden 40 dakikalık patika yolla kaleye ulaşılmaktadır. Kale, çevresine hâkim bir kayalık üzerine kurulmuştur. Günümüze az bir kısmı ulaşan kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir⁹⁰⁹. (Foto: 38, 39, 40).

4.5.3. Eskikale Köyü Kalesi

Eskikale Kalesi, Artvin ili, Şavşat ilçesine 26 km uzaklıkta, Eskikale Köyü'nün yakınlarında, çevreye hakim bir tepede yer almaktadır. Kalede bir su sarnıcı ve şapel tespit edilmiştir. Kalenin sur duvarları kısmen günümüze ulaşmıştır. Kalenin eteğinde yöre halkının meyhane olarak adlandırdığı yapılar bulunmaktadır. Bu yapılar moloz taşlarla inşa edilmiş ve tonoz örtülüdür. Kalenin, herhangi bir kitabesi bulunmamakla birlikte O. Aytekin tarafından Orta Çağ Dönemi'nde Bagratlılar tarafından yapıldığı iddia edilmiştir⁹¹⁰.

4.5.4. Goralar Mevkiindeki Tümülüs

Artvin ili, Şavşat ilçesi'ne 14 km uzaklıktaki Tepeköy'e 3 km uzaklıkta bir yükseltide yer almaktadır. Rize müzesinin incelemesi sonucunda tümülüs olabileceği

⁹⁰⁸ Aytekin, 1999: 297; Yıldırım, 2007: 218.

⁹⁰⁹ Aytekin, 2012a: 290.

⁹¹⁰ Aytekin, 1999: 297; Yıldırım, 2007: 217.

düşünülen yükseltide 2011 yılında bir kurtarma kazısı yapılması planlanmıştır. Tümüls, 43 m çapında, 12 m yüksekliğinde ve 130 m çevre büyüklüğündedir⁹¹¹.

4.5.5. Kaleboynu Mevkii Kale (Kule) Kalıntısı

Kaleboynu Mevkii Kale (Kule) Kalıntısı, Artvin ili, Şavşat ilçesine 15 km uzaklıktaki Kayadibi Köyünün Yeni Afet Konutlar yerleşmesi alanında yer almaktadır. Çok yüksek olmayan bir tepede yer alan yapıda, kule ve sarnıç kalıntıları tespit edilmiştir. Tahrip olan yapının Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir⁹¹². (Foto: 41, 42, 43).

4.5.6. Karaağaç Kalesi

Karaağaç Kalesi, Artvin ili, Şavşat ilçesine 19 km uzaklıktaki Hanlı Köyü ve Karaağaç Köyü arasındaki kuzey-güney doğrultulu dik bir kayalık üzerine kurulmuştur. Kalenin, Yalnızçam Dağları'na uzayan Arpalı Deresi Vadisi ve buradan geçen yolun kontrolü amacıyla kurulduğu düşünülmektedir. Kalede üç adet kulenin varlığı dikkat çekmektedir. Bu kulelerden güneyde olanı, 7-8 m yükseklikte olup bütünüyle sağlamdır. Kuzeybatı yönünde girişi olan kulede tespit edilen kalıntılardan, içinde ahşap bir katın olduğu anlaşılmaktadır. Kulenin tabanında kaçak kazı izleri görülmektedir. Kalede yer alan diğer iki kulenin de kaçak kazılarla tahrip edildiği tespit edilmiştir. Kalenin kuzey kesiminde iki kuleyi birbirine bağlayan duvarlar ve defnecilerce tahrip edilmiş olan depo küpleri bulunmaktadır. Karaağaç Kalesi yapılan incelemelerce Orta Çağ Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁹¹³. (Foto: 44, 45).

4.5.7. Kayadibi

Artvin ili Şavşat ilçesi'nin 15 km kuzeyinde, Çamiyara adlı ortalama 1800 m yükseklikte sarp bir kayalık üzerinde, işlevinin tam olarak saptanamadığı fakat stratejik konumu dikkate alındığında gözetleme kulesi olabileceği düşünülen bir yapı grubu tespit edilmiştir. Kayalık doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bahsi geçen yapı, bu kayalığın orta kesiminde yer almakta, tespit edilen duvar kalıntıları kayalığın şekline

⁹¹¹ AYTEKİN, 2012a: 292.

⁹¹² AYTEKİN, 2012a: 290.

⁹¹³ AYTEKİN, 1999: 297; KÖROĞLU, 1999: 146; YILDIRIM, 2007: 219.

uygun olarak kuzey-güney ve doğu-batı yönlüdür. Kuru taş tekniğiyle harçsız bir biçimde inşa edilen duvarların ortalama 2 m genişlikte ve zaman zaman 1. 80 m'ye ulaşan yükseklikte olduğu görülmektedir. Duvarlarda kullanılan taşların alt sıralarında daha büyük, üst sıralarda ise taş ebatlarının küçüldüğü görülmektedir. Doğu-batı yönünde 50 m, güney-kuzey yönünde ise yaklaşık olarak 30 m görülmekte olan duvarların büyük bir yapıya ait olduğu düşünülmektedir⁹¹⁴.

Tespit edilen bu ana mekânın doğusunda ve batısında tahrip olmuş duvar ve kule olduğu düşünülen kalıntılara rastlanılmıştır. Buradaki kalıntıların ne tür bir yapıya ait olduğu ve ne işlevi olduğu tahminden öteye gidememektedir. Bölgenin önemli bir yükseltisi üzerinde olması ve Cevizli (Tibet) Kilisesinin yakınında olması, gözetleme amaçlı olarak inşa edildiği fikrini akıllara getirmektedir⁹¹⁵.

4.5.8. Kireçli Kalesi

Kireçli Kalesi, Artvin ili, Şavşat ilçesinin 11 km güneyindeki Kireçli Köyü'nün 200 m batısında yer almaktadır. Kale çevre köy yollarını kontrol etmek amacıyla stratejik bir noktaya inşa edilmiştir. Kale, Arpalı Deresi Vadisi boyunca ilerleyen yola hâkim, kayalık bir yükselti üzerine inşa edilmiştir. Kalede, günümüze ulaşmış olan bir kule ve kısmen ayakta olan duvarlarla çevrili Orta Çağ'a ait olduğu düşünülen bir yapı tespit edilmiştir. Düzgün blokların kullanıldığı duvarlarda, dolgu malzemesi olarak mıcır taşlar ve kireçli bir harç kullanılmıştır. Bahsi geçen kulenin ebatları iç çapı 5.50 m, yüksekliği ise 12-15 m olarak ölçülmüştür. İki evreli olduğu düşünülen kulenin, üst 2-2.5 m'lik bölümünün daha geç dönemde, önceki döneme nazaran daha küçük taşlarla tamir edildiği düşünülmektedir. Batı ve güneydoğu yönünde, yaklaşık 1.50 m yükseklikte iki mazgal deliği görülmüştür. Kulenin kapısı, 1.60 m genişliğinde 1.50 m yüksekliğindedir. Kapının sol tarafında olasılıkla sonradan açılmış olan bir açıklık gözlemlenmiştir. Kulenin kuzeybatısı tahribata uğramış olup günümüze ulaşan kısmının duvar kalınlığı 1.20 m'dir. Bu alanda köylülerden alınan bilgilere göre 8-9 adet depo kabı bulunmuş ve tahrip edilmiştir⁹¹⁶. (Foto: 46, 47, 48).

⁹¹⁴ Köroğlu, 1998: 132.

⁹¹⁵ Köroğlu, 1998: 132.

⁹¹⁶ Köroğlu, 1998: 131; Aytakin, 1999: 297; Yıldırım, 2007: 218.

4.5.9. Meşeli Kalesi

Meşeli Kalesi, Artvin ili, Şavşat ilçesi'ne 20 km uzaklıkta olan Meşeli Köyü'nde yer almaktadır. Kale sur duvarları, irili ufaklı kaba taşların düzgün sıralar halinde örülmesiyle oluşturulmuştur. Büyük bölümü tahrip olan kalenin, günümüze gözetleme kulesi olabileceği düşünülen duvar kalıntıları ulaşmıştır. İki bloktan oluşan bu duvar kalıntılarının yapım şekli ve kullanılan harç kalıntısı kalenin Orta Çağ Dönemi'ne tarihlendirilmesine sebep olmaktadır⁹¹⁷.

4.5.10. Parih Kalesi

Parih Kalesi, Artvin ili, Şavşat ilçesi, Bocanat Mevkisi yakınında hâkim bir tepede, anakaya üzerinde yer almaktadır. Kale, Artvin-Şavşat ilçesine 38 km uzaklıktadır. Kalenin gözetleme kulesi bulunmaktadır. Sur duvarlarının bir kısmı ayakta. Duvarlar, moloz taşların kireç katkılı bir harçla tutturulmasıyla inşa edilmiştir. Bu duvar örgü sistemi kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğunu düşündürmektedir⁹¹⁸.

4.5.11. Şavşat Kalesi

Şavşat ilçe merkezinin batısında Artvin-Şavşat yolu üzerinde ve Söğütlü Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Kale, Çoruh Irmağı'na karışan Şavşat Suyu'nu oluşturan iki derenin birleştiği noktada, ana kaya üzerine kurulmuştur. Oval planlı kalenin boyutları, doğu-batı istikameti 70 m, kuzey-güney istikameti ise 48 m olarak ölçülmüştür. 3360 m²'lik bir alana sahip olan kalenin girişi, güneybatı doğrultuludur. İç kale, batıdan doğuya doğru yükselen bir meyile sahiptir. Kalenin en yüksek alanı, kuzeyden batıya doğru gidildikçe yer alan kısmıdır ki bu alanda surlar diğer yönlere oranla daha alçaktır. Doğu-batı istikametinde yer alan surlar yaklaşık olarak 13 m'ye varan yüksekliğe sahiptir. Surlar dört adet dikdörtgen ve silindirik formlu burçlarla desteklenmiştir. Kalenin ortalama rakımı 941 m'dir⁹¹⁹. (Plan: 1).

⁹¹⁷ AYTEKİN, 2006: 313.

⁹¹⁸ AYTEKİN, 1999: 297; YILDIRIM, 2007: 217.

⁹¹⁹ EDWARDS, 1986: 174; SINCLAIR, 1989: 19; KÖROĞLU, 1997: 375; AYTEKİN, 1999: 257; YILDIRIM, 2007: 215; AYTEKİN, 2008: 238; AYTEKİN, 2009: 61; YÜKSEL-AYTEKİN, 2011: 1.

Yalnızçam Dağ silsilesinin ardından, Ardahan'a ulaşan yol üzerinde yer alan kalenin, Orta Çağ Dönemi'nde inşa edildiği düşünülmektedir. Kalede herhangi bir kitabenin olmamasından dolayı yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kale çevresinde yer alan Bagratid Krallığı döneminde inşa edilen kalelerle birçok ortak özelliğe sahiptir. Plan ve mimari özelliklerine bakıldığında kalenin 9. yy'da inşa edildiği düşünülmektedir. Kale tarihi seyir içinde öncelikle Atabeklerin daha sonra ise 16. yy'da Osmanlıların hâkimiyeti altına girmiştir. Evliya Çelebi Şavşat Kalesi ile ilgili olarak, *“Ocaklık olarak idare edilir. Şavşadistan içinde sarp bir yerdir”* diye bahsetmektedir. Kalenin, 9 yy ile 19 yy arasında kullanıldığı kabul görmektedir. Kale, 1987 yılında Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 3058 kararıyla tescillenmiştir⁹²⁰.

Şavşat Kalesi'nde O. Aytekin ve ekibi tarafından 2007 yılından itibaren devam eden bir kazı çalışması yapılmaktadır.

Kalenin güneybatı surunda bir kule yer almaktadır. Kulenin taban ölçüleri 6.10x5.35 olarak ölçülmüş olup silindirik planlıdır. Kulenin yüksekliği yaklaşık olarak 15 m olup yukarı doğru daralmaktadır. Kulenin doğu ve kuzeydoğudan iki adet giriş kapısı bulunmaktadır. Taban kısmına yakın bir alanda iki adet havalandırma açıklığı mevcuttur. Yapının en az iki katlı olduğu düşünülmektedir. İç döşemelerinin tahrip olduğu yapının katlarını birbirinden ayıran ahşap kalasların yuvaları belirgindir. Kaledeki yapılar genellikle moloz taş ile kireç katkılı harç kullanılarak inşa edilmiştir. Duvar kalınlığı 0.60-2.00 m arasında değişmektedir. Kalenin iç kısmını surlardan koparak düşen taşlar kaplamaktadır⁹²¹.

Kalede 3 adet kule daha tespit edilmiştir. Kapı girişinden doğuya doğru dizilmiş olan kulelerden ilki, dikdörtgen planlıdır. Bu kulenin doğusunda yer alan ikinci kulenin sadece doğu duvarı günümüze ulaşmıştır. Devamında sıralı olarak yer alan üçüncü kulenin dış duvarları sağlamdır. Tonoz şeklinde tavan örtüsü bulunan kulenin, doğuya bakan iki adet mazgal penceresi bulunmaktadır. Pencereleden biri tahrip olmasına rağmen diğeri daha sağlamdır. Kuleye bitişik durumda inşa edilmiş olan yapının işlevi tam olarak bilinmemektedir. Kapısı batıya doğru açılan mekânın üstü yıkılmış fakat

⁹²⁰ Kırzioğlu, 1976: 83 vd.; Edwards, 1986: 174 vd.; Aytekin, 1999: 257; Evliya Çelebi, 1999: 165; Yıldırım, 2007: 215; Aytekin, 2009: 62.

⁹²¹ Aytekin, 1999: 258; Aytekin, 2009: 63; Yüksel-Aytekin, 2011: 2.

bodrum katını ayıran kalaslar korunaklıdır. Dikdörtgen planlı olan bu yapının ebatları, 6.70x3.75, yüksekliği ise yaklaşık olarak 8.00 m olarak ölçülmüştür⁹²².

Kalenin iç kısmında sınırlı düzeyde mimari izler görülmektedir. Bu yapılardan kuzeydoğu bölümünde doğu ve batı duvarları ayakta olan şapel olduğu düşünülen bir mekân bulunmaktadır. Ayrıca doğu duvarı hariç duvarları ayakta olan bir yapı ve bu alanın içinde yer alan bir sarnıç dikkat çekmektedir. Kalede yapılan 2007 kazı çalışmalarında iç kalenin yüzeyi temizlenmiştir. Kalenin girişinde sol tarafta yer alan kulenin tabanının temizlenmesiyle birlikte yaklaşık olarak yüzeyden 0.80 m derinlikte bir niş tespit edilmiştir. Bu nişin uzunluğu 1.95 m, genişliği 1.35 m ve derinliği 0.75 m olarak ölçülmüştür. Yuvarlak kemerli nişin yapım amacı tam olarak bilinmemektedir. Nişin yaklaşık 2 m uzağında 0.80 çapında ve 0.90 m derinliğinde bir tandır ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca aynı alanda biri daha büyük olan 3 adet mancınık gülesine rastlanılmıştır. Büyük gülle 0.34 m çapa ve 39 kg. ağırlığa sahiptir. Küçük gülleler ise yaklaşık olarak 11.5 kg. ağırlığındadır. Güllelerin biri kırmızı diğeri siyah renkli tüf cinsli taştan yapılmıştır. (Fig. 2). Alanda sırlı ve sırsız olmak üzere keramik verisi de elde edilmiştir. Keramik verileri ve gülleler Rize Müzesi Müdürlüğüne teslim edilmiştir⁹²³. (Fig. 1).

2008 yılı kazı çalışmalarında B2 plan karesinde (A kulesi) taban temizliği devam etmiş 2007 yılında yaklaşık 2 m kadar inilen tabana ek olarak 1 m daha boşaltılmış ve zemine ulaşılmıştır. İçten taban alanı 28.67 m², tavanı ise 14.50 m² büyüklüğünde silindirik planlıdır. Duvar kalınlığı değişkenlik gösteren surlar, tabanda 2.36 m iken yukarı doğru daralmakta en üstte ise 1.23 m'ye kadar daralmaktadır. 2008 yılı çalışmalarında ahşap hatıl yuvalarından hareketle kulenin 6 katlı olabileceği düşünülmüştür. En üst katın yüksekliği ve örtü sistemi tahribattan dolayı bilinmemektedir. Kulenin günümüze ulaşan kısmının yüksekliği 18.30 m olarak ölçülmüş, orijinal yüksekliğinin ise 21 m olabileceği iddia edilmiştir⁹²⁴.

Zemin kat alanı kazı ekibince temizlenmiş 4.10 m yüksekliğine sahip olduğu ortaya çıkarılmıştır. 2007 çalışmalarında bu alanda bir niş ve nişin doğusunda bir tandır ortaya çıkarılmış, 2008 yılı çalışmalarında ise bu tandıra ek olarak bir tandır daha tespit

⁹²² Yıldırım, 2007: 216; Aytekin, 2009: 63.

⁹²³ Aytekin, 2008: 239; Aytekin, 2009: 64.

⁹²⁴ Aytekin, 2010b: 248.

edilmiştir. Bu alanın tandirevi olduğu düşünülmekte buna kanıt olarak da ele geçen iki tandir, keramik parçaları ve kuzeye açılan iki adet mazgal pencere gösterilmektedir. Fakat mekânın üst katların yapım ve kullanım amaçları bilinmemektedir⁹²⁵.

2008 yılı çalışmalarında B3 plan karesinde A Kulesini kapı girişinden başlayarak C3 plan karesine doğru ilerleyen kireç harçlı örülmüş olan bir duvar izine rastlanılmıştır. Duvarın uzunluğu 4.10 m, genişliği 1.60 m olarak ölçülmüştür. Bu alan yaklaşık olarak 1.50 m derinlikte temizlenmiş fakat zemine ulaşamamıştır. 2009 yılı kazı döneminde bu alandaki temizleme çalışmaları devam etmiş, yaklaşık olarak 1.5 m daha aşağıya inilerek zemine ulaşılmıştır. Çalışmalar sırasında keramik verileri, tuğla parçaları ve hayvan kemikleri tespit edilmiştir. Ayrıca doğu-batı yönünde uzanan bir duvar kalıntısı, bir taşıyıcı ayak ve batı sur duvarı önünden çıkan Osmanlı dönemine ait olan 1'i altın, 127'si gümüş olmak üzere 128 sikke ortaya çıkarılmıştır. Sikkeler üzerindeki tarih ve yazılardan 16. yy'a ait oldukları görülmüştür⁹²⁶.

2008 yılında C2 plan karesinde yapılan çalışmayla birlikte yaklaşık 2 m boşaltılmış, doğu-batı doğrultulu, uzunluğu 7.05 m, genişliği 0.85 m olan bir temel duvarı ortaya çıkarılmıştır. Aynı alanda 0.45 m çapında tuğladan yapılmış bir fırın tespit edilmiştir. Açmanın kuzey yönünde 1x1 m ebatlarında 0.80 m yüksekliğinde bir kütle ve cüruf şeklinde tuğla kalıntılarına rastlanılmıştır. 2009 yılı kazı çalışmalarında dört tarafı duvarlarla örülü bir odayı andıran mekân ortaya çıkmıştır. Girişinin doğudan yapıldığı odanın batı duvarında bir dolap niş tespit edilmiştir⁹²⁷.

C3 plan karesinde yaklaşık 1 m kadar inildiğinde iki adet sur duvarına ulaşılmıştır. Bu duvarlardan ilki B3 açmasında tespit edilen duvarın devamı niteliğinde 4.43 m uzunluğunda, yaklaşık 1 m genişliğinde, doğu-batı doğrultuludur. Diğer duvar kalıntısı kuzey-güney doğrultulu, 2.70 m uzunluğa ve 0.50 m genişliğe sahiptir⁹²⁸.

H4 plan karesi 2009 yılı çalışmaları kapsamında F kulesi adı verilen dikdörtgen planlı kulenin önüne düşmüş olan moloz taşların temizlenmesiyle başlanmıştır. Kulenin iç mekânının boşaltılmasıyla katlar arasında kullanılan ahşap hatıllar ortaya çıkmıştır. Kulenin duvarlarının genişliği ortalama 3.50 m olup dış kütle alanı 96.56 m²'dir.

⁹²⁵ AYTEKİN, 2010b: 249.

⁹²⁵ AYTEKİN, 2010b: 250.

⁹²⁶ AYTEKİN, 2010b: 250; AYTEKİN, 2011b: 383.

⁹²⁷ AYTEKİN, 2010b: 250; AYTEKİN, 2011b: 384.

⁹²⁸ AYTEKİN, 2010b: 250.

Kulenin giriş kapısı, 2.82 m yüksekliğinde ve 1.05 m genişliğindedir. Giriş kapısının sağ ve sol tarafında iki adet gözetleme penceresi bulunmaktadır. Kule içerisinde yaklaşık olarak 7 m aşağı inilerek zemine ulaşılmış, birçok çanak-çömlek parçalarının yanında iki adet de sağlam durumda olan kâse çıkarılmıştır⁹²⁹.

Bey Konağı adı verilen E yapısı, F kulesinin güneyinde yer almaktadır. 2009 yılında kazısı yapılan bu mimari yapı, kuzey-güney doğrultulu 7.65x11.70 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Bu mekanda zemine gömülmüş olan depolama amaçlı olduğu düşünülen 2.00 m yüksekliğe, 8 cm taban, 80 cm ağız genişliğine sahip olan bir küp tespit edilmiştir. Ayrıca küpün hemen yakınında bir adet de tandır ortaya çıkarılmıştır. Bey Konağının üç katı olduğu girişinin güney yönlü olduğu düşünülmektedir. Konağın doğu duvarının yüksekliği 12.50 m olarak ölçülmüş, ara katların günümüze ulaşan tek verisi doğuya açılan pencereleridir⁹³⁰.

Bey Konağı'nın kuzey duvarına bitişik olan iki mekan tespit edilmiştir. Bu mekânlar yaklaşık olarak 1.50 m mesafeli olarak konumlanmıştır. Bu mekâlardan batı yönlü olanı 1.80x3.95 m ölçülerine sahip oval planlıdır. İkinci mekan ise kare planlı olup her ikisinin de tabanında doğu-batı doğrultulu uzanan kireç katkılı harçla örülmüş olan duvar tespit edilmiştir. Üst örtüleri tamamen yıkılmış olan mekanların mahzen veya zindan olabileceği iddia edilmiştir. Konağın batı yönünde tespit edilen G3 plan karesinde 2 adet tandır, birisi sağlam olarak çıkarılmış olan 3 adet orta büyüklükte küp ele geçirilmiştir. Bu mekânın bitişiğinde yer alan F3 plankaresinde kare planlı 3.50x3.80 m ölçülerinde başka bir mekân daha ortaya çıkarılmıştır. 1.90 m derinlikte ulaşılan zeminin ele geçen buluntulardan harçlı betonla kaplı olduğu ortaya çıkmaktadır. Mekanın çevresi yaklaşık olarak 40 cm kalınlığında duvarlarla çevrilidir. Mekânın tüm duvarlarında günümüze bir kısmı ulaşan taş ve tuğlalarla örülmüş olan hücreler yer almaktadır. Hücreler, 15x18 cm boyutlarında ve 30 cm derinliklerinde raf sıralıdır. Raflar içerisinde herhangi bir veri ve mekânın dışı açılan bir girişine rastlanılmamıştır. Mekânın yapılış amacı da tam olarak anlaşılammıştır⁹³¹.

2010 yılı kazılarında tespit edilen mekânlardan birisi de D yapısıdır. F2, G2, H2 plan karelerinden oluşan bu mekânlar batı yönünden C yapısıyla, kuzey yönünden ise E

⁹²⁹ AYTEKİN, 2011b: 384 vd.

⁹³⁰ AYTEKİN, 2012b: 59.

⁹³¹ AYTEKİN, 2012b: 59.

yapısıyla çakışarak üçgen formlu bir plan vermektedir. Mekân içerisinde sur üzerine yapılmış olan bir mazgal pencere ve kaleye ek olarak inşa edilmiş olan takviye burcu ortaya çıkarılmıştır. Mekânın girişinin kuzey yönünde olduğu tespit edilmiştir. Kuzeybatı köşesindeki duvar yapısı yıkılmıştır⁹³².

F Kulesi ön mekânları olarak adlandırılan mekânlar 2010 yılında F4, F5, G4 açmalarıyla ortaya çıkarılmıştır. Bu mekânlar F kulesinin batısında yer almaktadırlar. F4 plan karesindeki mekânın içerisinde işlevi tam olarak bilinmeyen bölmeler tespit edilmiştir. Üst örtüsü tamamen yıkılmış olan mekânlardan ilki F kulesinin güneybatı köşesinde yer almaktadır. Mekân 3.90x3.90 m ebatlarında kare planlı olup güneybatı köşesinde küçük bir sıvı haznesi yer almaktadır. Diğer mekânın ise 2010 yılı çalışmalarında kuzey ve batı duvarları ortaya çıkarılmıştır⁹³³.

2011 yılı kazı çalışmalarında şapel ve çevresine yoğunlaşmıştır. F kulesinin kuzey ve batı yönünde yer alan H5 plan karesinde 2.80x5.00 m ölçülerinde, dikdörtgen planlı, şarap mahzeni olduğu düşünülen bir mekân ortaya çıkarılmıştır. Yapı, yaklaşık olarak 2.50 m yüksekliğinde, tavanı tonoz yapılıdır. Tabana yerleştirilmiş olan, 70-110 cm arasında boyutlarda 7 adet pithos ele geçirilmiştir. Etrafları kireç harçla sağlamlaştırılan pithosların ağızları kırıktır. Mekânın giriş bölümü ve tavanının bir kısmı tahrip olmuştur. Mekânın, tek yüzü düzleştirilmiş kaba taşların, kireç katkılı bir harçla örülmesiyle oluşturulduğu görülmektedir. Bu mekânın batı yönünde yer alan G5 açmasında 50-100 cm yüksekliğe sahip olan basit taş duvar örgü ortaya çıkarılmıştır⁹³⁴.

F5 açmasında yapılan çalışmalarda, daha öncesinde doğu ve kuzey duvarları görülebilen Şapelin yaklaşık olarak 2.00 m yüksekliğindeki taş ve toprak dolgusu temizlenmiştir. Şapelin ölçüleri dıştan 5.60x10.10 m, içten ise 4.20x8.65 m, duvar kalınlığı ise 60 cm olarak tespit edilmiştir. Yapının genellikle kaba taşların kireç harçla örülmesiyle oluşturulduğu görülmektedir. Şapelin güney cephesinde iki mekân tespit edilmiştir. Bu mekânlardan birinin kale hamamı olduğu düşünülmektedir. Diğer yapının ise işlevi tam olarak anlaşılamamıştır. Hamam olarak adlandırılan mekânın iç bölümü sıvalı, tabanı isli, ocak ve baca kısmının daha belirgin olduğu belirtilmiştir. Kazılar

⁹³² AYTEKİN, 2012b: 60.

⁹³³ AYTEKİN, 2012b: 60.

⁹³⁴ AYTEKİN, 2013a: 438.

sırasında iki adet koçbaşı, mermer kitabe parçası ve haç kabartmalı bir taş parçası ortaya çıkarılmıştır⁹³⁵.

Kalenin en tepe noktasında ana kayaya oyulmuş, 2.50x4.00 m ağız ölçüsüne ve 4.50 m derinliğe sahip olan bir sarnıç tespit edilmiştir. F6 ve F7 açmalarında yapılan çalışmayla sarnıçla bağlantısı olduğu düşünülen, 5.60x8.70 m ölçülerinde büyük bir mekân ortaya çıkarılmıştır⁹³⁶.

Kalede hamam olarak düşünülen yapının güneyinde, E4 ve F4 plan karelerinde sürdürülen kazı çalışmalarında, F4 açmasında taş duvar örgülü bir yeraltı kuyusu ortaya çıkarılmıştır. Kuyunun, mekânın kileri olarak kullanıldığı düşünülmektedir. E4 açmasında ise şapele ait olduğu düşünülen kireç taşından yapılmış olan bir “Haç Altlığı” tespit edilmiştir. E3 açmasında doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu mekanın ebatları 2.75x8.60 m olarak ölçülmüştür. Yaklaşık 1.50 m yükseklikte cephe duvarları günümüze ulaşan kalede üç adet tabana gömülmüş küp ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca yine aynı mekanda ağız kısmı tahrip olmuş olan bir tandır kalıntısına da rastlanılmıştır. Kiler-mutfak olduğu düşünülen bu mekan içerisinde işlevi tam olarak bilinemeyen bir bölme tespit edilmiştir. F2 açmasında yapılan çalışmalarda, 6. 40 m uzunluğa sahip olan kuzey-güney doğrultulu bir mekan tespit edilmiştir. Mekânın doğu cephesinde üç basık kemerli giriş bulunmaktadır. E2 plan karesinde kemerli mekâna bitişik şekilde inşa edilmiş olan kuzey-güney doğrultulu bir mekana rastlanılmıştır. Mekânın girişi kuzeybatı yönlüdür. Mekan 4.10x7.80 m ölçülerine sahip olup tonoz örtülüdür⁹³⁷.

2014 yılı kazı çalışmalarında ilk kez çalışılan D4 ve E4 açmalarında birbirleriyle bağlantıları olan iki adet kiler ortaya çıkarılmıştır. Doğru-batı doğrultulu kilerlerden ilki dikdörtgen planlı ve içten 5.30x7.60 m ölçülerine sahiptir. Mekana giriş, güneydoğu köşesinde yer alan 1.30 m büyüklüğündeki kapı ile sağlanmaktadır. Batı yönünde yer alan ilk mekan iki bölümlüdür. Bu mekanda günümüze iyi durumda ulaşmış olan 8 adet pithos tespit edilmiştir. Ağız bölümleri kırık olan pithosların derinlikleri 110 cm'dir. Doğru kileri olarak adlandırılan ikinci bölüm, dikdörtgen planlı olup 3.00x4.45 m

⁹³⁵ AYTEKİN, 2013a: 438.

⁹³⁶ AYTEKİN, 2013a: 439.

⁹³⁷ AYTEKİN, 2014a: 271 vd.

ölçülerindedir. Mekânın doğu duvarında bir niş görülürken, tabanda toprağa gömülü olarak 70 cm derinliğe sahip olan iki adet pithos ortaya çıkarılmıştır⁹³⁸.

D2 ve E2 plan kareleri 2013 yılında kazılmaya başlanarak 2014 yılında da devam edilmiştir. Bu alanda 8.10x12.10 m büyüklüğünde dikdörtgen planlı bir mekân ortaya çıkarılmıştır. Bu mekân adı kazı ekibi tarafından “Büyük Salon” ya da “Kabul Salonu” olarak belirlenmiştir. Yapı, kalenin en büyük mekânlarından biri olup iki katlı olduğu düşünülmektedir. Yaklaşık olarak 10 m’lik dolgu malzemesinin temizlenmesiyle zemine ulaşılmıştır. Mekâna batı yönünde yaklaşık olarak 2.00 m’lik bir kapıyla girilmektedir. Yapının diğer bir kapısı ise alt katına açılmaktadır. Doğu duvarında yer alan sekinin eni 1.80 m’dir⁹³⁹.

Kazı çalışmaları sırasında sırlı ve sırsız olarak keramik veri elde edilmiştir. Sırlı keramikler arasında kırmızı hamurlu olanlar yoğunluktadır. Tek renk sırlı, boyalı kazıma bezemeli keramikler, yoğun olarak yeşil daha sonra sarı ve hardal sarısı olmak üzere Orta Çağ Dönemi’nin yaygın kullanımı olarak görülmektedir. Boyalı kazıma tekniğinin görüldüğü keramiklerde yeşil ve kahverengi boyaların da kullanıldığı görülmektedir. Keramik verileri 13. ve 15. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Yeşil, kahverengi akıtma tekniğinde boyalı keramik verisi daha az görülmüştür. Rakka tipi olarak bilinen, sır altı boyama (slip) tekniğinde yapılmış olan keramikler de görülmektedir. 13. ve 14. yüzyıllara tarihlendirilen keramiklerin, sır altına kullanılan renkler arasında kobalt mavi, mor, turkuaz ve yeşil sayılabilir. Ayrıca çok sayıda sırsız çanak-çömlek tespit edilmiştir. Az pişmiş, kaba işçilikli, büyük kısmının yerel üretim olduğu düşünülen keramiklerin pişirme kapları, çömlekler, testi boyun ve kulpları gibi formları görülmüştür. Ayrıca 2007 yılı çalışmalarında ortaya çıkan mancınık güllesinin benzeri, C2 açmasında da ortaya çıkarılmıştır⁹⁴⁰. (Foto: 49, 50).

4.5.12. Şenocak Kalesi

Şavşat ilçesine 23 km uzaklıktaki Şenocak Kalesi, Meydancık Beldesine ulaşan vadideki yol üzerinde, Dutlu ve Şenocak Köyü arasındaki sırtlarda bulunmaktadır. Kale, 40x30 m ebatlarında olup buradan geçen yolu kontrol etmek amacıyla inşa edilmiştir.

⁹³⁸ AYTEKİN, 2016: 293.

⁹³⁹ AYTEKİN, 2016: 294.

⁹⁴⁰ AYTEKİN, 2010b: 251 vd.

Şenocak Kalesi, iki kule ve bu iki yapıyı birleştiren duvarlardan oluşmaktadır. Kalenin kuzeyinde tespit edilen duvar kalıntıları üçüncü bir kulenin varlığını düşündürmektedir. Kale duvarları, kireç katkılı harçla, kaba taşlardan yapılmıştır. Kale içerisinde silo olduğu düşünülen 1.5 m çapında sıvalı bir yapı ve kaçak kazılarla tahrip edilmiş olan 4 adet pitos tespit edilmiştir. Kale Orta Çağ Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁹⁴¹.



⁹⁴¹ Koroğlu, 1999: 146.

4.6. YUSUFELİ

4.6.1. Bahçeli Kalesi

Bahçeli Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesi'nin 8 km kuzeyinde Bahçeli Köyü'nün 1 km kuzeybatısında, Derekapı mevkiinde, Yusufeli-Öğdem yolu üzerinde yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu olan kalenin doğusundan Barhal Çayı geçmektedir. Kalenin rakımı yaklaşık olarak 700 m olarak ölçülmüş olup üzerinde bulunduğu ana kayanın yüksekliği 60 m olarak tespit edilmiştir. Hâkim bir noktaya kurulmuş olan kaleye, giriş güneyden sağlanmaktadır. Güneyi hariç diğer yönlerinin uçurum olması kaleye doğal bir savunma avantajı sağlamaktadır. Büyük oranda sağlam kalan kalenin, güneyinde su sarnıcı olabileceği düşünülen bir yapı bulunmaktadır. Sarnıcın içi kireç katkılı bir harç ile irili ufaklı taşların örülmesiyle oluşturulmuştur. Günümüze ulaşan sur yapılarından hareketle kalenin tarihlendirilmesi Orta Çağ olarak yapılmıştır⁹⁴². (Foto: 51, 52).

4.6.2. Bakırtepe Mağarası

Bakırtepe Mağarası, Artvin ili, Yusufeli ilçesine 37 km uzaklıkta bulunan Bakırtepe Köyü'nün yaklaşık olarak 4 km kuzeyinde, Bakırtepe ve Avcılar Köyleri arasında yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu olan mağara, ovoidan 20 m yükseklikte büyük bir anakaya üzerinde bulunmaktadır. Mağara dikdörtgen planlı olup giriş kısmı batı yönündedir. Giriş kısmı 11x6 m olarak ölçülmüştür. Mağaranın girişinde 0.45x0.40 m ölçülerinde panoya çizilmiş bir yazıt tespit edilmiştir. Anakayaya kazıma tekniği ile oluşturulan yazıt, 1997 yılında O. Aytekin tarafından yapılan incelemede "*Eski Türk Runik Yazıtı*" olarak değerlendirilmiştir. Aynı ekip mağaranın tarihöncesi devirlerde geçici bir sığınak olarak kullanıldığını belirtmektedir⁹⁴³. İlk tespitlerde çeşitli hayvan figürleri belirlenmiş olup bu hayvanlardan geyik resimleri dikkat çekicidir. Merkezin tarihlendirilmesi henüz yapılmamıştır. Bakırtepe'nin değerlendirilmesinde, Kağızman Geyiklitepe'nin önemli bir örnek teşkil edeceği düşünülmektedir⁹⁴⁴. (Foto: 53, 54).

⁹⁴² Aytekin, 2005: 234; Ünsal, 2006a: 157; Ünsal, 2007: 203.

⁹⁴³ Aytekin, 1999: 70 vd.; Ünsal, 2006a: 172.

⁹⁴⁴ Ceylan, 2008c: 34; Ceylan, 2010: 215.

4.6.3. Bostancı Kalesi

Bostancı Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesine 25 km mesafede yer alan Bostancı Köyü'nün Ahalt Mahallesi'ne yakın bir alanda bulunmaktadır. Kale, kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu olup yüksekliği 870 m olarak tespit edilmiştir. Çevreye hâkim bir noktada yer alan kalenin batısından Barhal Çayı geçmektedir. Kalenin batısı haricinde yer alan duvarları büyük oranda hasar görmüştür. Yaklaşık olarak 50 m yüksekliğe sahip olan dik bir kaya üzerine oturtulan kale, moloztaş duvar örgü tekniğiyle Orta Çağ Dönemi'nde yapıldığını düşündürmektedir. Bölgedeki küçük kalelerden biri olan Bostancı Kalesi, baraj su kotunun üzerinde yer almaktadır⁹⁴⁵. (Foto: 55).

4.6.4. Cevizlik Kalesi

Cevizlik Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesine 50 km uzaklıktaki aynı isimli köyün Bedazor mahallesinde yer almaktadır. Kale çevresine hâkim bir noktada yaklaşık olarak 1300 m yükseklikte bulunmaktadır. Yüksek bir ana kaya üzerine oturtulan yapının gözetleme kulesi olabileceği de gözönünde bulundurulmuştur. Kalenin güneyinin uçurum olmasından dolayı burada sur duvarı yoktur. Kuzey duvarları kısmen günümüze ulaşmıştır. Mevcut sur duvarlarının moloztaş örgü sistemiyle yapılmış olduğu görülmüş, bu sebeple de kale Orta Çağ Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁹⁴⁶. (Foto: 56).

4.6.5. Çevreli (Peterek) Kalesi

Çevreli Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesinin 18 km güneybatısında yer alan Çevreli Köyü'nün 500 m güneybatısındaki Meydan Mahallesi'nde bulunmaktadır. Kalenin 1 km güneyinde Çoruh Nehri, Yusufeli-İspir karayolu, kuzeyinde ise Güngörmez Deresi yer almaktadır. Yaklaşık olarak 770 m yükseklikte bulunan, oval planlı kalenin girişi kuzeybatıdadır. Kuzey-güney doğrultulu kalenin iç kısmının boyutları 35.00x30.30 m olarak ölçülmüştür. Ana kaya üzerine sur duvarlarının oturtulmasıyla yapılan kalenin, doğu duvarları hariç hemen hemen tüm duvarları ayakta. Duvar sistemi olarak Orta Çağ Dönemi'ne işaret eden moloztaş duvar örme

⁹⁴⁵ Aytekin, 2005: 234; Ünsal, 2006a: 158; Ünsal, 2007: 203.

⁹⁴⁶ Adı geçen kale Aytekin tarafından Bedazor adıyla kullanılmıştır. Aytekin, 2005: 229; Ünsal, 2006a: 162; Ünsal, 2007: 206.

tekniği gözlemlenmiştir. Kalenin ortasında 2.50x2.90 m ebatlarında bir su sarnıcı bulunmaktadır. İçinin büyük bölümünün molozla dolu olduğu sarnıcın, irili ufaklı taşlarla harç kullanılarak örüldüğü görülmektedir. Kalenin kuzeydoğu köşesinde, duvarları sağlam olan, dairesel planlı bir gözetleme kulesi tespit edilmiştir. Yaklaşık olarak 10 m yüksekliğe sahip olan kule, Çevreli (Peterek) Kalesi'nin en yüksek bölümüdür. Ayrıca kalede kuzeyden başlayarak batı yönüne doğru devam eden 4 adet kule daha tespit edilmiştir. Bu kulelerden biri kare, diğer üçü ise yarım daire formundadır⁹⁴⁷. (Foto: 57, 58, 59, 60, 61, 62, Plan: 2).

4.6.6. Çiftlik Kalesi

Çiftlik Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesinin 25 km güneybatısındaki Kılıçkaya Beldesi'nin 6 km kuzeybatısında yer almaktadır. Kale, Yusufeli-Kılıçkaya karayolu güzergâhındadır. Kale 780 m yükseklikte küçük bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultulu olan kale, günümüzde harabe görünümündedir. Kale, Orta Çağ Dönemi'ne tarihlendirilmektedir⁹⁴⁸. (Foto: 63).

4.6.7. Darıca Kalesi

Darıca Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesinin 30 km güneydoğusunda bulunan Darıca Köyü'ne 3 km mesafedeki Sarıtosun mahallesinde bulunmaktadır. Kalenin 7 km kuzeyinden Yusufeli-Olur-Oltu karayolu, batısından ise Oltu Çayına karışan bir dere geçmektedir. Kale, çevreye hâkim noktada yüksek bir anakaya üzerine kurulmuştur. Kalenin kuzeydoğusunda bulunan sur duvarları sağlam durumdadır. Moloztaş örgü sistemi kalenin, Orta Çağ Dönemi'nde kullanıldığını ortaya koymaktadır⁹⁴⁹. (Foto: 64).

4.6.8. Demirkent Kalesi

Demirkent Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesine 43 km uzaklıktaki Demirkent Köyü'ne 16 km mesafede yer almaktadır. Kale, çevresine hâkim bir noktada 1730 m yükseklikte bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultulu olan kalenin doğuya bakan iki girişi tespit edilmiştir. Üzerinde bulunduğu ana kaya ile bütünlük sağlayan sur duvarları,

⁹⁴⁷ AYTEKİN, 1999: 298; AYTEKİN, 2005: 232; ÜNSAL, 2006a: 159; ÜNSAL, 2007: 204.

⁹⁴⁸ ÜNSAL, 2006a: 160; ÜNSAL, 2007: 205.

⁹⁴⁹ ÜNSAL, 2006a: 160; ÜNSAL, 2007: 205.

Orta Çağ duvar örgüsü olan moloztaş sistemi ile yapılmıştır. Kalenin doğu ve batı sur duvarları günümüze ulaşmıştır⁹⁵⁰. (Foto: 65).

4.6.9. Demirkent (Yac) Mağarası

Demirkent (Yac) Mağarası, Artvin ili, Yusufeli ilçesi'ne 43 km mesafedeki Demirkent Köyü'ne 16 km uzaklıkta bulunan Yac mezrasında yer almaktadır. Demirkent Kalesi'nin güneyinde yer alan mağaranın yüksekliği 1710 m olarak ölçülmüştür. Doğu-batı doğrultulu olan mağaranın giriş kısmı 4x2.5 m ebatlarında olup batı yönündedir. Kabaca üçgenimsi planlı olan mağara, 15. 00 m yükseklik, 25.00 m genişliğe sahiptir. Mağara girişindeki duvar kalıntılarından mağaranın kapatıldığı, girişin güneydoğu ucundan sağlanıldığı anlaşılmaktadır. Mağara zemini anakaya ve kısmen de toprak kaplıdır. Dolgu toprağı mağaranın derinliğinin ölçülmesini engellemiştir. Tavandaki kayalar is kaplıdır. Doğal bir mağara görünümünde olan mağaranın içerisinde yazı veya resim gibi herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Mağaranın Orta Çağ Dönemi'nde kullanıldığı düşünülmektedir⁹⁵¹. (Foto: 66, 67).

4.6.10. Demirköy Kalesi

Demirköy Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesine 46 km uzaklıkta bulunan Demirköy'ün Eğritaş mahallesinde yer almaktadır. Yüksekliği 820 m olan kalenin, kuzeyinden Eğritaş Deresi geçmektedir. Kalenin köy merkezinde olması ve üzerinde bulunduğu ana kayanın yüksek olmamasından dolayı ulaşımı kolay olmuş, dolayısıyla tahribata açık hale gelmiştir. Doğu-batı doğrultulu olan kalenin özellikle kuzey ve güney duvar yapıları tahrip olmuştur. Moloztaş örgü sisteminin varlığı, kalenin Orta Çağ Dönemi'ne tarihlendirilmesini sağlamıştır⁹⁵². (Foto: 68, 69).

4.6.11. Esendal Kalesi

Esendal Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesinin 20 km kuzeyinde yer alan aynı isimli köyün yaklaşık olarak 4 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Üç tarafı uçurum olan kalenin batısında Arguvan Çayı bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultulu olan kalenin

⁹⁵⁰ Aytekin, 2005: 230; Ünsal, 2006a: 161; Ünsal, 2007: 206.

⁹⁵¹ Aytekin, 2005: 230 vd.; Ünsal, 2006a: 172.

⁹⁵² Aytekin, 2005: 229; Ünsal, 2006a: 161; Ünsal, 2007: 206.

yerden yüksekliği 1380 m olarak ölçülmüştür. İncelemelerde kalenin moloztaş örgü sistemi duvar yapısı gözönünde bulundurularak Orta Çağa tarihlendirilmiştir. Kalenin batısında su sarnıcı olarak düşünölen bir yapı tespit edilmiştir. Sarnıcın ebatları 1.50x1.60 m olarak ölçölmüş, içi dolu olduğu için derinliği tam olarak tespit edilememiştir. Küçük taşların harç kullanılarak örölmesiye meydana gelen sarnıcın içinin tahmini derinliği 1.80 m olarak belirtilmiştir. Kalenin ayakta kalan tek duvarı doğudadır. Kalenin duvar yapıları Orta Çağ özelliği göstermektedir. Kalenin üzerinde yer aldığı ana kayanın yerden yüksekliği 30 m olarak ölçölmüştür⁹⁵³. (Foto: 70).

4.6.12. Kılıçkaya Kalesi

Kılıçkaya Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesine 25 km uzaklıktaki Kılıçkaya Beldesi'nin 4 km kuzeydoğusunda Kaleboynu Mevkiinde yer almaktadır. Kale, hâkim bir tepede yaklaşık olarak 1900 m yükseklikte konumlandırılmıştır. Ulaşımı zor bir alanda inşa edilmiş olan yapının, gözetleme kulesi olarak da kullanıldığı düşünölmektedir. Kalenin sadece batı duvarının bir kısmı ayakta kalmıştır. Mevcut sur duvarlarının yapım tekniği, kalenin Orta Çağ'a ait olabileceğini göstermektedir⁹⁵⁴. (Foto: 71).

4.6.13. Kınalıçam Kalesi

Kınalıçam Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesi'nin 26 km güneydoğusundaki aynı isimli köyün 1 km güneyinde yer alan Görgölü (Livazor) mahallesinde bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultulu olan kalenin rakımı 1740 m olarak ölçölmüştür. Oldukça yüksek bir konumda yer alan kalenin, güneyinden Erzurum-Yusufeli karayolu ve Oltu Çayı geçmektedir. Yaklaşık olarak 60 m yükseklikte bir kaya üzerinde yer alan kale, Erzurum-Artvin karayoluna hâkim bir noktada yer almaktadır. Büyük oranda tahrip olan kalenin, konumu gözönünde bulundurulduğunda gözetleme kulesi olabileceği düşünölmüştür. Güney tarafı tamamen uçurum olan kalenin bu yönüyle güneyden doğal savunması bulunmaktadır. Girişin kuzeyden olduğu düşünölmekte, duvar örgüsündeki

⁹⁵³ AYTEKİN, 1999: 298; ÜNSAL, 2006a: 158; ÜNSAL, 2007: 203.

⁹⁵⁴ AYTEKİN, 1999: 299; ÜNSAL, 2006a: 160; ÜNSAL, 2007: 205.

harç kullanımı kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğunu düşündürmektedir. Kalede yapılan araştırmalarda keramik bulgusuna rastlanılmamıştır⁹⁵⁵. (Foto: 72).

4.6.14. Köprügören Kalesi

Köprügören Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesine 30 km uzaklıktaki Köprügören Köyü'nün girişinde yer almaktadır. Kalenin güneyinden Çoruh Nehri geçmektedir. Doğu-batı doğrultulu olan kalenin yüksekliği 830 m olarak ölçülmüştür. Köy merkezinde yer alması kalenin tahrip edilmesini hızlandırmıştır. Kalenin batı duvarları kısmen iyi durumda olup duvarda iki küçük pencere açıklığı görülmektedir. Orta Çağ kalelerinin genel özelliklerinden olan moloztaş örgü sistemi Köprügören Kalesi'nin de bu döneme ait olduğunu göstermektedir⁹⁵⁶. (Foto: 73, 74, Plan: 3).

4.6.15. Öğdem Köyü Kalesi

Öğdem Köyü Kalesi, Artvin ili, Yusufeli ilçesine 22 km uzaklıktaki Öğdem Köyü yakınlarında yer almaktadır. Etrafına hakim, yüksekçe bir anakaya üzerine inşa edilmiştir. Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Kalenin sur duvarları tahrip olmuştur. Sur duvar örgüsü dikkate alındığında kalenin Orta Çağ Dönemi'ne ait olduğu düşünülmüştür⁹⁵⁷.

4.6.16. Pamukçular Kalesi

Pamukçular Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesi'ne 35 km uzaklıktaki Pamukçular Köyü'nde yer almaktadır. Kale, köye ve çevresine hakim bir noktada anakaya üzerine kurulmuştur. Kuzey-güney yönlü oval planlı olan kale, iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, güney bölümünde 15.00x3.25 m ölçülerinde olan ana bölüm, ikinci bölüm ise kuzey yönünde içten 3.25x3.10 m ölçülere sahip olan kuledir. Kule yaklaşık olarak 12 m yüksekliğinde üç katlıdır. Sur duvarları yaklaşık 10 m yüksekliktedir. Kale girişi tam olarak tespit edilememiş fakat günümüzde giriş, kulenin sol yanındaki açıklıktan sağlanmaktadır. Kalenin ana bölümünün güney ucunda bir su sarnıcı tespit edilmiştir.

⁹⁵⁵ AYTEKİN, 2006: 317; ÜNSAL, 2006a: 157; ÜNSAL, 2007: 202.

⁹⁵⁶ AYTEKİN, 1999: 298; AYTEKİN, 2005: 232; ÜNSAL, 2006a: 162; ÜNSAL, 2007: 207.

⁹⁵⁷ AYTEKİN, 1999: 298.

Kale, moloz taşların kireç katkılı harçla örülmesinden oluşmaktadır. Duvar yapısından dolayı kale Orta Çağ Dönemi'ne tarihlendirilmektedir⁹⁵⁸.

4.6.17. Solluk Kalesi

Solluk Kalesi, Artvin ili, Yusufeli ilçesine 25 km uzaklıktaki Kılıçkaya Beldesi'ne bağlı Solluk Bağlığı'nda yer almaktadır. Kale, Çoruh Irmağı kenarında, Yusufeli-İspir karayolu güzergâhında inşa edilmiştir. Anakaya üzerine kurulmuş olan bu küçük kale, olasılıkla hâkim olduğu yolların denetimi için yapılmıştır⁹⁵⁹. (Foto: 75, 76).

4.6.18. Tekkale

Tekkale, Artin ili, Yusufeli ilçesine 7 km uzaklıkta yer alan Tekkale Köyü'nün Kaledibi mahallesinde bulunmaktadır. Yusufeli-Kılıçkaya karayolu üzerinde yer alan kalenin, güneyinde Çoruh Nehri ve Yusufeli-İspir yolu geçmektedir. Kalenin yüksekliği 730 m olarak ölçülmüştür. Doğu-batı doğrultulu kalenin dört tarafı da uçurum haline gelmiş olan bir kaya üzerine kurulmuştur. Etrafını saran uçurumlardan dolayı ulaşımın mümkün olmadığı kalenin en yüksek yerleri doğu ve güney kesimleridir. Güney sur duvarlarının Orta Çağ Dönemi örgü şekli olan moloztaş duvar tekniğiyle yapıldığı gözlemlenmiştir. Kalenin kuzeyinde büyük oranda tahrip görmüş olan bir kalıntı tespit edilmiştir. Ağır tahribattan dolayı yapının işlevi tam olarak tespit edilememiştir⁹⁶⁰. (Foto: 77, 78).

4.6. 19. Yamaçüstü Kalesi

Yamaçüstü Kalesi, Artvin ili, Yusufeli ilçesi'ne 50 km uzaklıkta olan Yamaçüstü Köyü, Dere Mahallesi, Kaledibi Mevkiinde bulunmaktadır. Kale, vadi içerisinde ana kaya üzerine inşa edilmiştir. Büyük bölümü tahrip olan kalenin sur

⁹⁵⁸ AYTEKİN, 2005: 234.

⁹⁵⁹ AYTEKİN, 2006: 317.

⁹⁶⁰ AYTEKİN, 1999: 298; AYTEKİN, 2005: 231 vd.; ÜNSAL, 2006a: 159; ÜNSAL, 2007: 204.

duvarları, kaba, düzensiz taşların kireç katkılı harçla örülmesiyle oluşturulmuştur. Duvar örgüsü dikkate alınarak kale Orta Çağ Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁹⁶¹.

4.6.20. Yokuşlu Kalesi

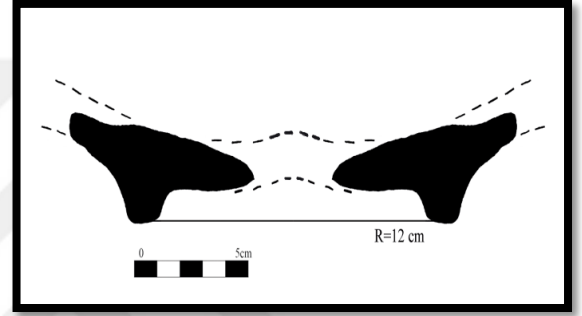
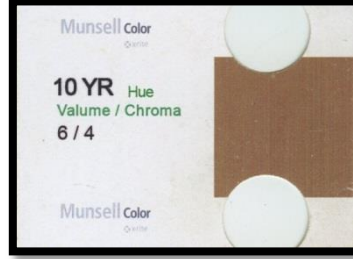
Yokuşlu Kalesi, Artin ili, Yusufeli ilçesine 38 km uzaklıkta bulunan Yokuşlu Köyü'nün, Bağlık mahallesinde yer almaktadır. Kalenin yüksekliği 930 m olarak tespit edilmiştir. Kuzeyinden Çoruh Nehri geçen kale, Yusufeli-İspir karayolu güzergâhındadır. Kale, çevresine hâkim bir tepede, eğimli bir kayalık üzerine kurulmuştur. Kalenin doğu duvarları haricinde ayakta kalan duvar yapısı bulunmamaktadır. Ağır tahribata rağmen ayakta kalan sur duvarlarının, moloztaş örgü sistemiyle yapıldığı görülmektedir. Kale, Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir⁹⁶². (Foto: 79, 80, 81).

⁹⁶¹ AYTEKİN, 2006: 317.

⁹⁶² Yokuşlu Kalesi, AYTEKİN'in 1999 yılındaki bir çalışmasında Köprügören II ismiyle yer alırken, aynı yazarın 2005 yılındaki başka bir eserinde ÜNSAL'ın verdiği isim olan Yokuşlu Kalesi adını kullanmıştır. AYTEKİN, 1999: 299; AYTEKİN, 2005: 232; ÜNSAL, 2006a: 160; ÜNSAL, 2007: 205.

4.7. KERAMİK ANALİZ DEĞERLENDİRMELERİ

4.7. 1. Artvin/Arduç/Gevhernik Kalesi/01



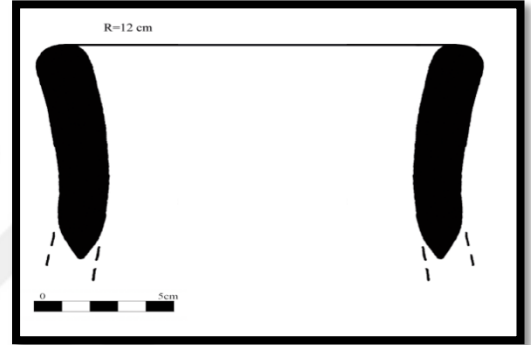
İsim										
Gevhernik 1 İç		Sınıf			Tarih		Saat		Süre	
		MiningLE-FP			21/06/2019		11:29:32		60 s	
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Cr %	Mn %	Fe %
	1.77	8.91	27.97	0.41	1.61	2.96	0.53	0.03	0.05	4.38
Element	Co %	Ni %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Ba %	Pb %
	0.01	0.01	0.01	0.00	0.01	0.05	0.02	0.00	0.05	0.08
İsim										
Gevhernik 1 Dış		Sınıf			Tarih		Saat		Süre	
		MiningLE-FP			21/06/2019		11:31:01		60 s	
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Cr %	Mn %	Fe %
	1.72	9.97	23.38	0.65	2.66	5.93	0.48	0.04	0.16	5.58
Element	Co %	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Cd %
	0.01	0.01	0.00	0.02	0.00	0.01	0.06	0.03	0.00	0.00

Element	Ba %	Ta %	Hg %	Pb %	Th %					
	0.06	0.00	0.00	0.01	0.00					
İsim										
Gevhernik 1 C		Sınıf	Tarih	Saat	Süre					
		MiningLE-FP	21/06/2019	11:31:01	60 s					
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.82	10.57	24.17	0.58	2.54	4.70	0.44	0.11	5.07	0.01
Element	Ni %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Ba %	Ta %	Pb %
	0.01	0.02	0.00	0.01	0.06	0.03	0.00	0.06	0.00	0.01
Element	Th %									
	0.00									

Değerlendirme

Gevhernik Kalesi'nden elde edilen keramik örneğinin laboratuvar sonuçlarına göre demir oranının ortalama % 5 olduğu görülmektedir. Keramiğin orta sertlikte olduğu görülmüştür. Yaklaşık olarak 12 cm çapında, dip parçası olan keramik, muhtemelen küçük bir tabağa aittir. İnce kum katkılı olan keramik iyi bir pişme oranına sahiptir. Açıklı, üzerinde çark izlerinin bulunduğu keramiğin astarı yoktur. Kalsiyum oranı yaklaşık olarak % 5 olan keramikte, kireç katkısının kanıtı olan küçük beyaz benekler görülmektedir. Munsell renk kataloğuna göre rengi 10 YR, 6/4'tür. Keramik pişme şeklinden dolayı alacalıdır. Yaklaşık olarak % 18 oranında belirlenen mika katkısı, küçük parıltılar halinde görülmektedir. Ortalama % 25 oranında görülen silisyum bölge topraklarında kuvars ve kil oranının yüksek olduğunu göstermektedir. Keramik yapılan incelemelerde Hellenistik döneme tarihlendirilmiştir.

4.7.2. Artvin/Arduç/Gevhernik Kalesi/02



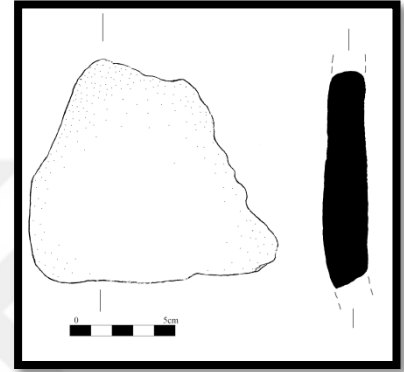
İsim										
Gevhernik 2										
Sınıf		Tarih		Saat		Süre				
MiningLE-FP		21/06/2019		11:35:58		60 s				
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.40	10.28	25.16	0.23	2.62	2.44	0.59	0.16	7.36	0.01
Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Ba %	Ta %
	0.01	0.01	0.02	0.00	0.01	0.03	0.02	0.00	0.04	0.00
Element	Pb %	Th %								
	0.00	0.00								
İsim										
Gevhernik 2 C										
Sınıf		Tarih		Saat		Süre				
MiningLE-FP		21/06/2019		11:37:28		60 s				
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.79	9.18	23.10	0.71	2.63	4.70	0.56	0.26	8.06	0.02

Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Sb %	Ba %
	0.01	0.01	0.02	0.00	0.01	0.03	0.03	0.00	0.01	0.06
Element	Ta %	Hg %	Pb %	Th %						
	0.00	0.00	0.00	0.00						

Değerlendirme

Gevhernik Kalesi'nde tespit edilen 2 nolu keramik, yaklaşık olarak 12 cm çapa sahip olan bir ağız parçasıdır. Açkılı, orta pişme oranına sahip ve astarsızdır. Mika katkısı % 16 olarak tespit edilen eserde, parıltılar gözle görülür niteliktedir. Magnezyum oranının % 1.79 olduğu görülmekte ki, bu durum bölgenin, yağış miktarının orta seviyede olduğu anlamına gelmektedir. Demir oranı % 8.6 olarak tespit edilmiştir. Kireç katkısı, cidarda beyaz benekler olarak görülmektedir. Silisyum oranı % 23.01 ile keramiğin yapıldığı toprağın kil ve kuvars oranının yüksek olduğunu göstermektedir. Açkılı izlerinin görüldüğü keramiğin rengi Munsell kataloğuna göre 10 YR, 5/4'tür. Keramiğin özellikleri değerlendirildiğinde Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir.

4.7.3. Artvin/Arduç/Gevhernik Kalesi/03



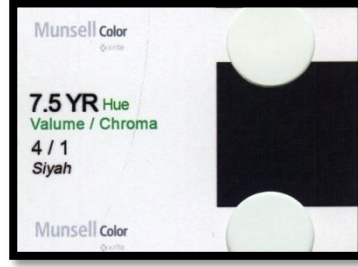
İsim		Sınıf		Tarih		Saat		Süre		
Gevhernik 3		MiningLE-FP		21/06/2019		11:40:31		60 s		
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.90	10.22	23.98	0.40	3.56	3.52	0.45	0.14	6.60	0.01
Element	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Sb %	Ba %	Ta %
	0.01	0.01	0.00	0.01	0.03	0.02	0.00	0.00	0.04	0.00
Element	Hg %	Tl %	Pb %	Th %						
	0.00	0.00	0.00	0.00						
İsim		Sınıf		Tarih		Saat		Süre		
Gevhernik 3 C		MiningLE-FP		21/06/2019		11:42:11		60 s		
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.90	8.53	21.77	0.52	3.17	7.52	0.48	0.21	8.04	0.02

Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Sb %	Ba %
	0.01	0.01	0.02	0.00	0.02	0.04	0.03	0.00	0.01	0.06
Element	Ta %	Hg %	Pb %	Th %						
	0.00	0.00	0.01	0.00						

Değerlendirme

Gevhernik Kalesi'nde tespit edilen keramiklerden 3 nolu parçanın amorf olduğu görülmektedir. Keramik, açık, astarsız, pişmeden dolayı alacalı gri tonlara sahiptir. Rengi, Munsell kataloğunda 7.5 YR, 4/1 siyahtır. olarak belirlenmiştir. Silisyumun % 21.77 olması toprakta kil ve kuvars oranının yüksek olduğunu göstermektedir. Kalsiyum oranının % 7.52 olması kireç katkısının yoğun olduğunu göstermektedir. Keramiğin cidarında beyaz benekler halinde kireç katkısı bariz bir şekilde görülmektedir. Yaklaşık olarak % 14.5 oranında mika katkısı olan keramikte, demir oranı % 8.04'tür. Keramik Tunç Çağ'ına tarihlendirilmiştir.

4.7.4. Artvin/Ardanuç/Ferhatlı Kalesi/01



İsim										
Ferhatlı Kalesi		Sınıf			Tarih		Saat		Süre	
İç		MiningLE-FP			21/06/2019		11:17:35		60 s	
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.86	9.00	24.72	0.24	3.24	4.88	0.49	0.08	6.23	0.01
Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Se %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Sb %
	0.01	0.01	0.01	0.00	0.00	0.01	0.05	0.02	0.00	0.00
Element	Ba %	Ta %	Hh %	Th %						
	0.06	0.00	0.00	0.00						
İsim										
Ferhatlı Kalesi		Sınıf			Tarih		Saat		Süre	
Dış		MiningLE-FP			21/06/2019		11:19:13		60 s	
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.06	10.27	25.34	0.22	3.14	2.63	0.46	0.08	5.80	0.01
Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Se %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Ba %
	0.01	0.01	0.01	0.00	0.00	0.01	0.04	0.02	0.00	0.05

Element	Ta %	Hg %	Pb %	Th %						
	0.00	0.00	0.00	0.00						
İsim										
Ferhatlı Kalesi		Sınıf		Tarih		Saat		Süre		
C		MiningLE-FP		21/06/2019		11:20:52		60 s		
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.13	7.92	21.97	0.40	2.68	9.44	0.44	0.16	7.00	0.01
Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Cd %	Sb %
	0.01	0.01	0.01	0.00	0.01	0.05	0.02	0.00	0.00	0.00
Element	Ba %	Ta %	Hg %	Pb %	Th %					
	0.08	0.00	0.00	0.01	0.00					

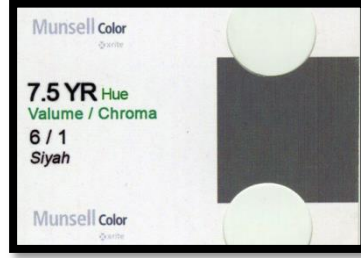
Değerlendirme

Artvin, Ardanoç ilçesi Ferhatlı Kalesi'nde tespit edilen 1 nolu parça herhangi bir form vermemektedir. Keramiğin hem içi kesiminde hem de dışında tarak bezeme görülmektedir. Astarı olmayan keramiğin rengi Munsell kataloğuna göre 7.5 YR, 4/1 siyahtır. Pişme oranının azlığından dolayı, cidarında renk değişimleri görülmektedir. Katkı maddesi olarak orta, küçük taşçıkların varlığı gözle görülür boyuttadır. Laboratuvar analizlerinde keramiğin magnezyum oranının % 2.13 olduğu görülmektedir. Bu oran, toprağın orta yağışlı bir bölgeden alındığını göstermektedir. % 14 oranında mikanın tespit edildiği Keramikte, küçük camsı parıltılar görülmektedir. Magnezyum oranının % 2.13 olması keramiğin imal edildiği toprağın az yağışlı bir bölgeden temin edildiği sonucunu göstermektedir. Silisyum oranının % 21.97 olması toprakta dolayısıyla da keramikte kil oranının yüksek olmasına sebep olmaktadır. Kalsiyum oranının % 9.44 olması keramikteki kireç oranının da yüksek olması anlamına

gelmektedir. Keramikteki kireç, beyaz noktalar halinde görülmektedir. Keramik verisi Tunç Çağ'a tarihlendirilmiştir.



4.7.5. Artvin/Arduç/Soğanlı Kalesi/01



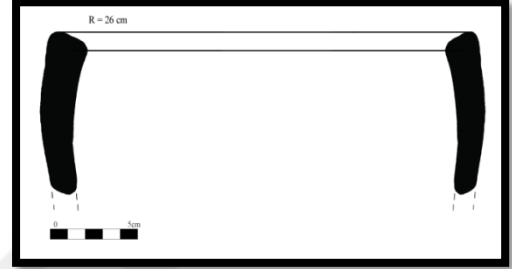
İsim		Sınıf		Tarih		Saat		Süre		
Soğanlı Kalesi (Hanlar) 1 İç		MiningLE-FP		19/06/2019		11:06:43		60 s		
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.91	9.53	25.46	0.24	2.09	2.46	0.61	0.16	7.70	0.01
Element	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Sb %	Ba %	Ta %	Hg %
	0.02	0.01	0.00	0.01	0.04	0.02	0.01	0.11	0.00	0.00
Element	Ti %	Pb %	Th %							
	0.00	0.00	0.00							
İsim		Sınıf		Tarih		Saat		Süre		
Soğanlı Kalesi (Hanlar) 1 Dış		MiningLE-FP		19/06/2019		11:08:49		60 s		
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.16	8.97	25.21	0.19	2.29	2.38	0.65	0.15	8.41	0.01
Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Se %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Cd %
	0.01	0.02	0.01	0.00	0.00	0.01	0.04	0.02	0.00	0.00
Element	Sb %	Ba %	Ta %	Hg %	Tl %	Pb %				
				0.00		0.00				

	0.00	0.14	0.00	0.00						
İsim	Sınıf		Tarih		Saat			Süre		
Soğanlı Kalesi (Hanlar) 1 C	MiningLE-FP		19/06/2019		11:10:35			60 s		
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.98	9.90	25.06	0.32	2.64	3.29	0.27	0.15	6.45	0.01
Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Sb %	Ba %
	0.01	0.01	0.02	0.00	0.01	0.04	0.02	0.00	0.01	0.13
Element	Ta %	Hg %	Tl %	Pb %	Th %					
	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00					

Değerlendirme

Artvin, Ardanoç Soğanlı (Hanlar) II Kalesi'nden elde edilen keramik verilerinden ilki çanak ağız parçasıdır. Yaklaşık olarak 20 cm çapında olan parçanın üzerinde çark izleri belirgin olarak görülmektedir. Açıklı ve astarlı olan keramik iyi derecede pişmiştir. Katkı maddesi olarak ince kum ve küçük taş parçaları gözle görülür mahiyettedir. Gri renkli olan keramiğin Munsell renk kataloğundaki karşılığı 7.5 YR, 6/1 olarak görülür. Magnezyum oranı % 1.98 olarak tespit edilmiştir. Bu oran keramiğin yapımında kullanılan toprağın orta yağış alan bir bölgeden alındığını göstermektedir. Ayrıca kalsiyum % 3.29 olarak görülür. Topraktaki kalsiyum oranı, kireç oranı ile doğru orantılıdır. Böylece keramiğin kireç oranının yüksek olduğu sonucuna varılır. Zira keramiğin cidar kısmında bu durum net olarak görülmektedir. Mika oranı Ardanoç ilçesinde tespit edilen analizi yapılan diğer keramik verileriyle uyumlu bir oran vermektedir. Silisyum oranının % 25.6 olduğu örnekte, mika oranı % 17 olarak tespit edilmiştir. Keramik Tunç Çağ'ına tarihlendirilmektedir.

4.7.6. Artvin/Ardanuç/Soğanlı Kalesi/02



İsim										
Soğanlı Kalesi (Hanlar) 2 Dış										
Sınıf		Tarih		Saat		Süre				
MiningLE-FP		19/06/2019		11:16:11		60 s				
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.66	10.36	26.70	0.12	4.03	1.20	0.45	0.32	4.71	0.00
Element	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Ba %	Ta %	Tl %
	0.01	0.02	0.00	0.03	0.02	0.03	0.00	0.06	0.00	0.00
Element	Pb %	Th %								
	0.00	0.00								
İsim										
Soğanlı Kalesi (Hanlar) 2 İç										
Sınıf		Tarih		Saat		Süre				
MiningLE-FP		21/06/2019		10:20:12		60 s				
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.60	9.97	25.19	0.34	4.70	1.73	0.49	0.61	5.66	0.01
Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Sb %	Ba %
	0.01	0.01	0.02	0.00	0.04	0.03	0.03	0.00	0.00	0.08

Element	Ta %	Hg %	Tl %	Pb %	Th %
	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00

İsim	Sınıf	Tarih	Saat	Süre
Soğanlı Kalesi (Hanlar) 2 C	MiningLE-FP	21/06/2019	10:23:15	60 s

Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.90	9.80	24.76	0.34	3.22	4.55	0.31	0.24	5.13	0.01

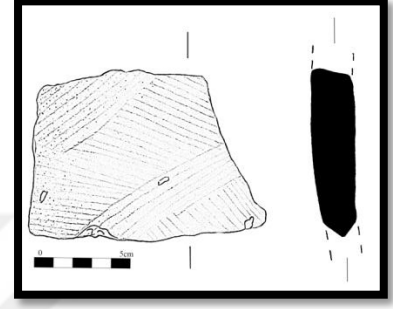
Element	Cu %	Zn %	As %	Se %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Ba %	Ta %
	0.00	0.02	0.00	0.00	0.03	0.03	0.03	0.00	0.10	0.00

Element	Tl %	Pb %	Bi %	Th %
	0.00	0.01	0.00	0.00

Değerlendirme

Artvin, Ardanuç Soğanlı (Hanlar) II Kalesi'nde tespit edilen 2 nolu keramik, 26 cm çapında bir çömlek ağız parçasıdır. Dışı alacalı kiremit rengi olan keramiğin iç kısmı kiremit rengidir. Munsell renk kataloğunda 10 YR, 5/4 olarak isimlendirilmiştir. Keramik, açıkılı fakat astarsızdır. Gözlem yoluyla yapılan değerlendirmede keramiğin iyi oranda pişmiş olduğu, katkı maddelerinin kireç, küçük taşçık ve mika olduğu görülmektedir. Laboratuvar verilerinde bahsi geçen keramik içerisindeki demir oranı, % 5.13 olarak ölçülmüştür. Demirin kırmızı renge dönüşmüş olan hali, cidar kısmında görülmektedir. Magnezyum oranı % 1.90, kalsiyum % 4.55, bakır oranı ise % 0.01 olarak ölçülmüştür. Keramik Tunç Çağ'ına tarihlendirilmektedir.

4.7.7. Artvin/Ardanuç/Soğanlı Kalesi/03



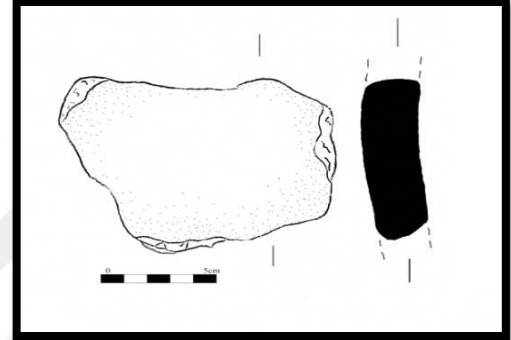
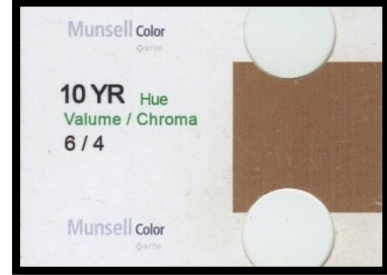
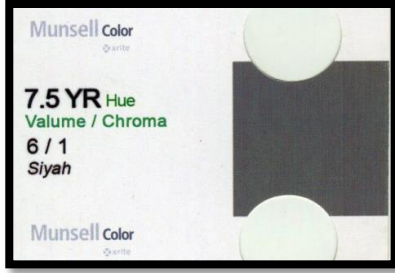
İsim										
Soğanlı Kalesi (Hanlar) 3 Dış		Sınıf			Tarih		Saat		Süre	
		MiningLE-FP			21/06/2019		10:27:01		60 s	
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.63	11.88	23.72	0.25	1.17	3.13	0.36	0.11	6.76	0.01
Element	Cu %	Zn %	As %	Se %	Rb %	Sr %	Zr %	Ba %		
	0.01	0.01	0.00	0.00	0.00	0.05	0.00	0.10		
İsim										
Soğanlı Kalesi (Hanlar) 3 İç		Sınıf			Tarih		Saat		Süre	
		MiningLE-FP			21/06/2019		10:28:32		60 s	
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.06	8.66	20.87	0.91	1.58	9.73	0.30	0.16	7.72	0.01
Element	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Sb %	Ba %	Ta %	Pb %
	0.01	0.02	0.00	0.00	0.06	0.00	0.00	0.13	0.00	0.00
İsim										
Soğanlı Kalesi (Hanlar) 3 C		Sınıf			Tarih		Saat		Süre	

		MiningLE-FP	21/06/2019	10:30:51	60 s					
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	V %	Mn %	Fe %
	3.73	8.84	20.60	0.72	2.46	6.23	0.11	0.38	0.22	8.93
Element	Co %	Cu %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Mo %	Cd %
	0.02	0.02	0.02	0.00	0.00	0.07	0.01	0.00	0.00	0.00
Element	Sn %	Sb %	Ba %	Ta %	Pb %	Th %	U %			
	0.02	0.01	0.17	0.01	0.00	0.00	0.00			

Değerlendirme

Artvin, Ardanuç Soğanlı (Hanlar) II Kalesi'nde tespit edilen 3 nolu keramik, amorf bir parçadır. Keramiğin üzerinde tarak bezeme yöntemiyle yapılmış olan bir süsleme yer almaktadır. Devetüyü renginde olan keramiğin pişme oranından oluştuğunu düşündüğümüz alıcılıklar bulunmaktadır. Keramikte katkı maddesi olarak küçük taşcık ve kireç ilk dikkat çekenlerdir. Açkılı olan keramiğin astarı yoktur. Munsell kataloğuna göre keramiğin rengi 7.5 YR, 7/3'tür. Mika katkısının parıltılar halinde görünmesi elbette ki içerisindeki kuvars ve silisyum oranlarındandır. Silisyum değeri % 20.60 iken alüminyum oranı ise % 8.84'dür. Keramiğin içerisindeki % 3.73'lük magnezyum oranı, bölgenin çok fazla yağış almadığını göstermektedir. Yapılan incelemede keramik Tunç Çağ'ına tarihlendirilmiştir.

4.7.8. Artvin/Şavşat/Çamiyara/01



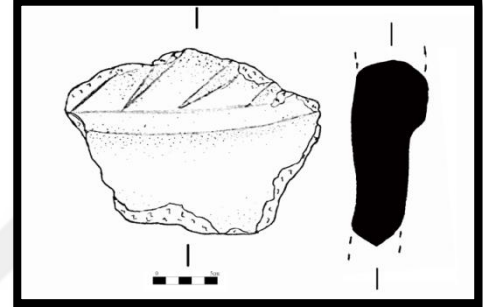
İsim										
Çamiyara										
Dış										
Sınıf										
MiningLE-FP										
Tarih										
21/06/2019										
Saat										
11:23:18										
Süre										
60 s										
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.75	9.18	28.23	0.16	2.46	2.44	0.39	0.07	4.16	0.01
Element	Ni %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Cu %	Ba %	Ta %	Pb %	Th %
	0.01	0.01	0.00	0.01	0.05	0.01	0.05	0.00	0.00	0.00
İsim										
Çamiyara										
İç										
Sınıf										
MiningLE-FP										
Tarih										
21/06/2019										
Saat										
11:24:59										
Süre										
60 s										
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	1.66	8.59	21.42	0.15	2.45	2.84	0.47	0.12	5.79	0.01
Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Se %	Rb %	Sr %	Zr %	Sb %	Ba %
	0.01	0.00	0.01	0.00	0.00	0.01	0.07	0.02	0.01	0.07

Element	Ta %	Hg %	Pb %	Th %						
	0.00	0.00	0.00	0.00						
İsim										
Çamiyara	Sınıf	Tarih	Saat	Süre						
C	MiningLE-FP	21/06/2019	11:26:34	60 s						
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.07	9.07	27.61	0.25	1.99	3.20	0.34	0.10	4.30	0.01
Element	Ni %	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Sb %	Ba %	Ta %	Hg %
	0.01	0.01	0.00	0.01	0.05	0.02	0.00	0.07	0.00	0.00
Element	Ti %	Pb %	Th %							
	0.00	0.00	0.00							

Değerlendirme

Artvin'in Şavşat ilçesinde yer alan Çamiyara'dan alınan keramik örneği incelendiğinde ilk olarak amorf bir parça olduğu görülür. Herhangi bir çark izine rastlanılmayan keramik, açıkılı fakat astarsızdır. Keramiğin cidarında pişme oranının iyi olmamasından kaynaklanan renk değişimleri görülmektedir. Katkı maddesi olarak kireç ve küçük taşçık belirgin olarak görülmektedir. Keramiğin dışı gri alacalı olarak tabir edilebilirken, iç rengi kiremit rengidir. Munsell kataloğuna göre, dış rengi 7.5 YR, 6/1, iç rengi 10 YR, 6/4'tür. Analizler sonucunda çıkan oranlara bakıldığında en yüksek oranın % 27.61 ile silisyum olduğu görülmektedir. Silisyum ve kalsiyum oranlarının yüksek olması keramiğin yapıldığı toprağın kil ve kuvars oranının da yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Ortalama % 18 oranında mika bulunan keramikte, % 4.3 oranında demir tespit edilmiştir. Keramiğin Tunç Çağ'ına ait olduğu düşünülmektedir.

4.7.9. Artvin/Yusufeli/Yokuşlu Kalesi/01



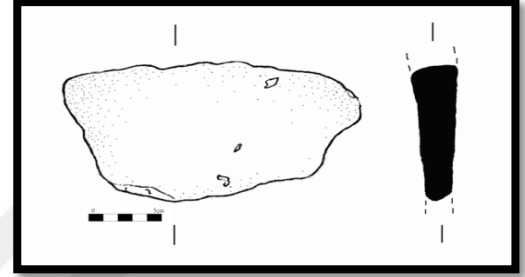
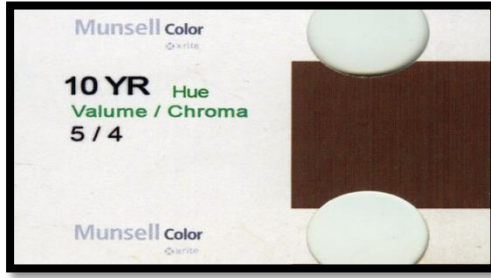
İsim										
Yokuşlu Kalesi		Sınıf			Tarih		Saat		Süre	
1		MiningLE-FP			21/06/2019		10:28:32		60 s	
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.42	10.38	22.86	0.32	4.55	4.77	0.42	0.14	5.29	0.01
Element	Zn %	As %	Rb %	Sr %	Zr %	Ba %	Ta %	Pb %	Th %	
	0.01	0.00	0.01	0.04	0.01	0.05	0.00	0.00	0.00	
İsim										
Yokuşlu Kalesi		Sınıf			Tarih		Saat		Süre	
1 C		MiningLE-FP			21/06/2019		10:35:55		60 s	
Element	Mg %	Al %	Si %	P %	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.38	8.43	20.34	0.82	3.27	7.92	0.41	0.22	8.77	0.02
Element	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Se %	Rb %	Sr %	Zr %	Nb %	Cd %
	0.01	0.01	0.02	0.01	0.00	0.02	0.07	0.02	0.00	0.00

Element	Ba %	Ta %	Hız %	Pb %	Th %
	0.08	0.00	0.00	0.01	0.00

Değerlendirme

Artvin ili Yusufeli ilçesinde yer alan Yokuşlu Kalesi'nde tespit edilen keramik verilerinden ilki bir çömlek parçasıdır. Kabartma ve yiv oluk desenli olan keramiğin gövde parçası olduğunu düşünmekteyiz. Keramiğin dışı devetüyü renginde olup iç kısmının rengi ise daha çok siyaha dönüktür. Munsell renk kataloğuna göre dış rengi 10 YR, 6/3 iken iç rengi 10 YR, 4/2 olarak görülmektedir. Magnezyum oranı % 2.28 ile keramiğin toprağının orta yağışlı bir bölgeden alındığı ortaya çıkmıştır. Demir oranının % 8.77 olması keramiğin daha kavi olmasını sağlamıştır. Pişme oranının orta düzeyde olduğu keramiğin, katkı maddeleri arasında orta boy ve küçük taşçık net bir şekilde görülmektedir. Mika % 14 oranında iken kalsiyum oranı % 7.92'dir. Bu iki oran topraktaki kireç oranının yüksek olduğunu göstermektedir. Kireç keramiğin cidarından da rahatlıkla görülmektedir. Keramiğin, Orta Çağ dönemine ait olduğunu düşünmekteyiz.

4.7.10. Artvin/Yusufeli/Yokuşlu Kalesi/02



İsim										
Yokuşlu Kalesi		Sınıf	Tarih			Saat		Süre		
2		MiningLE-FP	21/06/2019			11:00:16		60 s		
Element	Mg %	Al %	Si %	P % 0.18	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.22	8.57	26.58		2.48	3.56	0.40	0.18	5.65	0.01
Element	Cu %	Zn %	As %	Se %	Rb %	Sr %	Zr %	Ba %	Hg %	Pb %
	0.02	0.01	0.00	0.00	0.01	0.08	0.02	0.06	0.00	0.00
Element	Th %									
	0.00									
İsim										
Yokuşlu Kalesi		Sınıf	Tarih			Saat		Süre		
2 c		MiningLE-FP	21/06/2019			11:02:15		60 s		
Element	Mg %	Al %	Si %	P % 0.18	K %	Ca %	Ti %	Mn %	Fe %	Co %
	2.32	9.84	26.58		2.48	3.56	0.40	0.18	5.65	0.01
Element	Cu %	Zn %	As %	Se %	Rb %	Sr %	Zr %	Ba %	Hg %	
	0.01	0.01	0.00	0.00	0.01	0.08	0.02	0.06	0.00	

Element	Tl %	Pb %	Th %
	0.00	0.00	0.00

Değerlendirme

Artvin ili Yusufeli ilçesinde yer alan Yokuşlu Kalesi'nden tespit edilen 2 numaralı keramik parçası incelendiğinde amorf olduğu görülmektedir. Herhangi bir çark izine rastlanılmayan keramik açıktır. Keramiğin yüzeyinde astar yoktur. Renk açısından incelenen keramiğin kırmızı olduğu ve dışında pişme tekniğinden dolayı alacalı olduğu görülmüştür. Keramiğin rengi, Munsell renk kataloğuna göre iç 7.5 YR, 5/6 iken dış 10 YR, 5/4 olarak tespit edilmiştir. olarak karşılık bulmuştur. Mika oranının % 17.5 olduğu keramikte, kalsiyum oranı % 3.56 olarak tespit edilmiştir. Bu oranlar topraktaki kirecin fazla olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Keramik cidarında kireç katkıları gözle görülür büyüklüktedir. Analiz sonuçları keramiğin Orta Çağ'a tarihlendirilebileceğini göstermektedir.

SONUÇ

Doğu Karadeniz Dağ silsilesi üzerinde kurulmuş olan Artvin, engebeli bir araziye sahiptir. Şehrin yüksek, dağlık bir arazide kurulması ve büyük bölümünün ormanlarla kaplı olması Artvin'in iskânının zorlaşmasına, bölgede yaşamış olan medeniyetlerin yerleşim yeri ve nüfus açısından seyrek görülmesine sebep olmuştur. Fakat topografik yapının zorluğuna rağmen Kafkaslarla Anadolu'yu bağlayan yol güzergâhında olması, insan yaşamı için son derece önemli olan su potansiyeli ve maden rezervi açısından zenginliği, ilin Eskiçağlardan itibaren iskân edilmesini sağlamıştır.

Engelibeli arazisinden dolayı dağınık bir yerleşmeye sahip olan Artvin'de yollar, Çoruh ve kollarının yardığı vadi boylarında şekillenmektedir. Artvin'in Anadolu ve Kafkaslar arasındaki bağlantısını kuran Sarp sınır kapısı, Çam (Sahara), Bilbilan ve Cankurtaran geçitleri Eskiçağlardan bu yana ticaret, göç ve askeri seferlerin güzergâhlarını oluşturması bakımından önem arz etmektedir. Orta Çağ'da kullanıldığı bilinen Batum-Ardahan yolunun Eskiçağlarda da kullanılmış olması akla yatkındır. Ayrıca Çoruh Nehri üzerinde yapılan kayık taşımacılığı da diğer bir yol güzergahıdır. İlk kullanım tarihi net olmayan bu doğal yolun Batum'dan başlayarak Yusufeli ilçesi sınırlarındaki Demirkent Köyü'ne kadar ulaştığı bilinmektedir.

Artvin, madencilik açısından da büyük bir öneme sahiptir. İl, Eskiçağlardan beri zengin maden rezervlerinden dolayı ilgi görmüştür. 1932 yılında Şavşat ilçesi Balıklı Köyü Zate mahallesinde Sazazkale ormanında bir mağarada tunçtan ve 1955 yılında Yusufeli ilçesi Demirköy'de yol yapım çalışmaları esnasında bakırdan imal edilmiş olan baltalar bölge madenciliğinin varlığını göstermektedir. Tunç Çağı kültürleri bakımından zengin olan Kafkasya ve Doğu Anadolu arasında varlığı bilinen ticaret ağı, ele geçen eserlerin bir madenciye ait olabileceğini düşündürmüştür.

K. BİTTEL tarafından incelenen tunç baltaların Ankara Etnografya Müzesi'ne teslim edildiği belirtilmiştir. Tarafımızca baltaların güncel fotoğrafları ve varsa çizimleri müze müdürlüğüne yazdığımız dilekçe ile talep edilmiştir. Fakat müze yetkilileri, dilekçemize cevaben böyle bir envanter kaydının olmadığını, müzede tunç ve bakır baltaların yer almadığını belirtmişlerdir.

Tespit edilen tunç ve bakır baltalar ilin Eskiçağ tarihinin aydınlatılmasında da önemli bir veridir. Eserlerin varlığı, arkeolojik merkezlerdeki mimari yapılar ve keramik verilerinin laboratuvar sonuç değerlendirmeleri Artvin'in Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğünü göstermektedir. Genel olarak Kafkaslardaki yaşanan pek çok kültür alanında yapılan çalışmalar, önemli bulgular sunmaktadır. Kafkaslara yakınlığı ve Anadolu'ya geçişi sağlayan yollar üzerinde bulunan Artvin'i de bunun dışında tutmak mümkün değildir. Güney Kafkasya, Erzurum, Ardahan, Kars'ta yapılan çalışmalarda prehistorik buluntulara rastlanılmıştır. Artvin'de herhangi bir buluntuya rastlanılmamakla birlikte ilin topografik yapısı özellikle de mağara yapılarının varlığı Paleolitik Dönem'den itibaren burada yaşam olabileceğini düşündürmektedir. Fakat araştırmaların kısıtlılığından dolayı elimizde prehistorik dönemleri gösteren bir veri henüz yoktur. Gelecekte yapılacak çalışmalarla ilin tarih öncesine dair izlerin bulanacağını düşünmekteyiz.

Orta Asya, Kafkasya ve Anadolu arasındaki ilişkiyi gösteren önemli verilerden biri de kaya üstü resimlerdir. Artvin ili Arhavi ilçesi Demirkapı Yaylasında, O. HACIOĞLU tarafından tespit edilen fakat henüz bir yayın haline gelmeyen kaya üstü resimlerin değerlendirilmesi ve çizimlerinin yapılması ilin Eskiçağ'ının aydınlatılmasında önemli bir adım olacaktır. Önceki yıllarda A. CEYLAN ve ekibi tarafından Ardahan, Kars, Erzurum, Erzincan gibi illerde tespit edilen kaya üstü resimlerle pek çok ortak noktası olan bu eserlerin, Türkistan'dan Anadolu'ya Türk izlerini takip etme açısından önemi büyüktür.

Ayrıca 1997 yılında O. AYTEKİN tarafından Yusufeli/Bakırtepe Mağarası'nda dört satırlık runik alfabe ile yazılmış olan bir yazı tespit edilmiştir. Mağarada bulunan geyik motifleri merkezin, Kars/Kağızman Geyiklitepe ve Erzurum/Şenkaya Çağlayan (Kaynak Köyü) kaya panolarıyla yakınlığını ortaya koyması açısından önemlidir.

Bugün gerek politik gerek etnik sebeplerle Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan yer adları konusunda spekülasyon iddialar ortaya atılmaktadır. Tarafsız, bilimsel *Toponomi* çalışmaları bu anlamda son derece önemlidir. Artvin ve çevresinde bulunan yer adları konusunda çalışan bilim adamlarından O. ÖZGÜL, Kimmer-İskit yer adlarını tespit etmiştir. Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya gelen Kimmer-İskitlerin Artvin ve çevresindeki varlığını, kısmen ortaya koyan bu çalışma son derece önemlidir. Yer

adlarına ilişkin bir başka çalışma da H.A. ŞAHİN, tarafından kaleme alınmıştır. ŞAHİN, araştırma alanımızı da içerisine alan bölgedeki Hurrilere ait yer adlarını tespit etmiştir. Her iki çalışma da gelecekte yapılacak kazı çalışmaları için önemli ipuçları sağlayacaktır.

MÖ 3. binden itibaren Kafkaslardan Anadolu'ya, oradan da Filistin topraklarına kadar yayıldıklarını bildiğimiz Karaz kültürü toplulukları ve devamı kabul edilen Hurriler'in, Artvin coğrafyasında yaşamış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim göçebeliklerinden dolayı günümüze ulaşan maddi kültür unsurları sınırlı olan Hurrilerden kalma yer adlarının varlığı bunun delillerindedir. Artvin kelimesinin Hurrice'de şehir anlamına gelmekte "Arti", kökünden türemesi Hurrilerin varlığının kanıtlarındandır. Ayrıca Hurri diline ait "ar" önekinin Artvin, Ardahan, Ardanuç, Ar(d)havi, Ardeşen gibi yer isimleri de bunu ortaya koymaktadır. Artvin'de yer alan Hurriceyle yakınlığı olduğu düşünülen Şavşat, Kiskim/Yusufeli ilçelerinin isimleri yanında Ardala-Hopa, Armasan-Yusufeli, Napşit-Arhavi, Ube-Merkez, Uşhum-Yusufeli, Zuvar-Yusufeli köy isimleri de bulunmaktadır.

Hurri yayılım alanında bariz bir şekilde görülen Karaz Kültürü'nün tipik özelliklerinden olan kutsal ocaklar, Kafkaslarda, Ermenistan'da Shengavit, Gürcistan'da Amiranis Gora, Filistin'de Bet-Şan, Bet-Yerak, Amik Ovası'nda Tel-Teyinat, Tel Cüdeyde ve Tabara el-Akrad, Kuzeybatı İran'da Yanıktepe gibi merkezlerde görülmektedir. Anadolu'da ise Pulur/Sakyol, Korucutepe, Pulur, Sos, Güzelova ve Cinis gibi merkezlerde tespit edilmiştir. Kafkaslardan Kuzeybatı İran'a kadar devam eden kutsal ocak güzergahı elbetteki Artvin'i de içerisine almaktadır. Artvin'de yapılacak çalışmalarda Karaz kültürü gibi Trialeti ve Maykop Kültürlerine ait izlerin de tespit edileceğine inanmaktayız.

Urartu Devleti'nin bakır, gümüş, demir ve altın gibi maden ihtiyacını karşıladığı bölgelerden biri olan Artvin, beylikler döneminden itibaren ilgi odağı olmuştur. Urartu Devleti'nin madeni eserlere olan ihtiyacı ve maden teknolojisi düşünüldüğünde Artvin topraklarının Urartu Devleti için önemi bir kez daha ortaya çıkmış olacaktır.

Urartu yayılımı kral Menua, Argiştı I ve Sarduri II dönemlerinde daha çok kuzeye doğru yoğunlaşmıştır. Diauehi üzerine yapılan seferleri anlatan yazıtlarda gidilen şehirler, elde edilen mallar ve alınan vergiler ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Yazıtlarda “İldamuşa” adıyla bilinen şehir, bugünkü Ardanuç’a, “Şeşeti” adıyla geçen bölge ise Şavşat’a yerleştirilmektedir. Yazıtlarda Diauehi’nin vergisini büyükbaş ve küçükbaş hayvanların yanında maden olarak verdiği bilinmektedir. Yazıtta geçen vergi miktarlarından Diauehi bölgesinin hayvancılık ve maden açısından zengin olduğu görülmektedir.

Urartu Devleti’nin kuzey seferleriyle Argiştı I döneminde Diauehi’yi ilhak etmiş, böylece Urartu ve Kolhalılar komşu olmuştur. Analıkız Kroniğinde Sarduri II döneminde (MÖ 764) yapılan seferde Kolhalılardan ve İldamuşa adında bir şehrin alınışından bahsetmektedir. İldamuşa şehri bugünkü Ardanuç ilçe merkezine lokalize edilmektedir. Kolhalıların Karadeniz kıyısındaki Greklerle Urartu arasında ticari ilişkiyi yürüttüğü görülmektedir.

Artvin’in de içerisinde bulunduğu Yukarı ve Orta Çoruh boyları ve Kür boyunun da bir bölümünü içine alan “Atabek Yurdu” adı verilen bölgede 1267 yılından itibaren Kıpçak Ortodoks Türkler’den “Atabekler” sülalesi yarı müstakil olarak yaşamışlardır. Mezhepleri ve yazı dilleri Kıpçakların, Gürcülerle karıştırılmasına, Kıpçak eserlerinin Gürcülere ait oldukları yanılgısına düşürmektedir. Günümüzde pek çok bilim adamı Gürcülere atfedilen kilise, şapel, manastır gibi yapıların mimari ve üslup bakımından Kıpçak geleneğinin devamı olduğunu kabul etmektedir. Atabekler Yurdu, Bagratlı sülalesinin baskısı altında yaşasalar da bölgenin tamamen Türk Yurdu olup isimlerinin de Türkçe olduğu bilinmektedir.

Çalışmamız kapsamında Ardanuç, Yusufeli, Şavşat ve Merkez ilçe başta olmak üzere geniş bir alanda yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. 2019 yılında yaptığımız bu araştırmalarda daha önce tespit edilen merkezler gezilerek yeniden değerlendirilmiştir. Güncel fotoğrafları çekilen yapıların bugünkü durumları tespit edilmiştir. Araştırmalarımız sonucunda ulaştığımız en önemli sonuç ilin stratejik konumu sebebiyle birçok kültürün geçiş güzergâhında olduğu ve bu sebeple de büyük oranda göçlere sahne olduğudur.

Artvin ilinde tespit edilen tarihi ve arkeolojik merkezler kaleler, höyükler, gözetleme kuleleri, yerleşmeler, kaya resimleri ve kurganlar olarak tasnif edilebilir. Bu çalışmada incelenen yaklaşık olarak 60 merkezin dağılımına bakıldığında kalelerin daha yoğun olduğu görülmektedir. Şüphesiz bunun sebebi topografik yapıyla açıklanabilir.

Anadolu-Kafkasya arasında tampon bölge olan Artvin, önemli göç ve ticaret yolları üzerinde yer almaktadır. Artvin'deki kaleler, genellikle bölgenin en önemli hayat kaynağı olan Çoruh Nehri'nin meydana getirdiği vadiyi kontrol etmek ve güvenliğini sağlamak amacıyla ortalama 2500 m üzerindeki yüksek tepelere yapılmıştır. Kaleler çoğunlukla birbirlerini görecekle şekilde konumlandırılmıştır. Soğanlı Kalesi ve Soğanlı (Hanlar) Kalesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Her iki kale de Ardanuç ilçe merkezinin kurulmuş olduğu vadiye hâkim bir yükseltide yer almaktadır. Daha önceki çalışmalarda Orta Çağ'a tarihlendirilen kalelerin altta kalan mimari yapıları incelendiğinde Eskiçağ'larda da kullanıldığı görülmüştür.

Yüzey araştırmalı sırasında elde edilen keramiklerin bir bölümü tarafımızca Trabzon Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı'na gönderilerek analizleri yaptırılmıştır. Bu analizler değerlendirildiğinde, bölge keramiğiyle ilgili önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Keramik verileri incelendiğinde magnezyum oranlarının bölgelere göre değiştiği saptanmıştır. Topraktaki magnezyum oranı bölgenin yağış oranına göre değişmektedir. Bu duruma örnek olarak Şavşat/Çamiyara'da ortalama % 1.80 oranında magnezyum görülürken, Erzurum sınırında yer alan Yusufeli/Yokuşlu Kalesi'nde bu oran % 2.15'dir. Yokuşlu Kalesi'nin karasal iklim ve Karadeniz iklimi arasında geçiş noktası olan bir bölgede yer alması ve yağış miktarının Şavşat'a oranla daha az olması bu bölgedeki keramik verilerinde magnezyum oranının yüksek olması şaşırtıcı değildir. Ardanuç merkezde yer alan Gevhernik Kalesi'nde tespit edilen 1 nolu keramiğin magnezyum oranı ortalama % 1.77, Ardanuç/Ferhatlı Kalesi % 2.01, Ardanuç/Soğanlı Kalesi 1 nolu keramik % 2.01 olarak tespit edilmiştir. Çoruh Vadisi'nde birbirine yakın olan bu üç merkezin sayısal verilerinin de yakın olduğu görülmektedir.

Keramik analizleri değerlendirildiğinde ulaştığımız verilerden biri de mika oranlarıdır. Merkezlere göre değişen mika oranları; Gevhernik Kalesi 1 nolu parçada % 18, Ferhatlı Kalesi 1 nolu parçada % 14, Soğanlı Kalesi 1 nolu parçada ise % 17 olarak karşımıza çıkmaktadır. Şavşat ilçesinde yer alan Çamiyara 1 nolu parçada % 18 oranında görülen mika, Yusufeli Yokuşlu Kalesi 2 nolu parçada % 17.5 olarak tespit edilmiştir.

Doğada en çok görülen ikinci element olan silisyumun keramik analizlerindeki sayısal verilerine bakıldığında; Gevhernik Kalesi 1 nolu parçada, % 25 iken, Ferhatlı Kalesi 1 nolu parçada % 21.97, Soğanlı Kalesi 1 nolu parçada % 25.6, Yokuşlu Kalesi 2 nolu parçada 26.58 olarak karşımıza çıkmaktadır. Silisyum oranı kuvars ve kil oranıyla doğru orantılıdır. Dolayısıyla Yusufeli, Yokuşlu Kalesi'nden elde edilen keramiklerin, Ardanuç Ferhatlı Kalesi'ne oranla daha kireçli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Analiz sonuçlarından elde ettiğimiz verilerden biri de, keramik sertlik düzeyini ve rengini etkileyen topraktaki demir oranıdır. Demir elementi Gevhernik Kalesi 2 nolu parçada % 8.6, Soğanlı Kalesi 2 nolu parçada % 5.13, Çamiyara 1 nolu parçada % 4.3, Yokuşlu Kalesi 1 nolu parçada ise % 8.77'dir.

Kalsiyum oranı ile kireç oranı arasında doğru orantı bulunmaktadır. Kalsiyum oranı yüksek olan keramiklerde kireç katkısı gözle görülür niteliktedir.

Bahsi geçen merkezler, tespit edilen keramik verileri ve mimari özelliklerinden dolayı Erken Tunç Dönemi, Tunç Dönemi, Erken Demir Çağ, Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlendirilmiştir. Eskiçağ kalelerinin konumları ve işlevleri düşünüldüğünde Ortaçağ'da ve sonraki dönemlerde de kullanılmış olmaları gayet doğaldır.

Artvin ve çevresinde Urartu varlığına dair tartışmalardan ilgili bölümde bahsetmiştik. Bölgede tespit ettiğimiz Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağ'a ait keramik verileri Artvin ve çevresinde Urartu Devleti'nin yaşamış olabileceği fikrini akıllara getirmektedir. Fakat elimizdeki verilerle bu konuda bir yargıya varmak, henüz mümkün değildir. Gelecekte yapılacak çalışmalarla bölgede, Urartu varlığını temsil eden, mimari yapılar, yazıtlar, keramik buluntuları gibi veriler konuyu netleştirecektir.

Artvin'de höyüklerin sayısının azlığı engebeli araziyle ilgilidir. Yerleşim yerlerinin seyrekliği tespit edilen höyük kalıntılarının azlığıyla net olarak görülmektedir. Zira höyükler vadi tabanlarından ziyade ovalarda, su kaynaklarına yakın, korunaklı alanlarda daha sık görülmektedir. Bunun sebebi ise yerleşik hayatın önemli bir unsuru olan tarım alanlarına olan ihtiyaçtır. Her ne kadar Şavşat, Balıklı Köy yakınlarında tespit edilen, tunç baltalar ve Yusufeli, Demirköy yakınlarında tespit edilen, benzerlerinin Ardahan Posof'ta bulunduğu bakır baltaların varlığı, bölgedeki yerleşim için Tunç dönemini gösterse de, yapılacak sistemli kazı çalışmalarıyla bölgedeki statigrafi daha net bir şekilde belirlenecektir.

Askeri bir öneme sahip olan gözetleme kulelerinin genellikle yakınında bulunan kalenin ve bulunduğu güzergâhın güvenliğini sağlamak amacıyla yapıldığı görülmektedir. Kale ve kulelerin yoğunluğu bölgedeki güvenlik kaygısını göstermesi açısından önemlidir. Bunun sebebi geçiş güzergâhında olan bölgede yaşanan yoğun göç hareketleridir.

Yapılan arazi çalışmaları sırasında tespit edilen keramik verileri ağırlıklı olarak Orta Çağ dönemine tarihlendirilmektedir. Fakat merkezlerde yapılan araştırmalarda mimari yapılar, sur duvarlarının inşa şekli ve kullanılan malzemeler bu merkezlerin Orta Çağ öncesinde de kullanıldığını düşündürmektedir. Tespit edilen keramik verilerinin bir kısmı Trabzon Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı Müdürlüğü tarafından incelenmiş, çıkan analiz sonuçları tarafımızca değerlendirilerek araştırmaya eklenmiştir. Elde edilen keramik verilerinin laboratuvar sonuçları bu konudaki görüşleri netleştirmesi açısından oldukça önemlidir.

Çoruh Nehri üzerinde baraj ve HES projeleri kapsamında Artvin, Deriner, Borçka ve Muratlı barajları yapılmıştır. Yapımı devam eden barajlar bölgede birçok alanın sular altında kalmasına sebep olacaktır. Özellikle Yusufeli barajı ilçenin büyük bölümünü etkileyecektir. Bilimadamları, Artvin ve çevresinde devam etmekte olan HES ve baraj projelerinin, bölgenin birçok endemik canlı çeşidinin yaşadığı ekolojik yapısına zarar verebileceği için kaygılanmaktadır.

Artvin’de barajların etkisiyle sular altında kalacak olan bölgelerde yer alan Eskiçağ ve Ortaçağ yerleşme izlerinin güncel bilgilerinin kaydedilmesi açısından, 2018 yılında yaptığımız yüzey araştırmaları son derece önemlidir.

Artvin ve çevresinde O. ÖZGÜL başkanlığında devam edecek olan yüzey araştırmaları bölgenin Eskiçağ tarihinin ve Kafkasya-Anadolu arasındaki rolünün aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır. İlde yapılan Şavşat Kalesi kazısı önemli bir adım olmakla birlikte, yapılacak olan kazı çalışmaları ile ilin stratigrafik yapısı ortaya koyulacaktır. Özellikle yapılacak kurgan, kaya üstü resim, damga vb. çalışmalarla, ilin Erken Dönem Türk izleri detaylandırılacaktır.

Esasen Artvin’in her iki coğrafyayı birbirine bağlayan bir konumda olması sebebiyle bölgede yapılacak olan çalışmalar büyük ölçüde Eskiçağ’da Kafkaslar ve

Anadolu arasındaki ilişkiyi ortaya koyacaktır. Bu çalışmanın, bölgede daha sonra yapılacak olan bilimsel araştırmalara kaynaklık teşkil edeceğini düşünmekteyiz.



KAYNAKÇA

- Açugba, T. (2015). *Kronolojik Abhazya Tarihi*. Oktay Chkotua. İstanbul.
- Adalı, S.F. (2013). "Tugdamme and Cimmerians": *A Test of Piety in Assyrian Royal Inscriptions, Time and History in the Ancient Near East, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns*, 587-593.
- Aksoy, T. (2006). *Silisyumun Bitki ve Toprakta Bulunuşu, Dağılımı ve İnsan Sağlığı İçin Önemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Akişev, K.A. (1978). *Kurgan Issık*. Moskova.
- Akbulut, B. (2009). "Çoruh Nehri'nde Bulunan Balık Türlerinin Sıcaklık, Oksijen, Besin ve Habitat İstekleri Üzerine İncelemeler". *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 29-36.
- Akok, M. (1979). "Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açıklığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler". *TTKong. Kongreye Sunulan Bildiriler*, 8 (1), 107-113.
- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul.
- Akurgal, E. (1987). *Hatti Uygarlığı*. Ankara.
- Akurgal, E. (1989). *Anadolu Uygarlığı*. İstanbul.
- Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İstanbul.
- Akurgal, E. (1999). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara.
- Akurgal, E. (2003). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara.
- Akurgal, E. (2007). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul.
- Akyurt, M. (1998). *MÖ 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara.
- Alaçam, R. (1982). "Türkiye'de Su ile Odun Hammaddesi Nakliyatı, Doğu Karadeniz Akarsularına Genel bir Bakış". *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 32 (2), 179-202.

- Albayrak, P. (2014). *Urartularda Dini Yapılar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alexander, R. L. (1986). *The Sculpture and Sculptors of Yazılıkaya*. Newark.
- Alişan, L. V. M. (1881). *Şirak Airarat*. Venedik.
- Alişan, L. V. M. (1890). *Airarat*. Venedik.
- Alizadeh, R. (2015). "Urartu Çivi Yazıları Belgelerine Göre Güney Kafkasya'nın Bazı Küçük Beylikleri: Etiuni, Erikuahi, Uelki, Qu-albani, Luipruani, Arquqiu". *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu II*, 25-28.
- Alkım, U. B. (1964). "İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Atatürk Konferansları*, 1, 169-178.
- Alkım, U. B. (1965). "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı 1963". *TAD*, 13 (1), 5-17.
- Alkım, U. B. (1970). "Explorations and Excavations in Turkey 1967 and 1968". *Anatolica*, 3, 1-91.
- Allen, W. E. D. (1971). *A History of the Georgian People*, London.
- Alp, N., Ceylan, A. (2007). "Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu", *KST* 18 (1), Ankara, 375-390.
- Alpman, A. (1980). "Hurrilerde Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 13 (24), 115-122.
- Alpman, A. (1981). "Hurriler". *ADTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (25), Ankara, 284-312.
- Alpman, A. (1998). "Anadolu'da Hurriler". *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri III*, Çorum, 27-37.
- Amin, M. (1952). "Masallata Tubzava va Kilah şin". *Sumer*, 8, 53-71.
- Amiran, R. (1952). "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA". *Israel Exploration Journal*, 2, Israel, 89-103.

- Amiran, R. (1965). "Yanıktepe, Shengavit and Khirbet - Kerak Ware". *AS*, 15, Ankara, 166-167.
- Ancın, M.C. (2011). *Urartu Dini Mimarisi; Kare Cellalı Tapınak Kompleksleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Anşın, R. (1983). "Türkiye'nin Flora Bölgeleri ve Bu Bölgelerde Yayılan Asal Vejetasyon Tipleri (The Floristic Regions and the Major Vegetation Types of Turkey)", *KTÜ Orman Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 318-339.
- Apollonius Rhodius, (2006). *The Argonautika* (nşr. R. C. Seaton). Cambridge.
- Archi, A. (1994). "Studies on the Pantheon of Ebla". *OrNS*, 63, 249-256.
- Arık, R. O. (1933). "Anadolu Arkeolojya Tarihinde Alishar Hafriyatı". *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnoğrafya Dergisi*, 1, 22-63.
- Arık, R. O. (1937). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı*. (1935'deki Çalışmalara ve Kesiflere Ait İlk Rapor), Ankara.
- Arıncı, K. (2006). *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II*. Erzurum.
- Arsal, S. M. (1933). *Orta Asya*. Ankara.
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arsebük, G. (1979). "Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler". *TTKong*, 8, 81-92.
- Arsebük, G. (1986). "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu". *TTKong*, 9, 67-72.
- Arsebük, G., F. C. Howell ve diğ. (1990). "Yarımburgaz 1988". *KST*, 11 (1), 9-38.
- Arsebük, G., F. C. Howell ve diğ. (1991). "Yarımburgaz 1989". *KST*, 12 (1), 17-41.
- Arsebük, G., F. C. Howell ve diğ. (1992). "Yarımburgaz 1990". *KST*, 13 (1), 1-21.
- Arslan, M. (2000). "Kolhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar". *Arkeoloji ve Sanat*, 22 (97), 26-41.

- Arutyunyan, N. V. (1970). *Biainili (Urartu)*, Jerevan.
- Arutyunyan, N. V. (1985). *Toponomika Urartu (Churritiy i Urarty I)*, Jerevan.
- Asghar, H. (2014). *Hititler ile Hurriler Arasındaki Siyasi ve Kültürel İlişkiler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aşıroğlu, T. (1974). "Erzurum İlinin Tarihçesi", *50.Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, 1, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- Atalay, İ. (1992). *Türkiye Coğrafyası*. İstanbul.
- Atalay, İ. (1994). *Türkiye Vejetasyon Coğrafyası*. Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- Atalay, İ., K. Mortan (1997). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul.
- Atalay, İ., Tetik, M., Yılmaz, Ö. (1985). Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri. Ecosystems of NE Anatolia. Ormanlık Araştırma Enstitüsü yay. No.147, Ankara.
- Ateş, A. (2018). *Eski Yakınoğu Arşivleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, N. (1991). "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Bellekten*, 55 (213), 323-329.
- Aydinoğlugil, B. (2012). "Çatalhöyük'te Değişen Yorumlamalar Ana Tanrıça". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 26, 28-31.
- Ayman, İ. (2005). *Urartu Bronz Kemerleri ve Adak Levhaları Üzerine Betimlenen Ölü Ziyafeti Sahneleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayman, İ. (2013). *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aytekin, O. (1999). *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara.
- Aytekin, O. (2003). "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüze Araştırması, 2001", *AST*, 20 (1), 1-17.

- Aytekin, O. (2004). "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları YüzeY Araştırması, 2002", *AST*, 21 (1), 235-251.
- Aytekin, O. (2005). "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları YüzeY Araştırması, 2003", *AST*, 22 (1), 227-241.
- Aytekin, O. (2006). "Artvin İli-Çoruh Vadisindeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları YüzeY Araştırması, 2004", *AST*, 23 (2), 309-323.
- Aytekin, O. (2008). "Şavşat (Satlel) Kalesi Kazısı". *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*.
- Aytekin, O. (2009). "Şavşat (Satlel) Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışması", *KST*, 30 (2), 61-71.
- Aytekin, O. (2010a). "Artvin-Erzurum İlleri Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları YüzeY (2), 2008". *AST*, 27 (3), 435-447.
- Aytekin, O. (2010b). "Şavşat (Satlel) Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışması 2008", *KST*, 31 (4), 247-261.
- Aytekin, O. (2011a). "Artvin-Erzurum İlleri Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları YüzeY Araştırması, 2009". *AST*, 28 (3), 429-449.
- Aytekin, O. (2011b). "Şavşat (Satlel) Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışması 2009", *KST*, 32 (4), 382-393.
- Aytekin, O. (2012a). "Artvin-Erzurum İlleri Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları YüzeY Araştırması, 2010", *AST*, 29 (1), 285-302.
- Aytekin, O. (2012b). "Şavşat (Satlel) Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışması-2010". *KST*, 33 (2), 57-72.
- Aytekin, O. (2013a). "Şavşat (Satlel) Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışması 2011", *KST*, 34 (3), 437-448.
- Aytekin, O. (2013b). "Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (25), 58-70.
- Aytekin, O. (2014). "Şavşat (Satlel) Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışması 2012", *KST*, 35 (1), 270-280.
- Aytekin, O. (2016). "Şavşat (Satlel) Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışması 2014", *KST*, 37 (1), 291-304.

- Azarpay, G. (1968). *Urartian and Artifacts a Chronological Study*. Los Angeles.
- Bahar, H. (2004). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları*. Konya.
- Bahçeci, O.M. (1999). *Artvin Tarihi Olguları*, Bursa.
- Bakırcı, M. (1999). *Çoruh-Kelkit Oluk Vadilerinin Kuzeyindeki Dağlık Sahada (Doğu Karadeniz) Kır Yerleşmeleri ve Fonksiyonel Özellikler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balaban, A. (2006). *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balkan, K. (1960). "Ein Urartaischer Tempelauf Anzavurtepe bei Ptnos und hier entdeckte Inschriften". *Anatolia*, 5, 99-158.
- Balkan, K. (1985). "Urartuların Kökeni ve Dilleri". *Belleten*, 48 (191-192), 514-521.
- Balkan, K., Atlı, N., (1993). "Aşıklı Höyük (Aksaray) Yontma Taş Endüstrisinin Teknolojik ve Tipolojik Açından İncelenmesi", *ArkST*, 8, 213-225.
- Balkaya, T. (2009). *Hurri-Mitanni Devleti*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barnett, R. D. (1974). "The Hieroglyphic Writing of Urartu". *AS, Hans Gustav Guterbock on the Occasion of His 65th Birthday*, London, 43-55.
- Barnett, R. D. (1982). "Urartu", *Cambridge Ancient History* 3 (2), 314-371.
- Barnett, R. D., W. Watson. (1952). "Russian Excavations in Armenia", *Iraq*, 14, 132-147.
- Basmadjyan, K. Y. (1903). "Quelques observations sur l'inscription de Kelischin", *JA*, 1 (10). 554-555.
- Baş, A. (2008). *Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baş, A. (2016a). "Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik". *Uluslararası Amisos Dergisi*, 1 (1), 44-86.

- Baş, A. (2016b). “Urartu’da Askeri Bir Ekipman: Kalkanlar”. *Uluslararası Amisos Dergisi*, 1 (1), 107-134.
- Başak, O. (2008). “Taş Çağı’ndan Tunç Çağı’na Anadolu’da Maden Sanatın Gelişimi ve Kullanımı”. *Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 21, 15-34.
- Başgelen, N. (2001). *Türkiye’de Barajlar ve Göl Alanlarındaki Kültürel ve Doğal Miras*. İstanbul.
- Baştürk, M. B. (2006). *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı’ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baştürk, M. B. (2012). *Doğu Anadolu’da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baştürk, M. B. (2013). “Urartu Devleti’nin Kurucuları Üzerine: Labturi ?? Lutibri, 35 Yıl Sonra, Yeniden”. *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler*, İstanbul, 69-78.
- Batan, N. (2008). *Artvin Bölgesi Yapraklı Karayosunu (Musci) Florası’na Katkılar (Hatila Vadisi Milli Parkı Karayosunları)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Batmaz, A. (2003). *Urartu Krallığı’nın II. Rusa Dönemi’ndeki Tarihi ve Kültürü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Batmaz, A. (2011). *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Ögeler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayburtyan, E. (2011). *Posledovatel ’nost’ drevnejshikh kul’tur Armenii na osnovanii arkeologicheskogo materiala* (Yerevan: Museum of History of Armenia).
- Baykara, T. (2000). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı*. Ankara.

- Bayram, S. (1980). *Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri*. Ankara.
- Belck, W. (1899). "Die Rusas-Stele in Topzawa (Sidikan)". *ZE*, 31, 99-132.
- Belck, W., C. F. Lehmann, (1893). "Über die Kelishin-Stelen". *VBGAEU*, 15, 389-400.
- Belck, W., C. F. Lehmann, (1900). "Bericht über die Ergebnisse der von Dr. W. Belck und Dr. C. F. Lehmann 1898/99 ausgeführten Forschungsreise in Armenien". *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaft*, 619-639.
- Belck, W., Messerschmidt, L., (1904). *Die Kelischin-Stele und Ihre Chaldisch-Assyrischen Keilinschriften (Anatole, Zeitschrift Für Orient Forschungen, 1)*. Leipzig.
- Belli, O. (1977a). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
- Belli, O. (1977b). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*. İstanbul.
- Belli, O. (1979). "Urartularda Totemcilik Sorunu", *Anadolu Araştırmaları*, 7, 29-41.
- Belli, O. (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 139-208.
- Belli, O. (1985). "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalurjisinin Araştırılması". *AST*, 3, Ankara, 365-378.
- Belli, O. (1987). "Demir Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalurjisi". *Anadolu Demir Çağları II*. 89-107.
- Belli, O. (1991). "Inscribed Metal Objects". (Ed. Merhav). *Urartu, A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E*, Jerusalem, 44-49.
- Belli, O. (1992a). "Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". *Arkeoloji ve Sanat*, 54-55, 13-30.
- Belli, O. (1992b). "1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". *KST*, 1 (14), 441-468.
- Belli, O. (1993a). "Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı, 1991-1992". *Arkeoloji ve Sanat*, 58, 2-32.

- Belli, O. (1993b). "Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van-Sees in Ostanatolien". *Festschrift für Peter Neve. Istanbul Mitteilungen* 43, Berlin, 255-265.
- Belli, O. (1997). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*. İstanbul.
- Belli, O. (1998). "1996 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *AST*, 2 (15), 163-198.
- Belli, O. (1999). "1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması". *AST*, 2 (16), 267-291.
- Belli, O. (2000a). "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması". (Ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 409-414.
- Belli, O. (2000b). "Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular". (Ed. O. Belli), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 371-379.
- Belli, O. (2000c). "Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe". (Ed. O. Belli), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 175-180.
- Belli, O. (2000d). "Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular". *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 394-402.
- Belli, O. (2000e). "Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları". (Ed. O. Belli), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 223-227.
- Belli, O. (2000f). "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları". (Ed. O. Belli), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 210-216.
- Belli, O. (2001). "1999 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması". *AST*, 18 (2), 205-218.
- Belli, O. (2002). "2001 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Bulunan Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması". *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 14, Mayıs 2002, 17.

- Belli, O. (2003). “2001 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”. *AST*, 2 (20), Ankara, 159-170.
- Belli, O. (2004a). “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”. (Ed.O. Belli), *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 45-73.
- Belli, O. (2004b). “Doğubayazıt Bölgesi’nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış”. (Ed. Oktay Belli), *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul, 103-126.
- Belli, O. (2006). “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması-2005”. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 22, İstanbul, 25-26.
- Belli, O. (2007). “2005 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”. *KST*, 1 (24), 209-230.
- Belli, O. (2008). “Van Gölü’nün Güneydoğusunda Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış”. (Ed. O. Belli), *Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, III, 140-178.
- Belli, O. (2009). “Ağrı Dağı Bölgesi’nde Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Tesisleri (2003-2008)”. *Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, II, İstanbul, 17-39.
- Belli, O. (2011a). “Ağrı Dağı Bölgesi’nde Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Tesisleri (2008-2010)”. (Ed. O. Belli), *Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, III, İstanbul, 3-21.
- Belli, O. (2011b). “2009 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Aşağı Kent Kazıları”. *KST*, 1 (32), 446-472.
- Belli, O., Ceylan, A. (2000). “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *AST*, 1 (21), 449-466.
- Belli, O., Ceylan, A. (2001). “1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *AST*, 1 (22), 385-398.
- Belli, O., Ceylan, A. (2002a). “2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *AST*, 2 (23), 275-286.

- Belli, O., Ceylan, A. (2002b). “Kuzey Doğu Anadolu’da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan/A Bronze Age and Urartian Fortress in the Northeast Anatolia: Yoğunhasan”. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 5, Ankara, 120-142.
- Belli, O., Ceylan, A. (2003). “2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *AST*, 2 (24), 393-404.
- Belli, O., Ceylan, A. (2004). “2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *AST*, 2 (25), 29-40.
- Belli, O., Ceylan, A. (2005). “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *AST*, 1 (26), 175-188.
- Belli, O., Konyar, E. (2003). *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini*, İstanbul.
- Benedict, P. (1980). “Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması”. *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, I, 107-149.
- Benedict, W. C. (1961). “The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin”. *JAOS*, 81, 359-385.
- Beran, T. (1957). “Zur Inscriptift Sardurs III bei İzoli”. *IstMitt*, 7, 133-145.
- Berdzenishvili, N. (1963). “Khramis Kheobis Paleolituri Dzeglebi (Paleolithic Sites of the Khrami Valley)”. *MSKA*, 3, Tbilisi, 5-17.
- Bıçakçı, E. (1995). Çayönü House Models and Reconstruction Attempt for the Cell-plan Building, *in Readings in Prehistory: Studies Presented to Halet Çambel*. Graphis Yayınları. İstanbul.
- Biber, H. (2005). *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilgi, Ö. (1990). “İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları”, *KST*, 11, 211-220.
- Bilgi, Ö. (2004).
- Bilgiç, E. (1984). “Urartular”. *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, 39-41.

- Bilgiç, E., Ögün, B. (1966). “1964 Adilcevaz-Kef Kalesi Kazıları-Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz (1964)”. *Anadolu (Anatolia)*, 8, 64-92.
- Bilgiç, E., Ögün, B. (1967a). “Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları (1965)/Second Season Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz (1965)”. *Anadolu (Anatolia)*, 9, 1-19.
- Bilgiç, E., Ögün, B. (1967b). “Adilcevaz’da İkinci Mevsim Kazıları (1965), *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1-2 (14), 119-122.
- Bingöl, A. (2002). “Karayazı’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar - Historical and Archaeological Researches in Karayazı”. *Atatürk Üniversitesi, Fen-edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (28-29), 173-190.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bingöl, A. (2013). “Hurrilerin Siyasi Organizasyonları”. *EÜSBED* 6 (1). 115-135.
- Bingöl, A. (2016a). “2014 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”. *AST*, 2 (33), 131-144.
- Bingöl, A. (2016b). “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, Konya. 347-355.
- Bingöl, A., Ceylan, A. ve diğ., (2010). “2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”. *AST*, 2 (27), 375-398.
- Bittel, K. (1933). “Artvin’de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi I*, 150-156.
- Bittel, K. (1939). “Archaeologische Funde aus der Türkei”. *AA*, 54, Berlin, 94-207.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. İstanbul.
- Bittel, K. (1970). *Hattusha; The Capital of the Hittites*. New York.
- Bostancı, E. Y. (1952). “Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları. Yeni Paleolitik Buluntular”, *DTCFD*, 10 (2), 137-142.

- Bostancı, E. Y. (1962). "Belbaşı Kaya Sığınağında Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belbaşı Kültürü", *Bellekten*, 26 (102), 233-251.
- Bostancı, E. Y. (1968). "Beldibi ve Mağracıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular". *TAD*, 1 (16), 51-60.
- Braidwood, R. J. (1937). *Mounds in the Plain of Antioch: An Archaeological Survey*. Chicago-Illinois.
- Braidwood, R. J. (1990). *Tarih Öncesi İnsan*. İstanbul.
- Braidwood, R. J. (2009). *Tarih Öncesi İnsanları*. İstanbul.
- Braidwood, R. J., Braidwood, L. S. (1960). *Excavations in The Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages Phases A-J*. Chicago-Illinois.
- Braund, D. (1994). *Georgia in Antiquity, A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*, Oxford.
- Burney, C. A. (1958). "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". *AS*, 8, 157-209.
- Burney, C. A. (1960). "Measured Plans of Urartian Fortresses". *AS*, 10, 177-196.
- Burney, C. A. (1961). "Circular Buildings Found and Yanık Tepe in North-West Iran". *Antiquity*, 35, 237-240.
- Burney, C. A. (1966). "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere". *AS*, 16, 55-111.
- Burney, C. A. (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*. London.
- Burney, C.A. (1989). Hurrians and Proto-Indo-Europeans: The Ethnic Context of the Early Trans-Caucasian Culture, in K. Emre, B. Hrouda, M. Mellink & N. Özgüç (eds) *Anatolia and Ancient Near East: Studies in Honour of Tahsin Özgüç*. Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Burney, C. A., Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills*. London.
- Can, A. (2015). *Antik Çağ Sözlüğü*, İstanbul.

- Caneva, I. (1993). "Salvage Excavations At Yayvantepe-Til Huzur", *KST*, 14 (1), 107-117.
- Caneva, I., Koroğlu, G. (2005). "Yumuktepe Höyüğü Kazıları, 2002 Yılı Çalışmaları", *KST*, 25 (1), 491-500.
- Caneva, I., Koroğlu, G. (2009). "Excavations at Mersin Yumuktepe Höyüğü in 2007", *KST*, 30 (3), 151-163.
- Ceylan, A. (1991). *MÖ II. Binde Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (2000). "1998 Yılı Erzincan Yüzev Araştırması". *AST*, 2 (17), 181-193.
- Ceylan, A. (2001a). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları". *AST*, 2 (18), 71-82.
- Ceylan, A. (2001b). *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2001c). "Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 21-41.
- Ceylan, A. (2002a). "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları". *AST*, 2 (19), 165-178.
- Ceylan, A. (2002b). "Yazılıtaş-Horasan". *Çağlayan Aras*, 1 (1), 14-15.
- Ceylan, A. (2002c). "Doğu'da İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası". *Türkler*, 4, 425-429.
- Ceylan, A. (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları". *AST*, 20 (2), 311-324.
- Ceylan, A. (2004). "2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları". *AST*, 21 (2), 263-272.

- Ceylan, A. (2005a). "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age". *Anatolian Iron Ages*, V, 21-29.
- Ceylan, A. (2005b). "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları". *AST*, 22 (2), 189-200.
- Ceylan, A. (2007a). "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması". *AST*, 24 (1), 163-182.
- Ceylan, A. (2007b). "Kuzeydoğu Anadolu Yüzev Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (39), 103-117.
- Ceylan, A. (2008a). *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2008b). "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, 75-94.
- Ceylan, A. (2008c). "Doğu Anadolu'daki Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi". *Bilim Ütopya*, 14 (163), 26-35.
- Ceylan, A. (2010). "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri". *TTKong*, 1 (15), 215-232.
- Ceylan, A. (2015a). *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2015b). "Çıldır Başköy Kaya Resimleri". *BELGÜ*, 2, 7-28.
- Ceylan, A. (2015c). "Taştaki Türkleri Okumak". *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi*. 6 (34), Ankara, 9-53.
- Ceylan, A. (2016). "Kuzeydoğu Anadolu Yüzev Araştırmalarında Keşfettiğimiz Kaya Mezarları". *BELGÜ*, 3, 7-63.
- Ceylan, A. (2017). "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 517-568.
- Ceylan, A., Bingöl A. ve diğ., (2008). "2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzev Araştırmaları". *AST*, 25 (3), 129-149.
- Ceylan, A., Bingöl, A. ve diğ., (2009). "2007 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları". *AST*, 26 (2), 133-151.

- Ceylan, A., Bingöl A. ve diğ., (2018). *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan, A., Ceylan, N. (2015). "Kavuştuk Yazıtı ve Değerlendirilmesi". *BELGÜ*, 1, 9-26.
- Ceylan, A., Ceylan, N. (2016). "İran Coğrafyasında Urartular". *Kafdağı*, 1, 11-32.
- Ceylan, A., Ceylan, N. (2018). *Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale*. Erzurum.
- Ceylan, A., Günaşdı, Y. (2013). "Balkanlarda İskitler". *Uluslararası Balkan Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri*, 113-139.
- Ceylan, A., Günaşdı, Y. (2017). "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (13), 313-350.
- Ceylan, A., Günaşdı, Y. (2018). *Eskiçağda Erzurum Kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan, A., Özgül, O. (2016). "Erzincan ve Çevresinde Urartular". *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler*, I, 127-147.
- Ceylan, A., Özgül, O. (2018). *Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan, N. (2007). *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, N. (2012). "Yağlıca Kalesinde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi". *III. Uluslararası Türk Şöleni-Türk Kültürü Sempozyum Bildirileri*. Erzurum. 423-436.
- Ceylan, N. (2015a). *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, N. (2015b). "Urartuların İran'daki Krali Kenti: Bastam". *BELGÜ*, 2, 137-159.
- Ceylan, N., Günaşdı, Y. ve diğ. (2015). "2013 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları". *AST*, 32 (2), 71-92.
- Ceylan, S. (1995). *Artvin Yöresinin Coğrafi Etüdü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Childe, Y. (1952). *Istokov Tsivilizatsii*.
- Childe, G. (1974). *Tarihte Neler Oldu*. Ankara.

- Childe, G. (1978). "Descubrimienpo de la Prehistoria Childe v. Gordon". *Buenos Aires*, 20, 70 vd.
- Chubinishvili, T. (1963). *Amiranis Gora* (Tbilisi: Gasudarstvennoe Isdatel'stvo Sabkhota Sakartvelo).
- Collon, D. (1982). "Some Bucket Handles". *Iraq*, 44 (1), 95-101.
- Coşkun, N. (2014). "Cüdeyde Höyük Kazısı". *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları*, Antakya, 45-60.
- Coşkun, N., Görmüş, A. (2014). "Tabara el-Akrad Höyük Kazısı". *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları*, Antakya, 81-84.
- Çakan, M. (2014). *Urartu Ana Kaya Yazıtları: Konum, İçerik ve İşlevlerinin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çambel, H., (1971). "Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Bakımından Önemi", *Atatürk Konferansları IV*, 25-40.
- Çambel, H., (1973). *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi*, TTK, Ankara.
- Çambel, H., Braidwood, R. J. (1980). "İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış". *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi*, İstanbul, 1-13.
- Çandarlıoğlu, G. (1988). "Karadeniz'in Kuzey Bölgesinin Türkleşmesi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*. 9-17.
- Çavuştepe, R., B. Gökçe ve diğ., (2016). "Van Çavuştepe Kalesinde Arkeolojik Kazılar: 2014 Yılı". *KST*, 37 (1), 357-378.
- Çay, A. M., Durmuş, İ. (2002). "İskitler". *Türkler Ansiklopedisi*, I, 575-596.
- Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara.
- Çınaklı, M. (2008). *Doğu Karadeniz Bölümü'nde Meydana Gelen Taşkınlar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2007). “2005 Yılı Alaca Höyük Kazısı”, *KST*, 28 (2), 305-317.
- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2008). “2006 Yılı Alaca Höyük Kazısı”, *KST*, 39 (2), 525-537.
- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2011). “2009 Yılı Alaca Höyük Kazıları”, *KST*, 32 (4), Ankara, 183-193.
- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2012). “2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı”, *KST*, 33 (3), 283-303.
- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2015). “2013 Yılı Alacahöyük Kazı Çalışmaları”, *KST*, 36 (1), 175-191.
- Çilingiroğlu, A. (1976). *Urartu end Western Iran: Newlight on Cultural Origins end Inter Relations*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Manchester: The Victoria Universty of Mancehester (United King Don).
- Çilingiroğlu, A. (1976-77). “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”. *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 235-270.
- Çilingiroğlu, A. (1983). “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, 2, İstanbul, 28-37.
- Çilingiroğlu, A. (1984). “Tanrı Asur’a Bir Mektup”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2, 1-25.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1998). “Urartu”. *Eczacıbaşı Sanat Sözlüğü*, İstanbul.
- Çilingiroğlu, A. (2005). “Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru. Kai): Indicate Ethnic Identity?”. *Anatolian Metal III Symposium*. 63-66.
- Çilingiroğlu, A. (2011). “Urartu Dini”. (Ed. K. Köroğlu-E. Konyar), *Urartu: Doğu’da Değişim*, İstanbul, 166-179.
- Çilingiroğlu, A. (2014). “25. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları-Dün, Bugün ve Gelecek”, *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, 309-325.
- Çilingiroğlu, A., Batmaz, A. (2014). “Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları”. *KST*, 35 (1), 175-198.

- Çilingiroğlu, A., Erdem, A. Ü. (2007). “Ayanis Kalesi Kazıları, 2005”. *KST*, 28 (1), 123-136.
- Çilingiroğlu, A., Erdem, A. Ü. (2010). “Ayanis Kalesi Kazıları, 2006-2008”. *KST*, 31 (1), 1-26.
- Çiner, R. (1965). “Altıntepe Urartu İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki”. *Belleten*, 114 (29), 225-246.
- Çoban, H. (2013). *Anadolu'da Kimmer-İskit ve Orta Anadolu'daki İzleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çoban, H. (2015). “Kapadokya'da İskitler”. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 4, 121-131.
- Darga, A. M. (1992). *Hitit Sanatı*, İstanbul.
- de. Jeus, P. (1976). “Eski Çağlarda Anadolu'da Yapılmış Olan Metallurjik Faaliyetler”, *MTA Dergisi* 87, 59-69.
- Dede, V. (2009). *Çadır Dağı'nın Buzul Jeomorfolojisi (Yalnızçam Dağları-Artvin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deller, K. (1984). “Tra lo Zagros E/V Urmia: Richer chi-storiche ed archeologiche neli Azerboigiana İranico”. *Edizioni deir Ateneo*, 78, 97-122.
- Demir, T. (2008). *Anadolu'da Kimmer-İskit İz ve Etkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirağ, Y. (2003). *Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demircan, H. (2009). *Malatya Müzesinde Yer Alan Bir Grup Urartu Tunç İğne ve Bilezikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demircioğlu, H. (1993). *Roma Tarihi, Menselerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar I*, Ankara.

- Derin, Z. (1993). *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Derin, Z. (1995). "Van Müzesi'ndeki Bir Grup Tunç Mobilya Aksamı ve Bunların Urartu Gümü Geleneği İle İlişkisi", *Arkeoloji Dergisi*, 4, İzmir, 140-146.
- Dernek, A. (2013). *Kars ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarında Geçen Yer İsimlerinin Lokalizasyonu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Diakonoff, I. M. (1951). "Prehistorya Urartu: Period Plemennih Soyuzov (XIV-IX)". *VDI*, 2 (36), 265-356.
- Diakonoff, I. M. (1952). "Assiro-vavilonshie İstochniki po istorii Urartu". *VDI*, 2.
- Diakonoff, I. M. (1963). *Urartskiye pisma i dokumenti*. Leningrad.
- Diakonoff, I. M. (1971). *Hurrisch und Urartaisch*. München.
- Diakonoff, I. M. (1994). "Kimmerijcy i skify na drevnem vostokeye. The Cimmerians and the Scythians in the ancient Near East". *Rossiyskaja Archeologiya*, 1, 108-116.
- Diakonoff, I. M., Kashkai, S. M. (1981). *Geographical Names According to Urartian Textes*. Wiesbaden.
- Diakov, V., Kovalev, S. (2008). *İlkçağ Tarihi I*. Ankara.
- Dinçol, A. (1982). "Hititler". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 18-120.
- Dinçol, A. M. (2004). "Anadolu'da Diller ve Yazılar". *Klasik Filoloji Seminerleri*, I, İstanbul.
- Dinçol, A. M. (2011). "İlk Yazı". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 258.
- Dinçol, A. M., Dinçol, B. (1992). "Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)". (Ed. H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem, A. Süel), *Sedat Alp'e Armağan, Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies*, Ankara, 109-117.
- Dinçol, A., Kavaklı, E. (1978). "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları". *Anadolu Araştırmaları Ek Yayın*, 1, 1 vdd.

- Doğanay, H. (1994). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. Ankara.
- Doğanay, H. (1997). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. İstanbul.
- Doğanay, H., Orhan, F. (2014). “Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19 (31), 1-22.
- Dönmez, Ş., Çakmak, A. (2010). “Avrasyalı Atlı Göçebeler - İskitler”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 18, 84-89.
- Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Durmuş, İ. (1997). “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”. *Belleten*, 61 (231), 273-286.
- Durmuş, İ. (2002). “İskitler’in Kimliği”. *Türkler Ansiklopedisi*, I, 620-627.
- Durmuş, İ. (2008a). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Durmuş, İ. (2008b). “İskit İmparatorluğu’nun Yıkılış Nedenleri”. *Akademik Bakış*, 1 (2), 199-214.
- Durmuş, İ. (2009). “Tuna Nehri Çevresinde İskit ve Sarmatlar”. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 4, 11-19.
- Durmuş, İ. (2012). *İskitler*. Ankara.
- Durmuş, M. (2006). *Şavşat - Tepeköy Yöresindeki Sarıçam (Pinus Sylvestris L.) Ağaçlandırmalarının Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Duru, R. (1972). “Anadolu’da Bulunmuş Altın Kulak Tıkaçları”. *Belleten*, 36, Ankara, 123-135.
- Duru, R. (1979). *Keban Projesi Değirmen-tepe Kazısı 1973*. Ankara.
- Duru, R. (1981). “Kuruçay Höyüğü Kazıları 1980”, *KST*, 3, 5-8.
- Duru, R. (1988). “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1986-1987 Çalışmaları Raporu”, *Belleten*, 52, 653-666.
- Duru, R. (1994). *Kuruçay Höyük-I, 1978-1988 Kazıları Sonuçları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri*, Ankara.
- Duru, R. (1995). “Bademağacı Kazıları 1993”. *KST*, 16 (1), 69-77.

- Duru, R. (1996). *Kuruçay Höyük-II, 1978-1988 Kazıları Sonuçları. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ Yerleşmeleri*. Ankara.
- Duru, R., Umurtak, G. (2002). "Bademağacı Kazıları 2000", *KST*, 23 (1), 237-245.
- Duyar, J. (2007). *Yukarı Anzaf Kalesi'inde Ortaya Çıkarılan İşaretli ve Ölçekli Çanak Çömlek Parçalarının Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dyson, R. H. (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau". *CAH*, 2, 14-16.
- Dzharparidze, O. M. (1964). "The Culture of Early Agrucultural Tribes in the Territory of Georgia". *VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, Moscow, 2-9.
- Ebeling, E. (1931). "Rezensionen". *AfO*, 6, 225-228.
- Edmonds, C. J. (1966). "Some Ancient Monuments on the Iraqi-Persian Boundary". *Iraq*, 28, 159-163.
- Edwards, R. W. (1986). "The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey". *Dumbarton Oaks Papers*, 40, 165-182.
- Edwards, R. W. (1988). "The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey". *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 119-141.
- Ehringhaus, H. (2005). *Götter, Herrscher, Inschriften: Die Felsreliefs der Hethitischen Grossreichszeit in der Türkei* (Zaberns Bildbände zur Archäologie). Philipp von Zabern: Mainz am Rhein.
- Eminağaoğlu, Ö. (1996). *Artvin-Atıla (Hatilla) Vadisi Florası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Eminağaoğlu, Ö. (2002). *Şavşat İlçesi Karagöl-Sahara Milli Parkı ve Çevresinin Flora ve Vejetasyonu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Eminağaoğlu, Ö., R. Anşin. (2004). "Flora of the Karagöl-Sahara National Park (Artvin) and its Environs". *Turk J Bot*, 28, 557-590.

- Emre, K. (1969). "Altıntepe Urartu Seramiği". *Belleten*, 33 (131), Ankara, 279-301.
- Erdoğan, B. B. (2007). *Van Yöresi Geleneksel Köy Mimarlığı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erim-Özdoğan, A. (2011). "Çayönü", (Ed: N. Karul). *Arkeoatlas-Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*. İstanbul, 62-63.
- Erinç S. (1977). *Vejetasyon Coğrafyası*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul Üniversitesi Yayını No: 2276, Coğrafya Enstitüsü Yayını No: 92, İstanbul.
- Erkanal, H. (1996). "Early Bronze Age Urbanization in the Coastal Region of Western Anatolia". (Ed. Y. Sey.), *Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective*, İstanbul, 70-82.
- Eroğlu, E. (2014). "İskitler'de Kuyumculuk". *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 3, 14-22.
- Ertem, H. (1979). "Korucutepe Kazısı-1973". *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, 33-36.
- Erzen, A. (1964). "Ünseli (Ernis) Mezarlığı". *Belleten*, 111, 570-572.
- Erzen, A. (1973). "Çavuştepe Kazıları". *TTKong*, 7, 66-69.
- Erzen, A. (1976-1977). "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları". *Anadolu Araştırmaları - IV-V*, Ankara, 1-59.
- Erzen, A. (1978). *Çavuştepe I, MÖ 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Ankara.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- Esin, U. (1969). *Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*. İstanbul.
- Esin, U. (1979). *İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G.Ö.10500-7000 Yılları Arası). I. Doğal Çevre Sorunu*. İstanbul.
- Esin, U. (1982). "Tepecik Kazısı; 1974". *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara, 71-93.
- Esin, U. (1984). "Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ), Değirmentepe (Malatya) Kazıları". *TÜBİTAK-ARÜTOB*, 4, Ankara, 68-112.

- Esin, U. (1986). "Değirmentepe (Malatya) Kazıları Arkeometrik Araştırmalarına Toplu Bir Bakış". *TÜBİTAK - ARÜTOB*, 6, Ankara, 131-153.
- Esin, U. (1991). "Âşıklı Höyük (Kızılkaya-Aksaray) Kurtarma Kazısı 1989", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 29, 1- 34.
- Esin, U. (1993). "1991 Âşıklı Höyük (Aksaray İli, Kızılkaya Köyü) Kurtarma Kazısı", *KST*, 14 (1), Ankara, 131-146.
- Esin, U. (1994). "Akeramik Neolitik Evrede Aşıklı Höyük", *TTKong*, 11 (1), Ankara, 29-38.
- Esin, U. (1995). "Early Copper Metallurgy at the Pre-Pottery Site of Aşıklı", *Readings in Prehistory. Studies Presented to Halet Çambel*, İstanbul, Graphis, 61-77.
- Esin, U. (1996). "Onbin Yıl Öncesinde Aşıklı: İç Anadolu'da Bir Yerleşim Modeli", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme. Habitat H, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı*. 31-42.
- Esin, U. (2002). "Aşıklı Höyük", *ARKEO-ATLAS-1*, 83.
- Esin, U. (2011). "Aşıklı Höyük". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 72-73.
- Esin, U., Bıçakçı, E. ve diğ., (1991). "Salvage excavations at the pre-pottery site of Aşıklı Höyük in Central Anatolia", *Anatolica*, 17, 123-174.
- Fidan, E. (2017). "Madenciliğin Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları", *Belleten*, 81 (292), 667-676.
- Forbes, T. B. (1983). *Urartian Architecture, BAR International Series 170*, Oxford.
- Frangipane, M. (1992). "The 1990 Excavations At Arslantepe Malatya". *KST*, 13 (1), 177-195.
- Frangipane, M. (1994). "Excavations at Arslantepe - Malatya, 1992". *KST*, 15 (1), 211-228.
- Frangipane, M. (1998). "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I 'Royal Tomb". *KST*, 19 (1), 291-309.
- Frangipane, M. (2003). *Dünyanın İlk Şehri Arslantepe-Malatya*. Malatya.

- Frangipane, M. (2011). "Doğu Anadolu". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 126-133.
- Frangipane, M., Balossi F. ve diğ., (2014). "Arslantepe 2011-2012 Yılı Kazı Sonuçları: İlk Tunç Çağı I'ın Yeni Buluntuları". *KST*, 35 (2), 456-469.
- Frangipane, M., Balossi F. ve diğ., (2015). "Arslantepe'de 2013 Yılı Kazı Sezonu: İlk Tunç I ve Geç Kalkolitik Tabakalarının Yeni Buluntuları". *KST*, 36 (2), 177-190.
- Frankel, D. (1979). *The Ancient Kingdom of Urartu*. London.
- French, D. H. (1962). "Excavations at Can Hasan. First Preliminary Report, 1961". *AS*, 12, 27-40.
- French, D. H. (1964). "Excavations at Can Hasan. Third Preliminary Report, 1963". *AS*, 14, 125-137.
- French, D. H. (1965). "Can Hasan, Karaman 1963 and 1964". *TAD*, 2 (13), 27-31.
- French, D. H. (1967). "Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966". *AS*, 17, London, 165-178.
- French, D. H. (1968). "Can Hasan-Karaman, 1967". *TAD*, 1 (16), 89-93.
- Frendo, J. D. (1975). "Agathias: The Historians", *Corpus Fontium Historiae Byzantine* 2A. Berlin.
- Gabunia, M. (1965). "Edzani (Barmaksizis) Ekshsi 1963-64 Tslebshi Tsarmoebuli Arkeologiuri Gatkhebis Shedegebi (Results of Archaeological Excavations at Edzani (Barmaksizi) in 1963-64)". *Scientific Session, Dedicated to the Results of Field Archaeological Research of 1964*, Tbilisi, 5-8.
- Gabunia, M. (1972). "Khramis Kheobis Arkeologiuri Ekspeditsiis Mier 1971 Tsels Chatarebuli Arkeologiuri Kvleva-Dziebis Shedegebi (Results of Archaeological Research Conducted by the Khrami Archaeological Expedition in 1971)". *Scientific Session, Dedicated to the Results of Field Archaeological Research of 1971*, Tbilisi, 3-4.
- Gabunia, M. (1974). "Kratkii Otchet Trialetskoi Poiskovoi Arkheologicheskoi Ekspeditsii (Short Report on the Trialeti Exploratory Archaeological Expedition)". *PAI in 1973*, 7-8.

- Gabunia, M. (1976). *Trialetis Mezolituri Kultura (Trialeti Mesolithic Culture)*. Tbilisi.
- Garstang, J. (1908). "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908". *LAAA*, 1, Liverpool, 97-117.
- Garstang, J. (1913). "Second Interim Report on the Excavations at Sakje- Geuzi in North Syria, 1911". *LAAA*, 5, Liverpool, 63-72.
- Garstang, J. (1937). "Third Report on the Excavations at Sakje-Geuzi, 1908- 1911". *LAAA*, 24, Liverpool, 132-134.
- Garstang, J. (1953). *Prehistoric Mersin, Yumuktepe in Southern Turkey*. Oxford.
- Gdzlishvili, I. (1950). "Khadikis Qorghani (Khadiki Kurgan)". *SMAM*, 11 (10), 697-704.
- Gdzlishvili, I. (1954). "Qorkhani Trialetshi (A Kurgan in Trialeti)". *SMAM*, 15 (1), 49-56.
- Gelb, I. J. (1944). *Hurrians and Subarians*, Chicago.
- Genç, B. (2015). *Urartu ve Assur Arasındaki Kültürel İlişkiler ve Urartu'nun Dönüşümünde Assur Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ghadim, F. İ. (2007). *Anadolu'da Urartu Savaş Aletleri Bezeme Sanatı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Giorgieri, M. (2013). "Hurrice ve Urartuca". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 36, 84-89.
- Gobejishvili, G. (1981). *Bedenis gorasamarxebis kultura [Bedeni Barrow Culture]*. Tbilisi.
- Goetze, A. (1930). *Verstreute Boghazköi-Texte*. Marburg.
- Goetze, A. (1957). *Kulturgeschichte Kleinasiens*, München.
- Goetze, A. (1962). "Hippologia Hethitica by Annelies Kammanhuber". *Journal of Cuneiform Studies*, 1 (16), 30-35.
- Gogadze, E. (1972). *Periodizatsia i genesis kurgannoi kul'turi Trialeti [Periodization and genesis of the Trialeti kurgan culture]*, Tbilisi.

- Gogochuri, G., A. Orjonikidze (2010). "The Kura-Araxes Culture Settlement and Cemetery at Tiselis Seri." In *Rescue Archaeology in Georgia: the Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines* (Tbilisi: Georgian National Museum): 119-132.
- Golenko, K. V. (1972). "Kolchis", Chiron, München.
- Göktürk, T., Artvinli T. ve diğ., (2008). "Artvin kuş Faunası". *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 9, 33-43.
- Grayson, A. K. (1972). *Assyrian Royal Inscriptions I*. Wiesbaden.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods II*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Greppin, J. A. C., Diakonoff, I. M. (1991). "Some Effects of the Hurro-Urartian People and their Languages upon the Earliest Armenians", *JAOS*, 111 (4), 720-730.
- Grousset, R. (1996). *Bozkır İmparatorluğu*. İstanbul.
- Guboğlu, M. (1981). "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında". *TTK*, 2 (8), 751-781.
- Guyard, S. (1883). "Inscriptions de Van. Les estampages de M. Deyrolle". *JA*, 2 (8), 517-523.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günaşdı, Y. (2016a). "Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, Konya. 391-407.
- Günaşdı, Y. (2016b). "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik". *Tüba-ar*, 19, 113-135.
- Günbattı, C. (2007). *Sümerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular*. Ankara.
- Gündüzalp, N. (1986). "İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular". *TTKong*, 9, Ankara, 49-54.

- Güneri, A. S. (1987). *Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güneri, A. S. (1992). “Doğu Anadolu Yeni Gözlemler”. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 30, 149-195.
- Güngör, S., Cengiz, T. (2006). “Artvin İlinin İklim Konforuna Sahip Rekreasyon ve Turizm Alanları”. *Kafkas Üniversitesi Artvin Orman Fakültesi Dergisi*, 7 (1), 69-80.
- Gürler, Y. (1997). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Eski Türk Yerleşim Bölgeleri ve Adları Hakkında”, *Bilig*, 4 (97), Ankara, 54-61.
- Güterbock, H. G. (1938). “Die Historische Tradition und ihre Literarische Gestaltung bei Babylonien und Hethitem bis 1200, Zweiter Teil: Hethiter”. *ZA*, 44, 45-149
- Güven, O. (2017). *Artvin’in Kültürel Tarihinde Türk İzleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haas, V., (1994). *Geschichte der hethitischen Religion, (HdO 15)*, Leiden-New York-Köln.
- Haines, R. C. (1971). *Excavations in the Plain of Antioch II: The Structural Remains of the Later Phases: Chatal Höyük, Tell al-Judaidah and Tell Tayinat*. Oriental Institute Publications, No. 92. Chicago: University of Chicago Press.
- Hanfmann. G. M. A. (1951). “The Bronze Age in the Near East: A Review Article”, *AJA*, 55 (4), 355-365.
- Harmankaya, S. (1998). *Türkiye, Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- Harmankaya, S., Erdoğan, B. (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4: İlk Tunç Çağı*. İstanbul.
- Harmankaya, S., Tanındı O. ve diğ., (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik*. TAY, İstanbul.
- Harmankaya, S., Tanındı, O. ve diğ., (1997). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik*. TAY, İstanbul.

- Harmankaya, S. Tanındı, O., ve diğ., (1998). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-3: Kalkolitik*. İstanbul.
- Harrison, T. P. (2012). "Tell Tayinat, Kapının Bekçisi". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 26, 72-74.
- Harrison, T. P., S. Batiuk ve diğ. (2005). "The Tayinat Survey". (Ed. K. A. Yener), *The Amuq Valley Regional Projects Vol. I: Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey, 1999-2002*, The Oriental Institute of The University of Chicago, 183-190.
- Harrison, T. P., Batiuk, S. ve diğ. (2006). "2004 Yılı Tayinat Höyük Kazıları". *KST*, 27 (2), 353-362.
- Hauptmann, H. (1974). "Norşuntepe Kazıları, 1971". *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*. Ankara. 71-85.
- Hauptmann, H. (1991-1992). "Nevali Çori. Eine Siedlung des akeramischen Neolithikums am Mittleren Euphrat". *Nürnberger Blätter*, 8 (9), Nürnberg, 15-33.
- Head, B. V. (1911). "Historia Numorum", Oxford.
- Herodotos. (2006). *Herodot Tarihi*. İstanbul.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of Ancient Near East*. Wiesbaden.
- Hodder, I. (1996). "Conclusions". *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 359-366.
- Hodder, I. (2011). "Çatal Höyük". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 87.
- Hodder, I. (2013). Çatalhöyük 2013 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Hodder, I. (2014). Çatalhöyük 2014 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Hodder, I. (2015). Çatalhöyük 2015 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Hodder, I. (2016). Çatalhöyük 2016 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Hodder, I. (2017). Çatalhöyük 2017 Arşiv Raporu. <http://www.catalhoyuk.com>.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. İstanbul.

- Hood, S. (1951). "Excavations at Tabara El Akrad, 1948-49". *AS*, 1, 113-147.
- Horuz, A. "Silisyumun Bitki Gelişimine Olan Etkileri", *Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Dergisi*, 6 (2). 151-163.
- Howell-Meurs, S. (2001). *Early Bronze and Iron Age Animal Exploitation in Northeastern Anatolia*. BAR International Series 945 (Oxford: Archaeopress).
- Hulin, P. (1960). "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf". *AS*, 10, 205-207.
- Huntingford, G. W. B. (1935). "Who were the Scythians". *Anthropos*, 30, 785.
- Işık, A. (2001). *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara.
- Işık, A. (2008). "Karadeniz Bölgesinde Eskiçağ Halkları". *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 177-184.
- Ivantchik, A.I. (2001). "The Current State of the Cimmerian Problem". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 7 (3), 307-339.
- İzıracak, R. (1984). *Türkiye*, İstanbul.
- Japaridze, O. (1960). *Arkeologiuri Gatkhrebi Trialetshi (1957-58)/Archaeological Excavations in Trialeti (1957-58)*. Tbilisi.
- Japaridze, O. (1962). "Trialetis Arkeologiuri Ekspeditsiis 1960-61 Tsinastsaruli Angarishi / Preliminary Report of the Trialeti Archaeological Expedition of 1960-61". *Results of Archaeological Research Carried Out in Georgia in 1961*, Tbilisi, 19-21.
- Japaridze, O. (1964). "1962-1963 Tslebis Trialetis Arkeologiuri Ekspeditsiis Shedegebi / Results of the Trialeti Archaeological Expedition in 1962-1963". *Activities of TSU*, 107, 65-75.
- Japaridze, O. (1969). *Archaeological Excavations in Trialeti*. Tbilisi.
- Jensen, P. C. (1893). "Zu den zwei Inschriften Sarduri's des Ersten". *ZA*, 8, 375-381.
- Junge, J. (1939). *Saka-Studien*. Leipzig.
- Kafesoğlu, İ. (2004). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- Kalaç, M. (1956). "Kömürhan Urartu Kitabesi". *Belleten*, 20 (79), 349-354.

- Kalmış, G. (2017). *Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Ardahan*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kansu, Ş. A. (1939). "Türk Tarih Kurumu'nun Prehistorik Araştırmaları". *Bellekten*, 3 (9), 93-97.
- Kansu, Ş. A. (1943a). "Anadolu'da Yeni Paleolitik Buluntular", *DTCFD*, 1 (5), 189-191.
- Kansu, Ş. A. (1943b). "Ankara ve Civarının Prehistoryasında Yeni Buluşlar", *TTKong.* 2, Ankara, 35-48.
- Kansu, Ş. A. (1960). "İstanbul ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi 1960 Araştırmaları", *Bellekten*, 24, 708-710.
- Kansu, Ş. A. (1961). "Haberler: İstanbul-Trakya Bölgesinde Tarihöncesi Araştırmaları", *Bellekten*, 25, 519-520.
- Kansu, Ş. A. (1963). "Marmara Bölgesi'nde ve Trakya'da Prehistorik İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar (1959-1962)", *Bellekten*, 27 (108), 657-671.
- Kansu, Ş. A. (1964). "Marmara Bölgesi'nde ve Trakya'da Prehistorik İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar", *Atatürk Konferansları I*, Ankara, 205-213.
- Kansu, Ş. A. (1965). "Haberler-Kazılar: Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bellekten*, 29, 547-548.
- Kansu, Ş. A. (1966). "Haberler-Kazılar: Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları". *Bellekten*, 30 (119), 491-492.
- Kansu, Ş. A. (1972). "Yarımburgaz (Küçükçekmece-İstanbul) Mağarasında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Prehistorya Araştırmaları ve Tuzla Kalkolitiğinde Yeni Gözlemler", *TTKong*, 7, Ankara, 22-32.
- Kansu, Ş. A. (1977). "Marmara ve Trakya Bölgesi'nde Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bellekten*, 41, 628-630.
- Kansu, Ş. A. (1986). *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler I*. Ankara.
- Kapancyan, Gr. (1948). *Hayaşa*. Yerevan.

- Kaptan, E. (1977). Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Yeni Bir Buluntu. *MTA Dergisi*, 89, 90-94.
- Karabulut, İ. (2007). *Çoruh Vadisi Kırsal-Köy Yerleşim Örnekleri ve Sanat Yapıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karabulut, K. (2007). Yusufeli Kent Dokusunun Tarihsel Gelişimi ve Sanat Yapıları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karageçi, M. (2013). "Akyaka'da Bazı Demirçağı Yerleşmeleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1), 95-114.
- Karageçi, M. (2015). *Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karageçi, M. (2016). "Borluk Vadisi Erken Demir Çağı Mezarı", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek Sayı 1, 253-261.
- Karagöz, A. A. (2002). *Van Karagündüz ve Altın-tepe Nekropollerini Boncuk Buluntuları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaosmanoğlu, M. (2009). "Altın-tepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *KST*, 30 (1), 119-138.
- Karaosmanoğlu, M. (2010). "Altın-tepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları". *KST*, 31 (1), 17-34.
- Karaosmanoğlu, M., Korucu, H. ve diğ. (2015). "Altın-tepe Urartu Kalesi 2013 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *KST*, 36 (1), 137-152.
- Karaosmanoğlu, M., Korucu, H. ve diğ. (2016). "Altın-tepe Urartu Kalesi 2014 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *KST*, 37 (1), 129-146.
- Karaosmanoğlu, M., Korucu, H. ve diğ. (2017). "Altın-tepe Urartu Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *KST*, 38 (1), 233-246.

- Karpuz, H. (1977). “Çamuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”. *TÜBİTAK Bilim ve Teknik*, 10 (212), Ankara, 1-6.
- Kartalkanat, A. (2007). “Anadolu’da Madenciliğin Tarihçesi İle İlgili Yeni Bir Yaş Bulgusu; 2500 Yıllık Cevher Teknesi”. *MTA Dergisi*, 134, 35-39.
- Katar, M. (2009). *Urartu Devleti’nde Ekonomik Yapı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Katar, M. (2014). “Urartu Devleti’nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”. *Turkish Studies*, 4 (9), 631-643.
- Kaymaz, Ç. K. (2012). *Camili (Macahel)’nin Coğrafi Etüdü (Artvin-Borçka)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, Y., Çelik, H., Yılmaz, C. (2017). “Turukkular (Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (11), 58-75.
- Kınal, F. (1941). “Amarna Çağında Hurriler”. *Sümeroloji Araştırmaları*, AÜDTCF Çalışmalarından Ayrı Basım, İstanbul, 1040–1060.
- Kınal, F. (1969). “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12, 1-15.
- Kınal, F. (1987). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara.
- Kınal, F. (1998). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*. İstanbul.
- Kırzioğlu, M. F. (1973). Artvin İl Yıllığı “Artvin İl Yıllığı İçin Hazırlanan Özet Tarihçe”, 1-43.
- Kırzioğlu, M. F. (1976). *Osmanlı’nın Kafkas Elleri Fethi, (1451-1590)*. Ankara.
- Kırzioğlu, M. F. (1984). “Selçuklu Fetihlerinden (1064–1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları” *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11–13 Eylül 1984)* 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara, 75-95.

- Kırzioğlu, M. F. (1988). "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski "Turabozan Vilayeti'miz (Batum-Samsun dahil) Bölgesinde, MÖ VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethi'ne Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hatıraları" *T.C. Ondukuz Mayıs Üniversitesi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I) 1-3 Haziran 1988 /Samsun 1990.*
- Kırzioğlu, M. F. (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*. Ankara.
- Kıymet, K. (2013). *Hitit Kültüründe Hurri Etkisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kızgut, R. (2016). *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kızmaz, İ. (2014). *Van ve Bitlis Yörelerindeki Urartu Dönemine Ait Eserler ve Bölgede Yapılan Kazılar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- King, C. (2015). *Karadeniz*. İstanbul.
- Kinnier, Wilson, J. V. (1962). "The Kurbail Statue of Shalmanassar III". *Iraq*, 24, 90-115.
- Klein, J. J. (1974). "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altuntepe". *AS*, 24, London, 77-94.
- Kleiss, W. (1968). "Urartäische Plätze In Iranisch-Azerbaidjan". *IstMitt*, 18, 1-44.
- Kleiss, W. (1969). "Bericht Über Zwei Erkundungsfahrten In Nordwest-Iran". *AMI*, 2, 7-119.
- Kleiss, W. (1970). "Bericht über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969". *AMI*, 3, 107-132.
- Kleiss, W. (1972). "Ausgrabungen In Der Urartäischen Festung Bastam 1970". *AMI*, 5, 7-68.
- Kleiss, W. (1973). "Planaufnahmen Urartäische Burgen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1972". *AMI*, 6, 81-89.

- Kleiss, W. (1974). "Planaufnahmen Urartäischer Burgen und Urartäischer Neufunde in Iranisch Azerbaidjan im Jahre 1973". *AMI*, 7, 79-107.
- Kleiss, W. (1979). "Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975". Die Architektur, (Ed. W. Kleiss), *Bastam*, 1, 11-98.
- Kleiss, W. (1983). "Größenvergleiche urartäischer Burgen und Siedlungen". in *Boehmer, R. N., Hauptmann, H., Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel*, 283-290.
- Kleiss, W., Hauptmann, H. (1976). *Topographische Karte von Urartu*. Berlin.
- Knudzon, J. A. (1893). *Assyrische Gebete an den Sonnengott*. Leipzig.
- Koca, S. (1990). *Türk Kültürünün Temelleri I*. İstanbul.
- Koca, S. (2002). "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları". *Türkler Ansiklopedisi*. 1, 651-663.
- Koca, U. T. (2016). "Antik Dönemde Karadeniz Bölgesi'nde Yaşamış Halklar Hakkında Bir İnceleme", *Karadeniz*, 31, 279-286.
- Koçak, K. (2015). "Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı". *Karadeniz*, 25, 66-78.
- Koçhan, N., Karaosmanoğlu M. vd. (2005). "Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri". *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya*, Erzurum, 3-14.
- Koday, S., Erhan. (2010). "Çoruh Vadisinde Nüfusun Dağılışı". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2), 1-10.
- Koday, Z. (1991). *Borçka İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koday, Z. (1995). *Hopa İlçesinin Coğrafyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Konyar, E. (2011). "Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri". *Urartu Doğu'da Değişim*, İstanbul, 206-231.

- Konyar, E., Ayman, İ. ve diğ. (2013). “Van Kalesi Höyüğü 2011 Yılı Çalışmaları”. *KST*, 24 (2), 127-136.
- Konyar, E., Avcı, C. ve diğ. (2014). “Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları”. *KST*, 35 (2), 358-370.
- Konyar, E., Avcı, C. ve diğ. (2015). “Eski Van Şehri Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2013 Çalışmaları”, *KST*, 36 (2), 265-286.
- Konyar, E., Avcı, C. ve diğ. (2016). “Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2014 Yılı Kazı Çalışmaları”, *KST*, 37 (2), 573-590.
- Koparan, İ., Sever, R. (2008). “Karagöl (Borçka-Artvin). 11. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1, Erzurum. 21-38.
- Korfmann, M. (1989). “1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları”. *KST*, 10 (1), 323-330.
- Korfmann, M. (1992). “Troia Çalışmaları 1989-1990”. *KST*, 14 (1), 423-446.
- Korfmann, M. (1996). “Troia 1994 Kazı Çalışmaları”. *KST*, 17 (1), Ankara, 283-303.
- Korfmann, M. (1999). “1997 Troia Kazıları”. *KST*, 20 (1), 357-370.
- Korfmann, M. (2001). “1999 Troya Kazıları”. *KST*, 21 (1), 279-288.
- Korucu, H. (2012). *Erzincan Altın-tepe Urartu Kalesi ile Yakın Çevre Yerleşmeleri Tunç ve Demir Çağlar Seramiği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koşay, H. Z. (1948). “Karaz Sondajı”. *TTKong*, 3, 165-169.
- Koşay, H. Z. (1962). “Pulur Kazısı, 1960”. *TAD*, 11, 25-28.
- Koşay, H. Z. (1964). “Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)”. *Atatürk Konferansları I*, Ankara, 91-94.
- Koşay, H. Z. (1974). “Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Prehistorya ve Protohituvarı”. *50. Yıl Armağanı I*, Erzurum, 39-64.
- Koşay, H. Z. (1976). *Keban Projesi Pulur Kazısı/Keban Project Pulur Excavations 1968-1970*. Ankara.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.

- Koşay, H. Z., Turfan K. (1959). “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”. *Belleten*, 23 (91), 349-413.
- Koşay, H., Vary, H. (1964). *Pulur Kazısı*. Ankara.
- Koşay, H., Vary, H. (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*. Ankara.
- Kozbe, G., Ceylan, A. ve diğ. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 6a-b Demir Çağları*. İstanbul.
- Kökten, İ. K. (1943a). “Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not”. *DTCFD*, 1 (2), 119- 121.
- Kökten, İ. K. (1943b). “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”. *Belleten*, 7 (27), 601-613.
- Kökten, İ. K. (1944a). “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”. *DTCFD*, 3 (5), 465-486.
- Kökten, İ. K. (1944b). “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Belleten*, 8 (32), 659-680.
- Kökten, İ. K. (1946). “Haberler-Kazılar: “Orta, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu’da Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten*, 10 (38), 224.
- Kökten, İ. K. (1947). “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”. *Belleten*, 11 (43), 431-472.
- Kökten, İ. K. (1948). “Kars’ın Tarih Öncesi”, *TT Kong.* 3, 194-204.
- Kökten, İ. K. (1949). “1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *Belleten*, 13 (52), 811-829.
- Kökten, İ. K. (1951). “Kuzey-Batı Anadolu’nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD*, 9 (3), 201-213.
- Kökten, İ. K. (1952). “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma”, *DTCFD*, 10 (3-4), 167-207.
- Kökten, İ. K. (1953). “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, *DTCFD*, 11 (2-4), 177-209.

- Kökten, İ. K. (1955). “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, *Belleten*, 19 (75), 271-283.
- Kökten, İ. K. (1957). “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, *TAD*, 7 (1), Ankara, 46-48.
- Kökten, İ. K. (1960). “Anadolu-Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş”, *TAD*, 10 (1), Ankara, 47-48.
- Kökten, İ. K. (1962). “Maraş ve Antalya Vilayetlerinde Süreli Diptarih Araştırmaları Hakkında Kısa Bir Rapor”. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 11 (1), 40-41.
- Kökten, İ. K. (1970). “Yazılıkaya’da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars- Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri”. *Karseli*, 6 (69), Kars, 2-16.
- Kökten, İ. K. (1971a). “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969”. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 13-22.
- Kökten, İ. K. (1971b). “Keban Barajı Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları, 1969”. *Atatürk Konferansları*, 4, 125-132.
- Kökten, İ. K. (1972). “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1970”. *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, 1-2.
- Kökten, İ. K. (1974). “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971”. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1-5.
- Kökten, İ. K. (1975). “Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri”. *Atatürk Konferansları*, 5, 95-104.
- Kökten, İ. K. (1976). “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972”. *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, 1-3.
- König, F. W. (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft. Graz.
- König, F. W. (1967). “Handbueh der ehaldisehen Insehriften”. *AfO Beiheft* 8, Graz. Osnabrüek.
- Köroğlu, K. (1997). “1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”. *AST*, 14 (1), 369-396.

- Köroğlu, K. (1998). “1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”. *AST*, 15 (1), 127-156.
- Köroğlu, K. (1999). “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”. *AST*, 16 (1), 143-151.
- Köroğlu, K. (2001). “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”. *Belleten*, 64 (241), 717-741.
- Köse, A. (1991). *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köse, A. H. (1991). “Tarihsel ve Mitolojik Verilerin Işığında, Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi Uygarlıklarının Madencilik Faaliyetleri”. *Jeoloji Mühendisliği*, 39, 72-82.
- Kramer, S. N. (1963). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. Chicago.
- Kretschmer, K. (1921). “Scythae”. *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft, REA*, 2 (1), 923-942.
- Kroll, S. (1976). “Keramik urartäischer Festungen in Iran, ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch- Azarbaidjan”. *AMI*, 2, Berlin.
- Krupnov, F. I. (1964). “The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community”. *Soviet Anthropology and Archaeology*, 3, 31-42.
- Ksenophon, (2011). *Anabasis*. İstanbul.
- Kuftin B. (1939). *Dnevnik rabot Arkheologicheskogo otryada Tsalkskoi kompleksnoi ekspeditsii (Diary of the work of the archaeological team of the Tsalka complex expedition)*. Manuscript. Tbilisi.
- Kuftin, B. A. (1941). *Arkheologicheskie Raskopki v Trialeti I*. Tbilisi. Metsniereva.
- Kuftin, B. (1947). *Dnevnik Trialetskoi Arkheologicheskoi Ekspeditsii / Diary of the Trialeti Archaeological Expedition*. Tbilisi.
- Kuftin B. (1948). *Arkheologicheskie raskopki 1947 goda v tsalkinskom raione (Archaeological excavations of 1947 in Tsalka region)*. Tbilisi.

- Kuftin, B. A., Field, H. (1946). "Prehistoric Culture Sequence in Transcaucasia". *Southwestern Journal of Antropology*, 2 (3), 340-360.
- Kuru, A. (2009). *Ayanis Kalesi Batı Depo Odaları ve Ele Geçen Buluntuların Mekansal Dağılımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kuşçu, E. (2005). *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kutlu, E. (1969). "Altıntepe'de Urartu Seramiği". *Bellekten*, 131, 279-298.
- Lamb, W. (1954). "The Culture of Northeast Anatolia and its Neighbours". *AS*, 4, 21-32.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London.
- Lang, D. M. (1997). *Gürcüler*. (çev. N. Domaniç). İstanbul.
- Laroche, E. (1966). *Les Noms des Hittites*. Paris.
- Laroche, E. (1969). "Liste des Dokuments Hieroglyphiques ". *Revue Hittite Et Asianique: Organe De La Société Des Etudes Hittites*, 27, Paris, 124 vd.
- Lawrence, B. (1980). "Çayönü'nde Hayvan Evcilleştirme Kanıtları". *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları*, 1, İstanbul, 257-309.
- Leakey, L. S. B. (1988). *İnsanın Ataları*. Ankara.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1907). "Materialien zur alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Abhandlungen der Koniglichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Gottingen". *Phil.-Hist. Klasse Neue Folge*, IX (3), Berlin.
- Lehmann Haupt, C.F. (1910). *Armenien Einst und Jetzt I*. Berlin.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin, Leipzig.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1931). *Armenien einst un jetzt II/2*. Berlin, Leipzig.
- Levine, L. D. (1974). "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros". *Iran*, 12, London, 99 vd.

- Levine, L. D. (1977). "Sargon's Eighth Campaign". (Ed. L. D. Levine-T. Cuyler Young), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia (BiblMes 7)*, Malibu.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*. London.
- Lloyd, S. (1967). *Early Highlands Peoples of Anatolia*. London.
- Lloyd, S. (1997). *Türkiye'nin Tarihi. Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*. Ankara.
- Lloyd, S. (1998). *Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. E. Varinlioğlu), Ankara.
- Loakimov, A. (1882). "Vipiska iz dnevnika arkheologicheskikh rabot na Tsalke (Extract from the diary of archaeological work in Tsalka)". *Izvestia Kavkazskogo obshchestva istorii i arkheologii* 1, Tiflis.
- Luckenbill, D. D. (1926-27). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon II, Historical Records of Assyria from Sargon to The End*, Chicago.
- Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. II*, New York:
- Maisler, B., Stekelis, M. ve diğ. (1952). "The Excavations at BethYerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946". *Israel Exploration Journal*, 2, Jerusalem, 165-173.
- Mayer, W. (1983). "Sargons Feldzug gegen Urartu-714 V.Chr. Text und Übersetzung". *MDOG*, 115, Berlin, 65-132.
- Mayer, W. (1988). "Anmerkungen zur assyrischen Version der Kelisin-Stele". *AMI*, 21, 21-24.
- Maxwell, K.R., Hyslop. (1959). "An Urartian Archer on the Zincirli Chariot Relief". *IAB*, 2, 65 vd.
- Melikişvili, G. A. (1950). "Diauehi". *Vestnik Drenaj İstorii*, 4 (34), 26-42.
- Melikişvili, G. A. (1953). "K interpretacii Urartskoy Nadpisi Meher-Kapusi". *Soobşçeniya akademii nauk Gruzinskoy SSR*, 14 (3), 175-181.
- Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- Melikişvili, G. A. (1971). *Die Urartaische Sprache*. Roma.

- Melikséd-Beg, L. (1938). *Megalituri Kultura Sakartveloshi/Megalithic Culture in Georgia*. Tbilisi.
- Meliksetian, K., Pernicka, E. ve diğ. (2003), "Geochemical Characterisation of Armenian Early Bronze Age Metal Artifacts and Yheir Relation to Copper Ores", *International Conference Archaeometallurgy in Europa*, Vol. I, Milan. 597-606.
- Mellaart, J. (1954). "Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey". *AS*, 4, 175-240.
- Mellaart, J. (1957). "Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Ages,". *AS*, 7, 55-88.
- Mellaart, J. (1958a). "Excavations at Hacilar. First Preliminary Report". *AS*, 8, 127-156.
- Mellaart, J. (1958b). "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean". *AJA*, 62, New Jersey, 9-33.
- Mellaart, J. (1959). "Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958". *AS*, 9, 51-65.
- Mellaart, J. (1960). "Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959". *AS*, 10, 83-104.
- Mellaart, J. (1962). "Anatolia 4000-2300 B.C.". *CAH*, 1 (17), Cambridge.
- Mellaart, J. (1967). *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.
- Mellaart, J. (1975). *The Neolithic of the Near East*. London.
- Mellink, M. J. (1961). "Archaeology in Asia Minor". *AJA*, 65, New Jersey, 37-52.
- Mellink, M. J. (1965). "Archaeology in Asia Minor". *AJA*, 69, New Jersey, 133-149.
- Mellink, M. J. (1971). "Archaeology in Asia Minor". *AJA*, 75, New Jersey, 161-181.
- Mellink, M. J. (1980). "Archaeology in Asia Minor". *AJA*, 84, New Jersey, 501-518.
- Memiş, E. (1987). *İskitlerin Tarihi*. Konya.
- Memiş, E. (1989). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya.

- Memiş, E. (1990). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya.
- Memiş, E. (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- Memiş, E. (2005). *İskitlerin Tarihi*. Konya.
- Memiş, E. (2007). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- Memiş, E., Bülbül, C. (2014). *Eskiçağda Göçler*. Bursa.
- Merhav, R. (1989). "Everyday and Ceremonial Utensil Urartu,". (Ed. R. Merhav), *A Metalworking Center in the Millennium B.C.E.*, New York.
- Merhav, R. (1991). *Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem.
- Meşcaninov, I. I. (1927). *Haldovedniye: Istoria Drevnego Vana, Vekliçaya Drevneişiye Svedniya Zakavkaziye Sistema Pisma i Çteniye Klinopisnich Tekstov Haldovupartov (Trudy Obşçest ve Obledovaniya i Izudçeniya Azerbaydjana X)*. Bakü.
- Meşcaninov, I. I. (1931). "Nadpis Menui iz seL. Zivina". *DAN*, 69-73.
- Meşcaninov, I. I. (1931-32). "Neue chaldische Inschriften 2. Die Inschrift Sardurs 3. In Daş-kerpi". *Afo*, 7, 160-164.
- Meşcaninov, I. I. (1937). "Vostoçnoye Zakavkazye vreme haldskih vavoevaniyi". *VDI*, 1, 66-77.
- Meyer, E. (1926). *Geschichte des Altertums I/2*. Berlin.
- Meyer, E. (1954). *Geschichte des Altertums*. Stuttgart.
- Minns, E. H. (1913). *Scythians and Greeks*: Cambridge.
- Minns, E. H. (1942). "Recent Archaeological Research in Transcaucasia". *Nature*, 28.
- Minns, E. H. (1943). "Review of Archaeological Excavations in Trialeti". *Antiquity*, 17, 129-135.
- Minorskii, V. I. (1917). "Kelyaşin Stela u Topzava i Drevneişiye Pamyatniki Vblizi Urmiiskogo Ozero". *ZVO*, 24, 145-193.
- Morales, V. B. (1990). *Figurines and Other Clay Objects from Sarab and Çayönü*. Chicago. Illinois.

- Mordmann, A. D. (1870). "Über die Keilschriften Zweiter Gattung". *ZDMG*, 24, 1 vd.
- Mordtmann, A. D. (1872). "Entzifferung und Erklærung der armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend", *ZDMG*, 26, 465-496 (no. 1-46).
- Morgan, J. J. (1889). *Mission Scientifique au Caucase 2*. Paris.
- Morkoç, A. N. (2017). *Urartu Devleti'nde Zanaatkârlar ve Zanaatkârlık*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
- Munr, M., Rankin, (1973). "Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.". *CAH*, 2 (2), 274 vd.
- Murat, L. (2002). *Kizzuwatna'lı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muscarella, O. W. (1986). "The Location of Ulhu and Uiše in Sargon II's Eight Campaign 714 B.C". *JFieldA*, 13 (4), 465-475.
- Museibli, N. (2015). "The Leilatepe Archaeological Culture: Its Near-Eastern Roots and its Place in the Caucasus Chalcolithic". *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kùltürleri Sempozyumu Bildiriler I*. 58-78.
- Müderrişoğlu, A. (1986). *Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme)*. Ankara.
- Narimanishvili, G. (1992). *Tsalka-Trialetis Arkeologiuri Ekspeditsia/The Tsalka-Trialeti Archaeological Expedition in 1991*. Tbilisi.
- Narimanishvili, D. (2012). "Archaeological Investigations in Trialeti", *Archaeology of Armania in Regional Context*. 88-106.
- Narimanishvili, D. (2014). "Middle Bronze Age Metal Vessels From South Caucasus". *Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi, 286-299.
- Narimanishvili, G. (2005). *saphar-kharabas samarovani. tsalka-trialetis arkeologiuri ekspeditsiis 2004 tslis angarishi* (Sapar-Kharaba Cemetery. *Report of the Tsalka-Trialeti Archaeological Expedition of 2004*) (Manuscript, Georgian Archaeological Commission), 239-320.

- Narimanishvili, G. (2006a). *Trialeti dzveli tseltaaghritskhvis II atascleulshi* [Trialeti in the second millennium B.C.], Dissertation for Ph. D. in the Historian Sciences, Tbilisi.
- Narimanashvili, G. (2006b). Saphar-kharabas Samarovani (Sapar-Kharaba Cemetery). *Dziebani*, 17-18, 92-126.
- Narimanishvili, G. (2009). *Siaxleni Trialetis kulturashi. Tbilisi/Neue Forschungen zur Trialeti- Kultur*. Tbilisi.
- Narimanishvili, G. (2010). “Trialeti in the 15th and 14th Centuries BC”. *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, Tbilisi, 312-369.
- Narimanishvili, G., Makharadze, Z. ve diğ. (1996). “Tsiklopuri” Namosakhlarebis Shestsavlisatvis (On the Study of “Cyclopean” Settlements)”. *Tselitsdeuli. Scientific Works 2, Main Scientific-Production Department of the History, Protection and Use of Cultural Monuments of Georgia*, Tbilisi, 52-55.
- Narimanishvili, G., Makharadze, Z. ve diğ. (2004). “Tsalkis Ekspeditsia 1990-92 Tslebshi (The Tsalka Expedition of 1990-1992)”. *Archaeological Field Research in 1989-1992*, Tbilisi, 123-128.
- Narimanishvili, G., Mindiashvili, G. ve diğ. (1998). “Trialetis ‘Tsiklopuri’ Nagebobebi (Trialeti “Cyclopean” Constructions)”. *National Cultural Heritage Program, Open Society Foundation, Georgia*, Tbilisi, 39-55.
- Narimanishvili G., Shanshashvili, N. (1997). “Trialetis ‘Tsiklopuri’ Namosakhlarebi Akhali Arkeologiuri Aghmochenebis Shukze (The “Cyclopean” settlements of Trialeti in the Light of New Archaeological Discoveries)”. *Caucasian Archaeology, Latest Discoveries and Prospects. Reviews of International Scientific Reports*, 67-69. Tbilisi.
- Narimanishvili, G., Shanshashvili, N. (2000). “Problemy genezisa na yuzhnom Kavkaze v Svete Noveishikh Arkheologicheskikh Otkritii v Tsalka-Trialeti (Problems of Genesis in South Caucasia in the Light of Latest Archaeological Discoveries in Tsalka-Trialeti)”. *International Scientific Conference “Archaeology and Ethnography of the Caucasus”*, Bakü, 63-65.

- Narimanishvili G., Shanshashvili, N. (2001). "Cyclopean settlements and the Ancient States of the South Caucasus (Diaukhi)". *Second International Congress on Black Sea Antiquities, Bilkent University, Ankara*, 71.
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara.
- Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*. İstanbul.
- Olmstead, A. T. (1975). *History of Assyria*. Chicago.
- Orhan, F. (2014). *Şavşat'ın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Orhan, F. (2015). *Şavşat'ın Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası*, Ankara.
- Orthmann, W. (1963). *Frühe Keramik von Bogazköy*. Berlin.
- Orthmann, W. (1968-69). "Eine Urartäische Inschrift in Avnik". *AfO*, 22, 77-78.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara.
- Öğün, B. (1970). *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*. Ankara.
- Öğün, B. (1974). "Urartu Halk Mezarları". *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara, 443-450.
- Öksüz, B. (2002). "Beslenmek, Neolitik Çağ". *Arkeoatlas*, 1, 84-87.
- Öksüz, B. (2011). "Beslenmek". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 74-77.
- Özalp, A.Y., Akıncı, H., Temuçin, S. (2013). "Artvin İli Arazisinin Topografik ve Bazı Fiziksel Özelliklerinin Tespiti ve Bu Özelliklerin Arazi Örtüsü İle İlişkisinin İncelenmesi", *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 14 (2), 292-309.
- Özbek, M. (1986). "Değirmentepe İnsanlarının Antropolojik Açısından Analizi". *TÜBİTAK - ARÜTOB*, 6, 89-98.
- Özbek, M. (1989). "Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları". *ArkST*, 4, 121-152.
- Özbek, M. (1990). "Son Buluntuların Işığında Çayönü Neolitik İnsanları". *ArkST*, 5, 161-172.

- Özbek, M. (1993). “Aşıklı Höyük Neolitik Çağ İnsanları”. *ArkST*, 7, Ankara, 201-212.
- Özdemir, H. (2002). *Artvin Tarihi*. Ankara.
- Özdoğan, M. (1977). *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzev Araştırmaları*. İstanbul.
- Özdoğan, M. (1982). “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *TAD*, 26 (1), Ankara, 37-49.
- Özdoğan, M. (1983). “Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı Çalışmaları”, *KST*, 4, 137-142.
- Özdoğan, M. (1984). “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları, 1982”, *AraST*, 1, 63-68.
- Özdoğan, M. (1985). “1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *AraST*, 2, 221-232.
- Özdoğan, M. (1986a). “1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları”, *AraST*, 3, 409-420.
- Özdoğan, M. (1986b). “Trakya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları”, *TTKong.* 9, 29-39.
- Özdoğan, M. (1988). “1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları”, *AraST*, 5, 157-174.
- Özdoğan, M. (1990). “Yarımburgaz Mağarası”, *TTKong.* 10, 373-388.
- Özdoğan, M. (2002a). “İlk Adımlar Paleolitik Çağ”. *Arkeoatlas*, 1, 46-57.
- Özdoğan, M. (2002b). “Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ”. *Arkeoatlas*, 1, 66-83.
- Özdoğan, M. (2002c). “Köyden Kente Kalkolitik Çağ”. *Arkeoatlas*, 1, İstanbul, 110-129.
- Özdoğan, M. (2002d). “Adım Adım Yerleşik Yaşam”. *Arkeoatlas*, 1, 58-63.
- Özdoğan, M. (2002e). “Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ”. *Arkeoatlas*, 1, 88-105.
- Özdoğan, M. (2011a). “Tarih Öncesi Yazısız Zamanlar”. *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 8-11.

- Özdoğan, M. (2011b). “Mezolitik Çağ: Adım Adım Yerleşik Yaşam”. *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, 48-53.
- Özdoğan, M. (2011c). “Köyden Kente”. *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 102-106.
- Özdoğan, M. (2011d). “Neolitik Çağ: Devrimlerin Atası”. *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, 54-73.
- Özdoğan, M. (2011e). “Neolitik Çağ: Çanak Çömlekli”. *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, 78-97.
- Özdoğan, M., Özdoğan, A. ve diğ. (1992). “1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *KST*, 13 (1), 97-125.
- Özdoğan, M., Özdoğan, A. (1993). “Pre-Halafian Pottery Of Southeastern Anatolia With Special Reference to the Çayönü Sequence”. *Between The Rivers and Over The Mountains, Festschrift for A.Palmieri*, Roma, 87-103.
- Özdoğan, M., Özdoğan, A. ve diğ. (1994). “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi: 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme”, *KST*, 15 (1), 103-122.
- Özdoğan, M. E. (2011). *Urartu Krallığı'nın Sınırları Sorunu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgüç, N. (1974). “The Decorate Bronze strip and Plagues from Altın-tepe”. *Mansel'e Armağan*, Ankara, 847-860.
- Özgüç, T. (1948). *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara.
- Özgüç, T. (1961). “Altın-tepe Kazıları-Excavations Altın-tepe”. *Belleten*, 25 (98), 253-290.
- Özgüç, T. (1966). *Altın-tepe I, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*. Ankara.
- Özgüç, T. (1969). *Altın-tepe II*. Ankara.
- Özgüç, T., Akok, M. (1958). *Horoz-tepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskân Yeri/An Early Bronze Age Settlement and Cemetery*, Ankara.

- Özgül, O. (2007). *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgül, O. (2015a). "Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları". *BELGÜ*, 2, 159-179.
- Özgül, O. (2015b). "Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (9), 69-92.
- Özgül, O. (2015c). "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (10), 169-198.
- Özgül, O. (2016). "Erzurum/Şenkaya Petrogliflerindeki At/Geyik ve Güneş Kursu". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 371-390.
- Özgül, O. (2018a). "Yeni Araştırmalar Işığında Iğdır Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi". *TTKong*, 17, Ankara.
- Özgül, O. (2018b). "İskitler'de Atalar Kültü ve Yurt Kavramı", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 47, 57-85.
- Özgül, O. (2018c). "Urartu'nun Kuzey ve Kuzeydoğusunda Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler". *TTKong*. 18, Ankara. (Baskıda).
- Özgül, O., Ceylan, A. ve diğ. (2013). "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları". *AST*, 30 (2), 277-292.
- Özgül, O., Ceylan, N. (2017). "Eskiçağ'da Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (13), 24-62.
- Özgür, E. M. (2001). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara.
- Özsait, M. (1979). "Burdur Çevresinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler". *TTKong.*, 1 (8). 101-106.
- Öztürk, R. (2007). *Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askeri Kültür (MÖ V. YY-MS VI YY)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Palmieri, A. (1987). "The 1985 Campaign at Arslantepe; Malatya". *KST*, 8 (1), 67-74.
- Palmieri, A., Frangipane, M. (1990). "The 1988 Campaign at Arslantepe, Malatya". *KST*, 11 (1), 191-201.
- Palumbi, G. (2016). *The Early Bronze Age of the Southern Caucasus*. Oxford Handbooks Online.
- Pamir, H. (2009). "Alalakh'dan Antiokheiya'ya Hatay'da Kentleşme Süreci". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (12), 258-288.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul.
- Payne, M. R., Ceylan, A. (2003). "A New Urartian Inscription From Ağrı-Pirabat". *SMEA*, 45 (2), 191-201.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pehlivan, M. (1990). "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi*, 1, 168-176.
- Pehlivan, M. (1991). *Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*. Erzurum.
- Pehlivan, M. (1994). "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.
- Pınarcık, P. (2012). "Urartu Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2 (27), 459-482.
- Pınarcık, P. (2014a). "Urartuların Başkentleri". *TAD*, 33 (56), 35-53.
- Pınarcık, P. (2014b). "Sargon'un Sekizinci Sefer Lokalizasyon Önerileri ve Bu Önerilerin Harita Üzerinde Gösterilmesi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7, 38-59.
- Pilinius, (1952). "Pliny: Natural History, (Çev. Rackham, H.). Vol. IX", LOEB.

- Piotrovskii, B. B. (1950). *Karmir-blur I (Rezultati rabot arheologičeskoy ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i gosudarstvennogo Ermitaja 1939-1949gg.)*. Erivan.
- Piotrovskii, B. B. (1955). *Karmir-Blur III*, Erivan.
- Piotrovskii, B. B. (1959). *Urartu*. Moskova.
- Piotrovskii, B. B. (1962). “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”. VI. *International Congress of Prehistorical and Protohistoric Sciences*, Moscow, 360-366.
- Piotrovskii, B. B. (1966). *II Regno Di Van Urartu*. Roma.
- Piotrovskii, B. B. (1967). *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. London.
- Piotrovskii, B. B. (1969). *Urartu*. Geneva.
- Piro, J. (2009). “Pastoralism in the Early Transcaucasian Culture: The Faunal Remains from Sos Höyük.” (Ph.D. dissertation, New York University).
- Popovic, R. (2004). “Murgul-Artvin-Maradit Yöresinde (KD Türkiye) Altın İçeren Cevherleşmeler”. *MTA Dergisi*, 129, 17-28.
- Potratz, J. (1963). *Die Skythen in Südrussland*. Basel.
- Puturidze, M. (2001). “Trialeturi Kulturis Oqromchedlobis Natsarmis Erti Tipis Kvlevisatvis/Analysis of üne Type of Goldsmithery from the Trialeti Culture (Summary) – Caucasus”. *Essays on the Archaeology of the Neolithic-Bronze Age, Dziebani (The Journal of the Centre for Archaeological Studies of the Georgian Academy of Sciences)*, VI, Tbilisi, 117-122.
- Puturidze, M. (2005). “About the Problem of South Caucasian-Near Eastem Cultural Relations According to the Items of Artistic Craft During the First Half of the 2nd Millennium BC”. *Metalla*, Bochum, 8-22.
- Puturidze, M. (2006). “Zogierti Mosazrebani Trialeturi Kulturis Mkhavruli Khelosnobis Ganvitarebis Tendenciebis Shesakheb/Some Assumptions Concerning the Development of Artistic Craft of the Trialeti Culture (Summary)- Dziebani”. *Journal of the Georgian Archeology* 17-18, Tbilisi, 66-76.

- Ramsay W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. M. Pektaş), İstanbul.
- Restelli, F. B. (2012). "Arslantepe, Arkeolojinin Değişmez Sürprizi". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 26, 68-72.
- Reyhan, E. (2003). "Kizzuwatna'lı Maştiğga'ya Ait Ritüel Metinler Üzerine". *Archivum Anaticum*, 6 (1), 165-196.
- Rızvanoğlu, M.T. (2003). *Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rigg, H. A. JR. (1942). "Sargon's Eight Military Campaign". *Journal of the American Oriental Society*, 62, 130-138.
- Rosenberg, M. (1993). "The Hallan Çemi Excavation 1991". *KST*, 14 (1), 117-130.
- Rosenberg, M. (1995). "Hallan Çemi Kazısı 1992". *KST*, 16 (1), 85-94.
- Rosenberg, M., Nesbitt, R. M. ve diğ. (1995). "Hallan Çemi Tepesi: Some Preliminary Observations Concerning Early Neolithic Subsistence Behaviors in Eastern Anatolia". *Anatolica*, 21, 1-12.
- Rosenberg, M., Togul, H. (1991). "The Batman River Archaeological Site Survey; 1990". *Anatolica*, 27, 241-254.
- Rostovtsoff, M. I. (1969). *Iranians and Greeks in South Russia*. New York.
- Ruben, W. (1953). *Budhizm*. Ankara (1947). Moskova.
- Rubinson, K. S. (1977). "The Chronology of the Middle Bronze Age Kurgans at Trialeti". *Bibliotheca Mesopotamica*. 235-250.
- Rubinson, K. S. (2001). "Metal Vessels with Basket Handles at Trialeti". *Caucasus Essays on the Archaeology of the Neolithic-Bronze Age*. Tbilisi, 123-124.
- Rubinson, K. S. (2003). "Silver Vessels and Cylinder Sealings: Precious Reflections of Economic Exchange in the Early Second Millennium BC. - Archaeology in the Border-lands, Investigations in Caucasia and Beyond". *Monograph 47*, Los Angeles, 128-143.

- Rubinson K. S. (2009). "Revisiting the Silver Vessels from Trialeti-Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures". *Vakhtang Beridze 1 st International Symposium of Georgian Culture*, Tbilisi, 18-20.
- Sagona, A. G. (1984). *The Caucasian Region in the Early Bronze Age. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214*.
- Sagona, A. G. (1990). "An Archaeological Survey of The Bayburt And Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The pre Classical Period" *AST*, 7, 425-433.
- Sagona, A. G. (1993). "Settlement and Society in late Prehistoric Trans-Caucasus". (Ed. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink), *Between the Rivers and Over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, Roma, 453-474.
- Sagona, A. G. (2000). "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia". *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrateaux IVe-IIIe Millenaires: Actes du Colloqued 'Istanbul, 16- 19 Decembre 1998, Varia Anatolica*, 11, İstanbul, 329-373.
- Sagona, A. G., Brennan, P. (1995). "Bayburt Survey 1993", *AST*, 12, 305-316.
- Sagona, A. G., Erkmen, M. ve diğ. (1996). "Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report" *AS*, 46, 27-48.
- Sagona, A. G., Erkmen, M. ve diğ. (1997). "Excavations at Sos Höyük, 1995". *KST*, 18 (1), 137-143.
- Sagona, A., Erkmen, M. ve diğ. (1998). "Excavations Sos Höyük 1996". *KST*, 19 (1), 245-250.
- Sagona, A. G., Erkmen, M. ve diğ. (1999). "Excavations at Sos Höyük, 1997". *KST*, 20 (1), 205-206.
- Sagona, A. G., Sagona, C. ve diğ. (1995). "Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report". *AS*, 45, 193-218.
- Sagona, A., Sagona, C. ve diğ. (1996). "Excavations at Sos Höyük-1994". *KST*, 17 (1), 129-150.
- Sagona A., Sagona C. (2000). "Excavations at Sos Höyük, 1998". *KST*, 21 (1), 143-144.

- Sagona, A. G., Sagona, C. (2001). "Excavations at Sos Höyük, 1999". *KST*, 22 (1), 129-131.
- Sagona, A., Zimansky, P. (2009). *Ancient Turkey*. London.
- Sagona, A., Zimansky P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri (MÖ 1.000.000-550)*. İstanbul.
- Sagona C., Sagona A. (2009). "Encounters with the Divine in Late Prehistoric Eastern Anatolia and Southern Caucasus." In Sağlamtimur, H., Abay, E., Derin, Z., Erdem, A., Batmaz, A., Dedeoğlu, Erdalkıran, M., Baştürk, M. and Konakçı, E. (eds.), *Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu, a Life Dedicated to Urartu* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları). 537-563.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Cotributo alla storia della formazione del regno di Urartu*. Roma.
- Salvini, M. (1976). "Geschichtlicher Abriss". *Kellner (Hrsg.)*, München, 11-15.
- Salvini, M. (1976-80). "Kelişin". *Reallexikon der Assyriologie* V, New York-Berlin, 568-569.
- Salvini, M. (1979). "Die urartaischen schriftlichen Quellen aus iranisch-Azerbaidjan I. Die Inschriften der Könige Ispuini und Menua". Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Teheran (Hrsg.), Akten des VII. Internationalen Kongresses für Kunst und Archäologie, München 1976, *AMI*, 6, Berlin, 170-177.
- Salvini, M. (1984). "I documenti". (Ed. Pecorella, P. E.-Salvini, M.), *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano*, 53-96.
- Salvini, M. (1986). "Tuşpa, Die Hauptstadt von Urartu". *Xenia: Reich Urartu- Ein altorientalischen Staat im 1. Jahrtausend v. Chr. Konstanzer Altorientalische Symposien I*, Konstanz, 31-44.
- Salvini, M. (1991). "Historical Introduction", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E* (ed. Rivka Merhav), *Jerusalem*, 4-13.
- Salvini, M. (1995a). "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu". (Ed. M. Liverani), *Neo-Assyrian Geography*, Roma, 43-53.
- Salvini, M. (1995b). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.

- Salvini, M. (1998). "The Earliest Evidence of the Hurrians Before the Formation of the Reign of Mittani", *Urkesh and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen*, Edited by G. Buccellati- M. K. Buccellatti, Malibu, 99-115.
- Salvini, M. (2005). "Der Turmtempel (susi) von Bastam". *AMI*, 37, 371-375.
- Salvini, M. (2006a). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.
- Salvini, M. (2006b). "II Regno di Urartu (Biainili)". (Ed. *de Martino, S.*), *Storia d'Europa e del Mediterraneo. Il mondo antico. I. La Preistoria dell'uomo. L'Oriente Mediterraneo II Le Civiltà dell'Oriente mediterraneo*, Roma, 459-503.
- Salvini, M. (2011). "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış". (Ed. K. Köroğlu-E. Konyar), *Urartu Doğuda Değişim*, İstanbul, 74-101.
- Salvini, B. A., Salvini, M. (1992). "Gli annali di Argišti I - Note e Collazioni". *SMEA*, 30, 9-23.
- San, O. (1994). *Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- San, O. (1998). *Demirçığ ve Demirçığ Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- San, O. (2000). "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı". *OLBA*, 3, Mersin, 19-28.
- Sandalgian, J. (1900). *Les inscriptions cunéiformes Urartiques: transcrites avec une triple traduction interlinéaire en Arménien classique, en Latin et en Française, suivies d'un glossaire et d'une grammaire*. Venedik.
- Sandalgian, J. (1913). "Ourartaken Sepagir arjanagrout ivnneri". *Handes Amsorya*, 27, 393-409.
- Saraçoğlu, H. (1990). *Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller*. İstanbul.
- Sardaryan, S. (1967). *Primitive Society in Armenia*. (Yerevan: MITK).
- Sayce, A. H. (1882). "The Cuneiform Inscriptions of Lake Van". *JRAS*, 14, 377-732.

- Sayce, A. H. (1888). "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III". *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, 1-48.
- Sayce, A. H. (1890). "The Great Inscription of Argistis on the Rock of Van". *Records of the Past*, 4, 117-133.
- Sayce, A. H. (1893). "The Cuneiform Inscriptions of Van, part 4". *JRAS*, 15, 1-39, (no. 69-79).
- Sayce, A. H. (1894). "The Cuneiform Inscriptions of Van, part 5", *JRAS*, 26, 691-732, (no. 80-85).
- Sayce, A. H. (1929). "Some New Vannic Inscriptions". *JRAS*, 297-336, (no. 93-100).
- Schaeffer, C. F. A. (1943). "La date des Kourganés de Trialeti", *Antiquity*, 17: 183-187.
- Schmidt, E. F. (1932). *Anatolia Through the Ages, Discoveries at Alishar Mound 1927-1929*. The University of Chicago Press.
- Schmidt, K. (2011). "Göbekli Tepe". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul. 64-70.
- Schulz, F. E. (1840). "Memoire sur le lac de Van et ses Environs". *JA*, 3 (9), 257-323.
- Seeher, J. (2000). "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1999". *Archologischer Anzeiger 2000*, 355-376.
- Seeher, J. (2002). "İmparatorluk Panteonu'na Bakış. Yazılıkaya Kaya Tapınağı", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk*. Bonn, 443-444.
- Seeher, J. (2006). *Hattuša Rehberi. Hitit Başkentinde Bir Gün*, İstanbul.
- Seeher, J. (2011). *Taşa Yontulu Tanrılar. Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, İstanbul.
- Sever, R. (2001). *Berta (Okçular) Çayı Havzası'nın Fiziki Coğrafyası* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sever, R. (2005). *Çoruh Havzası Enerji Yatırım Projeleri ve Çevresel Etkileri*. Konya.
- Sevin, V. (1976-1977). "Urartu Çömlekçiliğinde Kapak". *Anadolu Araştırmaları*, 4-5, Ankara, 227-233.
- Sevin, V. (1987). "Asur ve Urartu At Koşum Takımları Üzerine Bir Not", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, 6, İstanbul, 111-132.

- Sevin, V. (1987). "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler". *Anatolian Iron Ages*, 1, İzmir, 35-55.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul.
- Sevin, V. (2005). "Urartu Devleti". *ArkeoAtlas*, 4. 64-78.
- Sevin, V. (2011). "Urartu Devleti". *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 422-480.
- Sevin, V. (2012). "Urartu-Biainili Krallığı". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 30, 42-55.
- Sevin, V., Caneva, I. (1995). "1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları". *KST*, 15 (1), 27-42.
- Sevin, V., Caneva, I. (1996). "1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları". *KST*, 17 (1), 71-93.
- Sevin, V., Caneva, I. ve diğ. (1997). "1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları". *KST*, 18 (1), 23-41.
- Sevin, V., Kavaklı, E. (1996). "Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü". *Bellekten*, 227, 1-20.
- Seyidof, M. (1983). "Altın Muharibin Soy-Etnik Talihi Hakkında". *Kardaş Edebiyatlar*, 5, 30-39.
- Shanshashvili, N., Narimanishvili, G. (1996). "Trialetis "Tsiklopuri" Namosakhlarebi (Trialeti "Cyclopean" Settlements)". *Dzeglis megobari* 4 (95), 44-52.
- Shanshashvili N., Narimanishvili, G. (1998). "Tsiklopuri" Namosakhlarebis Gatkhrebi Tsalkis Raionshi (Excavations of "Cyclopean" Settlements in Tsalka Region)". *Caucasian Archaeological Conference 1, Review of Reports*, 35-36.
- Shanshashvili, N., Narimanishvili, G. (2014). "Environment and Dwelling in the Early and Middle Bronze Ages South Caucasus". *Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi, 245-264.
- Sherazadishvili, Z. (2011). "Rituals of Burying in Kurgans in the South Caucasia". *"Beyond the Veil" International Archaeology Student Conference On*, 57-63.

- Sherazadishvili, Z. (2015). "Attempt to Determine Origin, Chronology and Function of South Caucasus Trialeti Culture Bronze Rapiers". *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu II*, 148-155.
- Sinclair, T.A. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, Volume 2*, London.
- Sivas, H. (1991). *Urartu ile İlgili Assur Kaynakları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sivi, Ü. (2018). *Van/Çavuştepe Kalesi 2014 ve 2015 Yılları Urartu Dönemi Çanak Çömlekleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Slattery, J. C. D. (1987). "Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective". *Reprint from al Rafidon*, 8, Tokyo, 1-30.
- Solmaz, T. (2011). *Ayanis Kalesi'nde (Van) Arkeobotanik Çalışmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Soylu, G. (1978). "Anadolu'nun Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri". *Antropoloji*, 8, 27-44.
- Strabon, (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- Surat, H. (2016). "Artvin İlinin Eko Turizm, Potansiyelinin Değerlendirilmesi". *Karadeniz Araştırmaları*, 52,139-158.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I-II*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul.
- Şahin, H. A. (2015). "Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları". *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, 1, 289-298.
- Şenel, A. (1980). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*. Ankara.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara.
- Şenyurt, S. Y. (2005a). *Tasmacor: Erzurum Ovası'nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi*. Ankara.

- Şenyurt, S. Y. (2005b). *Büyükardıç: Doğu Anadolu'da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi*. Ankara.
- Şenyurt, S. Y., Erkmen, H., (2005). *Tetikom: Pasinler Ovası'nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi*. Ankara.
- Şenyurt, S. Y., İbiş, R. (2005). *Güllüdere: Aşkale Ovasında Bir Demir Çağ ve Ortaçağ Yerleşmesi*. Ankara.
- Şenyürek, M. S. (1944). "Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not", *DTCFD*, 2 (2), 349-352.
- Şenyürek, M. S. (1959). "Tikalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not". *Bellekten*, 23, 10-26.
- Şenyürek, M. S. (1961). "Altındere'nin Üst Aşöleen Endüstrisi" *Bellekten*, 25 (98), 149-161.
- Şenyürek, M. S., Bostancı, E. Y. (1958a). "Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları". *Bellekten*, 22 (86), 147-156.
- Şenyürek, M. S., Bostancı, E. Y. (1958b). "Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri" *Bellekten*, 22 (86), 171-190.
- Şimşak, D. (2014). *Artvin Çoruh Üniversitesi Seyitler Yerleşkesi ve Çevresinin Florası*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Şimşek, A. (2016). "Tarihsel Zaman, Değişim ve Süreklilik". *Tarih İçin Metodoloji*, Ankara. 9-15.
- Takaishvili, E. (1907). "Arkheologicheskie Ekskursii, Raziskaniya i Zametki (Archaeological Excursions, Research and Notes)". *IKOIMAO* 2, Tiflis, 96-115.
- Takaishvili, E. (1913). "Arkheologicheskie Ekskursii, Raziskania i Zametki (Archaeological Excursions, Research and Notes)". *IKOIMAO* 2, Tiflis, 11-176.
- Tamer, S. (2010). *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tanilli, S. (1994). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*. İstanbul.

- Tanoğlu, A. (1969). *Nüfus ve Yerleşme-I*, İstanbul.
- Tanrıverdi. İ. (2012). *Urartu Ordusu ve Savunması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tansuğ, K. (1949). “Kimmerlerin Anadolu’ya Girişleri ve MÖ 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti”. *DTCFD*, 7 (4), 535-550.
- Taracha, P. (2009). *Religions of Second Millenium Anatolia*, Wiesbaden.
- Tarhan, Ç. M. (2009). *Urartu Maden Teknolojisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tarhan, M. T. (1970). “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”. *Tarih Dergisi*, 24, 17-32.
- Tarhan, M. T. (1972). *Eski Çağ’da Kimmerler Problemi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan, M. T. (1978). *MÖ XIII. Yüzyılda “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan, M. T. (1979). “Eskiçağda Kimmer Problemi”. *T.T.Kong*, 8, 355-369.
- Tarhan, M. T. (1982). “Urartu Devleti’nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkındaki Yeni Görüşler”. *An Ar*, 8, 69-114.
- Tarhan, M. T. (1983a). “The Structure of the Urartian State”. *An Ar*, 9, 295-310.
- Tarhan, M. T. (1983b). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”. *AST*, 1, 109-120.
- Tarhan, M. T. (1984). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”. *AST*, 1, 109-120.
- Tarhan, M. T. (1986). “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”. *TTKong*, 9, 285-301.
- Tarhan, M. T. (1994). “Recent Research at the Urartian Capital Tushpa”. *Tel Aviv*, 21, 22-57.
- Tarhan, M. T. (2000). “Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 191-200.

- Tarhan, M. T. (2002). "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler". *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 597-610.
- Tarhan, M. T. (2005). "Tuşpa-Van Kalesi Demirçığ'ın Gizemli Başkenti". *ArkeoAtlas*, 4, 126-131.
- Tarhan, M. T. (2011). "Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 21, 60-75.
- Tarhan, M. T., Sevin, V. (1976-77). "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *An Ar*, 4-5, 273-304.
- Tarhan, T.-Sevin, V. (1991). "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988", *KST*, 12 (2), Ankara. 429-456.
- Tarkan, M. T. (1970). "Çoruh Vadisinin İskân Özellikleri" *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Cilt 1 Sayı 1, Ekim 115-123.
- Tarkan, M. T. (1973a). *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası*, Ankara.
- Tarkan, M. T. (1973b). "*Orta ve Aşağı Çoruh Havzası Beşerî ve İktisadi Coğrafya Bakımından Bir Bölge Araştırması*". Atatürk Üniv. Yay. No: 166. Edb. Fak. Yay. No: 37. Arş. Serisi No: 29 Erzurum.
- Tarkan, T. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 7-22.
- Taşagıl, A. (2003). *Gök-Türkler I*. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara.
- Taşagıl, A. (2004). *Gök-Türkler III*. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara.
- Taşyürek, O. A. (1977). "Adana Bölge Müzesinde'ki Boyalı Urartu Kaplarından Örnekler". *TAD*, 1 (24), 175-194.
- Tellioğlu, İ. (2002). *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tellioğlu, İ. (2005). "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri" *"A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi"* 27. Erzurum. 237-245.

- Tellioğlu, İ. (2007). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon.
- Tellioğlu, İ. (2015). *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon.
- Tezcan, M. (2012). *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon.
- Tezel, K. (2015). *Havuzlu Heyelanının (Yusufeli-Artvin) Mühendislik Jeolojisi Açısından İncelenmesi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Thureau-Dangin, F. (1912). *Une Relation de la Huitieme Campagne de Sargon, Textes Cuneiformes du Louvre 3*. Paris.
- Tıraş, M. (1994). Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Timur, V. (2011). *Van Müzesi'ndeki Urartu Bilezikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tiratsyan, G. A. (1978). "Urartian Armavir (According to the Archaeological site)". *Kul'tura Vostoka drevnost'i ranneecred nevekoy'e*, Leningrad. 106 vdd.
- Togan, A. Z.V. (1986). "Sakalar (I)". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. 17-24.
- Tomsky, J. (1982). *Das Altpalaeolithikum im Vorderen Orient*. Wiesbaden.
- Toprak, H. (2009). *Altıntepe Urartu Tapınağı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Torun, F. (1998). *Her Yönüyle Artvin ve Örnek Bir Köy İncelemesi*. Adapazarı.
- Tseretheli, M. (1928). *Die neuen haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu (um. 750 v.Chr.) Ein Beitrag zur Entzifferung des Haldischen, (Sitzungsberichte der (Königlich) Preussischen Akademie der Wissenschaft 18/5*. Heidelberg.
- Tseretheli, M. (1933). "Ektudes Ourarteennes, I: La Stele de Kelichine". *RA*, 1 (30), 1-49.
- Tseretheli, M. (1935). "Rectifications", *RA*, 32, 85 vd.

- Tseretheli, M. (1953). "Etudes Ourarteenes, IV: La Stele de Kelichine". *RA*, 47 (3), 131-140.
- Tsetskhladze, G. R. (1993). "Colchis and the Persian Empire: The Problems of Their Relationship". *Silk Road Art and Archaeology-3*, 11-49.
- Tsetskhladze, G. R. (1994). "Colchians, Greeks and Achaemenids in the 7 th 5th Centuries BC: a Critical Look". *Klio*, 76, 78-102.
- Tsetskhladze, G.R., Vnukov, S. Y. (1992). "Colchian Amphorae: Typology, Chronology and Aspect of Production" *The Annual of the British School at Athens*, 87, 357-386.
- Tuncel, O. (1992). "Artvin", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 420-422.
- Tunçdilek, N. (1986). *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul.
- Turgut, H., Özalp, A.Y. ve diğ. (2012). "Artvin İlinde Çevrenin Kent Kimliğine Etkileri". *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi*, 13, 172-180.
- Tüfekçi, T. (1988). *Urartu Dininin Devlet Yapısına ve Sanata Etkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkiyede Vakıf ve Abideler ve Eski Eserler*, (1983).
- Uçar, A. T. (2001). *Anadolu'da Khirbet Kerak (Karaz) Seramiği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Umurtak, G. (2011). "Anadolu Figürinleri". *Arkeoatlas (Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 98-100.
- Uzun, A. (2007). "Doğu Karadeniz Kıyı Kuşağında Coğrafi Yapı Sel İlişkisi". *TMMOB Afet Sempozyumu. Bildiriler Kitabı*. Ankara. 387-393.
- Ünal, A. (1988), "The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions According to the Cuneiform Texts from Boğazköy-Hattuša", *Essays on Anatolian Studies in the Second Millenium B.C.* Wiesbaden, 52-85.
- Ünal, A. (1997). "Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler". *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, 11-29.

- Ünal, A. (2002). “Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağ’dan Genç Tunç Çağı’nın Sonuna Kadar (MÖ 5500-1150) Anadolu ve Kafkasya İlişkileri”. *Kuban-Maykop Kültürleri ile Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri*, 4-33.
- Ünal, A. (2003). “Hititler, Akdeniz ve Liman Kenti Ura”, *OLBA*, 7 (Özel Sayı), Mersin, 13-40.
- Ünal, A. (2013). “Eski Anadolu ve Hitit Dinleri”. *Aktüel Arkeoloji*, 31, 97-113.
- Ünal, A., Girginer, S. (2007). *Kilikya-Çukurova İlkçağlardan Osmanlı Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul.
- Üngör, İ. (2016a). “Urartu Maden Ergitme Sahası ‘Kurtderesi’ İliç (Erzincan)”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), 955-969.
- Üngör, İ. (2016b). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, Konya. 357-370.
- Üngör, İ., Bingöl, A. ve diğ. (2014). “2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST*, 31 (1), 61-77.
- Ünsal, V. (2006a). *Eskiçağ’da Çoruh Havzası*, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünsal, V. (2006b). “Doğu Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 8 (2), 129-144.
- Ünsal, V. (2007). “Yusufeli Kaleleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 33, Erzurum, 199-216.
- Ünsal, V. (2008). “MÖ III. Binde Kuzeydoğu Anadolu”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), 396-410.
- van Loon, M. N. (1966). *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the light of New Excavations*. Leiden.
- van Loon, M. N. (1971). “Korucutepe Kazısı 1969 - Mimari ve Genel Buluntular: H. G. Göterboch; Mühür ve Baskıları”. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara, 47-68.

- van Loon, M. N., Güterbock, H. G. (1972). "Korucutepe Kazısı; 1970". *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, 79-81.
- Varol, O. (2005). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- von der, Osten. (1937). *The Alishar Höyük: Season of 1930 and 1932 I-II-III*. Chicago.
- von der, Osten. (1956). *Die Welt der Perser*. Stuttgart.
- Wagner, G., Öztunalı, Ö. ve diğ. (1989). "Early Copper in Anatolia: Archaeometallurgical Field Evidence", *Old World Archaeometallurg, Der Anschnitt Beiheft 7*, 299-306.
- Weidner, E. (1959). "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I, und seiner Nachfolger". *AFO*, 12, 10 vd.
- Whallon Jr. R. (1979). *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*. Michigan.
- Whallon, Jr. R., Kantman, S. (1970). "Keban Barajı Su Birikim Alanı Yüzeysel Araştırması, 1967". *Keban*, 1, Ankara, 1-6.
- Wilhelm, G. (1986). "Urartu als Region de Keilschrift Kultur-3 Die Inschrift Sarduri 1". (Ed. V. Haas), *Das Reich Urartu-Ein altorientalische Staat im 1. Jahr-tausend v. Chr. (Xenia 17)*, 95-113.
- Wilhelm, G. (1989). *The Hurrians*, Warminster.
- Wilhelm, G. (1994). *The Hurrians*. Warminster.
- Wilhelm, G. (2008). "Hurrians in Kültepe Texts", *Anatolia and the Jazira During the Old Assyrian Period*, Leiden, 181-194.
- Wright, G. E. (1937). *The Pottery of Balestin from the Earliest Timer to the End of the Early Bronze Age*. New Haven.
- Wright, E. M. (1943). "The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B. C.)". *JNES*, 2 (3), 173-186.

- Yakar, J. (1985). "The Later Prehistory of Anatolia". *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, BAR-2*, Oxford.
- Yakar, J. (1991). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*. Jerusalem.
- Yakar, J. (1994). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*. Jerusalem.
- Yakar, J. (1997). "Hacılar". *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East I*, New York, Oxford, 448-449.
- Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları 1. Homer Kitabevi*, İstanbul.
- Yalçın, H. G. (2012). *Die Karaz Keramik Von Tepecik in Ostanatolien*. İstanbul.
- Yalçın, Ü. (2000). "Anfänge der Metalwerwendung in Anatolien", *Anatolien Metal I. Der Anschnitt*, 13, 17-30.
- Yalçın, Ü. (2003). "Anadolu Madenciliği". *ArkeoAtlas*, 2, 72-79.
- Yalçın, Ü. (2013). "Anadolu Madenciliği". III. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, 17-28.
- Yalçın, Ü. (2016). "Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış", *MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 5 (9), 3-13.
- Yalçınkaya, I. (1984). "Samsat-Şehremuz Tepesi Çevresi Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları, 1982". *AST*, 1, 13-20.
- Yalçınkaya, I. (1987). "1985 Yılı Karain Kazıları". *KST*, 8 (1), 21-37.
- Yalçınkaya, I. (1988). "1986 Yılı Karain Kazıları", *KST*, 9, 15-38.
- Yalçınkaya, I. (1989). *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*. Ankara.
- Yalçınkaya, I. (1990). "1988 Yılı Karain Kazıları", *KST*, 11 (1), 39-57.
- Yalçınkaya, I. (1991). "1989 Yılı Karain Kazıları", *KST*, 12 (1), 43-70.
- Yalçınkaya, I. (1992). "1990 Yılı Öküzini Kazısı". *KST*, 13 (1), 55-70.
- Yalçınkaya, I. (1993). "1991 Karain Kazıları", *KST*, 14, 23-42.

- Yalçinkaya, I. (1995). "Karain Kazıları, 1993", *KST*, 16 (1), 1-25.
- Yalçinkaya, I. (1996). "Karain Kazıları, 1994", *KST*, 17 (1), 49-70.
- Yalçinkaya, I., Otte, M. ve diğ. (1997). "1985-1995 Karain Kazıları Işığında Anadolu Paleolitiğinin Önemi", *KST*, 18 (1), 1-9.
- Yardımcı, M. (2015). *Şavşat Kalesi Kazısı Sırlı ve Sırsız Seramik Buluntuların Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yener, K. A. (2005). *The Amuq Valley Regional Projects I: Surveys in The Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey*. 1995-2002, Chicago-İllinois.
- Yener, K. A., Wilkinson, T. J. (1997). "1995 Chicago Oriental Institute Hatay Amik Ovası Bölge Projeleri". *AST*, 14 (2), 413-433.
- Yıldırım, R. (2000). *Uygarlık Tarihine Giriş (İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları)*, İzmir.
- Yıldırım, S. (2007). *Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, S. (2018). "Artvin İli Okçular Havzasının Eski Çağ Tarihi Coğrafyasına Genel Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 2013-2032.
- Yiğit, T. (2005). "Hurriler'e İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38, 55-69.
- Yiğitpaşa, D. (2010). "Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Ölümle İlgili Ritüeller". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 25, 177-202.
- Yücel, Ç. (2010). *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yücel, T. (1987). *Türkiye Coğrafyası*, Ankara.
- Yüksek, T., Ölmez, Z. (2002). "Artvin Yöresinin İklim, Toprak Yapısı, Orman Alanları, Ağaç Serveti ve Ormancılık Çalışmalarıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme". *Kafkas Üniversitesi Artvin Orman Fakültesi Dergisi*, 1, 50-62.

- Yüksekyıldız, E. (2010). *Trabzon, Samsun, Rize ve Hopa Limanlarının Ardbölge Analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Yüksel, F.A., Aytekin, O. (2011). “Artvin-Şavşat Kalesi 2009 Dönemi Arkeojeofizik Araştırmaları”. *AST*, 28 (3), 1-13.
- Zabelin, İ. E. (1876). *İstoria Ruskoy Jizni*. Moskova.
- Zaman, M. (2007). *Doğu Karadeniz Kıyı Dağlarında Yaylalar ve Yaylacılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 960, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 105, Araştırmalar Serisi No: 75, Erzurum.
- Zehiroğlu, A. M. (1999). *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*. İstanbul.
- Zehiroğlu, A. M. (2000). *Antik Çağda Doğu Karadeniz*, İstanbul.
- Zehiroğlu, A. M. (2009). “ MÖ 8. Yüzyıl Urartu Belgelerinde “Kolha”, 1. *Skani Nena*. 1-8.
- Zhorzhikashvili, L. G., Gogadze, E. M. (1974). *1974 Pamiatniki Trialeti Epokhi Rannel i Srednel Bronzy, Katalog*. Tbilisi: Metsniereva.
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecologyand Empire. The Structure of the Urartian State*. Chicago.
- Zimansky, P. E. (1995). “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”. (Ed. J. M. Sasson), *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, 1135-1146.
- Zorlu, F. (2009). *Urartu Ölü Gömme Adetleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- <http://www.tuik.gov.tr>. 02.03.2019. 21: 08.
- http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf. 02.03.2019. 22: 12.
- https://www.ogm.gov.tr/Documents/Orman_Varligi_Dosyalari/Yuzdelik-Illere-Gore-Orman-Varligi.pdf, 12.06.2019. 21: 40.
- http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Toprakta%20Makro%20Besin%20Elementi%20Analizleri%202.pdf 27.07.2019 saat: 05: 46.

https://www.ankara.bel.tr/files/6614/3695/0175/TOPRAK__BLGS_SUNUM.pdf

28.07.2019 saat: 21: 07.

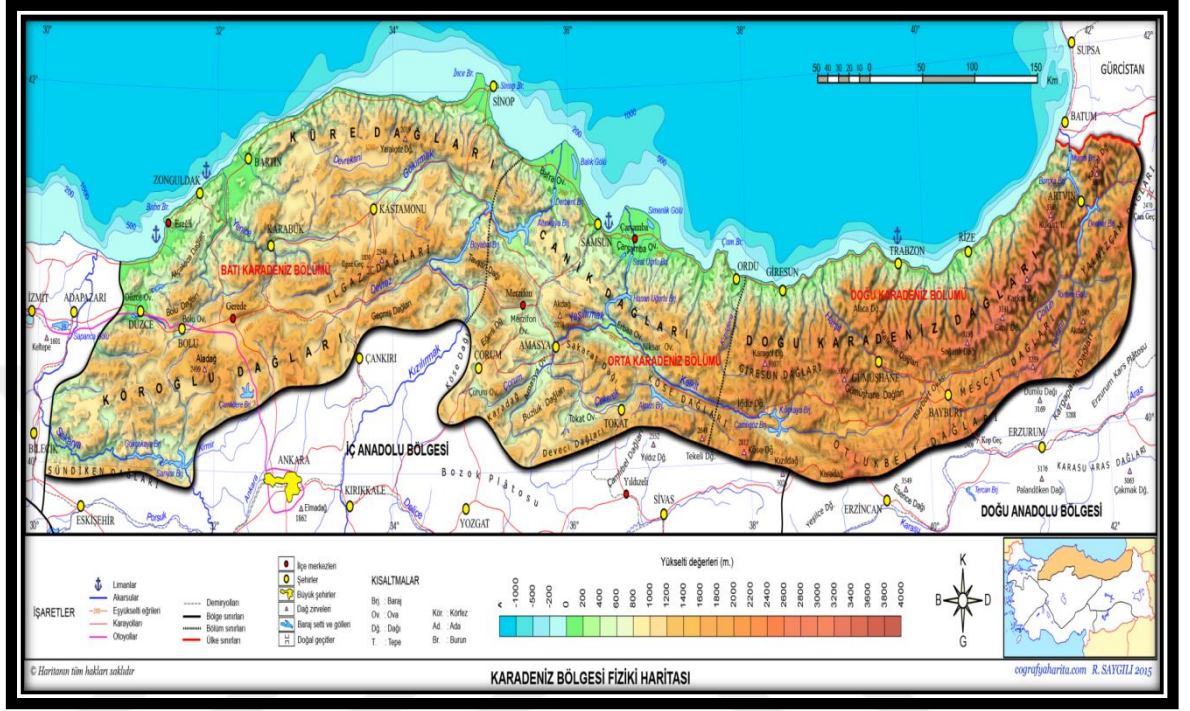
https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/35184/mod_resource/content/0/BB%207.pdf

t.pdf 28.07.2019 saat: 21: 46.



EKLER

EK 1: HARİTALAR



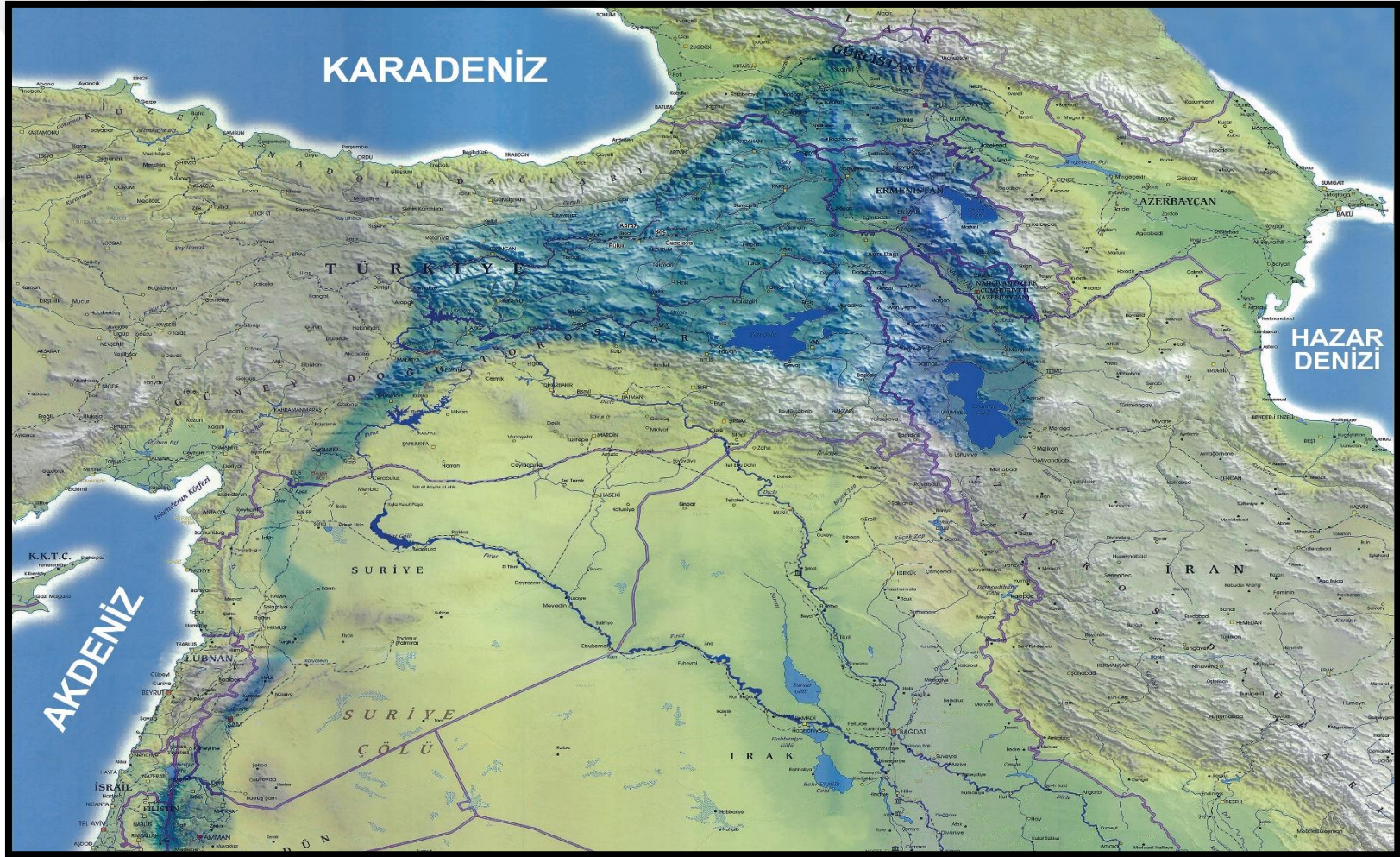
Harita 1: Doğu Karadeniz Bölümü



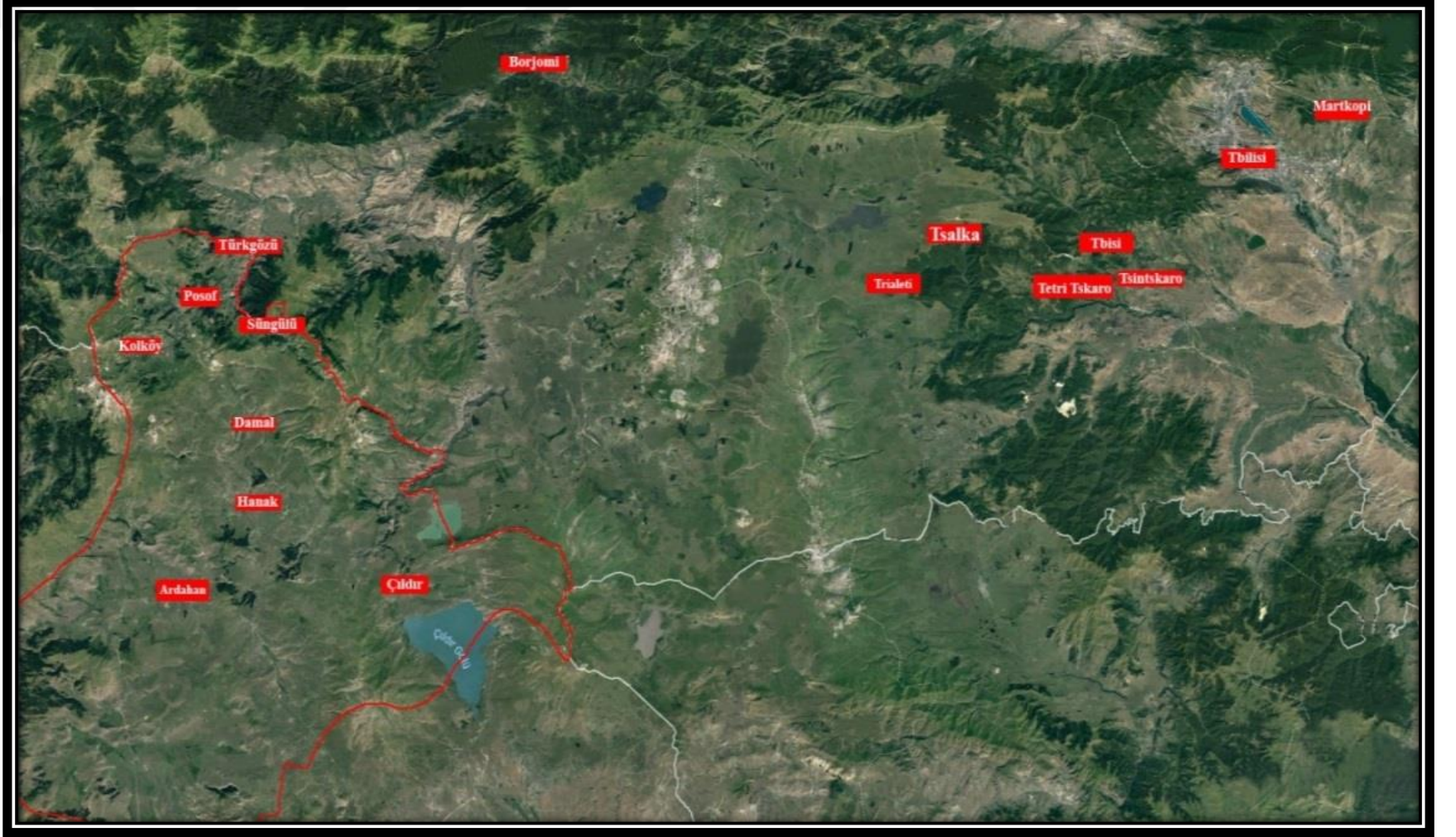
Harita 2: Artvin Haritası



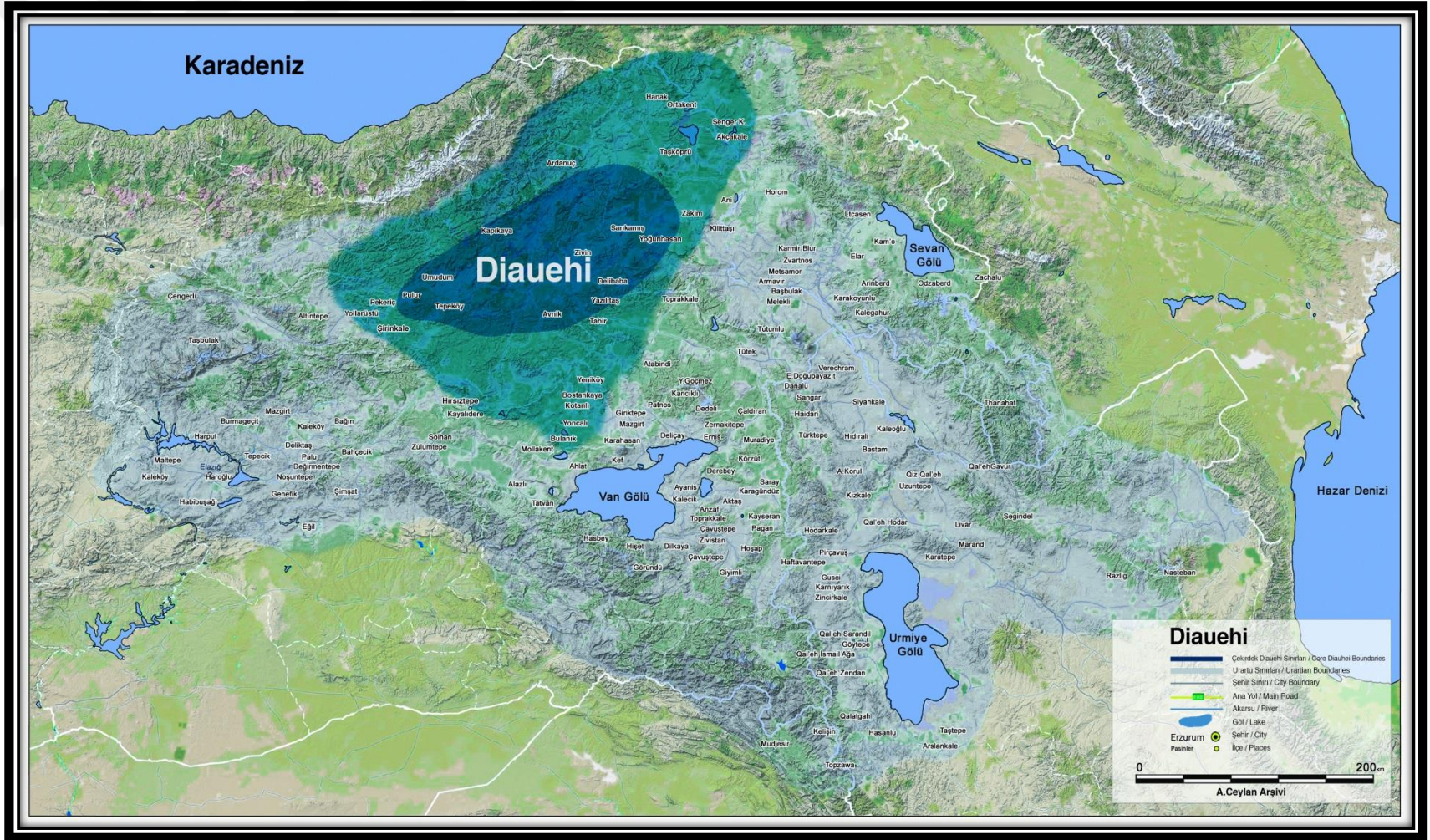
Harita 3: Artvin Haritası



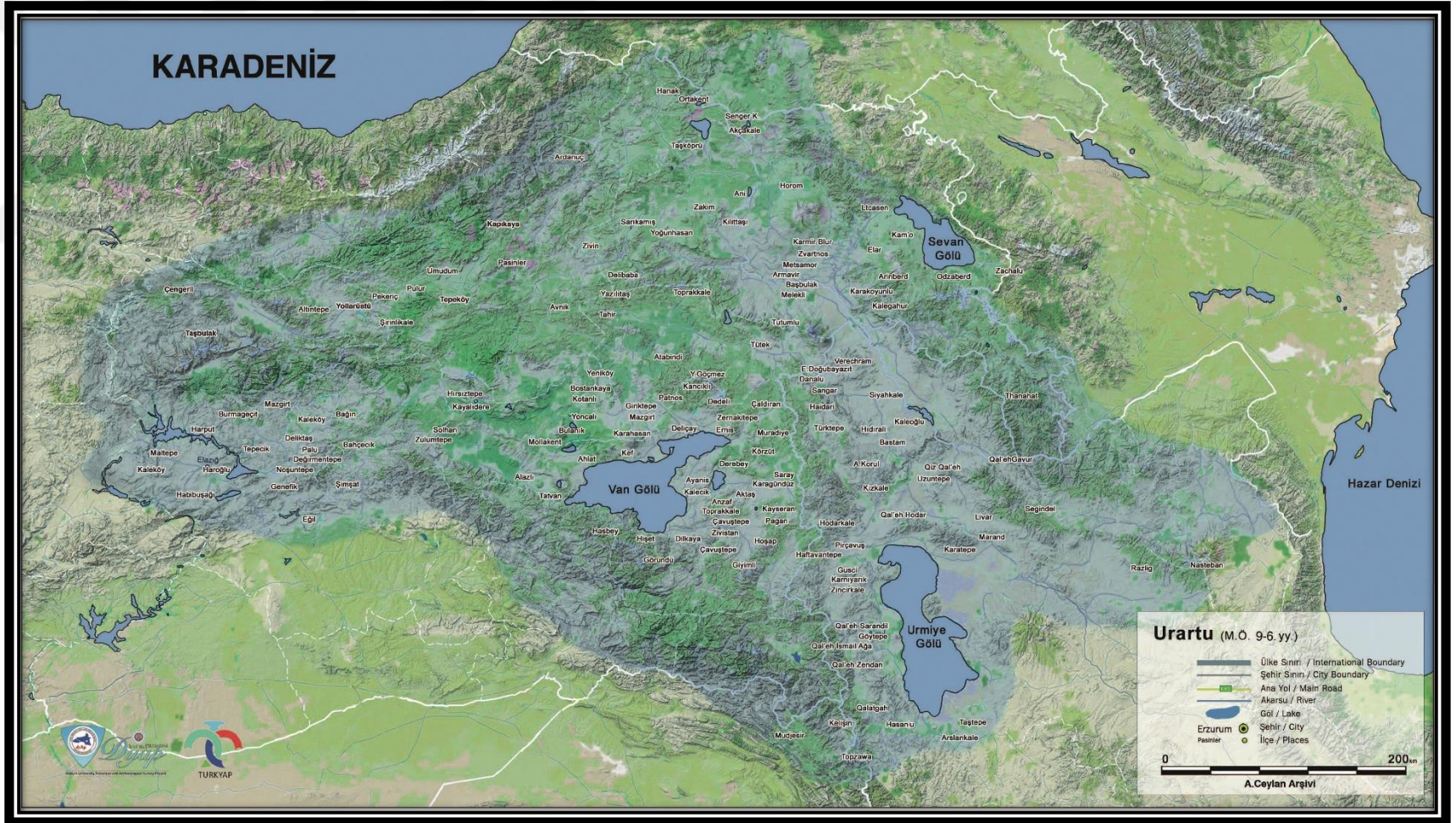
Harita 4: Karaz Kültürü Yayılım Alanı (Ceylan 2015a)



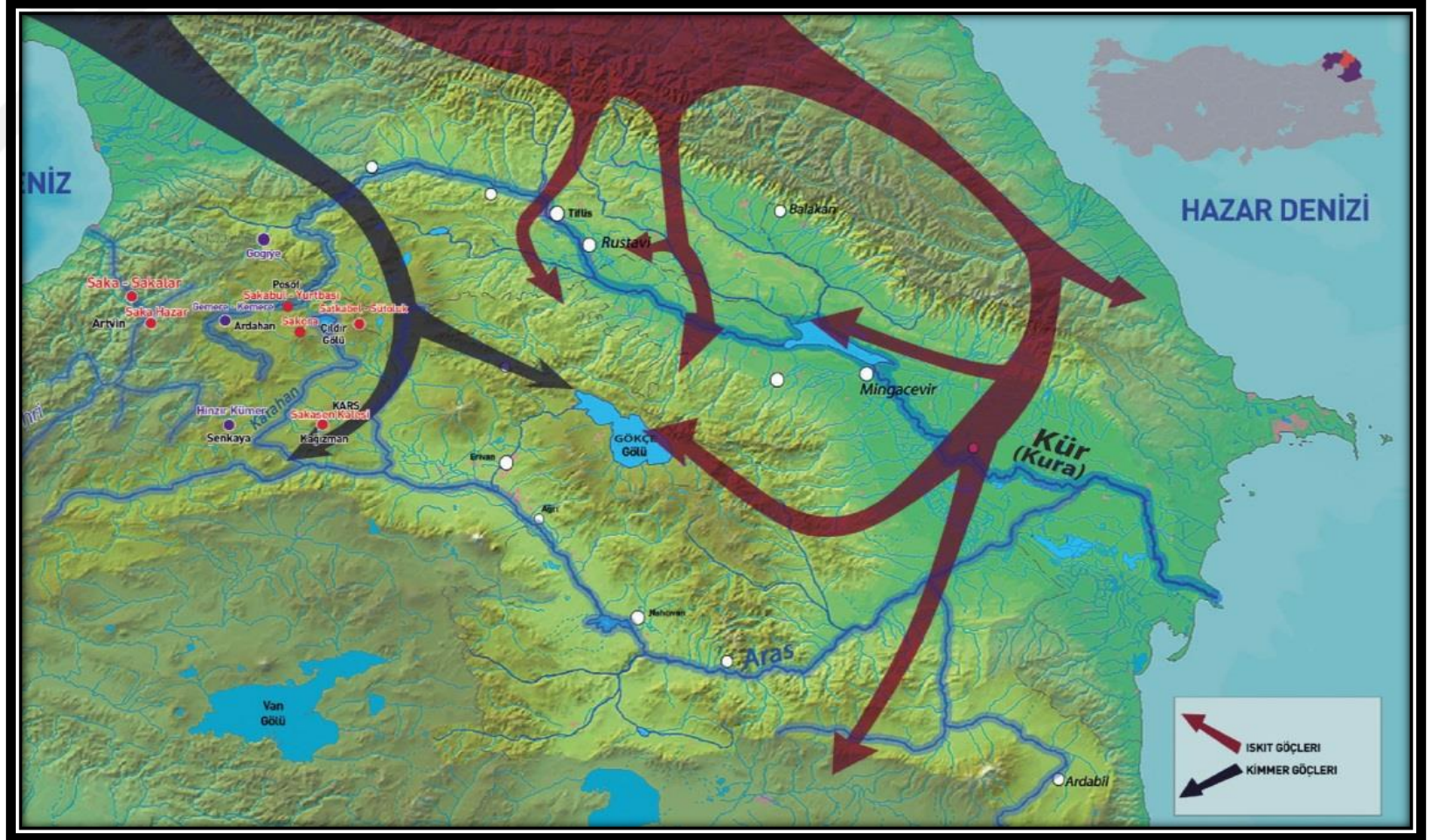
Harita 5: Trialeti Kültürü Yayılım Alanı (Kalmış, 2017)



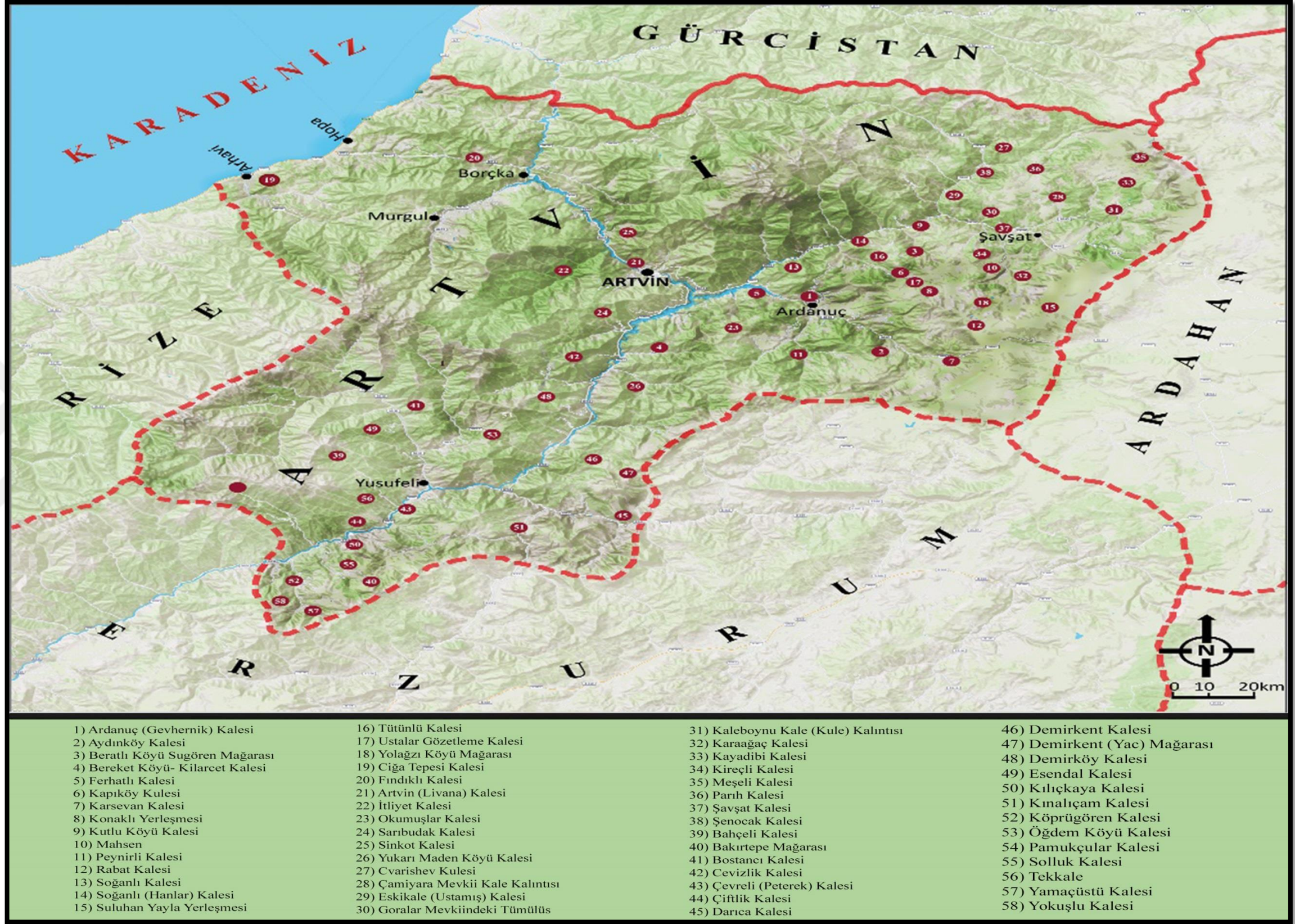
Harita 6: Diauehi Yayılım Alanı (Ceylan-Bingöl-Karageçi, 2018)



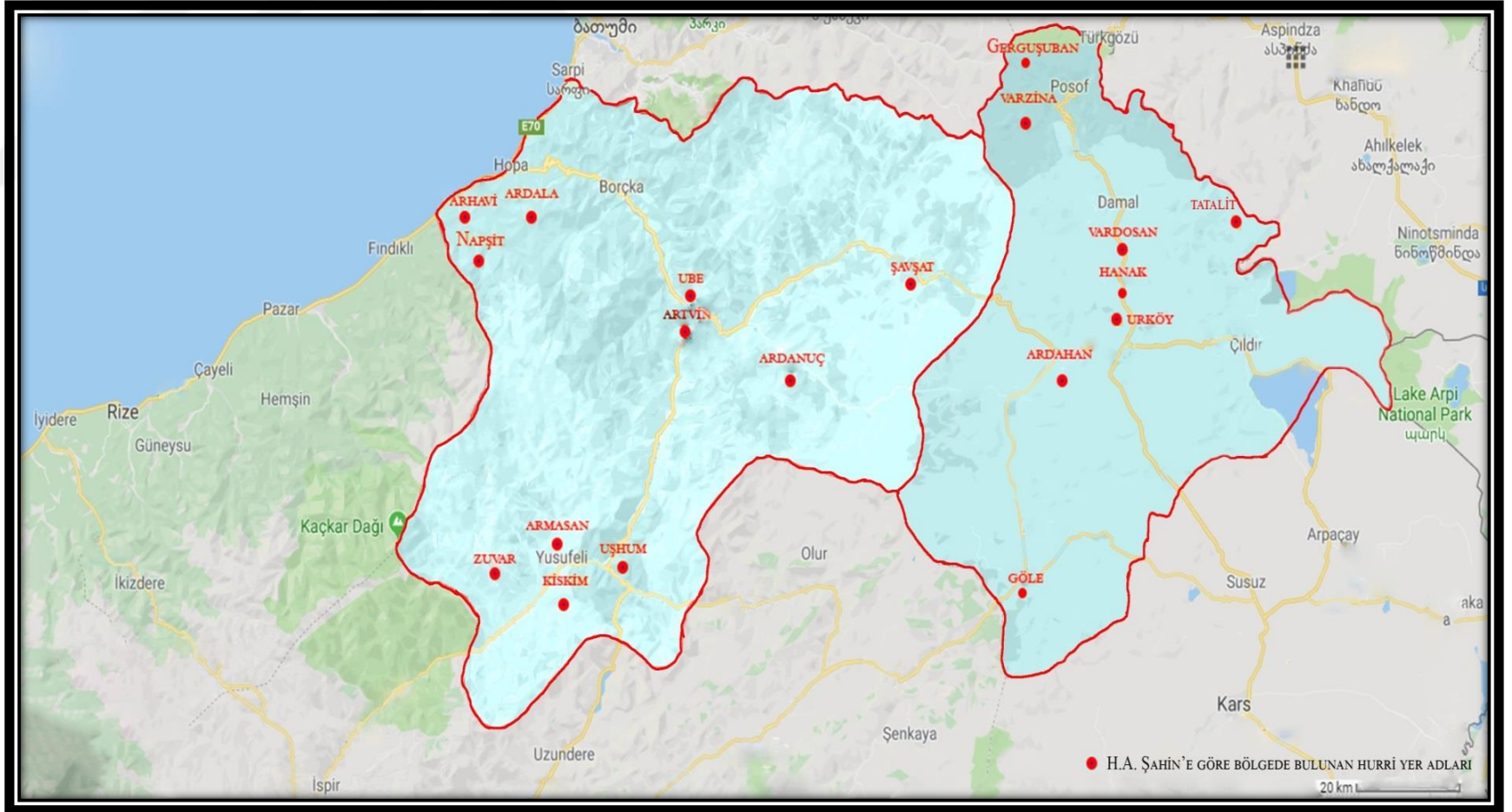
Harita 7: Urartu Yayılım Alanı (Ceylan, 2015)



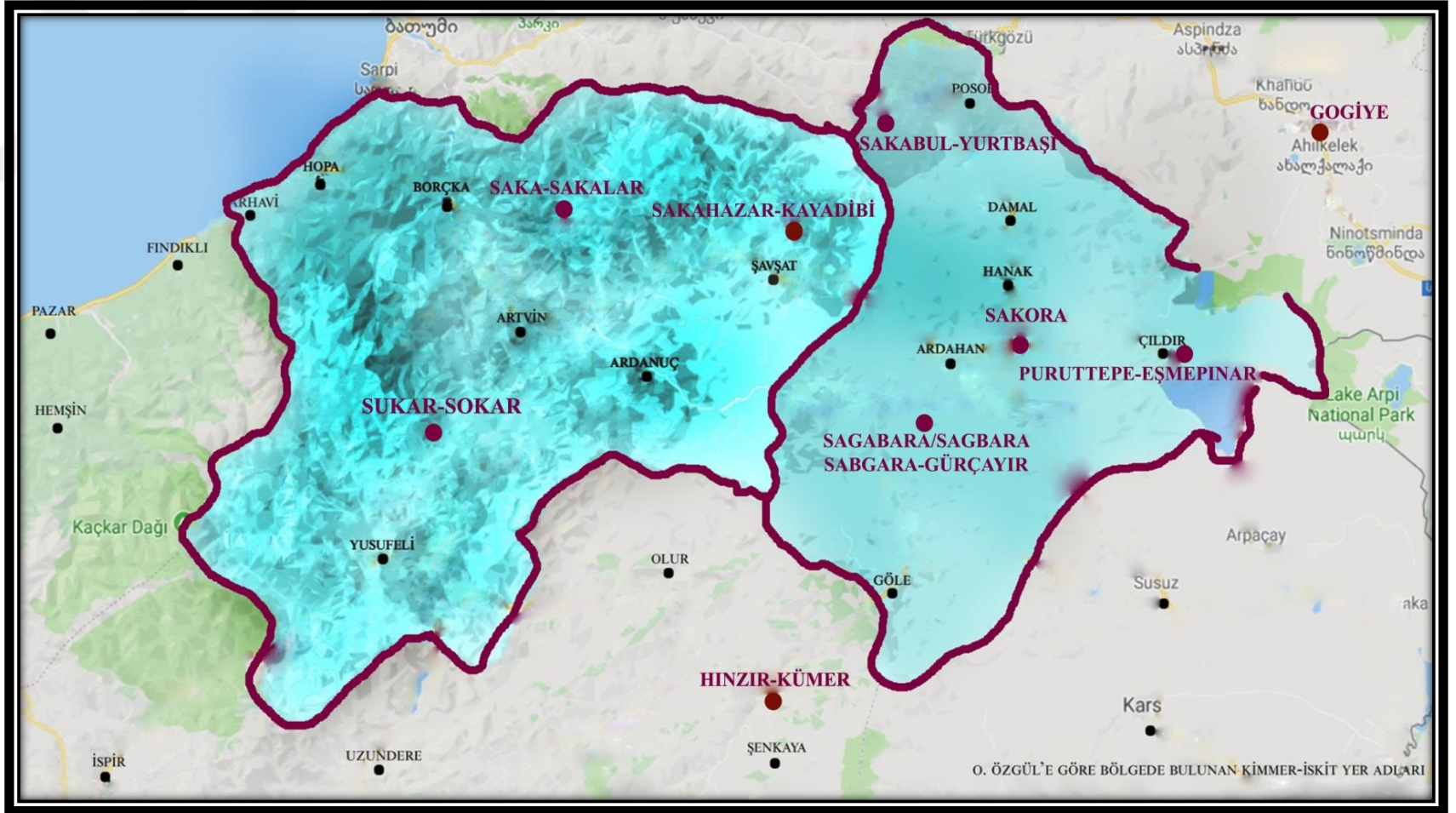
Harita 8: Kimmer ve İskit Göç Yolları (Özgül, 2015)



Harita 9: Tespit Edilen Arkeolojik Merkezlerin Dağılımı



Harita 10: Bölgede Tespit Edilmiş Olan Hurri Yer Adları



Harita 11: Bölgede Tespit Edilmiş Olan Kimmer-İskit Yer Adları

EK 2: FOTOĞRAFLAR

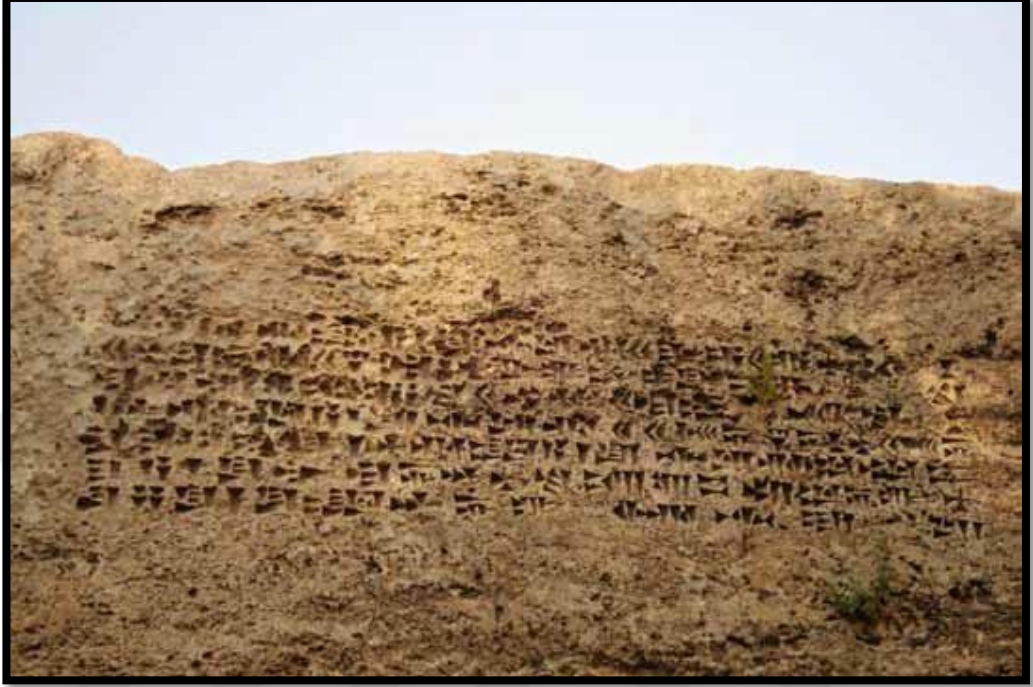


Foto 1: Madır (Sardur) Burcu (Salvini, 2011)

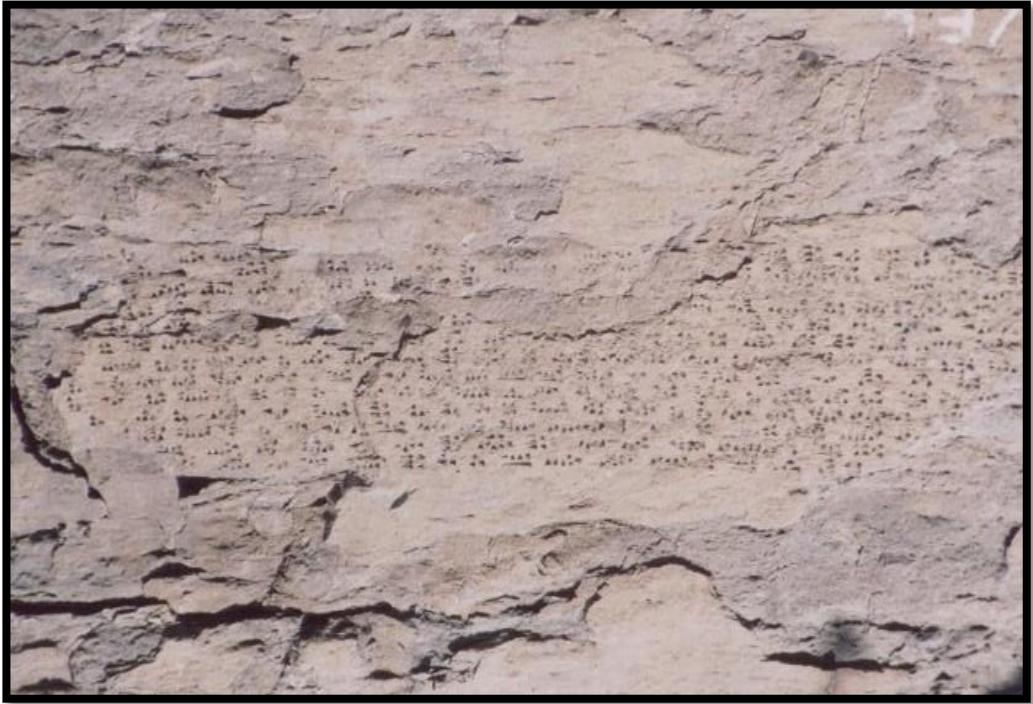


Foto 2: Ortakent (Hanak) Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2017)

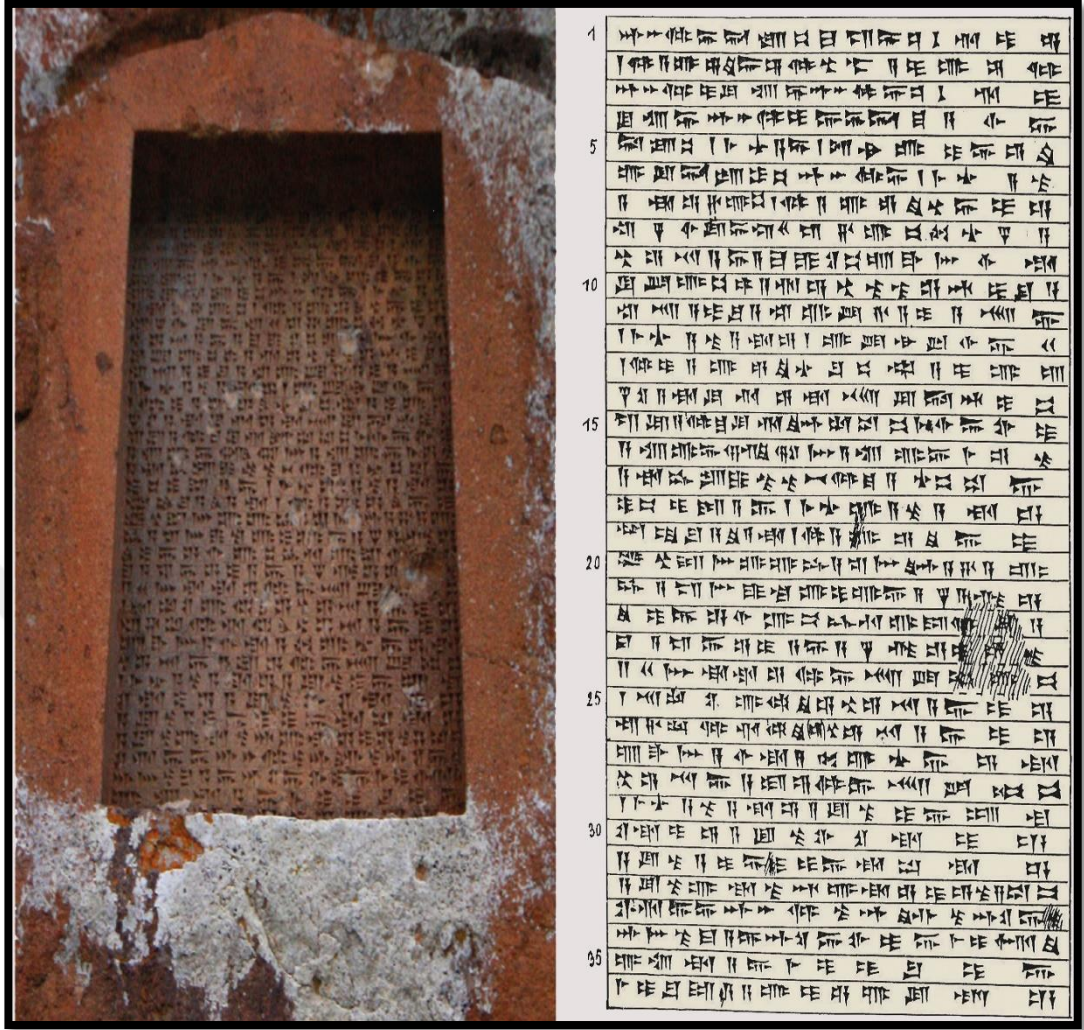


Foto 3: Yazılıtaş Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2018)

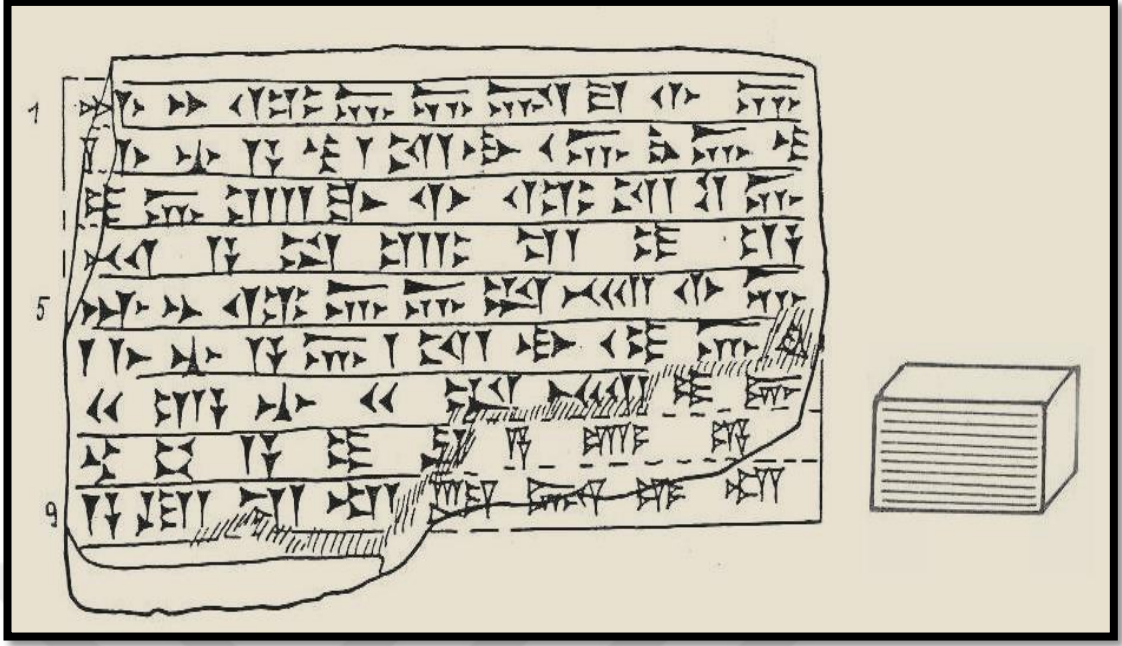


Foto 4: Hasankale Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2018)

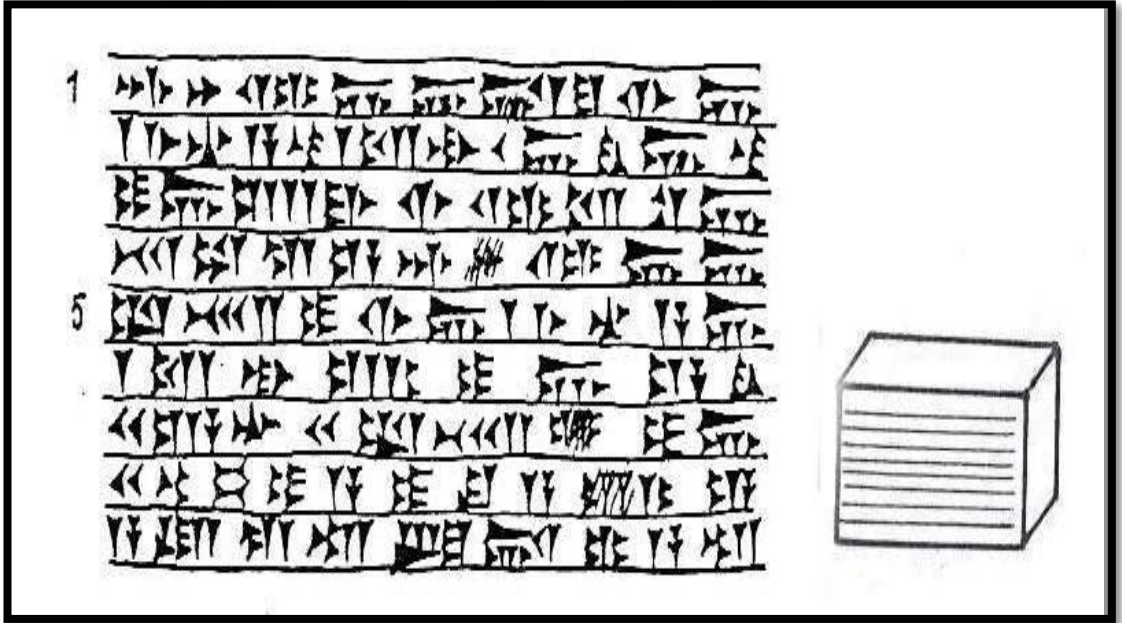


Foto 5: Delibaba Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2018)

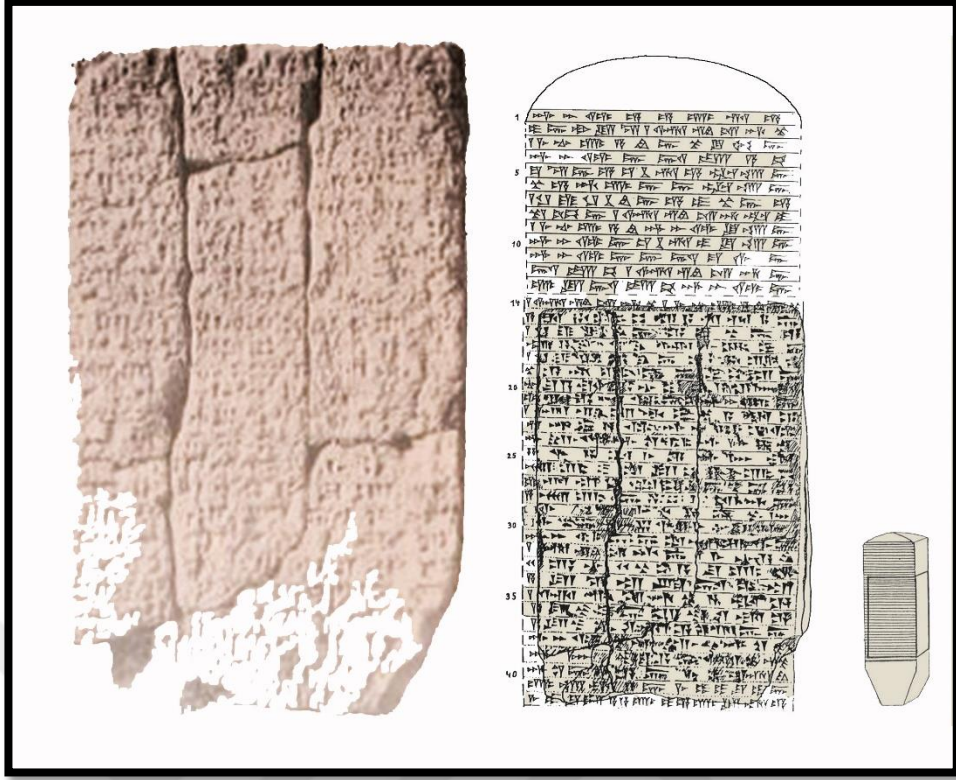


Foto 6: Sarıkamış Yazıtı (Ceylan-Günaşdı, 2018)



Foto 7: Avnik Yazıtı (Ceylan, 2001b)

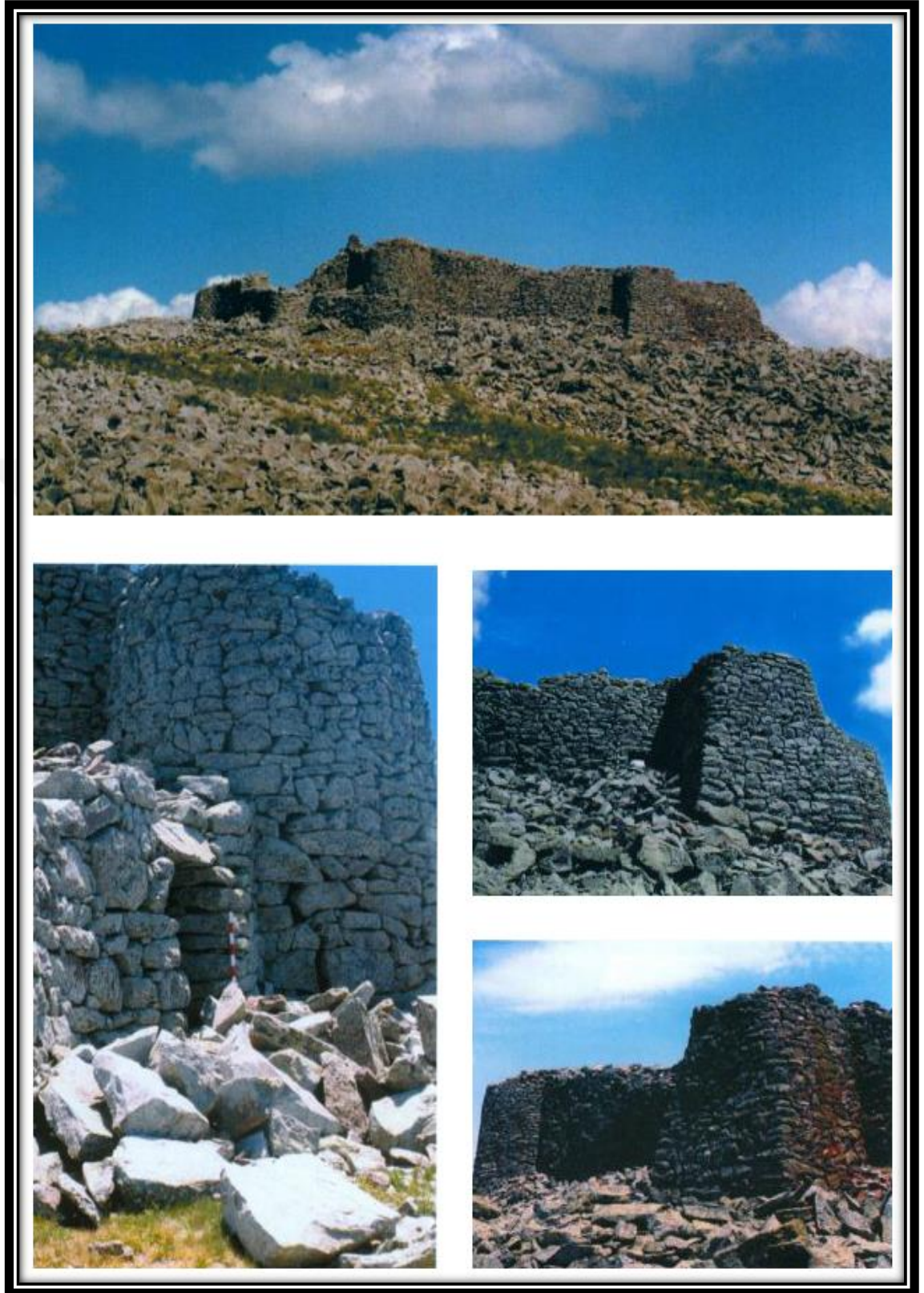


Foto 8: Abuli Yerleşmesi/Gürcistan (Narimanishvili, 2012)



Foto 9: Avranlo Mezarlık Alanı/Gürcistan (Narimanishvili, 2012)

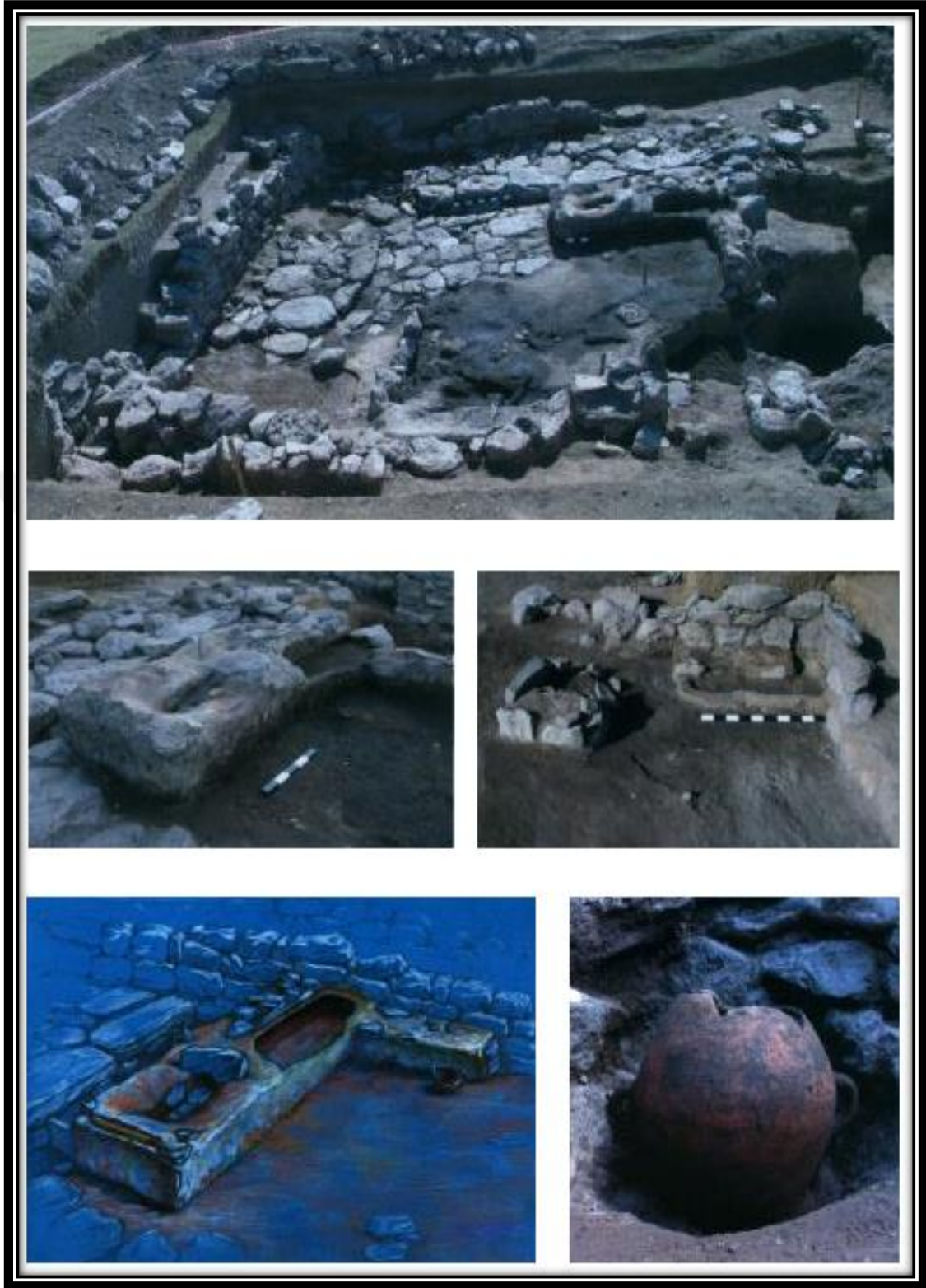


Foto 10: Daraköy Yerleşmesi/Gürcistan (Narimanishvili, 2012)



Foto 11: Jinisi Yerleşmesi/Gürcistan (Narimanishvili, 2012)

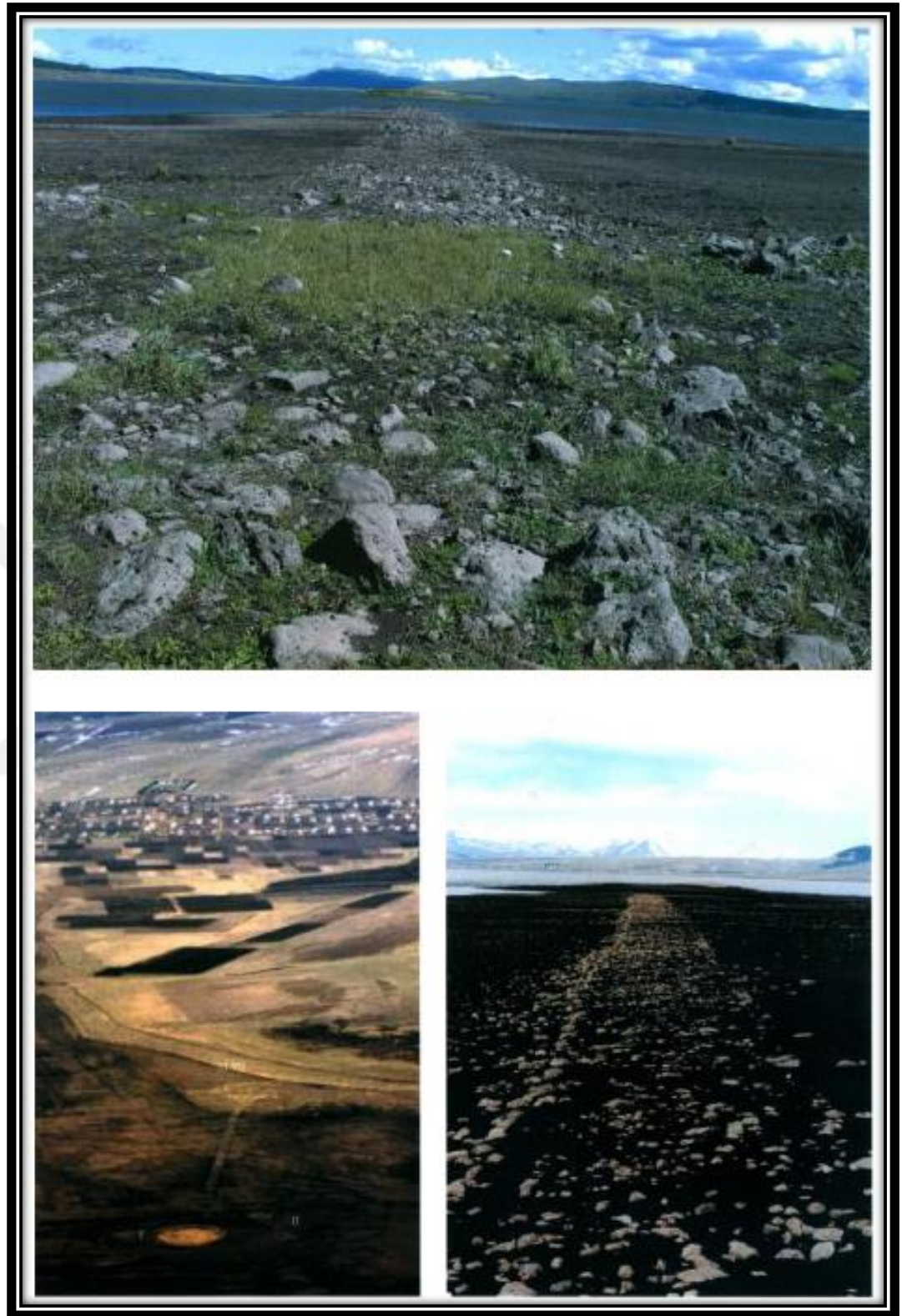


Foto 12: Ritüel Yolları (Narimanishvili, 2012)



Foto 13: Sabechdavi Yerleşmesi/Gürcistan (Narimanishvili, 2012)



Foto 14: Saphar-Kharaba Mezarlığı/Gürcistan (Narimanishvili, 2012)



Foto 15: Ardanuç Kalesi



Foto 16: Ardanuç Kalesi



Foto 17: Ardanoç Kalesi

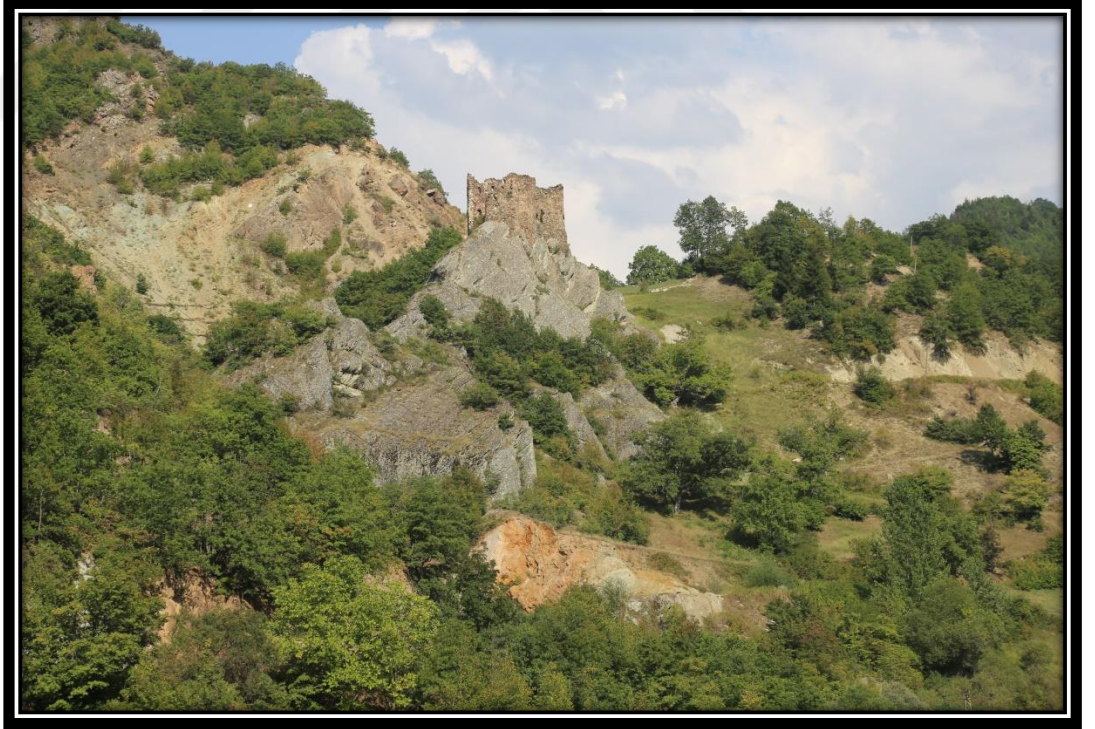


Foto 18: Aydınköy Kalesi



Foto 19: Aydımköy Kalesi



Foto 20: Bereket Köyü-Kilarcet Kalesi



Foto 21: Ferhatlı Kalesi



Foto 22: Ferhatlı Kalesi



Foto 23: Peynirli Kalesi



Foto 24: Peynirli Kalesi



Foto 25: Rabat Kalesi



Foto 26: Rabat Kalesi



Foto 27: Soğanlı (Hanlar) Kalesi



Foto 28: Soğanlı (Hanlar) Kalesi



Foto 29: Tütünlü Kalesi



Foto 30: Tütünlü Kalesi



Foto 31: Artvin (Livana) Kalesi



Foto 32: Artvin (Livana) Kalesi



Foto 33: Okumuşlar Kalesi



Foto 34: Okumuşlar Kalesi



Foto 35: Okumuşlar Kalesi



Foto 36: Sarıbudak Kalesi



Foto 37: Sarıbudak Kalesi



Foto 38: Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı



Foto 39: Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı



Foto 40: Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı



Foto 41: Kaleboynu Mevkii Gözetleme Kulesi



Foto 42: Kaleboynu Mevkii Gözetleme Kulesi



Foto 43: Kaleboynu Mevkii Gözetleme Kulesi

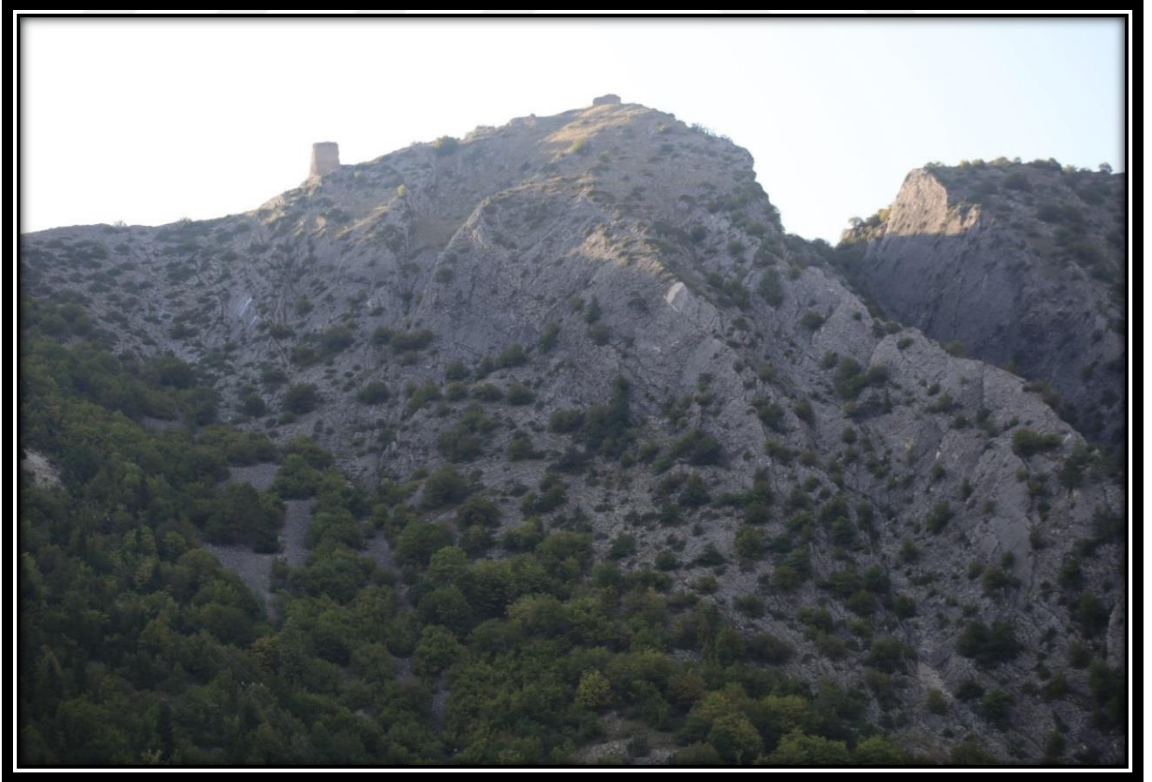


Foto 44: Karaağaç Kalesi



Foto 45: Karaağaç Kalesi



Foto 46: Kireçli Kalesi



Foto 47: Kireçli Kalesi



Foto 48: Kireçli Kalesi



Foto 49: Şavşat Kalesi Genel Görünüm (<https://savsat.bel.tr/yazilar/savsat-satlel-kalesi/199>)



Foto 50: Şavşat Kalesi



Foto 51: Şavşat Kalesi



Foto 52: Bahçeli Kalesi



Foto 53: Bahçeli Kalesi



Foto 54: Bakırtepe Mağarası (Aytekin, 1999)



Foto 55: Bakırtepe Mağarasındaki Runik Yazıt (Aytekin, 1999)



Foto 56: Bostancı Kalesi (Ünsal, 2007)



Foto 57: Cevizlik Kalesi



Foto 58: Çevreli Kalesi



Foto 59: Çevreli Kalesi



Foto 60: Çevreli Kalesi



Foto 61: Çevreli Kalesi



Foto 62: Çevreli Gözetleme Kulesi



Foto 63: Çevreli Kalesi Su Sarnıcı



Foto 64: Çiftlik Kalesi (Ünsal, 2007)

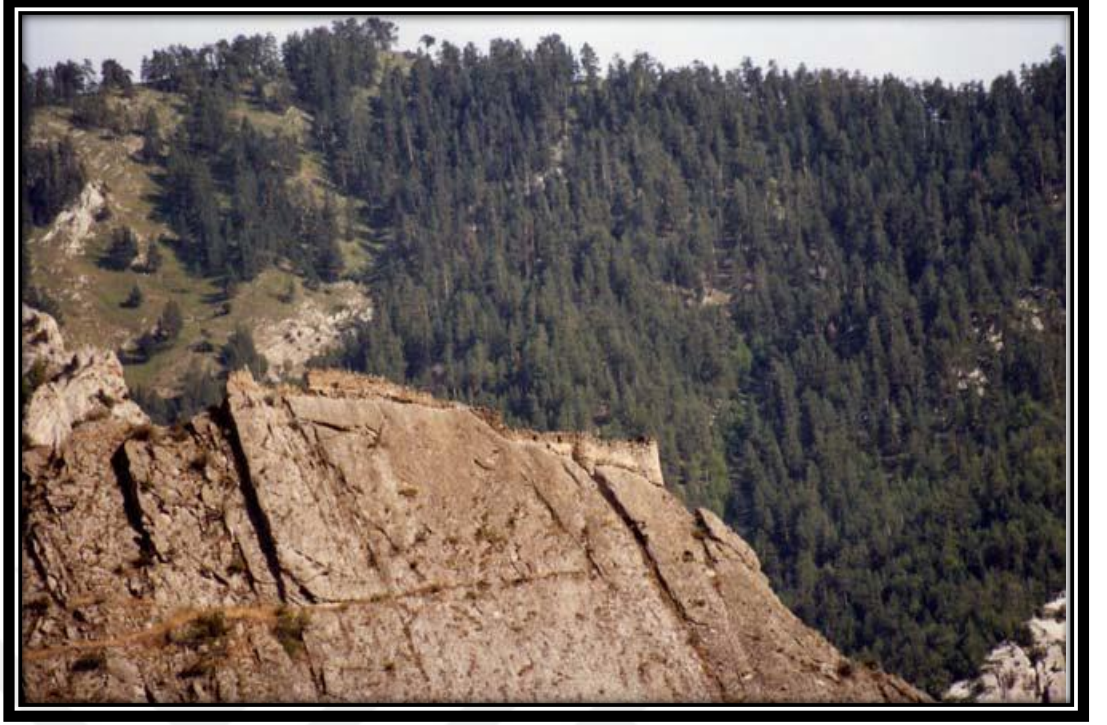


Foto 65: Darıca Kalesi (Ünsal, 2007)



Foto 66: Demirkent Kalesi (Ünsal, 2007)



Foto 67: Demirkent Mağarası (Ünsal, 2006a)



Foto 68: Demirkent Mağarası (Ünsal, 2006a)



Foto 69: Demirköy Kalesi



Foto 70: Demirköy Kalesi



Foto 71: Esendal Kalesi (Ünsal, 2007)



Foto 72: Kılıçkaya Kalesi (Ünsal, 2007)



Foto 73: Kinalıçam Kalesi (Ünsal, 2007)



Foto 74: Köprügören Kalesi



Foto 75: Köprüören Kalesi



Foto 76: Solluk Kalesi



Foto 77: Solluk Kalesi



Foto 78: Tekkale Kalesi



Foto 79: Tekkale Kalesi



Foto 80: Yokuşlu Kalesi



Foto 81: Yokuşlu Kalesi



Foto 82: Yokuşlu Kalesi

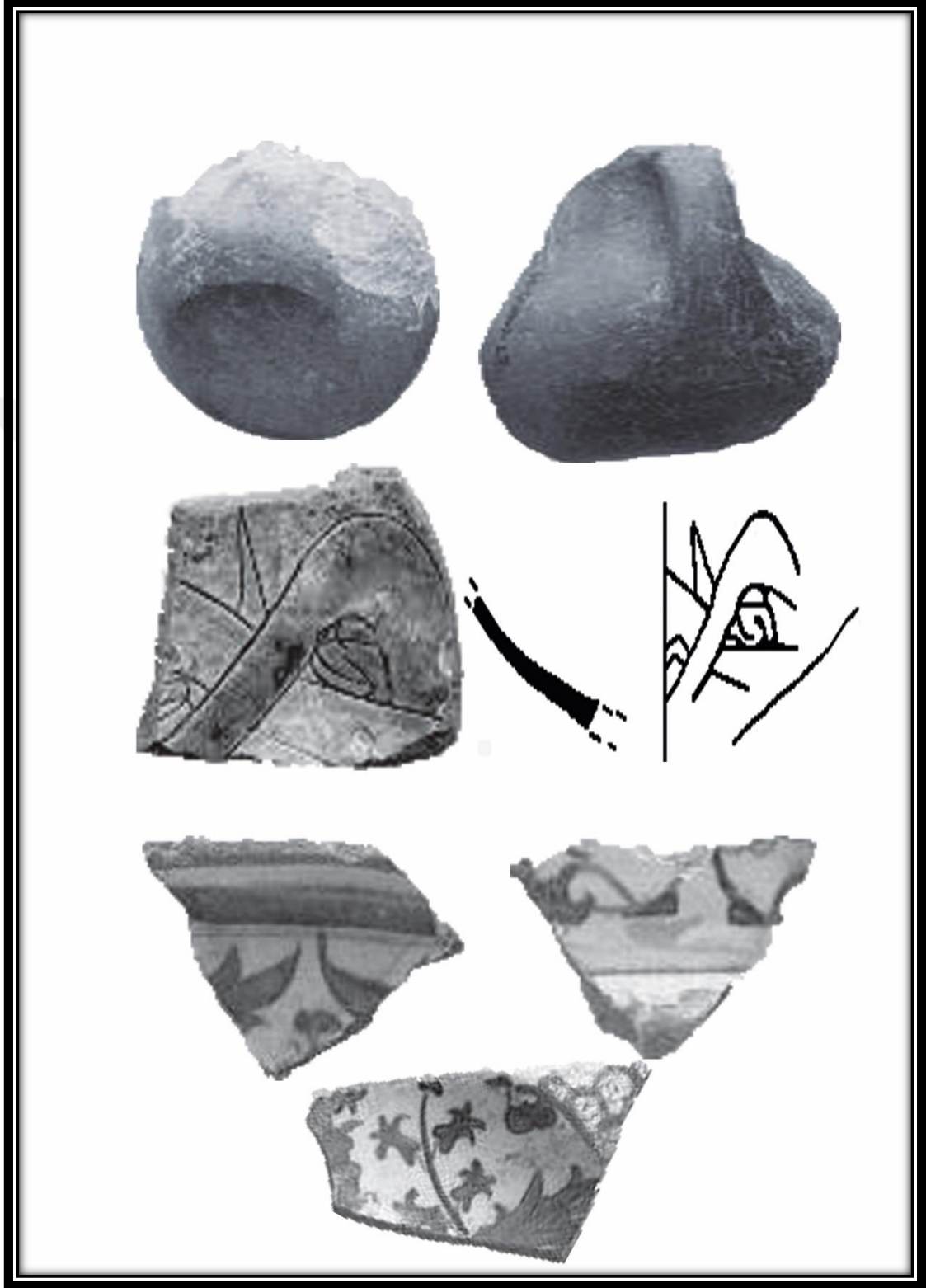
EK 3. KERAMİK FOTOĞRAF VE ÇİZİMLERİ

Fig. 1: Şavşat Kalesi'nde Tespit Edilen Keramikler (Aytekin, 2009)



Fig. 2: Şavşat Kalesi'nde Tespit Edilen Mancınık G lleleri (Aytekin, 2009)



Fig. 3: Geç Kalkolitik Keramikleri Kür-Aras Profilleri Belirtileri.
(Palumbi, 2016) **1:** Godedzor; **2:** Arevik.



Fig. 4: Kür-Aras I Evresinin Kür-Aras Keramikleri (Elar-Aragats). (Palumbi, 2016)
1, 2: Gegharot **3, 4, 5:** Elar.



Fig. 5: Karaz Keramikleri (Palumbi, 2016)

1: Aragats (Shresh- Mokhra Blur style)

2: Lorut (Ayrum-Teghut style); Shengavit (Kharnut-Shengavit style).

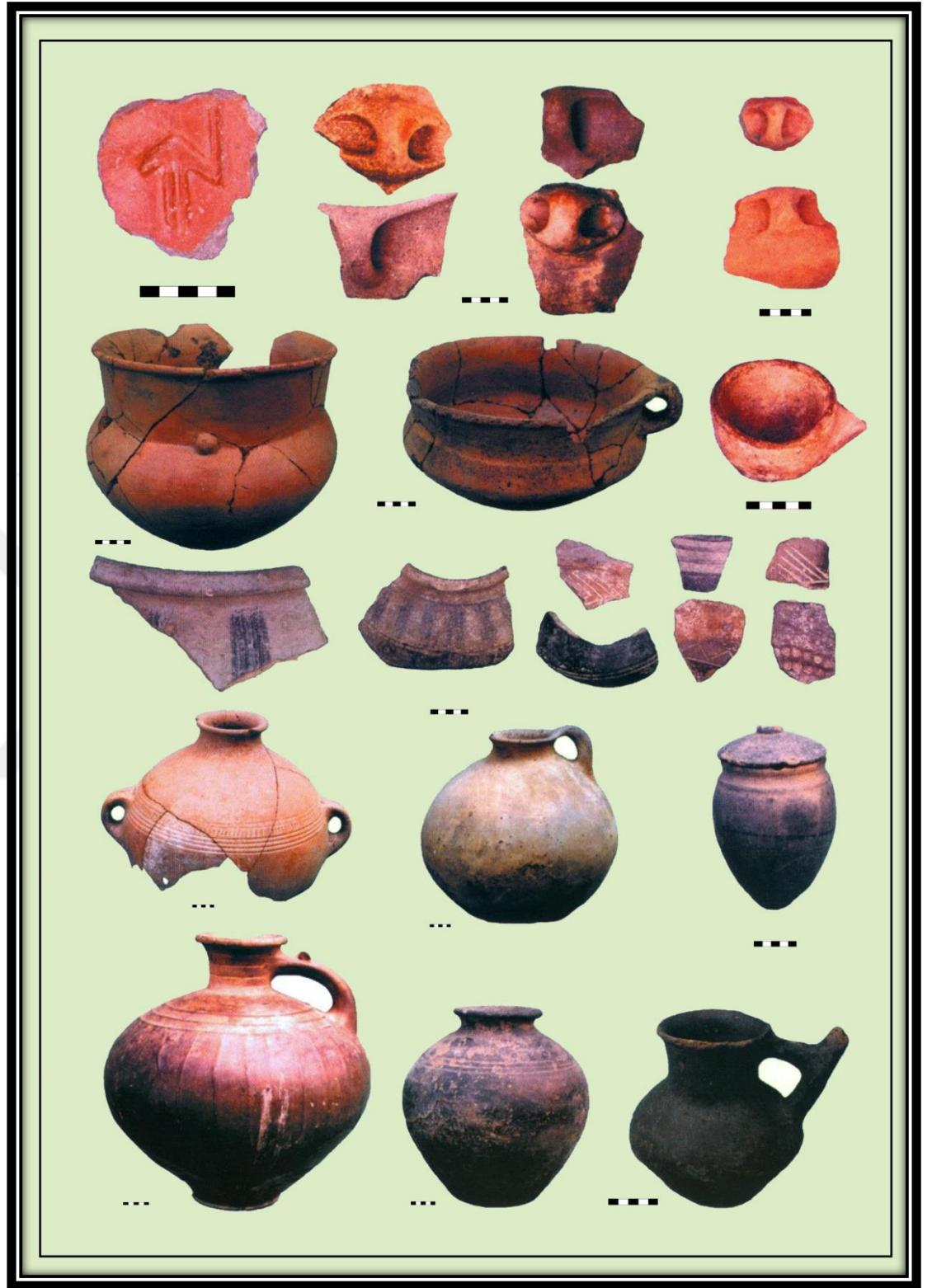


Fig. 6: Avranlo Mezarlık Alanı Keramikleri (Narimanishvili, 2012)



Fig. 7: Gori Etnografya Müzesi'nde Trialeti Çömleği
(<http://www.olympus.com.tr/25-eylul-2010-cumartesi/resim63/>)



Fig. 8: Kutsal Ocaklar

- 1: Zoomorfik (Hayvan Şeklinde),
- 2: Antropomorfik (İnsan Biçimli)
- 3: Üç Yapraklı Ocaklar (Palumbi, 2016)

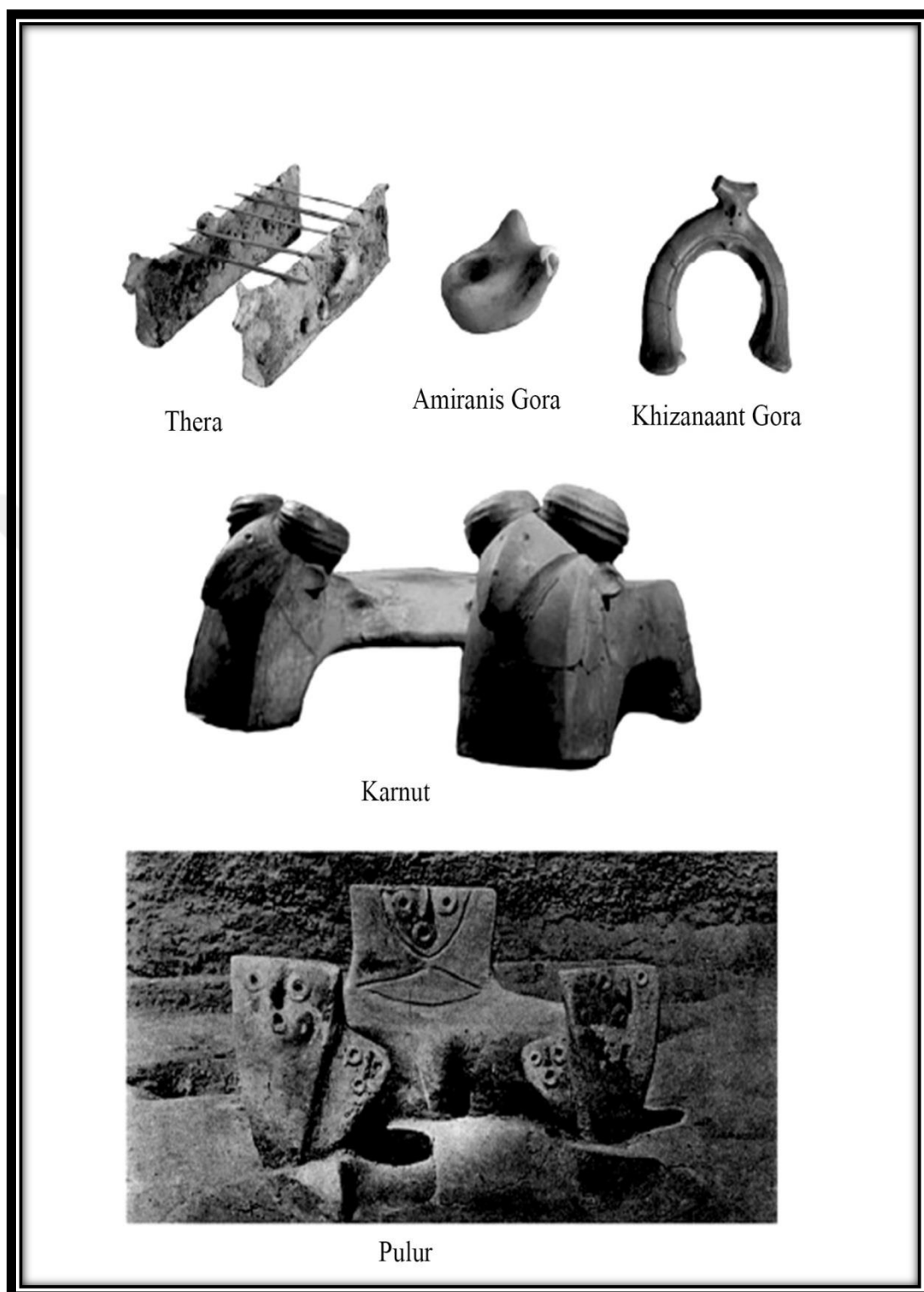


Fig. 9: Kutsal Ocaklar (Shanshashvili-Narimanishvili, 2016)

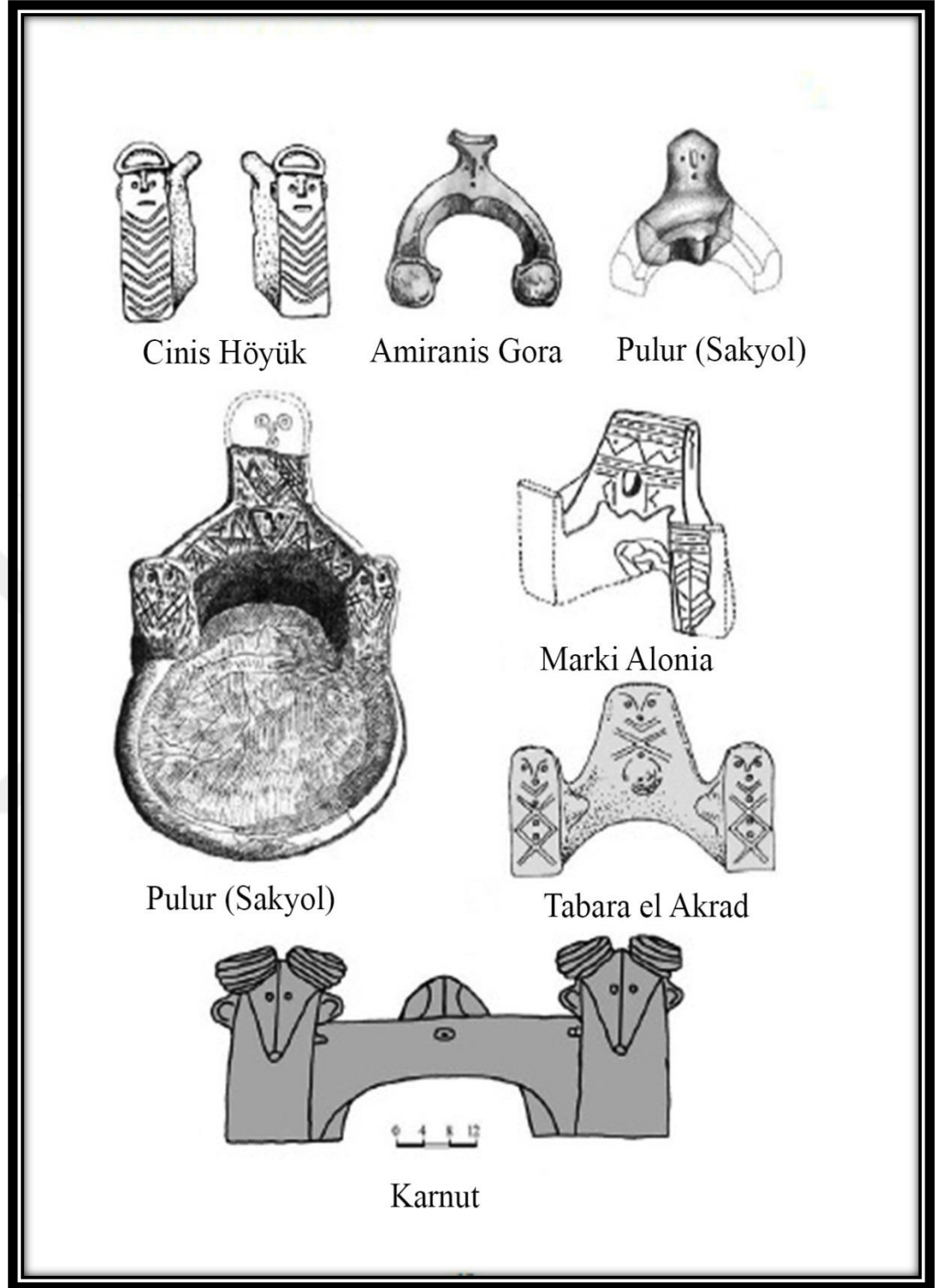


Fig. 10: Kutsal Ocaklar (Shanshashvili-Narimanishvili, 2016)

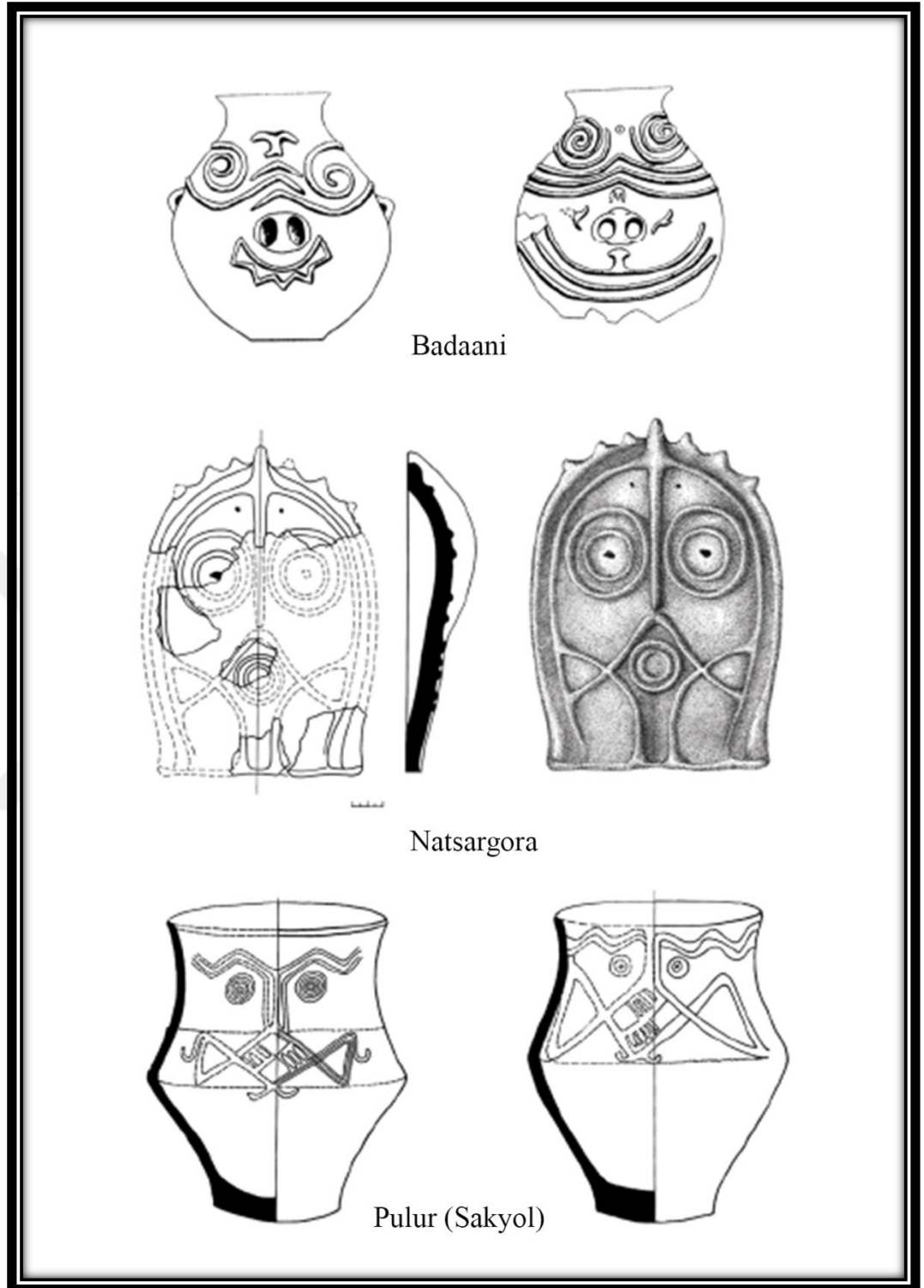
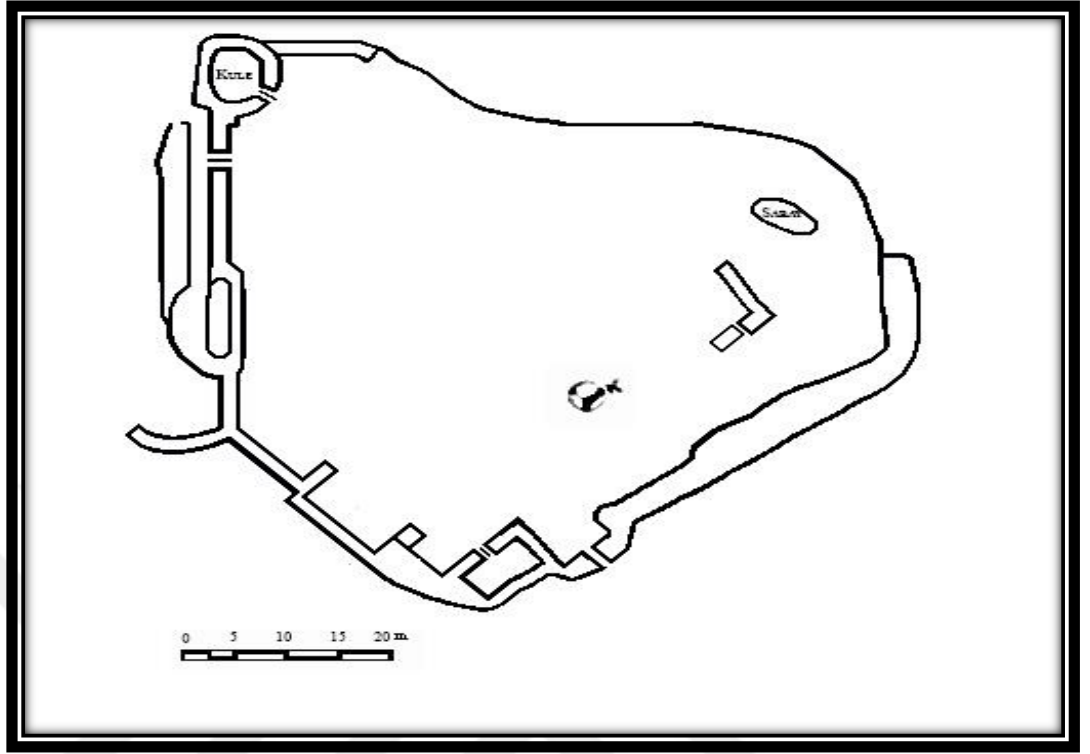
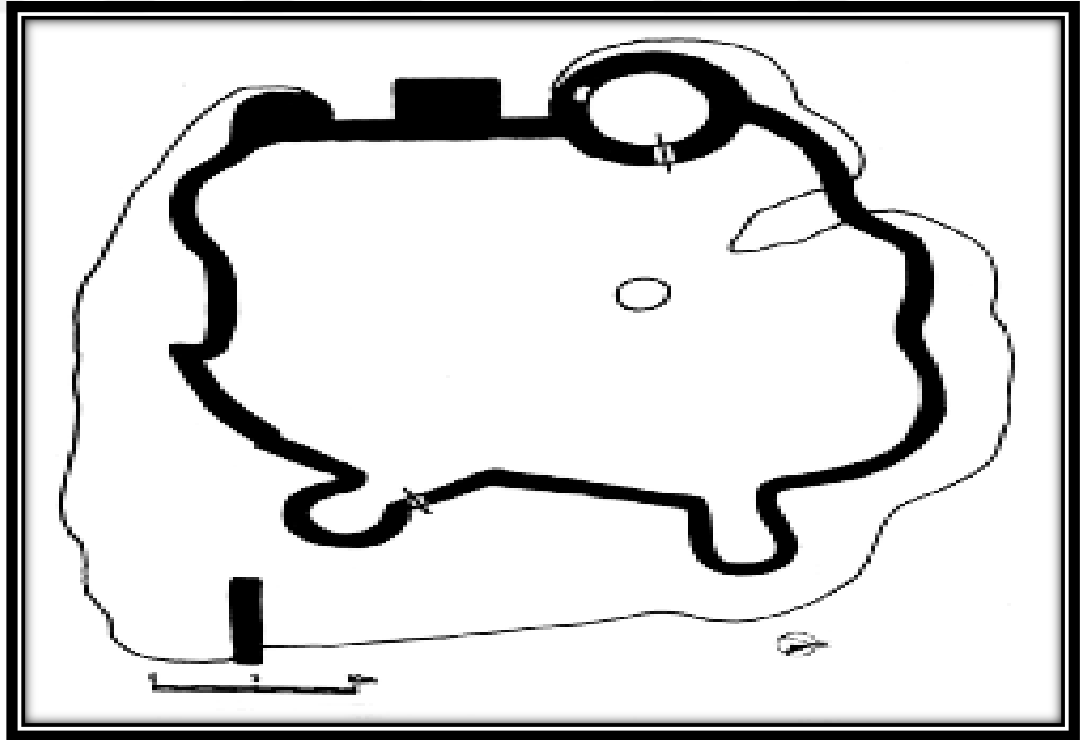
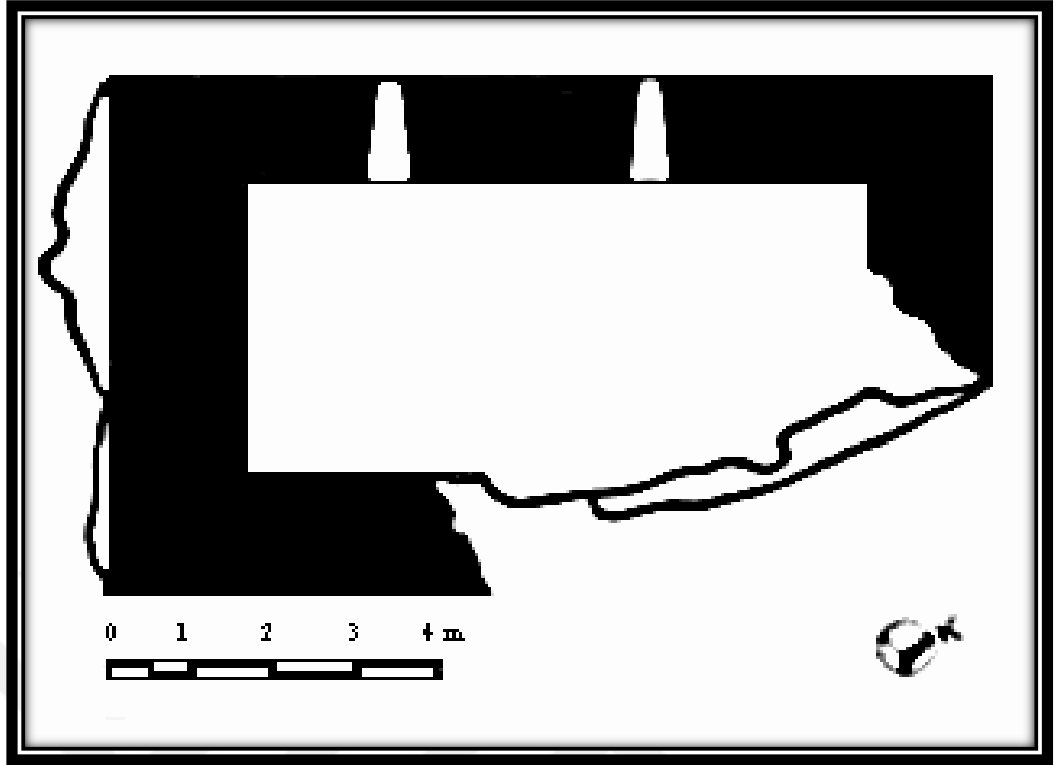
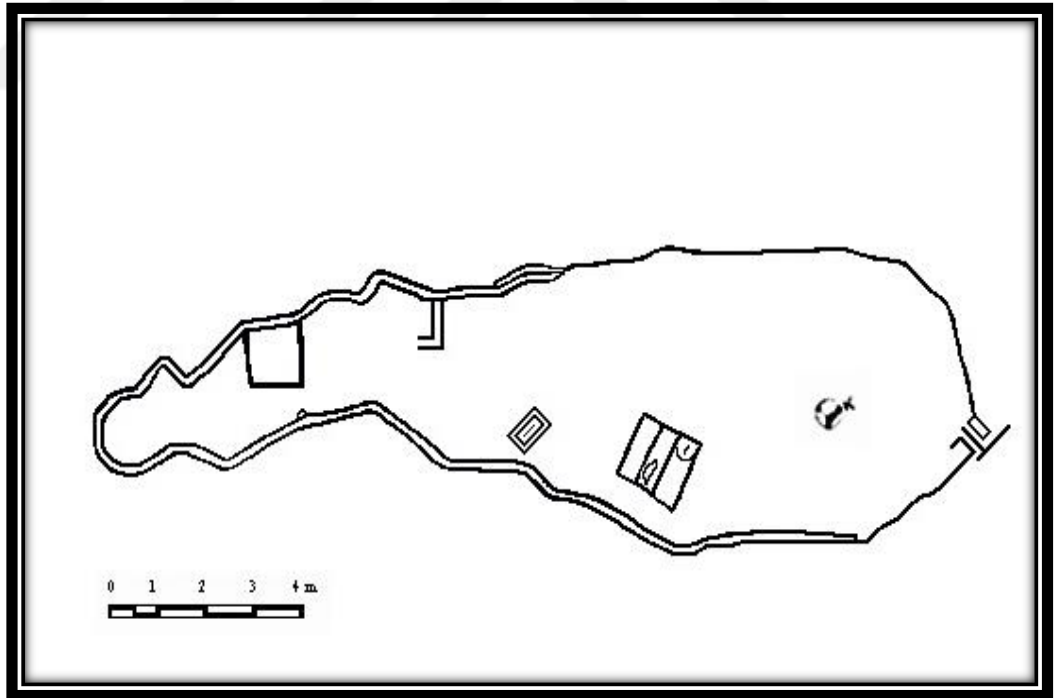


Fig. 11: İnsanyüzlü Kaplar (Shanshashvili-Narimanishvili, 2016)

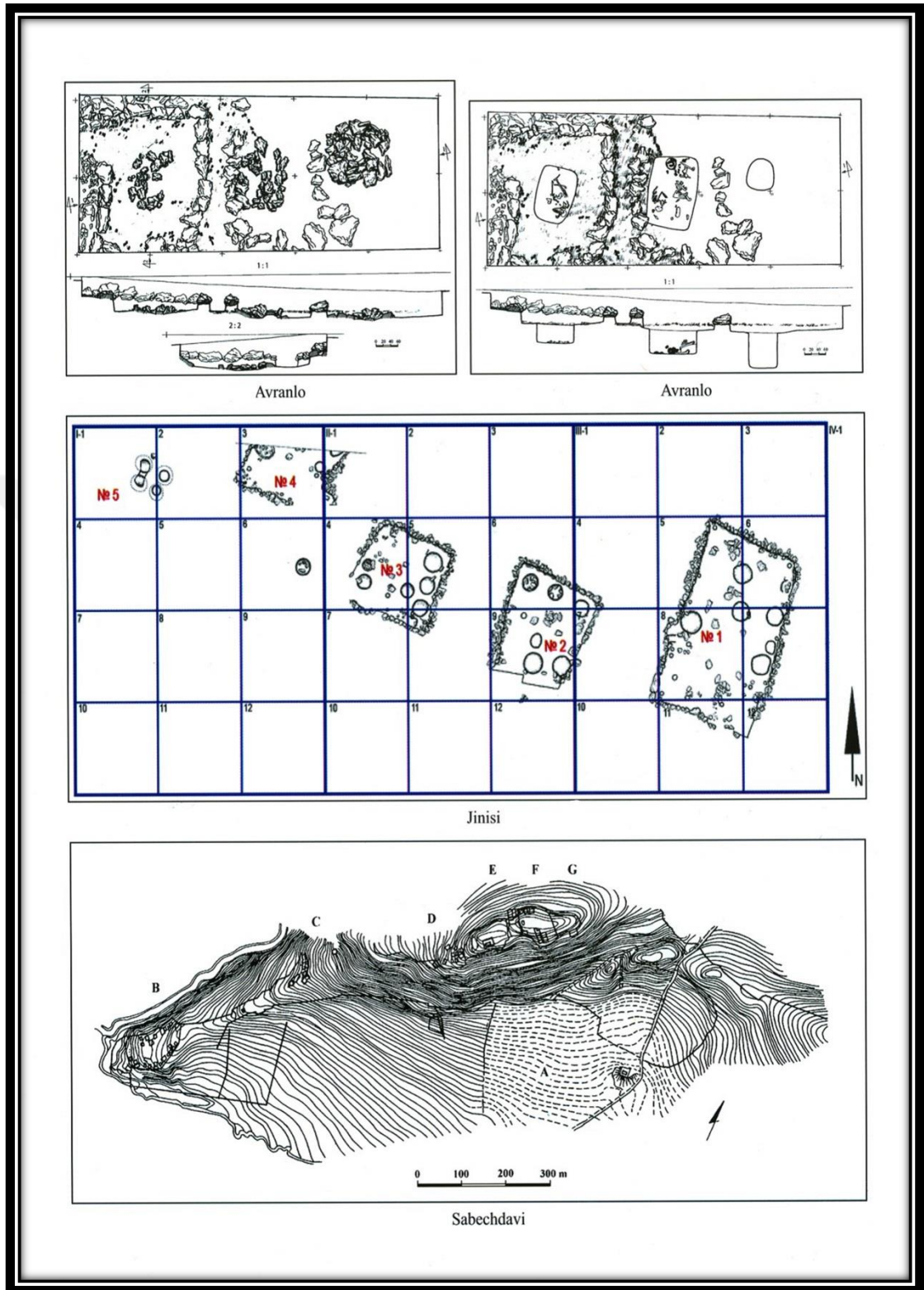
EK 4. PLANLAR**Plan 1: Şavşat Kalesi Planı (Aytekin, 1999)****Plan 2: Çevreli (Peterek) Kalesi Planı (Aytekin, 2005)**



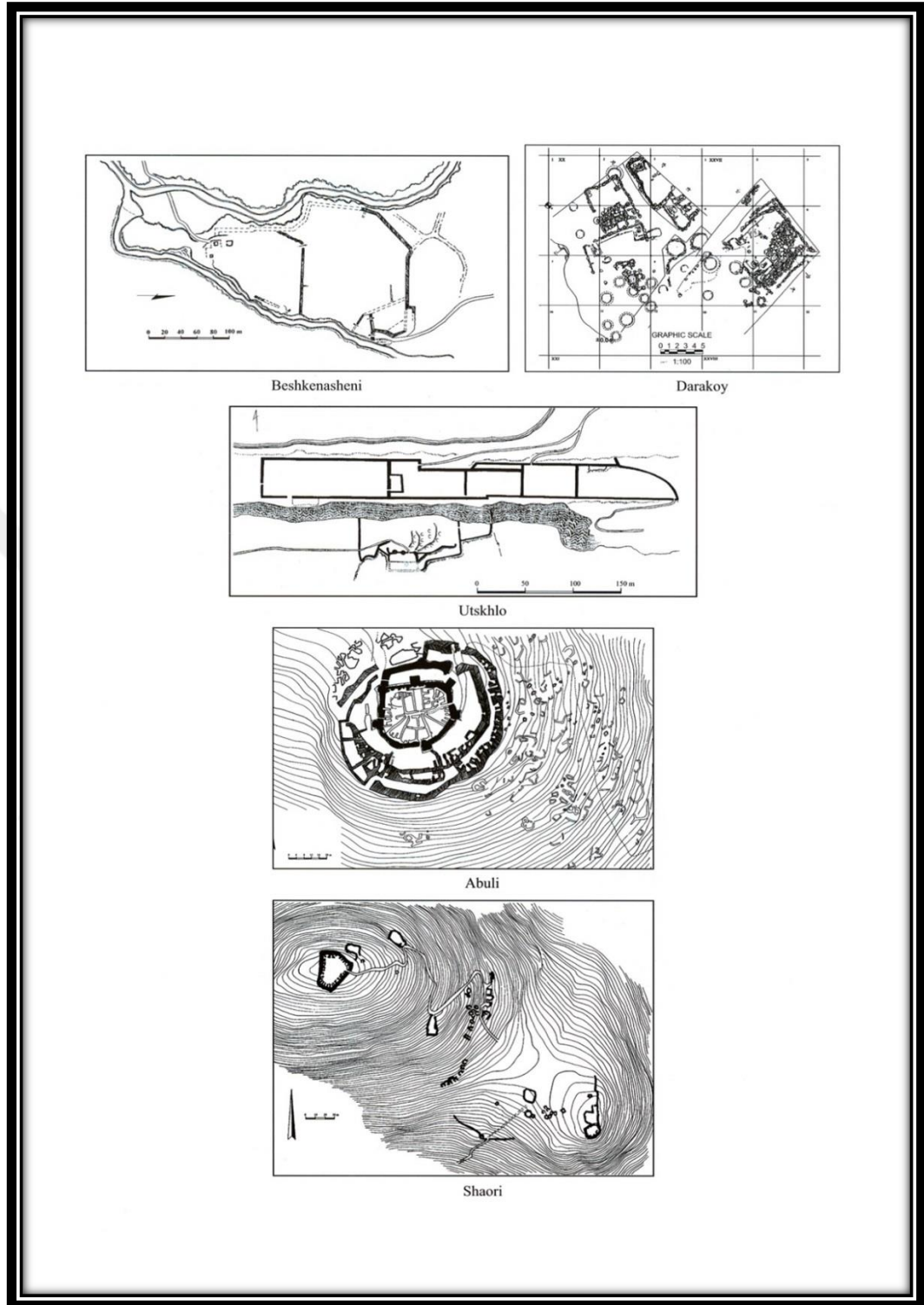
Plan 3: Köprüören Kalesi Planı (Aytekin, 2005)



Plan 4: Gevhernik Kalesi Planı (Aytekin, 1999)



Plan 5: Trialeti Yerleşim Planları (Narimanishvili, 2012)



Plan 6: Trialeti Yerleşim Planları (Narimanishvili, 2012)

EK 5. TABLO VE GRAFİKLER

Tablo 1: Tespit Edilen Merkezlerin İdari ve Dönemsel Olarak Dağılımı

Merkezin Adı	İli	İlçesi	Türü	Paleolitik	Tunç	Demir Çağı	Erken Demir	Orta Demir	Geç Demir	Ortaçağ	Bulunduğu Konum
Ardanuç (Gevhermik) Kalesi	Artvin	Ardanuç	Kale								<ul style="list-style-type: none"> Artvin ili, Ardanuç ilçe merkezinin kuzeybatısında Adakale olarak bilinen mevkiide, hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır.
Ardanuç Vadisi'ndeki Mağara Kalıntısı	Artvin	Ardanuç	Mağara								<p>Artvin ili, Artvin-Ardanuç yolunun geçtiği Ardanuç Çayı yakınında, Cehennem Deresi Kanyonu'nu geçtikten sonraki kayalıklarda yer almaktadır.</p>
Aydinköy Kalesi	Artvin	Ardanuç	Kale								<p>Artvin ili, Ardanuç ilçesinin 17 km güneydoğusunda Aydın Deresi'nin oluşturduğu vadide yer almaktadır.</p>
Berathlı Köyü Sugören Mağarası	Artvin	Ardanuç	Mağara								<p>Artvin ili, Ardanuç ilçesi, Berathlı Köyü'nün Saboca mevkiinde yer almaktadır.</p>
Bereket Köyü-Kılarcet Kalesi	Artvin	Ardanuç	Kale								<ul style="list-style-type: none"> Artvin ili, Ardanuç ilçesi, Bereket Köyü yakınlarında vadi içerisinde yüksek bir anakaya üzerinde yer almaktadır.
Ferhatlı Kalesi	Artvin	Ardanuç	Kale								<ul style="list-style-type: none"> Artvin ili, Ardanuç ilçe merkezinin 12 km kuzeybatısında yer alan Ferhatlı Köyü'nün kuzeyinde bulunmaktadır.
Kapıköy Kulesi	Artvin	Ardanuç	Kule								<ul style="list-style-type: none"> Artvin ili, Ardanuç ilçe merkezinin yaklaşık olarak 22 km, aynı isimli köyün ise 4 km kuzeydoğusunda yer almaktadır.
Karsevan Kalesi	Artvin	Ardanuç	Kale								<ul style="list-style-type: none"> Artvin ili, Ardanuç ilçesi'ne 18 km uzaklıktaki Tosunlu Köyü'nün doğusunda ormanlık bir alanda yer almaktadır.

Konaklı Yerleşmesi	Artvin	Merkez	Yerleşme							Artvin ili, Ardanoç ilçe merkezinin 14 km güneydoğusunda yer alan Konaklı Köyü'nün 1 km güneyinde, eski Ardahan yolu üzerinde bulunmaktadır.
Kutlu Köyü Kalesi	Artvin	Ardanoç	Kale							Artvin ili, Ardanoç ilçesi'ne 20 km uzaklıktaki Kutlu Köyü Bağlar mahallesi sınırlarında yer almaktadır.
Mahsen	Artvin	Ardanoç	Mahsen							Artvin ili, Ardanoç ilçesi'ne 9 km uzaklıktaki <ul style="list-style-type: none"> • Hamurlu Köyü, Kutat Mevkiinde yer almaktadır.
Peynirli Kalesi	Artvin	Ardanoç	Kale							Artvin ili, Ardanoç ilçesi'ne 16 km uzaklıktaki <ul style="list-style-type: none"> • Peynirli Köyü'nün Eminaga Mahaltesinde yer almaktadır.
Rabat Kalesi	Artvin	Ardanoç	Kale							Artvin ili, Ardanoç ilçe merkezinin 15 km güneydoğusunda Bulanık Köyü'nün 2 km kuzeyinde bulunan Rabat mevkiinde yer almaktadır.
Soğanlı Kalesi	Artvin	Ardanoç	Kale							Artvin ili, Ardanoç ilçesi'nin kuzeybatı yönünde, Ardanoç Vadisi'ne hakim bir tepede bulunmaktadır.
Soğanlı (Hanlar) Kalesi	Artvin	Ardanoç	Kale							Artvin ili, Ardanoç ilçesine 8 km uzaklıkta, Soğanlı Köyü sınırlarında bulunan kalenin kuzeyinde Şavşat ilçesi, doğusunda Ardanoç ilçe merkezi yer almaktadır.
Suluhan (Sulhan) Yayla Yerleşmesi	Artvin	Ardanoç	Yerleşme							Artvin ili, Ardanoç ilçe merkezinin 20 km, Konaklı Köyü'nün ise 10 km doğusunda, Çadır (Kürdevan) Dağı'nın batı eteğinde yer almaktadır.
Tütünlü Kalesi	Artvin	Ardanoç	Kale							Artvin ili, Ardanoç ilçe merkezinin 8 km kuzeydoğusunda bulunan aynı adlı köyde bulunmaktadır.

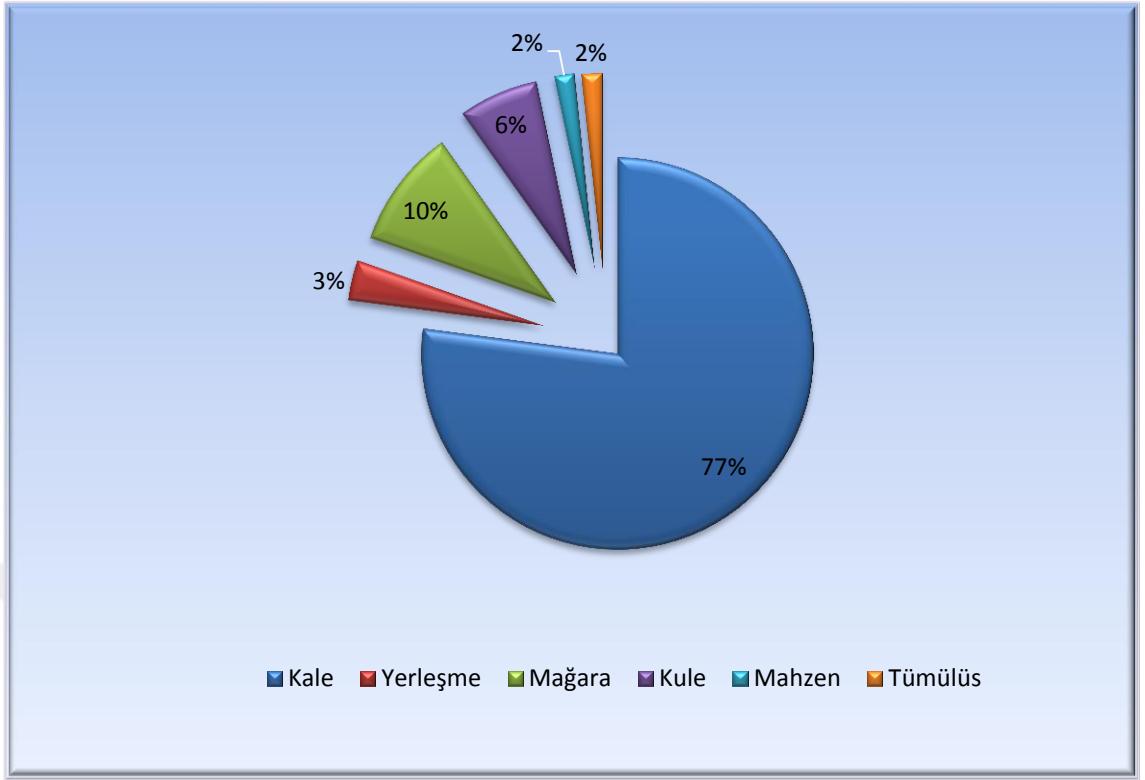
Ustalar Köyü Gözetleme Kulesi	Artvin	Ardanuç	Kule							Artvin ili, Ardanuç ilçesi'ne 18 km uzaklıktaki
Yolağzı Köyü Mağarası	Artvin	Ardanuç	Mağara							Artvin ili, Ardanuç ilçesi'ne 16 km uzaklıktaki Yolağzı Köyü'nde yer almaktadır.
Cığa Tepesi Kalesi	Artvin	Arhavi	Kale							Artvin ili, Arhavi ilçesi zirvelerinde yer almaktadır.
Fındıklı Kalesi	Artvin	Borçka	Kale							Artvin ili, Borçka ilçesi'ne 11 km uzaklıktaki Fındıklı Köyü'nde yer almaktadır.
Livana Kalesi	Artvin	Merkez	Kale							İl merkezinde Artvin-Borçka karayolunun Artvin merkezine çıktığı noktada anakayaya inşa edilmiştir.
İtliyit Kalesi	Artvin	Merkez	Kale							Artvin ili, Merkez ilçeye 22 km uzaklıktaki Taşlıca (Hatıla) Köyü'nün, İtliyit mahallesinde yer almaktadır.
Okumuşlar Kalesi	Artvin	Merkez	Kale							Artvin ili, Merkez ilçeye 67 km mesafede bulunan Okumuşlar Köyü'nün hemen yakınındaki iki derin vadi arasındaki kaya silsilesinin zirvesinde yer almaktadır.
Sarıbudak Kalesi	Artvin	Merkez	Kale							Artvin ili, Merkez ilçesine 8 km uzaklıktaki Sarıbudak Köyü'nün güneyinde, Kaledibi mevkiinde yer almaktadır.
Sinkot Kalesi	Artvin	Merkez	Kale							Artvin ili, Merkez ilçeye 15 km uzaklıktaki Sumbüllü Köyü'nün Gargata mevkiinde yer almaktadır.
Yukarı Maden Köyü Kalesi	Artvin	Merkez	Kale							Artvin ili, Merkez ilçeye 65 km mesafede bulunan aynı adlı köyün, Uğur Mezrası'nın (Tanzagara) yakınında derin vadilerde yer alan bir anakaya üzerine inşa edilmiştir.

Cvarishev Kalesi	Artvin	Şavşat	Kale							Artvin ili, Şavşat ilçesi'ne 26 km mesafede olan	<ul style="list-style-type: none"> Sebzeci Köyü yakınlarında vadiye hakim bir tepede yer almaktadır.
Çamyara Mevkii Kale Kalıntısı	Artvin	Şavşat	Kale							Artvin ili, Şavşat ilçesine 15 km uzaklıktaki Kayadibi Köyü'nün güneydoğusunda,	<ul style="list-style-type: none"> Kurdazeler mahallesinin üst yanından 40 dakikalık patika yolla kaleye ulaşılmaktadır.
Eskikale Köyü Kalesi	Artvin	Şavşat	Kale							Artvin ili, Şavşat ilçesine 26 km uzaklıkta, Eskikale	<ul style="list-style-type: none"> Köyü'nün yakınlarında, çevreye hakim bir tepede yer almaktadır.
Goralar Mevkiiindeki Tümülüs	Artvin	Şavşat	Tümülüs							Artvin ili, Şavşat ilçesi'ne 14 km uzaklıktaki Tepeköy'e 3 km uzaklıkta bir yükseltide yer almaktadır.	
Kaleboynu Mevkii Kale (Kule) Kalıntısı	Artvin	Şavşat	Kale/Kule							Artvin ili, Şavşat ilçesine 15 km uzaklıktaki	<ul style="list-style-type: none"> Kayadibi Köyünün Yeni Afet Konutlar yerleşmesi alanında yer almaktadır.
Karaağaç Kalesi	Artvin	Şavşat	Kale							Artvin ili, Şavşat ilçesine 19 km uzaklıktaki Hanlı Köyü ve Karaağaç Köyü arasındaki kuzey-güney doğrultulu dik bir kayalık üzerine kurulmuştur.	<ul style="list-style-type: none">
Kayadibi	Artvin	Şavşat	Kule (?)							Artvin ili Şavşat ilçesi'nin 15 km kuzeyinde, Çamiyara adlı ortalama 1800 m. yükseklikte sarp bir kayalık üzerinde yer almaktadır.	
Kireçli Kalesi	Artvin	Şavşat	Kale							Artvin ili, Şavşat ilçesinin 11 km güneyindeki Kireçli Köyü'nün 200 m. batısında yer almaktadır.	<ul style="list-style-type: none">
Meşeli Kalesi	Artvin	Şavşat	Kale							Artvin ili, Şavşat ilçesi'ne 20 km uzaklıkta olan Meşeli Köyü'nde yer almaktadır.	<ul style="list-style-type: none">
Parth Kalesi	Artvin	Şavşat	Kale							Artvin ili, Şavşat ilçesi, Bocanat Mevkisi	<ul style="list-style-type: none"> yakınında hâkim bir tepede, anakaya üzerinde yer almaktadır.

Şavşat Kalesi	Artvin	Şavşat	Kale							<p>Artvin ili, Şavşat ilçe merkezinin batısında Artvin-Şavşat yolu üzerinde ve Söğütlü Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır.</p>
Şenocak Kalesi	Artvin	Şavşat	Kale							<p>Artvin ili, Şavşat ilçesine 23 km uzaklıktaki Şenocak Kalesi, Meydancık</p> <ul style="list-style-type: none"> • Beldesine ulaşan vadideki yol üzerinde, Dutlu ve Şenocak Köyü arasındaki sırtlarda bulunmaktadır.
Bahçeli Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesi'nin 8 km kuzeyinde Bahçeli Köyü'nün 1 km kuzeybatısında, Derekapı mevkiinde, Yusufeli-Öğdem yolu üzerinde yer almaktadır.</p>
Bakırtepe Mağarası	Artvin	Yusufeli	Mağara							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesine 37 km uzaklıkta bulunan Bakırtepe Köyü'nün yaklaşık olarak 4 km kuzeyinde, Bakırtepe ve Avcılar Köyleri arasında yer almaktadır.</p>
Bostancı Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesine 25 km mesafede yer alan</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bostancı Köyü'nün Ahalt Mahallesi'ne yakın bir alanda bulunmaktadır.
Cevizlik Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesine 50 km uzaklıktaki aynı isimli köyün Bedazor mahallesinde yer almaktadır.</p>
Çevreli (Peterek) Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesinin 18 km güneybatısında yer alan Çevreli Köyü'nün 500 m. güneybatısındaki Meydan Mahallesi'nde bulunmaktadır.</p>
Çiftlik Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesinin 25 km güneybatısındaki</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kılıçkaya Beldesi'nin 6 km kuzeybatısında yer almaktadır.
Darıca Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesinin 30 km güneydoğusunda bulunan</p> <ul style="list-style-type: none"> • Darıca Köyü'ne 3 km mesafedeki Sarıtosun mahallesinde bulunmaktadır.

Demirkent Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							Artin ili, Yusufeli ilçesine 43 km uzaklıktaki	<ul style="list-style-type: none"> Demirkent Köyü'ne 16 km mesafede yer almaktadır.
Demirkent Mağarası	Artvin	Yusufeli	Mağara							Artvin ili, Yusufeli ilçesi'ne 43 km mesafedeki	<ul style="list-style-type: none"> Demirkent Köyü'ne 16 km uzaklıkta bulunmaktadır.
Demirköy Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							Artvin ili, Yusufeli ilçesine 46 km uzaklıkta bulunan	<ul style="list-style-type: none"> Demirköy'ün Eğritaş mahallesinde yer almaktadır.
Esendal Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							Artin ili, Yusufeli ilçesinin 20 km kuzeyinde yer alan	<ul style="list-style-type: none"> aynı isimli köyün yaklaşık olarak 4 km kuzeydoğusunda yer almaktadır.
Kılıçkaya Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							Artin ili, Yusufeli ilçesine 25 km uzaklıktaki	<ul style="list-style-type: none"> Kılıçkaya Beldesi'nin 4 km kuzeydoğusunda Kaleboynu Mevkiinde yer almaktadır.
Kınalıçam Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							Artin ili, Yusufeli ilçesi'nin 26 km güneydoğusundaki aynı	<ul style="list-style-type: none"> isimli köyün 1 km güneyinde yer alan Görgülü (Livasor) mahallesinde bulunmaktadır.
Köprügören Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							Artin ili, Yusufeli ilçesine 30 km uzaklıktaki	<ul style="list-style-type: none"> Köprügören Köyü'nün girişinde yer almaktadır.
Öğdem Köyü Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							Artvin ili, Yusufeli ilçesine 22 km uzaklıktaki Öğdem	<ul style="list-style-type: none"> Köyü yakınlarında yer almaktadır.
Pamukçular Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							Artin ili, Yusufeli ilçesi'ne 35 km uzaklıktaki	<ul style="list-style-type: none"> Pamukçular Köyü'nde yer almaktadır.
Solluk Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							Artvin ili, Yusufeli ilçesine 25 km uzaklıktaki	<ul style="list-style-type: none"> Kılıçkaya Beldesi'ne bağlı Solluk Bağlığı'nda yer almaktadır.

Tekkale	Artvin	Yusufeli	Kale							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesine 7 km uzaklıkta yer alan</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tekkale Köyü'nün Kaledibi mahallesinde bulunmaktadır.
Yac Mağarası	Artvin	Yusufeli	Mağara							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesi'ne 43 km mesafedeki</p> <ul style="list-style-type: none"> • Demirkent Köyü'nün Yac mezasında yer almaktadır.
Yamaçüstü Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesi'ne 50 km uzaklıkta olan Yamaçüstü Köyü, Dere Mahallesi, Kaledibi Mevkiinde bulunmaktadır.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Yamaçüstü Köyü'nün, Dere Mahallesi, Kaledibi Mevkiinde bulunmaktadır.
Yokuşlu Kalesi	Artvin	Yusufeli	Kale							<p>Artvin ili, Yusufeli ilçesine 38 km uzaklıkta bulunan</p> <ul style="list-style-type: none"> • Yokuşlu Köyü'nün, Bağlık mahallesinde yer almaktadır.



Grafik 1: Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Özlem ALKAN
Doğum Yeri / Tarihi	Erzurum / 18.11.1980
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Doktora	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türk Tarihi/Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	III. Uluslararası Türk Şöleni- 17-19 Mayıs 2012, Erzurum, Organizasyon Üyesi IV. Uluslararası Türk Şöleni- 17-19 Mayıs 2016, Erzurum, Organizasyon Üyesi
Projeler	“Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi”, Ekip Üyesi (2012-2019) BAP: 2012/519 Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Horasan Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi
İletişim	
E-Posta Adresi	ozlem_bkn@hotmail.com